

LUND UNIVERSITY

Centrala platser, centrala frågor : samhällsstrukturen under järnåldern en vänbok till Berta Stjernquist

Larsson, Lars; Hårdh, Birgitta

1998

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Larsson, L., & Hårdh, B. (Red.) (1998). *Centrala platser, centrala frågor : samhällsstrukturen under järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*. (Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°; Vol. 28). Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
2

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA
SERIES IN 8°, No. 28

CENTRALA PLATSER
CENTRALA FRÅGOR

SAMHÄLLSSTRUKTUREN
UNDER
JÄRNÅLDERN

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA
SERIES IN 8°, No. 28

CENTRALA PLATSER CENTRALA FRÅGOR

Samhällsstrukturen under Järnåldern

En Vänbok till Berta Stjernquist

UPPÅKRASTUDIER 1

Redaktion:
Lars Larsson
Birgitta Hårdh

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

Publikationen finansieras inom projektet
Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern
som stöds av Riksbankens Jubileumsfond.

Omslaget visar ett hänge från 400-talet funnet i Uppåkra.

© Arkeologiska institutionen
Tryckt av Bloms i Lund Tryckeri AB, Lund 1998.
Distribution: Almqvist & Wiksell International, Box 7634, 103 94 STOCKHOLM

ISBN 91-22-01793-3

Innehåll

FÖRORD V

Tabula Gratulatoria VII

Ulf Näsman
Sydskandinavisk samhällsstruktur i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala? 1

Johan Callmer
Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. 27

Bertil Helgesson
Vad är centralt? - fenomen och funktion; lokalisering och person. 39

Berta Stjernquist
En ordinär järnåldersby i Uppåkras omland. 47

Jan Persson
Toftanäs – järnåldersbygd från tiden för Kristi födelse. 63

Joakim Thomasson
Dominus terrae Scania. Om den vandrande byn och maktens territorialisering. 73

Lars Larsson
Gjort och ogjort i Uppåkra. 95

Birgitta Hårdh
Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. 113

Ole Stilborg
Hverdagens keramik. Et debatindlæg i diskussionen om centralpladser i Jernalderen. 129

Anders Andrén
En centralort utan textbelägg? - Uppåkra som ett historiskt-arkeologiskt problem. 137

Charlotte Fabech
Kult og Samfund i yngre jernalder - Ravlunda som eksempel. 147

Mats Riddersporre
Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? 165

Birgit Arrhenius
Bebyggelsestrukturen i det förhistoriska Vendel och järnålderns mångmannagårdar. 179

Lars Lundqvist
Centralplatser och centralområden i Västsverige. 189

Margrethe Watt
Bopladser med bevarede kulturlag og deres betydning for studiet af bosættelsesmønstre og centerdannelser i jernalderen. Eksempler og erfaringer fra Bornholm. 205

Svend Åge Tornbjerg
Toftegård – en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. 217

Lars Jørgensen
En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig præsentation 233

Henrik Thrane
Overvejelser af kultindholdet i Gudmes bebyggelse. 249

Dietrich Meier
Die wikingerzeitliche Siedlung mit zugehörigem Gräberfeld von Kosel-Ost. Ein Beispiel aus dem Umland von Hedeby. 263

Mats Widgren
Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till en syntes? 281

Stefan Brink
Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. 297

FÖRORD

Under tre dagar i september 1997 hölls på Backagården i Höör, mellersta Skåne ett seminarium. Detta var en av initialinsatserna inom projektet *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern.* Det är ett projekt med många deltagare och det område och den problematik som vi tagit oss till uppgift att belysa är både omfattande och komplext. Det var därför angeläget att i ett tidigt läge få diskutera projektet och dess utgångspunkter ur så många olika aspekter som möjligt med en grupp kolleger som från olika utgångspunkter arbetat med frågor centrala för vårt projekt.

Vi vände oss i första hand till forskare inom stora projekt som behandlar samhällsomvandlingar i järnåldern gärna med utgångspunkt från boplatser med speciell prägel både i Sverige och Danmark. Målet var att såväl storskaligt som regionalt belysa samhällsformer i järnåldern och inte minst de centrala platsernas problematik. Ett tjugotal presentationer med tillhörande diskussion gav värdefulla inblickar i vilken forskning som bedrivs liksom hur man ser på olika insatser som genomförts inom det aktuella projektet. Resultatet blev värdefull kritik och förslag till hur projektarbetet bör bedrivas. Samtliga presentationer finns redovisade i denna publikation.

Redan på 1940-talet kom Berta Stjernquist i kontakt med fyndmaterialet från Uppåkra söder om Lund. Bror-Magnus Vifot, då amanuens vid Lunds Universitets Historiska Museum, hade gjort utgrävningar på platsen 1934 och insåg väl de stora möjligheter som materialet rymde. Av honom fick Berta i uppdrag att ta över ansvaret för vidare beforskning av platsen. Många andra uppgifter kom emellan och först i samband med projektet Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern kom Uppåkra åter i centrum. För de återupptagna undersökningarna är Bertas engagemang och djupgående kännedom om platsen och dess historia liksom hennes kunskap om järnåldern såväl i Skåne som i omvärlden ytterst värdefull.

Boken har kallats Centrala Platser – Centrala Frågor. Vi kunde också nämnt centrala personer. För projektet och inte minst för de fortsatta Uppåkraundersökningarna är Berta Stjernquist minst sagt en central person. Berta fyller 80 år den 26 april i år. Hennes bidrag i denna volym liksom hennes aktiva deltagande i projektarbetet är exempel på hennes betydelse mitt i forskningen. Vi liksom ett stort antal forskare vill genom denna vänbok gratulera henne på födelsedagen.

För insatser vid utformningen och framställningen av boken vill vi framföra ett speciellt tack till Alan Crozier och Arne Sjöström liksom till tryckeriet Bloms i Lund.

Lund den 20 mars 1998

Lars Larsson Birgitta Hårdh

BERTA STJERNQUIST
TABULA GRATULATORIA

Bengt Almgren, Lund
Björn Ambrosiani och Phyllis Anderson Ambrosiani, Stockholm
Søren H. Andersen, Roskilde
Eva Andersson, Lund
Hans Andersson, Lund
Stina Andersson, Göteborg
Anders Andrén, Lund
Carl-Gustaf och Karin Andrén, Lund
Mats Anglert, Lund
Birgit Arrhenius, Stockholm
Else Asmussen, Holbæk
Jan-Erik Augustsson, Skara
Morten Axboe, Virum
Christian Axel-Nilsson, Göteborg
Karin Bauman, Lund
Evert Baudou, Umeå
Ingrid Bergenstråhle, Lund
Birger Bergh, Lund
Björn E. Berglund, Lund
Johanna Bergqvist, Malmö
Eva Bergström, Stockholm
Jan Bergström, Stockholm
Göran Bexell, Lund
Margareta Biörnstad, Stockholm
Lena Bjuggner och Erik Rosengren, Genevad
Nils Björhem, Malmö
André Branca, Malmö
Nils-Arvid Bringéus och Birgitta Castor, Lund
Stefan Brink, Uppsala
Torbjörn Brorsson, Lund
Susanne Bøgh-Andersen, Västerås
Johan Callmer, Lund
Torsten Capelle, Münster
Peter Carelli, Lund
Anne och Lennart Carlie, Åled
Anders Carlsson, Stockholm
Dan Carlsson, Visby
Claus von Carnap-Bornheim, Marburg
Erik och Anne-Marie Cinthio, Lund
Hampus Cinthio, Lund
Helen Clarke, Tunbridge Wells
Rosemarie Coblenz, Dresden
John Coles, Thorverton
Alan Crozier, Södra Sandby
Ole Crumlin-Pedersen, Roskilde
Mikael Dahlgren, Lund
David Damell och Monica Damell Modin, Nora
Anna-Lena och Stig Dreijer, Mariehamn
Matts Dreijer, Mariehamn
Ebba During, Åkersberga
Hans Ekerow, Löberöd
Ulla-Britta Ekstrand, Bjärred
Ericka Engelstad, Tromsø
Tyra Ericson Borggren, Lund
Ingolf Ericsson, Barnberg
Leif Eriksson, Sollentuna
Lars Ersgård, Malmö
Per Ethelberg, Christiansfeld
Vera I. Evison, Harrow
Charlotte Fabech och Ulf Näsman, Århus
Jan-Henrik Fallgren, Uppsala
Gillian Fellows-Jensen, København
Wladyslaw Filipowiak, Szczecin
Franz Fischer, Bonn
Otto-Herman Frey, Marburg
Bo Friman, Malmö
Erik Frykman, Göteborg
Stane Gabrovec, Ljubljana
Märit Gaimster, London
Anne Birgitte Gebauer och T. Douglas Price, Madison
Monica Glaad, Bjärred
Pär Göran Gierow, Lund
James Graham-Campbell, London
Leif Gren och Wivianne Bondesson, Bromma
Anne-Sofie och Bo Gräslund, Uppsala

Ingrid Gustin, Lund
Hans Göransson, Ljungbyhed
Helena och Ulf Erik Hagberg, Bromma
Sören Halldén, Lund
Martin Hansson, Härensås
Ole Harck, Kiel
Karl Hauck, Münster
Lena Hejll, Malmö
Bertil Helgesson, Kristianstad
Staffan Helmfrid, Vallentuna
Sven Hellerström, Torna Hällestad
Knut Helskog, Tromsø
Jan Hjärpe, Lund
Tove Hjørungdal, Göteborg
Jürgen Hoika, Schleswig
Gunnel Holm och Ingemar Oscarsson, Lund
Gösta Holm, Lund
Bo Holmberg, Lund
Alf Hornborg, Lund
Tora Hultgren, Tromsø
Birgitta Hulthén, Viken
Steen Hvass, København
Åke Hyenstrand, Stockholm
Sören och Hannelore Håkansson, Lund
Birgitta Hårdh och Kjell Edvardsson, Lund
Torsten Hägerstrand, Lund
Martin Höck, Covilhã
P. U. Hörberg, Kävlinge
Elisabeth Iregren, Lund
Hille och Valdar Jaanusson, Täby
Ingmar Jansson, Uppsala
Gunborg O. Janzon, Stockholm
Gunnar Jarring, Viken
Kristina Jennbert, Lund
Arne B. Johansen, Trondheim
Esbjörn Jonsson, Skivarp
Bosse Jönsson, Stockholm
Lars Jönsson, Lund
Lars Jørgensen, København
Lise Bender Jørgensen och Oddmunn Favbregd, Trondheim
Lili Kaelas, Göteborg
Philine Kalb, Lissabon
Per Karsten, Lund
Flemming Kaul, København
Wolfgang Kimmig, Ludwigsburg
Iben Skibsted Klæsøe, København
Bo Knarrström och Annika Andersson, Malmö
Inger Kristensson, Bjärred
Ebba Stina och Lars-König Königsson, Stjärnhov
Lars O. Lagerqvist, Strängnäs
Kristina och Jan Peder Lamm, Lidingö
Lars och Ulla-Karin Larsson, V. Nöbbelöv
Mats G. Larsson, Mossby
Johannes Lepiksaar, Västra Frölunda
Kerstin Lidén, Lidingö
Anders Lindahl, Lund
Sven-Olof och Malin Lindqvist, Visby
Roger J. Littleboy, York
Jørgen Lund, Højbjerg
Anders Lundberg, Lund
Lars Lundqvist, Kungsbacka
Erik Lönnroth, Göteborg
H. J. Madsen, Mundelstrup
Torsten Madsen, Aarhus
Erik Magntorn, Lund
Bente Magnus, Stockholm
Brita och Mats P. Malmer, Lidingö
Nils Malmer, Lund
Aina Mandahl, Lund
Irmelin Martens, Oslo
Dietrich Meier, Kiel
Christian Meschke, Stockholm
Kjell Å. Modéer, Lund
Mats Mogren, Malmö
Giovanna Bermond Montanari, Bologna
Bjørn Myhre, Stavanger
Michael Müller-Wille, Kiel
Hanne Marie Myrhøj, Roskilde
Yvonne och Anders W. Mårtensson, Lund
Påvel Nicklasson, Malmö
Finn Ole Nielsen, Allinge
Crikon och Sten Åke Nilsson, Lund
Lena Nilsson, Malmö
Eva Nissen Fett, Landås
Elisabeth och Jarl Nordbladh, Göteborg
Carl Nylander, Lund

Erik Nylén och Lena Thunmark-Nylén, Visby
Tom Ohlsson, Karlskrona
Deborah Olausson, Lund
Rikke och Olaf Olsen, Odder
Ylva Olsson, Lund
Carin Orrling och Peter Thomassen, Stockholm
Jonas Paulsson och Jenny Nord Paulsson, Hallaröd
Anne Pedersen, København
Bengt-Arne Persson, Varberg
Jan Persson, Lund
Alexandra Pesch, Münster
Bodil Petersson och Jes Wienberg, Lund
Bo Petré, Stockholm
Rolf Petré, Ljungskile
Margarita Primas, Zürich
Margareta Ramsay, Nyhamnsläge
Klavs Randsborg, København
Birgit och Gad Rausing, Schweiz
Mats Regnell, Malmö
Ulla och Gerhard Regnéll, Lund
Joachim Reichstein, Schleswig
Mats Riddersporre, Stora Slågarp
Nils Ringstedt, Bromma
Jytte Ringtved, Århus
Mats Roslund, Lund
Elisabeth Rudebeck, Lund
Ewa Ryberg, Västra Frölunda
Göran Rystad, Lund
Marianne Schauman-Lönnqvist, Helsingfors
Peter Schmid, Wilhelmshaven
Bengt Schönbäck, Romakloster
Klas-Göran Selinge, Täby
Ulla Silvegren, Lund
Povl och Erna Simonsen, Tromsø
Arne Sjöström, Höör
Ulf Sporrong, Stockholm
Bergljot Solberg, Bergen
Jörn Staecker och Katarina Nordström, Lund

Aalborg Historiske Museum
Antikvariska Avdelningen, Malmö museer
Archäologisches Landesmuseum, Schleswig

Ole Stilborg, Lund
Inge och Inga Maj Stjernquist, London
Nils Stjernquist, Lund
Per Stjernquist, Lund
Otto Stjernquist, Långshyttan
Eldrid Straume, Oslo
Märta Strömberg, Lund
Barbro Sundnér, Lund
Mac Svensson, Lund
Ulf Säfvestad, Malmö
Ingegerd Särlvik, Göteborg
Marie Louise Stig Sørensen, Cambridge
Søren A. Sørensen, Jægerspris
Mimmi Tegnér, Malmö
Sten Tesch, Sigtuna
Joakim Thomasson, Lund
Henrik Thrane, Århus
Raimond Thörn, Malmö
Christopher Tilley, London
Svend Åge Tornbjerg, Køge
John Troeng, Lund
Eva och Gustaf Trotzig, Stockholm
Björn Tägtström, Lund
Ingrid Ulbricht, Schleswig
Björn Varenius och Birgitta Johansen, Solna
Gösta Vitestam, Lund
Birgitta Wallace, Halifax
Thomas Wallerström, Luleå
Margrethe Watt, Søborg
Eva Weiler, Göteborg
Stig Welinder och Barbro Johnsen, Stora Skedvi
Mats Widgren, Stockholm
Dag och Agneta Widholm, Kalmar
David och Eva Wilson, Isle of Man
W. Haio Zimmermann, Wilhelmshaven
Bert och Birgitta Åkesson, Malmö
Elisabet och Paul Åström, Jonsered
Cecilia Åqvist, Stockholm
Anders Ödman, Lund
Ella Ödmann, Kävlinge

Arkeologiska Institutionen, Göteborg
Arkeologiska Institutionen, Lund
Bornholms Museum, Rønne
Historiska Institutionen, Lund
Institut for Arkæologi og Etnologi, København
Institut for Forhistorisk Arkæologi, Højbjerg
Institut für Ur- und Frühgeschichte, Kiel
Kalmar Läns Museum, Kalmar
Kalmar Nation, Lund
Keramiska Forskningslaboratoriet, Lund
Kungliga Fysiografiska Sällskapet i Lund
Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund
Langelands Museum, Rudkøbing
Lunds Universitets Historiska Museum
Länsmuseet i Kristianstad
Malmö Museer, Stadsantikvariska Avdelningen
Riksantikvarieämbetet, Geoarkeologiskt laboratorium, Uppsala
Riksantikvarieämbetet UV-Syd, Lund
Riksantikvarieämbetet UV-Öst, Linköping
Tidsskriftet Skalk, Højbjerg
Skånes Hembygdsförbund
Stiftelsen Hallands Länsmuseer, Halmstad
Vikingeskibshallen i Roskilde
Ålands Landskapsstyrelse, Museibyrån, Mariehamn
Ålands Museum, Mariehamn
Älvsborgs Länsmuseum, Vänersborg

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 1–26.

Sydskandinavisk samhällsstruktur i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala?

Ulf Näsman

Social structure in South Scandinavia in the light of the Merovingian or Anglo-Saxon analogy

Recently many rich and long-lasting settlements dating to the first millennium A.D. have been discovered. Their role in the formation of the Scandinavian kingdoms is a significant theme in the current debate. Key questions are what these central places were central to, and in what way. Thus archaeologists have to address questions of power and territory. It can be observed that two very different analogies are predominant; the Merovingian realm and the Anglo-Saxon kingdoms. The Anglo-Saxon analogy forms the basis of a theory that Scandinavian kingdoms were all formed rapidly in the Viking Age through conquest of several chiefdoms and petty kingdoms, which in the preceding centuries formed a political geography like that of the Tribal Hidage. The Merovingian analogy is the backdrop of a theory that describes the Danish kingdoms as a result of a long process from tribal societies in the Early Iron Age via tribal confederacies to a kingdom not later than the Merovingian period. Both analogies have their pros and cons. Here the Merovingian analogy is preferred, but ultimately it is a choice depending on the preferences of the individual scholar.

Ulf Näsman, Institutet for forhistorisk arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg, Danmark

De sista 10 åren har begreppet centralplats blivit allt vanligare i nordisk järnåldersarkeologi, och spekulationerna är många om centralplatsernas funktion både på lokal, regional och överregional nivå. Vi diskuterar också allt mer intensivt deras roll i framväxten av de mer komplicerade samhällsformationer, som vi kallar kungariken (t.ex. Callmer 1991a; 1994; 1995; Fabech & Ringtved 1991, 1995; Hansen 1995; Jensen & Watt 1993; Jørgensen 1995a-b; Lindeblad 1997; Lundqvist 1997; Myhre 1992a-b; Nielsen 1997; Nielsen *et al.* 1994; Näsman 1991a-b; 1997; 1998; i tryck; Stjernquist 1995; Ulriksen 1991, 1997). Begreppet är givetvis centralt för förståelsen av en bebyggelse som den vid Uppåkra.

Viktiga frågor, som det har visat sig svårt att besvara entydigt, är:

- Central plats, ja - men central i vad?
- Central, ja vist - men på vilket sätt?

Detta är enkla frågor, men de leder fram till slutsatsen, att en lång rad invecklade problem knyter sig till tolkningen av centralplatser.

Några av dessa problem skiftar karaktär beroende på vårt val av tolkningsmodeller. Centralitet kan t.ex. ses som uttryck för hänsyn tagna till ekonomiska, geografiska, handelsmässiga, kommunikationsberoende, militära, politiska, religiösa och/eller sociala m.fl. faktorer. Vår bild av centralplatser kan därför vara mer eller mindre komplex, från enkla begrepp som handelsplats till komplexa som stad. Analogier hämtade i samhällen med skriftliga källor spelar en stor roll för tolkningen av samhällsutvecklingen i det aktuella tidsrummet från yngre romersk järnålder till vikingatid.

Det är framför allt vid den politiska aspekten på studiet av centralplatser, som jag vill uppehålla mig i det följande.

Som jag ser diskussionen, så är det två huvudmodeller som tillämpas på de nordiska järnåldersamhällenas politiska struktur och de bygger så vitt jag kan se på två skilda val av analogi. Vanligen är arkeologers analogier inte explicit uttalade och ibland är forskaren i fråga kanske rentav omedveten om analogiens betydelse för hans/hennes framställning. Modellerna innebär:

1) att många små stamsamhällen över tid smälter samman och nya större enheter uppstår. Det är en utsträckt process med långvarigt sam- och motspel mellan flera skilda samhällen. En sammanslutning av flera skilda samhällen kan leda till mer eller mindre väl integrerade nya samhällsbildningar. För sådana samhällen, som ännu inte är så väl sammanhållna att man vill kalla dem kungariken, har vi begreppet stamförbund, ett begrepp som just framhäver att denna mer komplexa samhällstyp ligger mellan det enkla stamsamhället och kungariket. Först efter århundraden uppstår så stora och väl sammanhållna enheter, att termen kungarike kan försvaras. I tid sträcker förloppet sig från romersk järnålder till äldre medeltid. Eller:
2) att många små och ostabila samhällsbildningar ligger i kamp med varandra över lång tid. Upprepade gångar skapas överherradömen, men de fallar snart isär igen. Men till sist lyckas det ett starkt herravälde att erövra de andra småväldena, det ena efter det andra, i ett tämligen snabbt förlopp. En väl synlig kungamakt genomför den slutliga sammanläggningen av småväldena i en egentlig riksbildning. Denna riksbildning placeras vanligen i vikingatid.

Båda modellerna bygger på analogier till från skrifthistorien kända utvecklingsförlopp. Bägge analogier har stor styrka som förklaringsmodell för problemställningen, men de har också båda uppenbara svagheter, men beklagligt få forskare har direkt undersökt bärigheten i använda analogier (om historiska analogier i arkeologien, Näsman 1988; jfr Ravn 1993). Den första modellen bygger särskilt på analogier till kontinentala källmaterial, särskilt om goter, allemanner och franker, och främst är det framväxten av det merovingiska riket som ger material till analogien. Den andra modellen bygger särskilt på analogier till insulära förhållanden, dvs. de anglosaxiska rikena och Englands framväxt.

Givetvis förenklar jag här bortom den enskilde forskarens personliga hållning till och uppfattning av problemkomplexet "de nordiska riksbildningarna", men likafullt tror jag, att min enkla och korta framställning av ett omfattande och invecklat forskningsområde kan vara intressant och klargörande för den fortsatta diskussionen.

Bilden av de tre nordiska kungarikenas framväxt skiftar betydligt i olika forskares framställningar (jfr t.ex. hur Peter Sawyer 1993 använder den anglosaxiska analogin i sin diskussion om den norska och svenska riksbildningen). I det följande vill jag av utrymmesskäl och med hänvisning till detta symposiums utgångspunkt – centralplatsen Uppåkra – begränsa mig till Sydskandinavien och den danska riksbildningen.

Det råder enighet om att konungariket Danmark uppstår ur en allmän sydskandinavisk kulturkontext, men skildringarna av förloppet skiljer sig åt:

1) en sen riksbildning baserad på ett snabbt erövringsförlopp under vikingatid ser vi bl.a. i arbeten av Klavs Randsborg (1980) och Johan Callmer (1991b).

2) en långsam process, som börjar tidigt i rom-ersk järnålder och från stammar via stamförbund leder fram till en dansk riksbildning århundraden före vikingatid, ser vi i arbeten av Lotte Hedeager (1988; 1990; 1992) och mig själv (1988; 1991a-b; 1993; 1997, 1998; i tryck a).

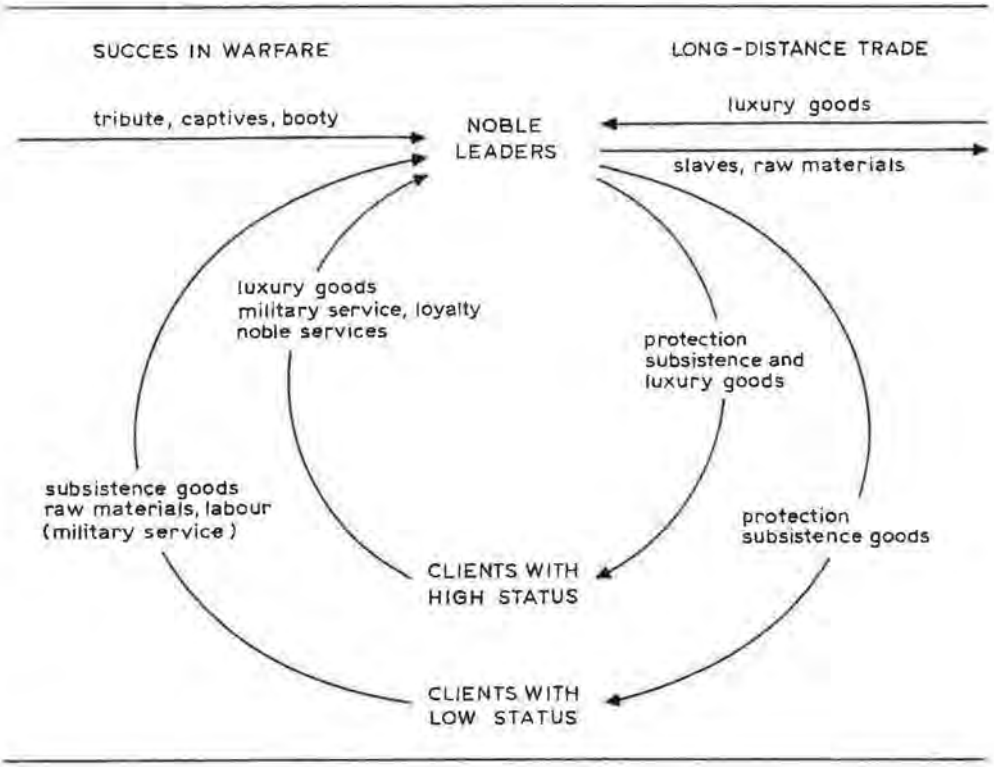

Fig. 1. Denna model över ett stamsamhälles struktur är hämtad ur att arbete om förromerska förhållanden i Nederländerna-Belgien. Efter Roymans 1990:Fig.3:4.

Bakom alla dessa arbeten ligger givetvis föreställningen om att riksbildningen ingår i ett förlopp, där uppbyggandet av mer och mer hierarkiskt uppbyggda strukturer bär utvecklingen vidare (Fig. 1). Det vi ser här är hur förhållandet mellan eliten (vad vi traditionellt kallar hövdingarna) och deras underlydande kan tänkas fungera på lokal nivå. Nico Roymans delar in strukturen i tre nivåer och försöker samtidigt att beskriva flödet av varor och tjänster mellan "hövding" och "folk".

Det är ju enkelt att bara bygga på den lokala nivån med flera nivåer till en hierarkisk struktur (Fig. 2). Och man kan gå vidare och visa ett stamförbund och en ur stamförbundet utvecklad riksbildning, som jag själv gjort för det sydskandinaviskt/danska området (Fig. 16). Denna sociala struktur visar ledarskap av olika omfattning; ju högre upp i hierarkien ledarna är placerade, desto större är omfattningen av deras ledarskap. Indirekt visar modellen också den sociala placeringen av centralplatser på lokal, regional och överregional nivå.

Vårt problem är att avgöra på vilken nivå den konkreta centralplats, som vi undersöker, befinner sig. Var skall man placera Dankirke, Gudme, Sorte Muld, Uppåkra, Björnhovda, Eketorp, Borg i Lofoten, Borg i Östergötland, Vendel och Valsgärde? Problemet kan formuleras som svårigheten att kombinera rätt centralplats med rätt region, den stora vanskligheten är i att binda centralplatsen till sitt rum (Näsman 1991a). I Norden har få gjort metodiskteoretiska studier av maktens rumsliga struk-

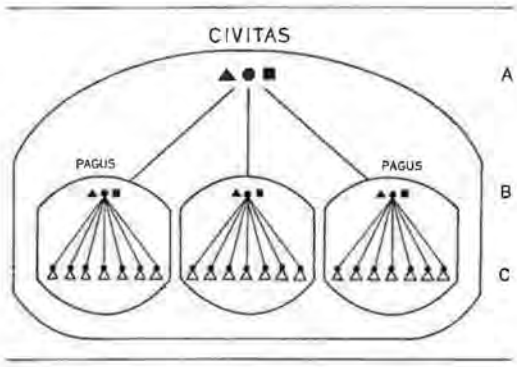

Fig. 2. Modell över hierarkin i ett stamsamhälle, här förromersk järnålder i Nederländerna-Belgien. Stammen (civitas) leds av en hövding (rundel), kontrollerad av en stamförsamling (trekant) och ett aristokratiskt råd (fyrkant). Samma maktbalans råder på lägre regional nivå ned till lokalgruppen med sin ledare.Efter Roymans 1990:Fig. 3.2.

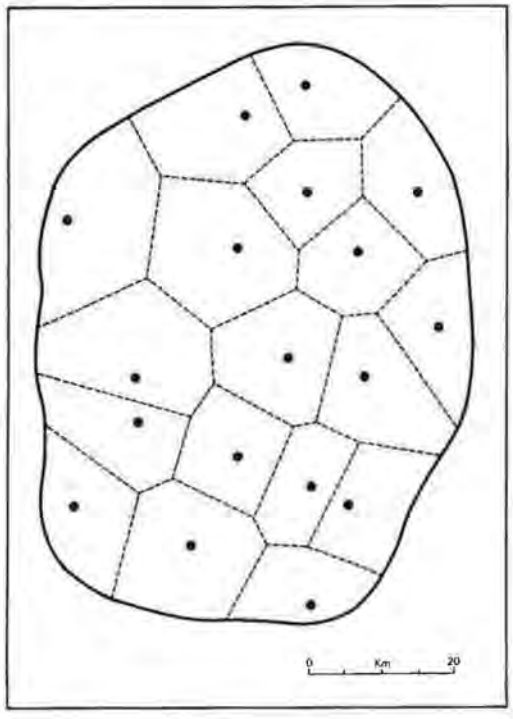

Fig. 3. Figuren visar den rumsliga strukturen med gränser och centra för självständiga och samspelande samhällen ("early state modules") inom ett kulturområde ("area of cultural homogeneity" eller "civilisation"). Efter Renfrew 1986:Fig. 1.1.

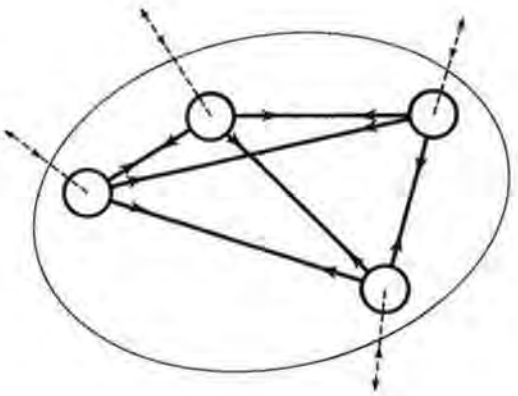

Fig. 4. Figuren visar att samspelet mellan de självständiga samhällen inom ett kulturområde är av större betydelse för utvecklingen än förbindelserna till andra områden mot vilka det alltså finns en kulturell barriär. Efter Renfrew 1986:Fig. 1.5.

turer, men i den anglosaxiska litteraturen finns goda bidrag, och det som jag själv haft störst glädje av, är Colin Renfrews studie (1986) av det han kallar *Peer Polity Interaction*, PPI, dvs samspelet mellan likvärdiga parter, SLP (Fig. 3). Modellen utgår från att man arkeologiskt kan isolera ett någorlunda homogent kulturområde, något som Renfrew kallar *civilisation*. Inom detta finner vi flera maktpolitiskt åtskilda regioner, kallade *early state modules*, ESM, (tidiga statsmoduler). Användningen av begreppen "civilisation" och "stat" har jag svårt att överföra till svenska språket och kommer därför att undgå dem i detta järnåldersammanhang (jfr Fenger 1991).

Det som framför allt karakteriserar *samspelet mellan likvärdiga parter* är att ändring hos en part snabbt leder till motsvarande ändring i de andra enheterna (Fig. 4), dvs. att ändring sker mer eller mindre samtidigt inom hela kulturområdet och att nya förhållanden därför synes uppträda mer eller mindre samtidigt i alla enheter. Mekanismen bakom detta beskriver Renfrew med tre fenomen:

1) *Rivalisering*. Krig är givetvis ett mycket

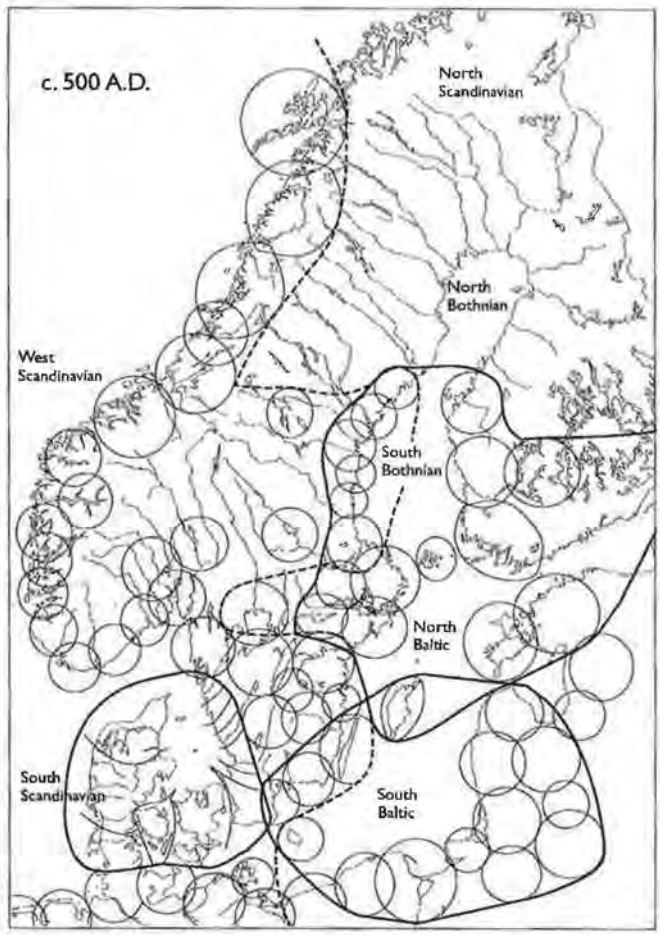

Fig. 5. Norden omkring år 500 är försöksvis indelat i regioner/ kulturområden på mellannivå (kulturområde svarande ungefär till Colin Renfrews civilisation). Det sydskandinaviska kulturområdet är därutöver indelat i hypotetiska enskilda stamvälden (early state modules). Indelningen bygger på Renfrews modell (1986) och studier av regionalitet i nordisk och sydskandinavisk materiell kultur (t.ex. Näsman 1984; Ringtved 1988a-b).

viktigt instrument, men också andra försök att övergå varandra spelar stor roll, man kan t.ex. bräda motståndarna genom att ordna fina bröllop, uppföra flotta monument och stora byggnader, genomföra invecklade kultiska ritualer eller hålla frikostiga gästabud. Våld, generositet och skryt fyller här viktiga uppgifter och de centrala boplatserna har här sin givna plats.

2) *Efterhärmning*. Så snart en stam inom kulturområdet skapar något nytt, så införs det snart i grannområdena, t.ex. ett nytt slags vapen, en ny hyllningsritual, en ny religiös idé, runskrift, o.dyl. Innovationer sprids alltså snabbt inom kulturområdet, när det väl har blivit etablerade inom ett välde. Detta innebär också, att nyheter som upptagits utifrån snabbt anskaffas i alla stamområdena. Men det kan gå lång tid innan ett nytt fenomen kan bryta genom den yttre barriär som omger och konstituerar hela kulturområdet. Uppkomsten av allt fler centralplatser speglar givetvis den allt snabbare spridningen av innovationer i sydskandinavisk yngre järnålder.
3) *Stigande omsättning av varor*. Varuutbytet stimuleras givetvis av både rivalisering och efterhärmning och detta medför i sin tur behov av nya institutioner till hantering av handel och produktion; det är bl.a. här att centralplatserna kommer in i bilden.

Samspelet mellan enheterna leder därför närmast oundgåeligt till en ökande hierar-

kisering av samhället och en förstärkt maktutövning från elitens sida. Renfrews beskrivning av samspel mellan likvärdiga parter är klargörande, men ger oss egentligen inte ny kunskap. Faktiskt kan vi finna samma bild av den historiska utvecklingen beskriven på ett utmärkt men helt annat sätt i Wenskus' magnifika opus om germansk samhällsstruktur (1961). Fördelen med Renfrews "samspel mellan likvärdiga parter" är, att det ger oss en beskrivning och några begrepp, som är omedelbart operationella i arkeologiskt sammanhang, och det är ju egentligen inte så märkligt, då Renfrew ändå är arkeolog med konkreta utgångspunkter i materiell kultur. Med hjälp av samspel mellan likvärdiga parter får vi redskap som hjälper oss att systematisera våra iakttagelser och som skapar större klarhet om vad diskussionen om förhållandet mellan centralplats och region egentligen handlar om.

Hela det nordiska kulturområdet skulle i sig kunna vara en "civilisation" i renfrewsk mening, men med tanke på att Renfrews ESM-enheter i Grekland bara är 1.500 km^2 och att en "civilisation" består av 5-20 ESMs, så kan man nog anta att Norden bör indelas i större områden - bara Jyllands areal skulle representera 20 "early state modules" och således utgöra en "civilisation". Varken befolkningens täthet eller välstånd motiverar en så finmaskig politisk indelning här.

Med hjälp av en rad olika drag i den materiella kulturen kan man dela det nordiska kulturområdet i mindre områden och här ser vi en mer eller mindre väl underbyggd skiss av en regionindelning av Norden (Fig. 5). En relativt säker underindelning på mellannivå består av Sydskandinavien, Södra Östersjö-området, Norra Östersjö-området med Bottenviken och Finska Viken, samt ett västskandinaviskt område. Dessa skulle kanske kunna ses som kulturbärande enheter, Renfrews "civilisationer".

Det finns gränszoner mellan dessa områden, där de karakteristiska kulturområdena överlappar varandra, t.ex. tycks Götaland inte kunna betraktas som ett eget kulturområde men som en gränszon mellan Sydskandinavien och norra Östersjö-området. Bornholm, Öland och Gotland har som öar nära förbindelser till flera olika kulturområden, men har samtidigt gemensamma drag som gör, att de tre öarna kan karakteriseras som en egen kulturgrupp. Mellannorrland är ett annat område med en materiell kultur präglad av starka inflytanden från skilda håll, söderifrån och västerifrån.

Till trots för att dessa områden alltså är öppna mot varandra på ett sätt som Renfrew knappast skulle acceptera som giltigt för sitt begrepp "civilisation" så anser jag, att de var för sig är händiga områden för ett närmare studium av samspelet mellan likvärdiga parter. Jag tycker helt enkelt att de geografiska avstånden blir orimligt stora om hela Norden skall behandlas som ett område.

Vi vet genom goda studier av sydskandinavisk materiell kultur att antalet kulturregioner var ännu större under äldre romersk järnålder än här i folkvandringstid (t.ex. Ringtved 1988a-b). Och under vendeltid visar studier av det arkeologiska materialet, att de karakteristiska regionala kulturerna blivit färre och mer diffusa. Den sydskandinaviska kultur, som kan urskiljas, täcker nu ett långt större område (Fig. 6).

Frågan är så, vad detta betyder? Kan förändringen från många små kulturområden under äldre romersk järnålder till få stora kulturområden under vendeltid tolkas? Speglar den en utveckling av samhällena som kan ges social och politisk mening? Förhåller sig dessa förändringar på något direkt eller indirekt sätt till det politiska förlopp genom första årtusendet, som leder fram till de riksbildningar som träder fram i de äldsta skriftliga källorna från vikingatiden?

Hur vi besvarar frågorna om riksbildningens förlopp beror i hög grad på vilket djup vi har i det tillämpade tidsperspektivet samt på vilka analogier vi väljer att lägga till grund för vår tolkning. Det är för mig tämligen uppen-

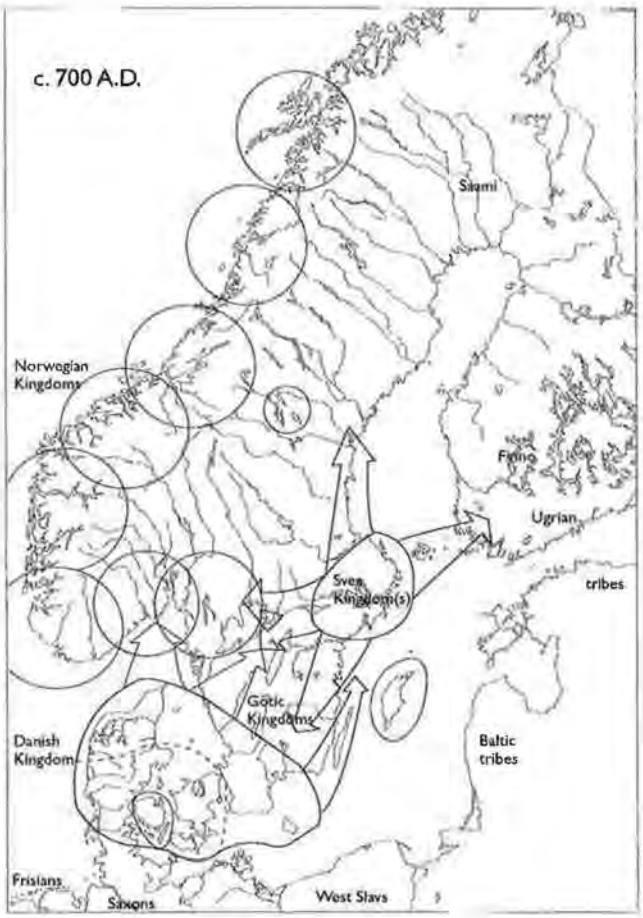

Fig. 6. Norden omkring år 700 indelat i regioner/kulturområden på mellannivå, sannolikt organiserade som kungadömen. Det sydskandinaviska kulturområdet är i sin tur indelat i ett hypotetiskt danskt kärnområde men en inre och en yttre periferi. Indelningen bygger på studier av regionalitet i nordisk och sydskandinavisk materiell kultur (t.ex. Ørsnes 1966; Vinsrygg 1979; Gudesen 1980; K.H. Nielsen 1991).

bart, att forskare som ser riksbildningen som ett snabbt skeende inom vikingatidens ram saknar tillräckligt djup i sin tidsuppfattning av de bakomliggande processerna, men det problemet tvingas jag av utrymmesskäl lämna härmed. Här är det i stället valet av analogi, som skall sättas till debatt, och som inledningsvis påpekat, är det framför allt två analogier som kan anas bakom de skilda beskrivningarna av den nordiska riksbildningen:

- den frankiska som leder fram till uppkomsten av det mäktiga Merovingerriket på 500-talet, dvs. folkvandringstidens slut, och
- den anglosaxiska som leder fram uppkomsten av England på 900-talet, dvs. vikingatidens mitt.

Den frankisk-merovingiska analogin

Frankerna framträder som en ny etnisk enhet under yngre romersk järnålder utanför den romerska limes nordligaste del i nuvarande Nederländerna och nordvästra Tyskland (fortfarande god historisk översikt i Zöllner 1970; se även Wood 1994 samt de mer arkeologiskt orienterade Périn & Feffer 1987 samt James 1988). Franker är benämning på en typisk lös sammanslutning av småstammar, ett stamförbund. Småstammarnas namn levde i flera fall kvar långt fram i vendeltid, t.ex. salierna och hamaverna. Andra stamförbund som träder fram vid denna tid är allemannerna, vas namn

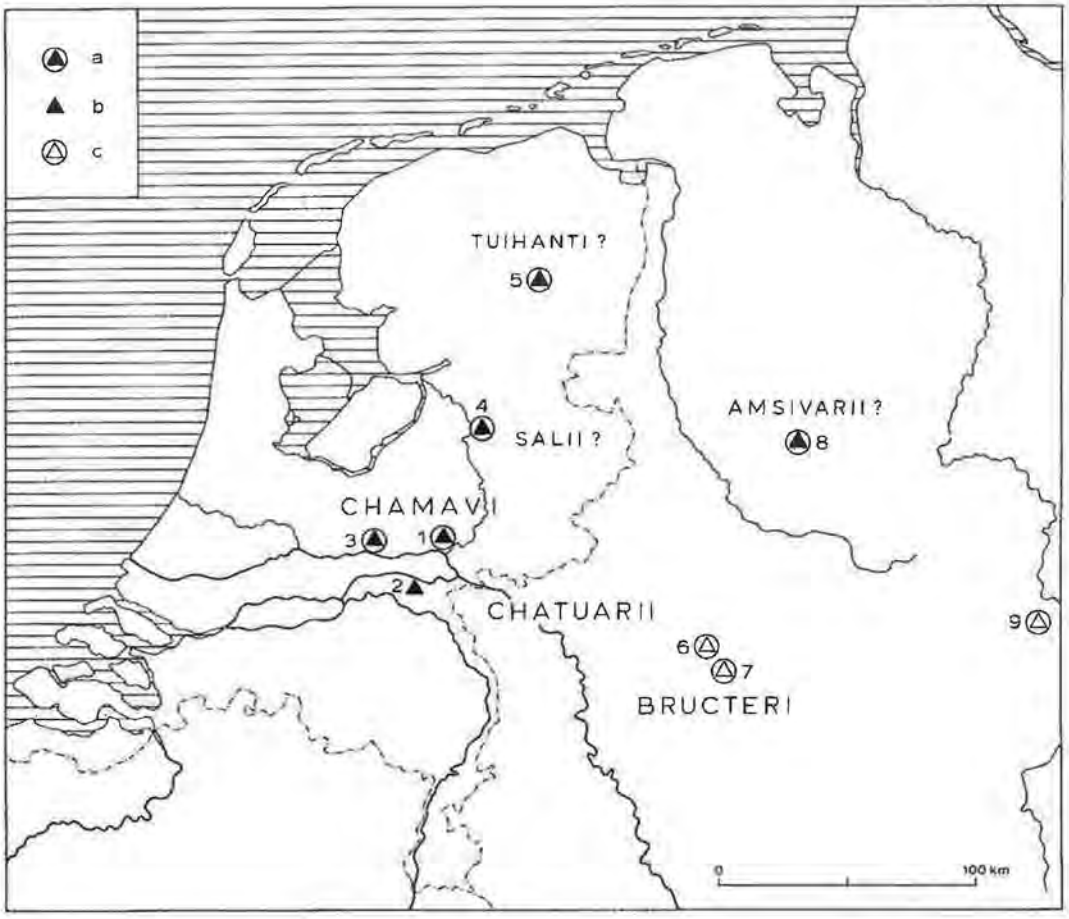

Fig. 7. Spridningen i det tidigfrankiska området av halsringar av Velp-typ (fylld triangel; skattfynd i cirkel) och besläktade typer (öppen triangel; skattfynd i cirkel). Namnen visar den antagna lokaliseringen av från skriftliga källor kända frankiska stammar. Efter Heidinga 1990:Fig. 6.

just betyder "alle man" och redan därigenom antyder, att det är ett förbund mellan likvärda parter (Christlein 1979). Saxarna är ett annat stamförbund bestående av flera av de stammar som Tacitus nämner i förbindelse med kulten av Nerthus (bidrag i Ahrens 1978).

Arkeologiskt har man med bebyggelsearkeologisk metod undersökt det frankiska ursprungsområdets bebyggelsemönster och Anthonie Heidinga har således (1990) urskiljt de särskilt tätt bosatta områdena och betecknat dem med begreppet *kerngewest*, på engelska *nuclear region*, och på svenska skulle man väl snarast vilja använda begreppet centralbygd. De skiljs från varandra av tunt befolkade eller obebyggda områden. Begreppet har viss likhet med Jankuhns gamla begrepp "Siedlungskammer" (Jankuhn 1963), men bygger här på ett säkrare arkeologiskt material. En av de största tidigfrankiska bygderna är hamavernas land, Hamaland.

Anthonie Heidinga har med hjälp av det arkeologiska materialet försökt att finna centrala platser i dessa stamterritorier (Fig. 7), och

det gör han bl.a. med hjälp av rika gravfynd och guldfynd, dvs. han använder metoder snarlika dem som också används här i Norden. Guldhalsringar av Velp-typ från omkring 400, vilka har en dekor som anknyter till den nordiska Sösdala-stilen och den östeuropeiska Cosoveni-stilen, är otvivelaktigt symboler på hög status och det är inte orimligt att tro, att fyndplatserna på något sätt har med spridningen av periodens elit att göra. Om den arkeologiska tolkningen är riktig och de stamområden som här tentativt markerats alla tillhört den frankiska stamförbundet, så har vi här en användbar analogi till t.ex. en tolkning av spridningen av guldhalsringar i Sydskandinavien, dvs. att dessa ringars spridning i centralbygder säger något om makt och landskap (jfr Fonnesbech-Sandberg 1991; Hedeager 1991a; 1992).

De franker, som utvandrade och med tiden tog över efter romarna i norra Gallien och därmed efterträdde dem som områdets reella makthavare, förblev länge delade och flera frankiska kungariken framträder i källorna, t.ex. ett under den arkeologiskt kände kung Childéric i nuvarande Belgien och Nordfrankrike med huvudsäte i Tournai, där Childéric begravdes år 482, samt de rhenländska frankerna med kungasäten i Köln och Trier (Steuer 1980; James 1988:Fig. 10). Frankerna var aggressiva och försökte lägga under sig större delen av Gallien efter det sönderfallande Västromerska Riket, och de stötte därvid in i andra germanska stamriken. Men aggressiviteten vände sig också mot konkurrerande frankiska stammar, som man gärna ville ta makten över. De långhåriga merovingernas tid är också de långa knivarnas natt.

De stora erövringarna skedde under Childérics son, Klodvig (Clovis I), som inte bara samlade alla frankiska delstammar under sin krona, varvid han eliminerade de andra stammarnas kungsämnen, men också besegrade västgoterna, burgunderna och allemannerna. I förbindelse med dessa segrar övergick han som den förste germanska fursten till den katolska kristendomen. Under hans efterföljare fortsatte expansionen snabbt och riket utvidgades efter segrar över västgoter i Sydfrankrike, burgunder i Östfrankrike, allemanner i Sydtyskland-Schweiz, thüringar i Mellantyskland samt saxare och friser i Nordtyskland-Nederländerna. Frånsett Bysans var det merovingiska Frankerriket under vendeltiden Europas mäktigaste makt.

För vår diskussion är det viktigt att komma ihåg, att de riken som frankerna lade under sig inte var så små de heller; t.ex. thüringarnas kärnområde var ju i storleksordning som Jylland eller Uppland.

Spridningskartor över germanska förmålsformer visar tämligen väl den frankiska *Rheingräber*-kulturens utbredning, inklusive deras expansion in på burgundernas, allemannernas och thüringarnas områden (ett urval samlade i Feffer & Périn 1987 och Périn & Feffer 1987). Men framför allt visar kartorna utbredningen av ett särskilt gravskick med gravgods, och detta gravskick i sin tur markerar en särskild mentalitet, som varit nära knuten till den frankiska erövringen av makten i norra Gallien men också maktövertagandet i andra germanska områden som allemanniskt och thüringiskt område. Men söderut markerar gränsen inte den frankiska dominansen utan snarast en slags etnisk gräns mellan områden där etniska franker var bosatta och områden där den romanska befolkningen förblev mer eller mindre enrådande. I fallet med gränsen mot burgundernas område ser vi emellertid att de frankiska gravsederna inte blev allmänt accepterat i alla germanskt styrda områden. Allemanner och thüringar synes däremot att annamma frankernas gravskick och på så sätt erkänna deras maktövertagande, dvs. merovingernas politiska och militära dominans. Som analogi till spridningmönster i materiell kultur i Norden är dessa och andra kartor intressanta (jfr diskussion med referenser i Jørgensen 1990; 1991 och Näsman 1991b).

Det frankiska rikets kärna markeras dessutom av placeringen av de merovingiska kungagravarna från 482 (Childéric i Tournai) till dynastins upphörande med Childéric IIIs död 751 (Müller-Wille 1982). Den stora spridningen av kungagravarna – och deras fördelning på olika delriken – är en analogi värd eftertanke vid diskussionen om de rikaste gravfyndens tolkning i Norden, t.ex. storhauger på Vestlandet (Ringstad 1992), kongegrave i Danmark (Andersen 1986) och kungshögar i Mälarområdet (Lindqvist 1936). Man kan konkludera att det inte blir så lätt att omedelbart avgöra om rika fynd i skilda regioner markerar centra i självständiga politiska enheter (Ringstad 1992) eller om de tvärtom visar hur en dynasti har uppnått överregional kontroll (Lindqvist 1936; Andersen 1986). Man kan dessutom jämföra med diskussionen ovan om den maktpolitiska tolkningen av spridningen av t.ex. guldhalsringar.

Vi ser i Merovingerriket en delning av kungamakten och en delning av befolkningen i skilda delriken, men samtidigt visar den frankiska historien att stamförbundets idé och det gemensamma stamnamnet överlevde en rad perioder av både politisk och geografisk splittring. En förklaring är att en kunglig släkt dominerade, den som definerade frankernas rike, nämligen den släkt som Childéric tillhörde, dvs. merovingerna så benämnda efter en stamfader Merovech. Det upprepade gånger splittrade Merovingerrikets förmåga att likafullt bevara en frankisk riksgemenskap kan vara en analogi till det danska rikets splittring under äldre vikingatid, där enheten måhända säkrades genom att makten trots allt bevarades inom en kunglig dynasti (Sawyer 1991: 278).

Analogislutsatser, som bygger på denna frankiska utveckling, spelar sannolikt en inte obetydlig roll som bakgrund till de flesta tolkningar som ser den danska riksbildningen som ett långt förlopp från romersk järnålder via ett stamförbund under folkvandringstid till en dansk hegemoni i vendeltid och en riksbildning genomförd före vikingatid.

Den frankiska analogin har sin styrka i följande förhållanden:

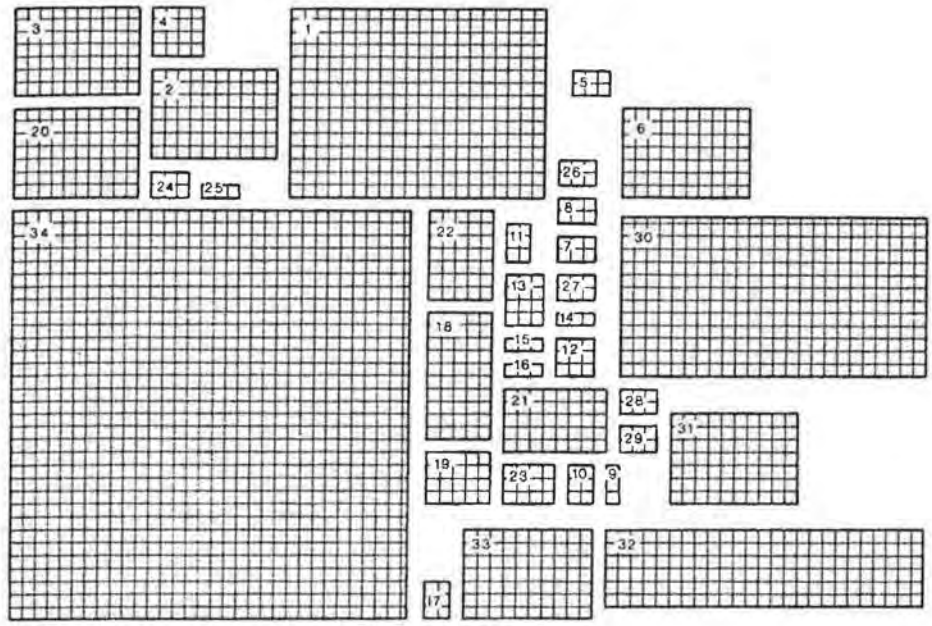
+ Vi kan följa en kontinuerlig utveckling från frankernas första framträdande i de skriftliga källorna till merovingernas riksbildning på 400-500-talen och karolingernas maktövertagande mitt i 700-talet.
+ Vi kan följa det merovingiska rikets framväxt i rika både skriftliga och arkeologiska källmaterial.
+ Vi har ett stort och både väl bearbetat och publicerat arkeologiskt material att pröva analogiernas styrka på.
+ Den merovingiska kulturen var förebild för både anglosaxisk och nordisk kultur (Vierck 1981:94; Steuer 1987:224 f.).
+ Det finns betydande likheter i den materiella kulturen i Sydskandinavien och Merovingerriket.

Den frankiska analogin har sin svaghet i följande förhållanden:

- En väsentlig del av riksbildningen skedde på erövrat territorium med en stark kvarlevande, både romaniserad och kristen kultur.
- Den rumsliga strukturen i det merovingiska samhället byggde i stor grad på en fortsättning av den romerska territoriella administrationen.
- Den största svagheten är att det merovingiska riket i så hög grad bygger på en anpassning till och ett utnyttjande av den romerska politiska och militära kulturen.

Den anglosaxisk-engelska analogin

Den viktigaste källan till förståelse av de anglosaxiska samhällena under vendeltid är Tribal Hidage, en lista som sannolikt skulle användas i förbindelse med beskattning, en slags skattelängd (Fig. 8). Den är är baserad på antalet

		Hundreds of Hides
1	MYRCNA LANDES	300
2	WOCEN SÆTNA	70
3	WESTERNA	70
4	PECSÆTNA	12
5	ELMEDSÆTNA	6
6	LINDES FARONA and Heathfeld land	70
7	SOUTH GYRWA	6
8	NORTH GYRWA	6
9	EAST WIXNA	3
10	WEST WIXNA	6
11	SPALDA	6
12	WIGESTA	9
13	HEREFINNA	12
14	SWEORDORA	3
15	GIFLA	3
16	HICCA	3
17	WIHTGARA	6
18	NOXGAGA	50
19	OHTGAGA	20
	TOTAL	66,100

		Hundreds of Hides
20	HWINCA	70
21	CILTERN SÆTNA	40
22	HENDRICA	35
23	UNECUNG GA	12
24	ARDSÆTNA	6
25	FÆRPINGA	3
26	BILMIGA	6
27	WIDERIGGA	6
28	EAST WILLA	6
29	WEST WILLA	6
30	EAST ENGLE	300
31	EAST SEXENA	70
32	CANTWARENA	150
33	SUTH SEXENA	70
34	WEST SEXENA	1000
	TOTAL	247,700

Fig. 8. Tribal Hidage: renskrift av förteckning över områdenas antal hides samt en rumslig modell över områdenas storlek. Efter Hill 1984:Fig. 137-138.

människor i ett antal områden, som alla i någon mening synes ha varit politiska enheter. Antalet beskattningsbara personer representeras av något som kallas en hide, ursprungligen ett ytmått som betecknar den areal som ett hushåll kunde livnära sig på, och listan visar alltså antalet hushåll i varje område. Förteckningens områden kan delas in i:

- fyra stora kungariken (Wessex, Mercia, Kent och East Anglia
- sex mindre kungariken (bl.a. Essex och Sussex)
- fyra enheter som vi med en svensk term kunde kalla folkland med ca 2000-5000 hushåll/familjer.
- femton små enheter som bara bestod av 600, 900 eller 1200 hushåll/familjer, alltså 300 hushålls moduler.
- fem helt små enheter med 300 hushåll.

Många försök har naturligtvis gjorts att placera de politiska enheterna i ett anglosaxiskt politisk landskap, enheter som med Renfrews terminologi skulle kunna kallas *polities* (jfr Hodges 1986). Man har försökt placera gränser mellan enheterna i obebyggda eller tunt befolkade områden, i bergstrakter och skogsbygder. Men försöken att rekonstruera skogens utbredning under folkvandringstid-vendeltid är inte så lätt, som framgår av olika forskares kartor (te.x. Hill 1984:Figs. 23-24). Frågan är om motsvarande försök till bygdeindelning i Norden är mer säkra?

Från år 1086 har vi en fantastiskt bra källa om den anglosaxiska bebyggelsens rumsliga spridning, nämligen normannernas förteckning över all bebyggelse i England (Hill 1984:Figs. 25-26). På en bebyggelsekarta baserad på denna s.k. Domesday Book kan flera sannolikt skogsbevuxna områdena ses som glest bebyggda områden, liksom de stora träsken The Fens. Denna karta är fem hundra år senare än folkvandringstiden men kan likafullt användas till retrogressiv analys av bosättningens sannolika fördeling i föregående århundraden, men med försiktighet då t.ex. befolkningen sannolikt var betydligt större år 1086 än på 500-talet och bebyggelsen därmed sannolikt både tätare och mer utbredd.

Någon motsvarande detaljerad förteckning över medeltidens bebyggelse har vi inte i Norden, men man kan rekonstruera en grovare och ca hundra år senare kartbild över Danmark med hjälp av de romanska kyrkorna (Hellesen & Tuxen 1988:Fig. 14a), och den kartan över bebyggelsens fördelning har nog giltighet för i varje fall den sena vikingatiden. Men det anglosaxiska kartexemplet bör leda till tvivel på möjligheten att bygga en politisk geografi enbart på naturgivna gränser; de är en viktig faktor men får inte vara avgörande och man får inte försumma att undersöka också sociala och kulturella förhållandens bidrag till studiet av maktens geografi.

De olika enheterna i Tribal Hidage - stora som små - har av flera forskare försöksvis inplacerats på en karta. Den grundligaste undersökningen är gjord av historikern Wendy Davies och arkeologen Hayo Vierck (Fig. 9). Vi ser de stora rikenas placering, mellan dem ligger de mellanstora enheterna och de små återfinns framför allt i området mellan Mercia och East Anglia. De skulle kunna vara "Middle Angles" med mercianerna som "the West Angles". Det är framför allt kartbilder som denna, som ligger till grund för de beskrivningar av den nordiska utvecklingen, som visar hur den nordisk riksbildningen föregås av en lång fas under vilken den politiska geografin karakteriseras av många större och mindre självständiga politiska enheter, en kaotisk geopolitisk situation. Mellan dessa enheter - små som stora - fanns många olika former för beroende, och man talar i England bl.a. om en bretwalda-funktion, en slags överkonung. Men ändå betraktas listans enheter alla som i en eller annan mening självständiga områden.

Hayo Vierck försökte att jämföra enheterna i Tribal Hidage med regionala drag i den materiella kulturen, ett ämne som Vierck hade djup

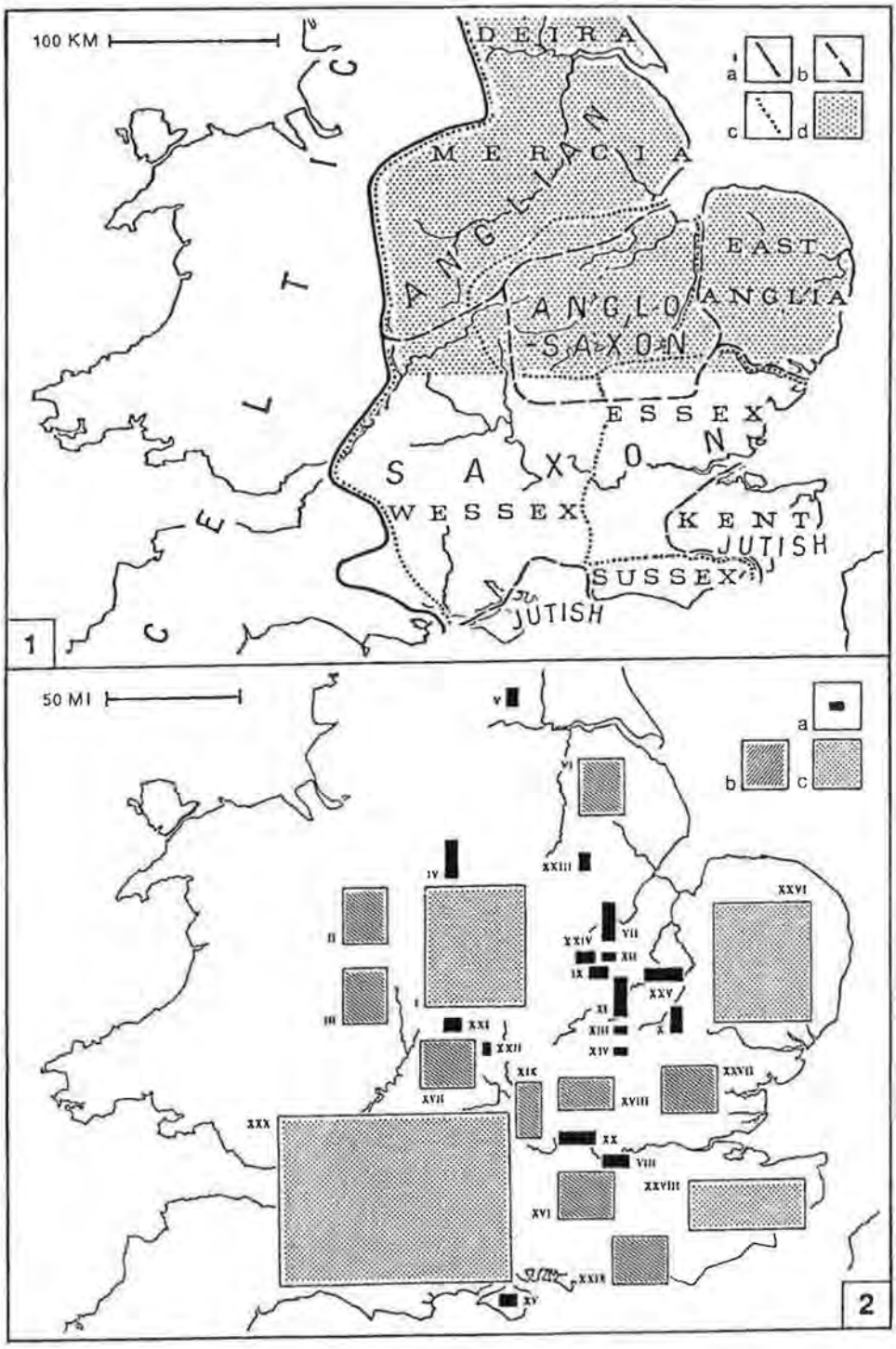

Fig. 9:1. Förslag till etnisk, politisk och kulturbaserad indelning av det anglosaxiska England (utom Northumbrien). Fig. 9:2 Skematisk placering av de politiska enheterna i Tribal Hidage. Närmare förklaring till kartorna i Vierck 1978 som bl.a. bygger på Davies & Vierck 1974.

kunskap om (t.ex. Vierck 1977). Det anglosaxiska områdets västgräns bygger på utbredningen av s.k. anglosaxiska gravfält. På kartan är markerat bl.a. den "jutiska" kulturen i Kent och vid Isle of Whight samt den gräns Vierck drar mellan en anglisk (prickad) och en saxisk dräktprovins. Det viktiga med Viercks studier är, att de visar att det finns ett visst samband mellan politisk samhörighet och regionalitet i materiell kultur. Men samtidigt visar hans undersökning, att denna överensstämmelse inte är särskilt detaljerad och att egentlig kunskap om den politiska geografin inte kan baseras på enbart arkeologiska källor men måste bygga på andra källor, särskilt de skriftliga.

Situationen som beskriven i Tribal Hidage brukar dateras till andra hälften av 600-talet (Davies & Vierck 1974:224 ff.). Det är viktigt för diskussionen om den anglosaxiska analogins användbarhet i skandinaviskt sammanhang, att komma ihåg, att vi i skriftliga källor har så gott som inga upplysningar om skeendet under 400- och 500-talet (anglosaxisk *historia* kan med Yorke 1990:1 ff. sägas börja först 597 med Augustinus ankomst till Æthelberts hov i Kent). Den fortsatta utvecklingen genom 700-talet och till början av 800-talet visar hur de flesta små enheterna blir slukade av större riken, endast fem kungadömen existerade och av det mellanstora skiktet fanns bara South Saxons och East Saxons kvar och av de små var inga längre självständiga (Yorke 1990). Efter 878, dvs. efter danernas erövringar under bl.a. kung Guthrum, och skapandet av danelagen, överlevde endast Mercia och Wessex. Danernas roll i tillkomsten av England har förklarats med, att de fungerade som katalysator för en samling av de engelska krafterna (Hodges 1989: 194 ff.). Under Alfred av Wessex påbörjades den återerövring som avslutades 954 med Erik Blodyxas död och ledde till Englands samling som ett rike.

Den engelska analogin spelar uppenbart en mycket stor roll som bakgrund till de tolkningar som ser den danska riksbildningen som ett snabbt förlopp med en egentlig riksbildning först vid vikingatidens mitt. Under romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid har Sydskandinavien enligt detta synsätt varit splittrat i en mängd större och mindre enheter. Korta perioder kunde dessa samlas under en överkung för att snart falla isär igen. Först under den starka danska kungamakt som etableras omkring Jelling under 900-talets första hälft samlas riket till en mer stabil politisk struktur.

Den engelska analogin har sin styrka i följande förhållanden:

+ Vi har goda skriftliga källor som beskriver det invecklade politiska spelet mellan de många rikena från 500-talet och fram till etablerandet av ett samlat engelskt rike mitt på 900-talet.
+ Vi har ett bra arkeologiskt källmaterial särskilt från den tidiga fasen av den anglosaxiska historien att pröva analogiernas styrka på
+ Det anglosaxiska arkeologiska materialet är nära besläktat med det skandinaviska.

Den engelska analogin har sin svaghet i följande förhållanden:

- Hela det historiska förloppet skedde på erövrat territorium.
- De germanska folk, som invandrade till Brittanien, ankom under förhållanden som bröt upp äldre sociala och politiska strukturer. Det ledde till en att börja med mycket splittrad politisk organisation, som inte alls behöver peka på förhållandena i de områden varifrån invandrarna kom.
- De områden av Brittanien som erövrades var efter den romerska riksadministrationens tillbakadragande redan sönderfallna i otaliga brittiska fraktioner.
- Den största svagheten är att anglosaxarnas riken uppstår ur ett tillstånd av total upplösning, ett kaos ur vilket något nytt skulle byggas upp. I realiteten vet vi mycket lite om utvecklingen just efter invandringen på 400- och 500-talen.

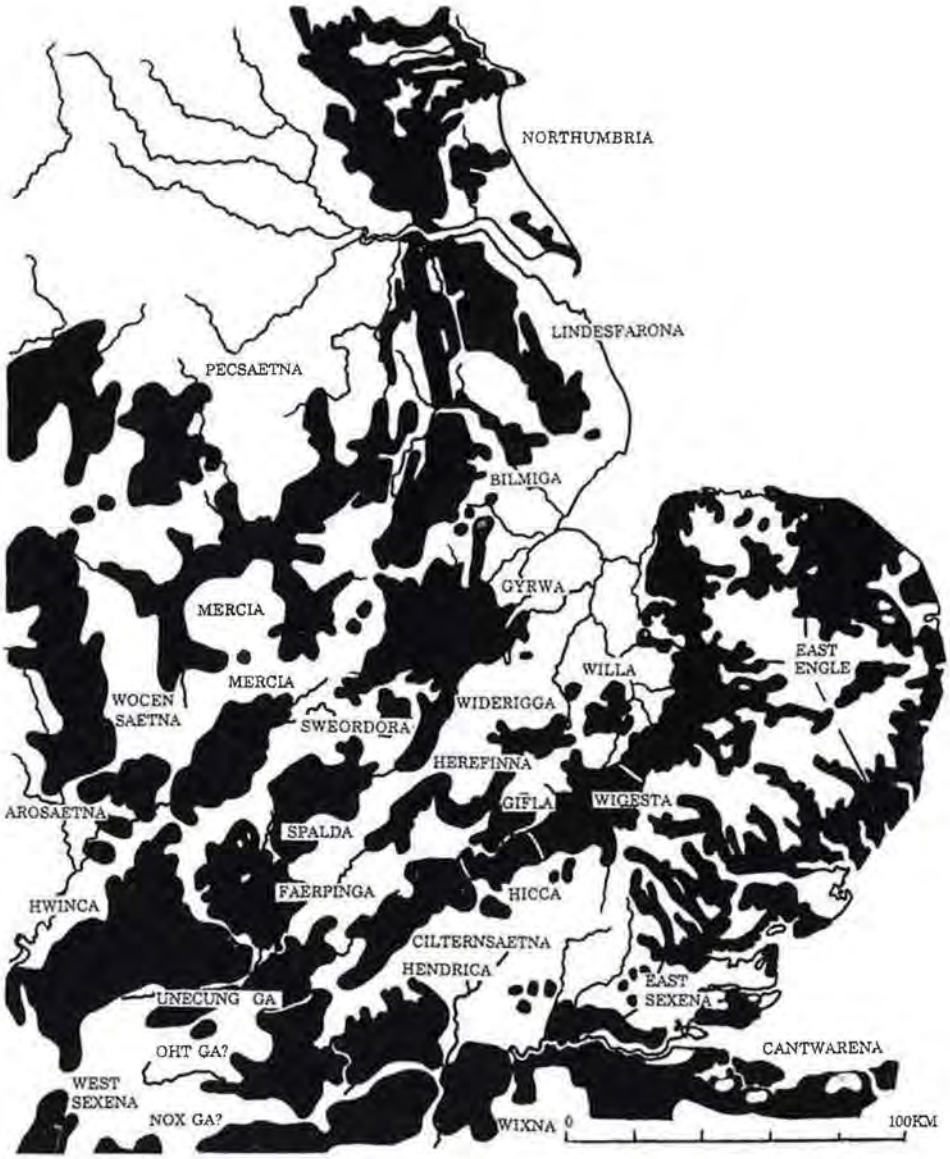

Fig. 10. Johan Callmers version av (en del av) det anglosaxiska politiska landskapet på 600-talet. Bygger på analysen av Tribal Hidage i Davies & Vierck 1974. Efter Callmer 1991b:Fig. 2.

Analogiernas applikation i Skandinavien

Vi har två bud på utvecklingen i Sydskandinaviens politiska topografi, och som inledningsvis nämnts kan de föras tillbaka till antingen den anglosaxiska eller den merovingiska analogin.

Den senaste och mest utförligt argumenterade analogin med det anglosaxiska materialet som grund är publicerad av Johan

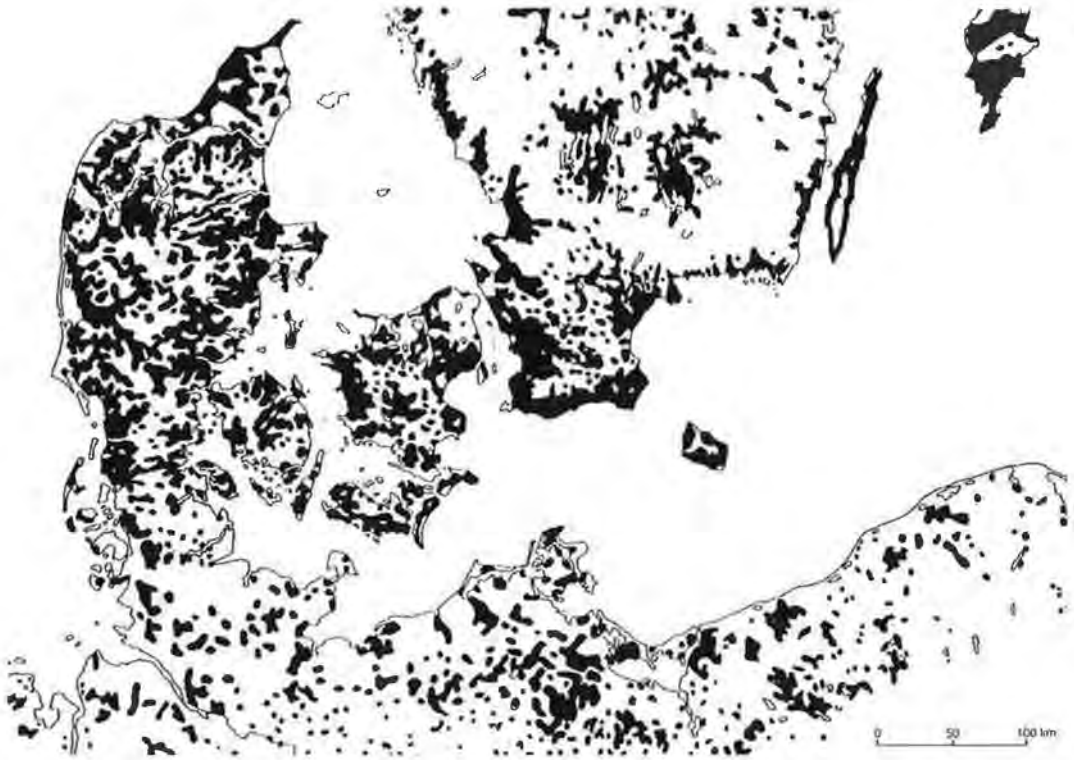

Fig. 11. Johan Callmers bebyggelsekarta över Sydskandinaviens yngre järnåldersbebyggelse. Efter Callmer 1991b:Fig. 5.

Callmer, och en stor del av hans argumentation vilar på en jämförelse av en karta över (en del av) det anglosaxiska England (Fig. 10) med en motsvarande bebyggelsekarta över sydskandinaviska området (Fig. 11). Den sydskandinaviska kartan är rekonstruerad med ortnamn och arkeologiska fynd som källmaterial (Callmer 1991b:265). Är man någorlunda insatt i sydskandinavisk topografisk litteratur, så kan man dock se, att den allt avgörande källan är kartor baserade på ortnamn publicerade redan 1916 av H. V. Clausen (med missförståelser som vid Limfjorden, där området som Clausen klassificerat som skoglösa av Callmer markeras som "settlement areas", trots att de faktiskt är obeboeliga strandängar).

Utifrån denna bild av en uppsplittrad bebyggelse har Callmer så byggt sin analogi till Tribal Hidage och föreslår, att det danska området - fram till rikssamlingen under den s.k. Jelling-dynastin - var uppdelat i många skilda politiska enheter, några större, andre mindre, många mer eller mindre avhängiga av andra eller för en tid underlagda en annan makts överherradöme, osv. Alltså konsekvent samma bild som den Tribal Hidage ger av förhållandena i England. Men jämför man hans karta över England med den över Sydskandinavien så slås man av att hans rekonstruktion av den sydskandinaviska bebyggelsen är mycket mer plottrig än de större "bygder" vi ser rekonstruerade i England.

I sin beskrivning ger Callmer en fragmenterad bild av den sydskandinaviska politiska geografin, en uppsplittring som inte är förenlig med den uppfattning av kulturområdenas

storlek och politiska organisation som danska arkeologer har framlagt med grundlig undersökning av materiell kultur som grund (jfr Figs. 5-6 och t.ex. Hedeager 1990a-b; Jørgensen 1995b; Näsman 1997; Ringtved 1988a-b). Enligt min mening måste vi därför diskutera giltigheten av den tolkning av kartbilden som Callmer framlägger.

Det mest ambitiösa försöket att i Norden framlägga en regional indelning är Åke Hyenstrands (1984). I detta arbete, som är den självklara utgångspunkten för nya diskussioner, urskiljes regioner och underregioner med genomsnittlig radie på 250 resp. 25 km (men i realiteten varierar storleken betydligt). Man kan jämföra storleken på dessa områden med den rekonstruerade Tribal Hidage-geografin. Omedelbart vill man kunna peka på sammanfall med både små och stora enheter, jämför t.ex. Finnveden med East Anglia (men på alla andra punkter är jämförelse mellan de två områdena naturligtvis orimlig) eller Listerlandet med någon av de små anglosaxiska enheterna (och det är måhända en mer rimlig jämförelse).

Men svagheten med Hyenstrands indelning är att den inte primärt bygger på skillnader och likheter i materiell kultur men på den rumsliga spridningen av fornlämningar, dvs. att den till största delen går tillbaka på s.k. naturliga gränser, som inte utan vidare kan tillmätas politisk betydelse (jfr även kritik i Ramqvist 1988: 108f.). På Hyenstrands s.k. negativa fornlämningskarta markeras med svart- och gråmarkering mer eller mindre fornlämningstomma (obefolkade) områden. Med krysskraffering har jag lagt in områden med rika fynd av romersk import från yngre romersk import, dvs. sannolika huvudbygder (Fig. 12). I denna enkla sammankoppling ligger givetvis början till en förståelse av förhållandet mellan Hyenstrands regioner och periodens politiska centra, dvs. beståndsdelar i en *politisk* geografi. Men utan ett ingående studium av den regionala variationen i materiell kultur kommer vi knappast mycket längre i förståelsen av bygdernas inbördes placering i en politisk hierarki.

Undersökning av regionala mönster i materiell kultur har lång tradition i tysk och dansk forskning (på gott och ont, tänk bara på Kossina *et co.*; se t.ex. Jankuhn 1986). Ett klassiskt exempel är Albert Genrichs regionindelning av Danmark och Nordtyskland i romersk järnålder (Genrich 1954, 1978). Herbert Jankuhn har presenterat en karta över yngre romersk järnålders bebyggelse i Slesvig-Holsten indelad i "Siedlungskammern" med angivande av vad han menar vara centra (Jankuhn 1963). Som synes kan man inom detta begränsade område utskilja en rad regioner med både inbördes relationer och särskiljande drag.

Inom det nuvarande Danmark kan man under äldre romersk järnålder urskilja kanske upp till tio olika grupper, men under yngre romersk järnålder – folkvandringstid har flera gått samman med andra och endast fyra-fem grupper kan ses (jfr Ringtved 1988a-b). Frågan är hur vi skall se på denna utveckling mot större och mer homogena kulturområden? Vilken roll i denna utveckling spelar den samtidiga framkomsten av en ny typ av centrala platser, platser som Gudme-Lundeborg-komplexet (Nielsen *et al.* 1994)?

Går vi till vendeltid har Mogens Ørsnes (1966) och Karen Højlund Nielsen (1991) visat att hela Sydskandinavien närmast är ett sammanhängande kulturområde, och att man i det västliga Östersjö-området endast kan räkna med tre karakteristiska kulturer: den sydskandinaviska, den gotländska och den mälarsvenska (Fig. 7). Götaland framstår utan egen markant profil som ett blandningsområde eller en gränszon, kanske rentav en omstritt område. Hur skall vi se på dessa nu mycket stora kulturområden? I denna period ökar antalet centralplatser starkt, men vi har ännu inte någon särskilt klar bild av varken deras funktion eller deras relation till sin region.

För vikingatidens del saknas en samlad

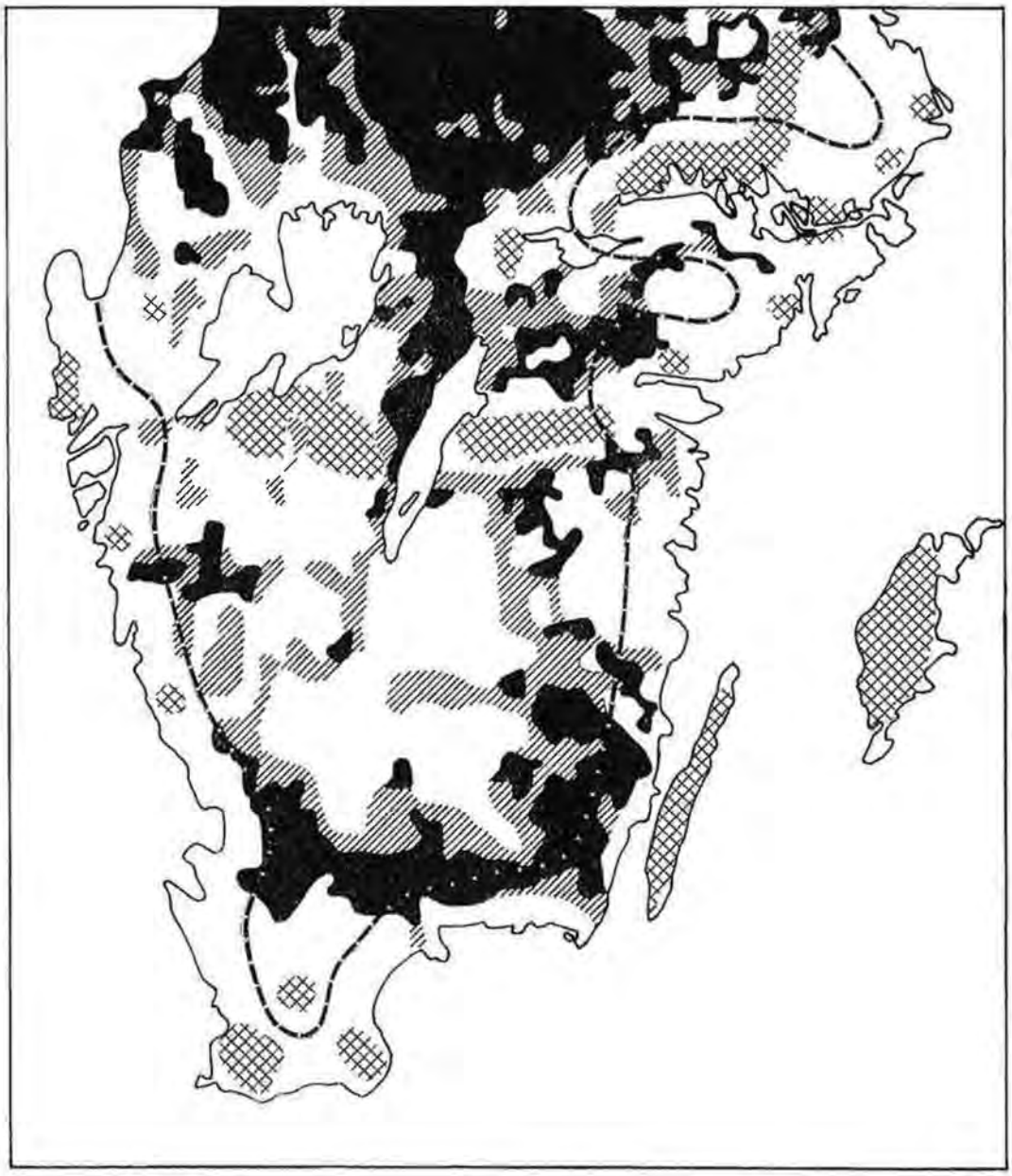

Fig. 12. Obebyggda och glest bebyggda områden utgör gränser i en regionindeling av Sverige (efter Hyenstrand 1984:karta 5). Med streckad linje är avgränsat en 30 km bred kustzon. Regioner med fynd av brons- och glaskärl från Romarriket (efter U.L. Hansen 1987) är krysskrafferade. Efter Näsman 1991c:Fig. 4.

studie av regionalitet i Sydskandinavien, men mätt med samma skala som Ringtved använt för folkvandringstid och Ørsnes och Højlund Nielsen för vendeltid, så skulle väl hela Sydskandinavien utom Bornholm ses som ett kulturområde. Skillnaderna mellan detta danska

Sydskandinavien och det norska resp. svenska området är heller inte stora; dock större än variationen inom Sydskandinavien. Men det finns ännu regionala drag i sydskandinavisk materiell kultur (t.ex. Madsen 1991), och i själva verket består dessa genom medeltid och övergår i nyare tidens allmogekultur.

Vid bedömningen av denna utveckling måste vi erkänna att problemen är många. Det är bl.a. under vikingatiden som urbaniseringen av Skandinavien inleds på allvar, men så länge vi inte helt förstår de äldre centralplatsernas roll i förloppet – många av dem lever som Uppåkra vidare vikingatiden igenom – så kommer vi knappast helt att förstå vilka problem man sökte lösa genom grundandet av tidiga städer. Hur skall vi lösa uppgiften? Givetvis är det viktigt att undersöka förhållandet mellan ekonomisk och politisk utveckling. Här är analogislutsats en både giltig och lämplig väg att gå. Men mycket arkeologiskt arbete återstår innan vi har tillräckligt solid grund att stå på vid försöken att jämföra med andra områdens politiska utveckling.

Givetvis måste vi även använda de spröda skriftliga källor vi har till att framställa en politisk geografi, maktens landskap, som senast Johan Callmer har försökt (Fig. 13). Också Åke Hyenstrand har hänvisat till Jordanes men hans regionindelning av Halland passar mindre väl med Callmers bygdeindelning. Storleksordningen tycks visserligen vara densamma, men oöverensstämmelsen mellan de två forskarna understryker ändå hur famlande vi ännu är.

Tyvärr saknas en lista över folk bosatta i nuvarande Danmark i Jordanes text. Men av äldre källor som Plinius, Tacitus och Ptolemaeus framgår, att Jylland under äldre romersk järnålder hade många stammar. Indirekt kan man med stöd i Jordanes, Procopios och Gregorius av Tours sluta sig till, att antalet stammar i Jylland måste ha minskat betydligt vid folkvandringstidens slut. De enda som nämns är faktiskt angler (som utvandrar till Brittanien), juter (varav några följer med anglerna och saxarna) och daner, samt i mer skumma källor som Vidsith och Beowulf folk som hadubarder, danernas fiende. Detta ger visst stöd for en tolkning av de arkeologiska källorna som innebär att antalet självständiga politiska enheter (stammar/folk) har minskat och att de kvarvarande följaktligen behärskar större områden.

Värdet av Jordanes' katalog över folk bosatta längs den syd- och västnorska kusten har ökat genom en arkeologisk insats. Den skriftliga källan kan nu kopplas till en av de mest djupgående arkeologiska analyserna av förhållandet region <> (makt)centrum, som är genomfört i Norden, nämligen Bjørn Myhres studier (1987). Det kan undra, att Callmer inte (explicit) utnyttjar detta fina arbete, där bebyggelseregioner under yngre romersk järnålder-folkvandringstid avgränsas arkeologiskt med hjälp av spridningen av framför allt gravfynd. Dessa visar sig stort sett svara till från historisk tid kända regioner som Grenland, Aust och Vest Agder, Rogaland, Hordaland, Møre og Romsdal, osv. Med hjälp av de rikaste gravfynden placeras centra inom regionerna. Myhre har framlagt modeller för hur han tänker sig en sådan mer eller mindre självständig politisk enhet uppbyggd (Fig. 14). Vid kusten ligger den agrara huvudbygden och den viktigaste centralplatsen. Runt om i bygden finns andra normala produktionsplatser (boplatser) men också centralplatser på lägre nivå på avstånd från huvudbygden. En tänkt försvarszon runt centret är bl.a. baserad på fornborgarnas placering. När en region (= ?stam) lägger under sig en annan region (= ?stam) ändras bl.a. centralplatsernas förmedlande roll, tidigare överordnade platser blir underordnade eller sidordnade, och kommunikationsströmmarna ändrar riktning. Dessa enheter tycks mig svara väl till Renfrews peer *polities*, dvs. likvärdiga parter.

Bakom Myhres arkeologiska bild av samhällstrukturen – med många småherradömen – ligger de skriftliga källornas bild av riks-

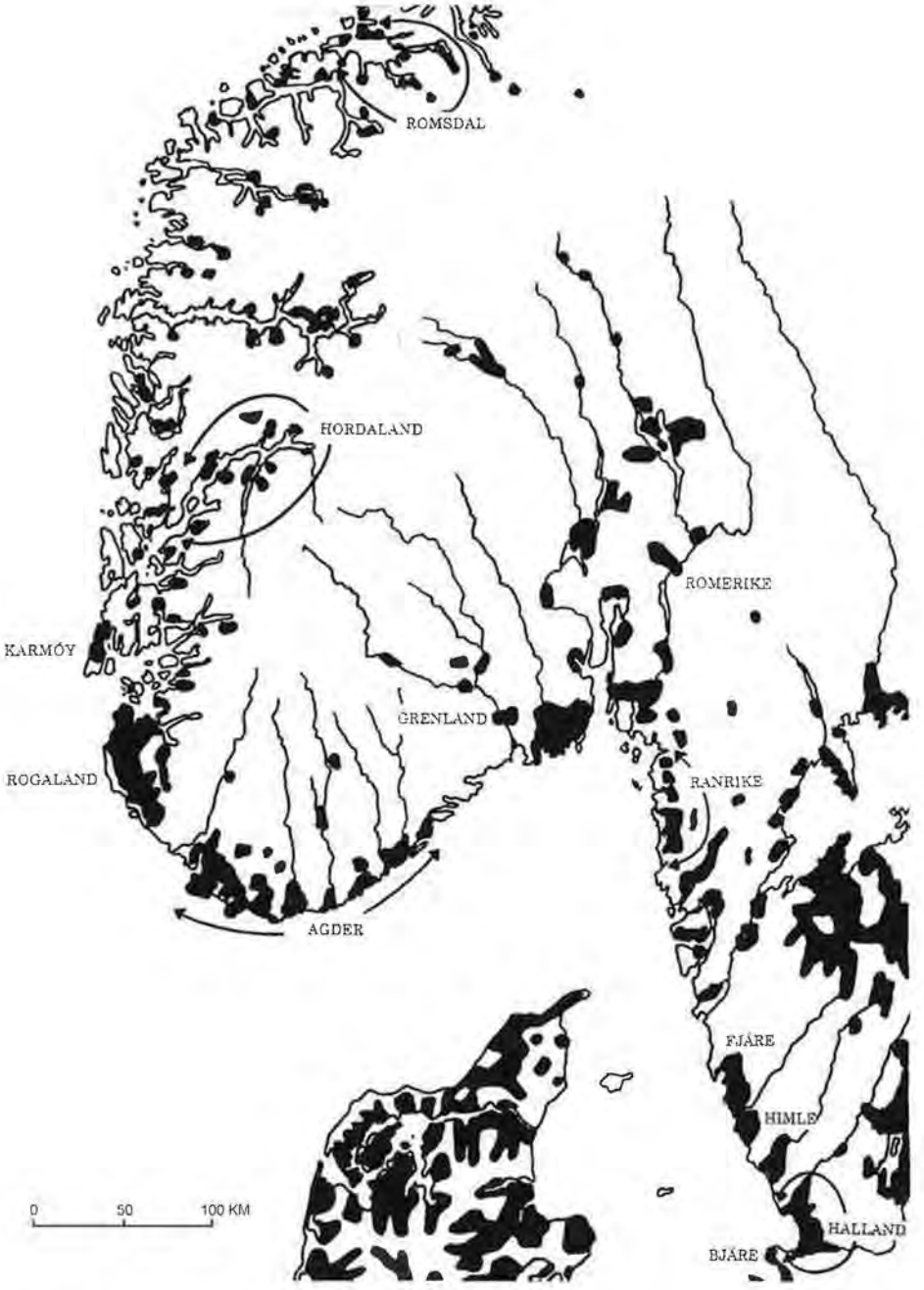

Fig. 13. Johan Callmers försök att efter Svennung (1967) placera de folknamn, som är nämnda i Jordanes (Nordin 1997), på en karta över Västskandinavien, där arkeologiskt välbelagda järnåldersbygder är markerade. Efter Callmer 1991b:Fig. 1.

bildningen i Norge: många småriken blir först under vikingatid samlade till ett norskt konungarike - med våld. Och i Norge finns det kanske god grund för den tolkningen (jfr flera

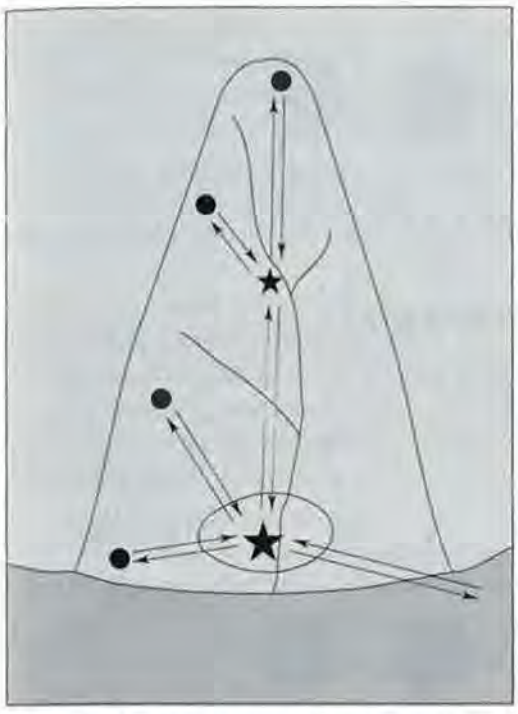

Fig. 14. Modell över bebyggelsehierarkins topografi i en politisk enhet under sen romersk och tidig äldre germansk järnålder i väst- och mellanskandinaviska dalgångslandskap. Centralplatser med centralbygd vid kusten svarar för förbindelserna utåt samt upprätthåller kontroll med övriga bebyggelser bland vilka en centralplats på lägre nivå kan ses. Förenklad efter Myhre 1987:Fig. 13.

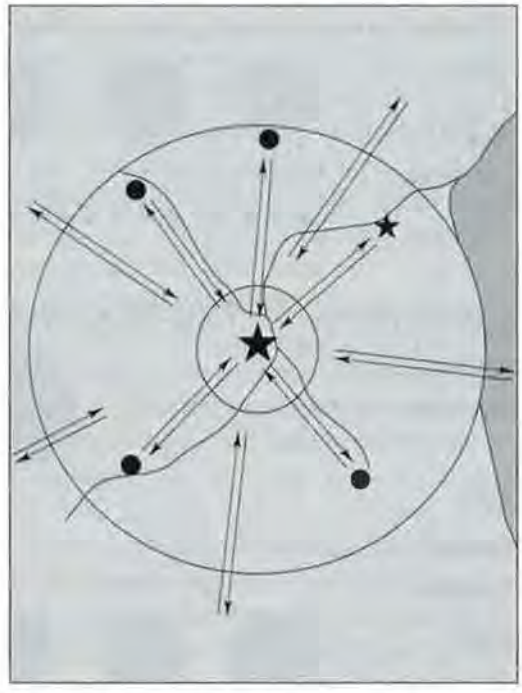

Fig. 15. Modell över bebyggelsehierarkins topografi i en politisk enhet under sen romersk och tidig äldre germansk järnålder i den sydskandinaviska slättbygden. Centralplatsen i centralbygden kan ha förbindelser i många riktningar och den yttre gränsen för centralplatsens inflytande är svår att avgränsa i förhållande till andra centralplatser på skilda nivåer. Efter förlaga av Charlotte Fabech.

artiklar i Vea 1993; Krøger & Naley 1996; Krøger 1997). Myhres rumsliga modell är ju alldeles uppenbart formad efter den speciella norska topografin med kustbygd, dalgångar och fjäll. Den har alltså starka drag av naturdeterminism, väl helt riktigt i norskt sammanhang där den naturliga topografin faktiskt sätter gränser, och härvid liknar den Hyenstrands arkeologiska regionindelnng av Sverige (ovan).

Per Ramqvist har för Mellannorrlands del föreslagit en indelning i folkland under äldre järnålder (1988, 1992:22 ff.), enheter som tycks mig svara till Myhres indelning av Sydvästnorge. Men till skillnad från Myhre, så föreställer Ramqvist sig, att flera folkland lägges samman till små kungariken redan under folkvandringstid. Liksom Myhres norska och Hyenstrands mitt- och sydsvenska exempel bygger Ramqvists mellannorrländska regionindelning på naturlig topografi med gränsskogar och älvdalar som bärande skelett. Vid bedömningen av varandras modeller får vi emellertid aldrig glömma att naturen i Norden är mycket olika, och i ett sydskandinaviskt perspektiv måste man komma ihåg att slättbygder och fullåkerslandskap faktisk skapar helt andra problem. Den ouppmärksamme läsaren förleds lätt att tro, att de vita "obebyggda" områdena på Callmers bebyggelsekartor har samma karaktär av obygd på norska Vestlandet som på småländska höglandet eller i Jylland.

Charlotte Fabech har illustrerat detta ge-

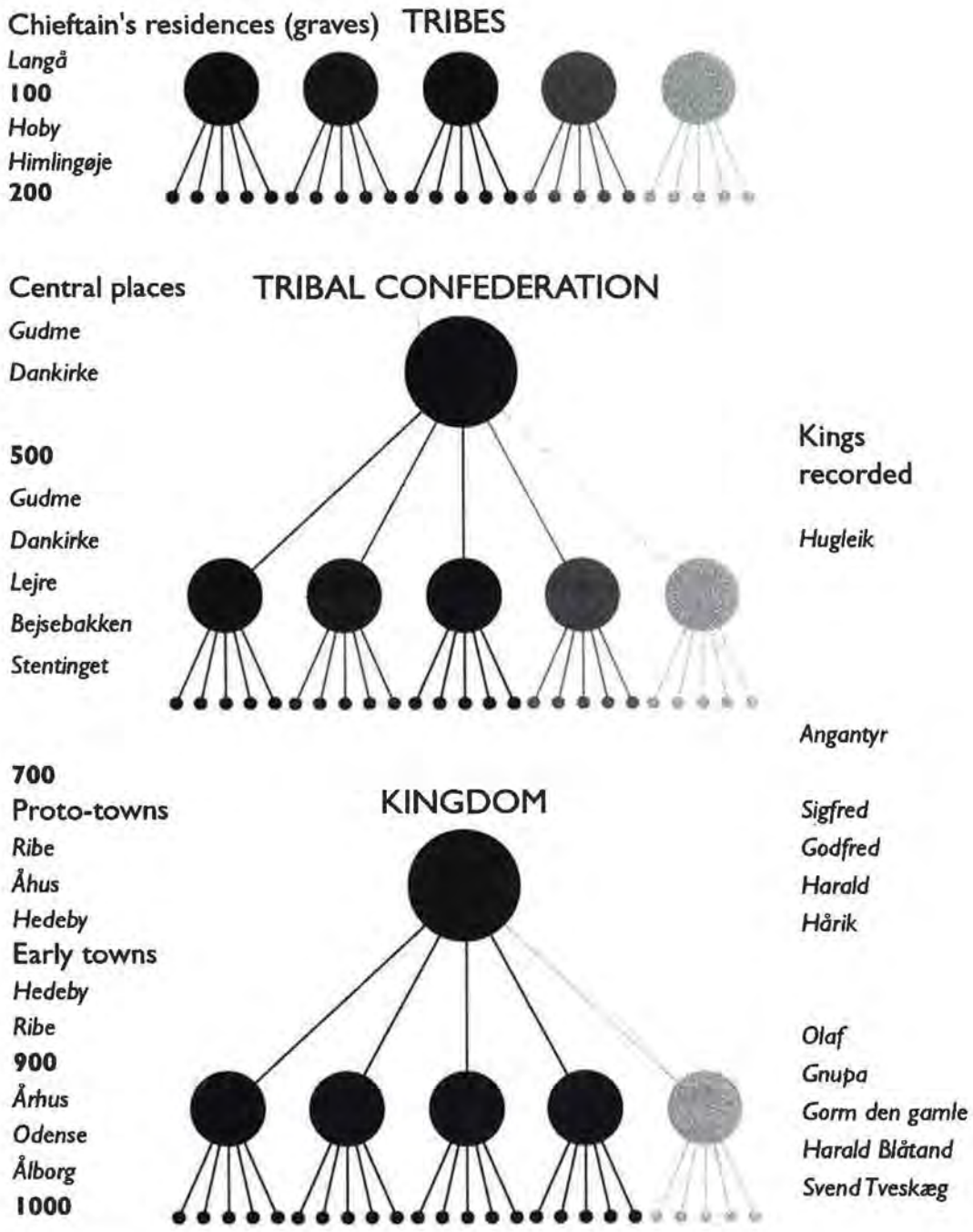

Fig. 16. Modell över tre faser i den danska riksbildningen från stamsamhälle över stamförbund till kungadöme. T.v. ses arkeologiskt kända platser av betydelse, äldst kunga/hövdingagravplatser, senare centralplatser, protostäder och tidiga städer. T.h. ses några av de till namnet kända danska kungarna från yngre järnålder. Efter Näsman 1997:Fig. 7.

nom att tillämpa Björn Myhres västnorska modell (Fig. 13) i en sydskandinavisk slättbygd (Fig. 15). Problemet att avgränsa omlandet till en centralplats är här stort, emedan naturen stort sett inte sätter några gränser, och centrets relationer till andra centra i omgivningen är heller inte lätta att reda ut. I de norska och norrländska exemplen är det inte så svårt att gissa att ett center vid en älvdal i inlandet knyter sig til den stora centralplatsen i kustbygden, men i Jylland t.ex. kommer det alltid att råda stor osäkerhet hur de olika centralplatserna förhåller sig till varandra i ett mer eller mindre funktionsuppdelat och hierarkiskt mönster (jfr landskapsmodeller i Fabech & Ringtved 1995). Här kan endast arkeologisk undersökning av variationer i den materiella kulturens regionalitet över tid bidra till lösningen av uppgiften, namnstoff och naturlig topografi är inte tillräckligt.

Min egen modell över samhällsutvecklingen med de tre huvudperioderna (Fig. 16) ger en grov tredelning av utvecklingen av de centrala platserna:

- många oavhängiga stamsamhällen under äldre järnålder, vart och ett med boplatser för ledarna, arkeologiskt bäst kända som rika gravfynd,
- ett stamförbund under yngre romersk järnålder – folkvandringstid-tidig vendeltid bestående av mer eller mindre avhängiga delstammar inom rammen för ett överkungadöme, och nu utvecklas stora centrala boplatser, och
- till sist det mer eller mindre integrerade kungariket i sen vendeltid och vikingatid med åtföljande framkomst av mer eller mindre urbaniserade centralplatser.

Det är en modell som i hög grad bygger på den kontinuerliga frankisk-merovingiska modellen. Och den utgör också ett försök att kombinera de skriftliga källornas utsagor om den politiska geografin i Sydskandinavien med utvecklingen inom den materiella kulturens regionalitet från många små till färre större enheter. Svagheten är givetvis den stora svårigheten - för att inte säga omöjligheten – att påvisa ett bindande samband mellan materiell kultur och politiskt maktområde, både den anglosaxiska och merovingiska analogin visar exempel på vanskligheterna, men samtidigt visar de, att sambandet finns.

Til syvende og sidst så slutar dessa resonemang med ett val av analogi och med mer eller mindre väl underbyggda analogislutsatser. Personligen tycker jag, att den anglosaxiska analogin med sina många goda beskrivningar av småkungadömen och deras inbördes stridigheter, väl utnyttjade av t.ex. Heinrich Härke (1990), är särdeles användbara när det gäller att förstå spelet mellan likvärdiga parter, och att den frankisk-merovingiska analogin har sin största styrka i att den ger möjlighet att i ett kontinuerligt perspektiv förstå både danernas etnogenes i romersk järnålder-folkvandringstid och utvecklingen av ett danskt konungarike under folkvandringstid, vendeltid och vikingatid.

För att komma längre i värderingen av de två analogierna måste man genomföra en grundlig analys av de rumsliga mönstren i materiell kultur i *både* Sydskandinavien *och* det anglosaxiska England resp. Merovingerriket *innan* man kan avgöra om det engelska exemplet ger en bättre analogi än det merovingiska. Men utan grundliga jämförelser av de jämförda områdenas materiella kultur förblir analogierna haltande på grund av bristande analys av homologin.

Referenser

Ahrens, C. (red.) 1978. *Sachsen und Angelsachsen.* Hamburg.

Andersen, H. H. 1986. Hedenske danske kongegrave og deres historiske baggrund. *Kuml* 1985 (1986).

Callmer, J. 1991a. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Mortensen, P. &

Rasmussen, B. (red.), *Fra stamme til stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.
– 1991b. Territority and dominion in the Late Iron Age in southern Scandinavia. Jennbert, K. *et al.* (eds.), *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg. Acta Archaeologica Lundensia* 8:20.
– 1994. Urbanization in Scandinavia and the Baltic region c. AD 700-1100. Ambrosiani, B. & Clarke, H. (eds.), *Developments around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. The Twelfth Viking Congress.* Birka studies 3.
– 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Resi, H. G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusind e.Kr.* Varia 30.
Christlein, R. 1979. *Die Alamannen. Archäologie eines lebendigen Volkes.* Stuttgart.
Clausen, H. V. 1916. Studier over Danmarks oldtidsbebyggelse. *Aarbøger* 1916.
Davies, W. & Vierck, H. 1974. The contexts of Tribal Hidage: social aggregates and settlement patterns. *Frühmittelalterliche Studien* 8.
Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) 1991. *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid.* Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27.
– 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien. Resi, H. G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusind e.Kr.* Varia 30.
Feffer, L.-C. & Périn, P. 1987. *Les Francs 2. A l'origine de la France.* Paris.
Fonnesbech-Sandberg, E. 1991. Centralmagt, centre og periferi i Danmarks Folkevandringstid. *Gunneria* 64/1.
Genrich, A. 1954. *Formenkreise und Stammesgruppen in Schleswig-Holstein nach geschlossenen Funde des 3. bis 6. Jahrhunderts.* Offa-Bücher 10.
– 1978. Ursprung und Verbreitung der Altsachsen bis zum 5. Jahrhundert. Ahrens, C. (Red.), *Sachsen und Angelsachsen.* Hamburg.
Gudesen, H. G. 1980. *Merovingertiden i Øst-Norge.* Oslo. Varia 2.
Hansen, U. L. 1987. *Römischer Import im Norden.* Nordiske fortidsminder B 10.
– 1995. *Himlingøje - Seeland - Europa.* Nordiske fortidsminder B 13.
Hedeager, L. 1988. Danernes land fra ca. år 200 f.Kr. - ca. 700 e.Kr. Olsen, O. (red.), *Gyldendals og Politikens Danmarks historie* 2. København.
– 1990. *Danmarks jernalder: Mellem Stamme og Stat. Samfundsorganisation og forandring i Danmarks jernalder.* Århus.
– 1992. *Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BD to AD 700.* Oxford.
Heidinga, A. 1990. From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages. Besteman, J. *et al.* (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena.* Universiteit van Amsterdam. Studies in prae- en protohistorie 4.
Hellesen, J. K. & Tuxen, O. (red). 1988. *Historisk Atlas Danmark.* København.
Hill, D. 1984. *An atlas of Anglo-Saxon England.* Oxford.
Hodges, R. 1986. Peer polity interaction and socio-political change in Anglo-Saxon England. Renfrew, C. & Cherry, J. (eds.), *Peer Polity Interaction and Socio-political Change.* Cambridge .
– 1989. *The Anglo-Saxon achievement. Archaeology and the beginnings of English society.* London.
Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Riksantikvarieämbetet Rapport 1984:7.
– 1995. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000.* Lund.
Härke, H. 1990. "Warrior graves"? The background of the Anglo-Saxon weapon burial rite. *Past & present* 126.
James, E. 1988. *The Franks.* Oxford.
Jankuhn, H. 1963. Terra ... silvis horrida. *Archaeologia geographica* 10-11.
– 1986. Das Germanenproblem in der älteren archäologischen Forschung. Beck, H. (Red.), *Germanenprobleme in heutiger Sicht.* Ergänzungsbänder zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1.
Jensen, S. & Watt, M. 1993. Handelscentre og centralpladser. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.), *Da Klinger i muld... 25 år arkæologi i Danmark.* København.
Jørgensen, L. 1990. *Bækkegård and Glasergård. Two cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm.* Arkæologiske studier 8.
– 1991. Våbengrave og krigeraristokrati. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra stamme til stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 22:2.
– 1995a. The warrior aristocracy of Gudme? The emergence of landed aristocracy in Late Iron Age Denmark. Resi, H. G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusind e.Kr.* Varia 30.
– 1995b. Stormandssæder og skattefund i 3.–12. århundrede. *Fortid og nutid* 1995:2.

Krøger, J. F. & Naley, H.-R. (red.) 1996. *Nordsjøen. Handel, religion og politikk.* Karmøyseminaret 1994-1995. Karmøy

Krøger, J. F. (red.) 1997. *Rikssamlingen. Høvdingemakt og kongemakt.* Karmøyseminaret 1996. Karmøy

Lindeblad, K. 1997. The town and the three farms. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the past, Trends and traditions in Swedish medieval archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19.

Lindqvist, S. 1936. *Uppsala högar och Ottarshögen.* Stockholm.

Fenger, O. 1991. Fra stammeret til statsbegreb. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.

Lundqvist, L. 1997. Central places and central areas in the Late Iron Age. Some examples from southwestern Sweden. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the past, Trends and traditions in Swedish medieval archaeology.* Studies in Medieval Archaeology 19.

Madsen, H. J. 1991. Vikingetidens keramik som historisk kilde. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.

Myhre, B. 1987. Chieftains' graves and chiefdom territories in south Norway in the Migration period. *Studien zur Sachsenforschung* 6.

– 1992a. Borre - et merovingertidssenter i Øst-Norge. Mikkelsen, E. & Larsen, J. H. (red.), *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400-1000 e.Kr.* Universitetets Oldsaksamlings skrifter. N.R. 13.

– 1992b. The royal cemetery at Borre. Vestfold. Carver, M. O. H. (ed.), The Age of Sutton Hoo. London.

Müller-Wille, M. 1983. Königsgrab und Königsgrabkirche. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 63.

Nielsen, A.-L. 1997. Pagan cultic and votive acts at Borg. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the past, Trends and traditions in Swedish medieval archaeology.* Studies in Medieval Archaeology 19.

Nielsen, K. H. 1991. Centrum og periferi i 6.-8. årh. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.

Nielsen, P. O., Randsborg, R. & Thrane, H. (eds.) 1994. *The archaeology of Gudme and Lundeborg.* Arkæologiske studier 10.

Nordin, A. (övers.) 1997. *Jordanes Getica. Om goternas ursprung och bedrifter.* Stockholm.

Näsman, U. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid.* Aun 5.

– 1988. Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.

– 1991a. Nogle bemærkninger om det nordiske symposium "Samfundsorganisation og regional variation" på Sandbjerg Slot. Fabech, C & Ringtved, J. (red.), *Samfundsfundsorganisation og regional variation.* Jysk Arkælogisk Selskabs skrifter 27.

– 1991b. Det syvende århundrede. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2.

– 1991c. Sea trade during the Scandinavian Iron Age. Crumlin-Pedersen, O. & Hansen, K. (eds.), *Aspects of maritime Scandinavia AD 200-1200.* Roskilde.

– 1997. Från region till rike - från stam till stat. Krøger, F. (red.), *Rikssamlingen, høvdingmakt og kongemakt.* Karmøyseminaret 1996. Karmøy

– 1998a. The ethnogenesis of the Danes and the making of a Danish kingdom. Dickinson, T. (ed.), *Proceedings of the 47th Sachsensymposium.* Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10.

– 1998b. The Justinianic era of South Scandinavia: an archaeological view. Hodges, R. & Bowden, W. (eds.), *The sixth century. Production, distribution and demand.* Leiden.

– i tryck a. The Scandinavians' View on Europe in the Migration Period. Larsson, L. & Stjernquist, B. (eds.), *World-View of Prehistoric Man.* Stockholm.

Périn, P. & Feffer, L.-C. 1987. *Les Francs 1. A la conquête de la Gaule.* Paris.

Ramqvist, P. H. 1988. Mellannorrland under äldre järnålder. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14.

– 1992. *Högom. The excavations 1949-1984.* Umeå. Archaeology and environment 13.

Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The formation of a state.* London.

Ravn, M. 1993. Analogy in Danish prehistoric studies. *Norwegian Archaeological Review* 26:2.

Renfrew, C. 1986. Introduction. Renfrew, C. & Cherry, J. (eds.), *Peer Polity Interaction and Socio-political Change.* Cambridge .

Ringstad, B. 1992. Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca 400-1000 e.Kr. Mikkelsen, E. & Larsen, J. H. (red.), *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400-1000 e.Kr.* Universitetets Oldsaksamlings skrifter. Ny rekke 13.

Ringtved, J. 1988a. Regionalitet. Et jysk eskempel fra yngre romertid og ældre germanertid. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i*

Danmark. I Jernalderens stammesamfund. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:1.
– 1988b. Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germanertid. *Kuml* 1986.
Roymans, N. 1990. *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective.* Amsterdam.
Sawyer, P. H. 1991. Konger og kongemagt. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra stamme til stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kungemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 22:2.
– 1993. Rikssamlingen i Norge og Sverige sammenlignet med den norske rikssamling. Vea, M. S. (red.), *Rikssamlingen og Harald Hårfagre.* Karmøy.
Steuer, H. 1980. *Die Franken in Köln.* Köln.
– 1987. Helm und Ringschwert. *Studien zur Sachsenforschung* 6.
Stjernquist, B. 1995. Uppåkra, a central place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Reports* 1.
Svennung, J. 1967. *Jordanes und Skandinavien.* Kritisch-exegetische Studien. Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 44:2A.
Ulriksen, J. 1990. Teorier og virkelighed i forbindelse med lokalisering af anløbspladser fra germanertid og vikingetid i Danmark. *Aarbøger* 1990.
– 1997. *Anløbspladser, besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.* Roskilde.
Vea, M. S. (red.) 1993. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre.* Historisk seminar på Karmøy 1993. Karmøy
Vierck, H. 1977. Zur relativen und absoluten Chronologie der anglischen Grabfunde in England. Kossack, G. & Reichstein, J. (Red.), *Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkwanderungszeit.* Antiquitas Reihe 3 20.
– 1978. Von der Trachtprovinz zur bevölkerungsgeschichtlichen Aussage. Ahrens, C. (Red.), *Sachsen und Angelsachsen.* Hamburg.
– 1981. Imitatio imperii und Interpretatio Germanica vor der Wikingerzeit. Zeitler, R. (red.), *Les Pays du Nord et Byzance.* Figura N.S. 19.
Vinsrygg, S. 1979. *Merovingartid i Nord-Noreg.* Arkeologiske avhandlinger 2.
Wenskus, R. 1961. *Stammesbildung und Verfassung.* Köln.
Wood, I. 1994. *The merovingian kingdoms 450-571.* London.
Yorke, B. 1990. *Kings and kingdoms of early Anglo-Saxon England.* London.
Zöllner, E. 1970. *Geschichte der Franken bis zur Mitte des 6. Jahrhundert.* München.
Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder.* København.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 27–37.

Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system.

Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle

Johan Callmer

Trading places and coastal sites and their relation to local political systems
A contribution to the structure of late Iron Age society

The paper reviews the coastal settlement in Southern Scandinavia (up to about 1000 m from the coast) during the late Iron Age and Viking Age. Sites producing archaeological finds on the coast can be referred to five different types of localities. Considerable source-critical problems are connected with weather anchorages. Equally diffuse are landing places without a close connection to a permanent settlement. The coastal settlements dominate the archaeological material. Houses and graves indicate their permanent character. In addition to these three categories we find non-permanent and permanent places of trade and exchange. Problems connected with their hinterland and relation to political centres are discussed in depth. The special problems connected to western Scania are dealt with in some detail. This type of locality is also compared with similar phenomena in north-western Europe. Finally, the importance of the trading places for an understanding of the society of the period is stressed. Their connections with political centres as well as their apparent autonomy is discussed. They represent two different but mutually related structures.

Johan Callmer, Institut für Ur- und Frühgeschichte, Humboldt-Universität zu Berlin, Friedenstraße 3, D-10249 BERLIN, Deutschland.

1. Kusternas viktiga roll i bebyggelselandskapet

De bebodda delarna av landskapet i Sydskandinavien låg under den yngre järnåldern i stor utsträckning utmed kusterna. Rena inlandsbygder var relativt sett få. Endast i det inre av Götaland kan vi peka på mer betydande bygder i det inre som den i Finnveden, Värend och de andra. Kusterna har varit mycket viktiga för befolkningen i större delen i Sydskandinavien. Ytterligt sällan, är själva kustremsan en isolerad bebyggelse. Det vanliga är att kusten är integrerad med den bakomliggande bygden. Icke desto mindre finns det all anledning att göra en granskning av själva kustens utnyttjande och försöka värdera dess betydelse. Det gäller då att definiera själva kustzonen. Här kommer jag på försök att använda ett avstånd på en kilometer som gräns inåt land. Eftersom ett avstånd på två kilometer mellan samtida boplatser från denna tid synes spegla grundläggande dåtida principer för att organisera rummet kring själva boplatserna torde den bebyggelse som ligger så nära som en kilometer från kusten ha en speciell anknytning till denna. Problematiskt blir urskiljandet av denna remsa främst vid åmynningar, smala vikar och sund. Hur långt skall det vara mellan strän-

derna och hur skall denna bredd förhålla sig till vattendragets normalbredd för att vi skall draga en gräns mellan vattendrag och kust? Det är olämpligt att göra denna uppdelning alltför mekanisk utan gränsdragningen bör taga hänsyn till lokal topografi och farbarhet för dåtidens fartyg. Viktiga är då fall och trösklar i vattendragen.

Detta bidrag syftar ingalunda till någon fullständig redogörelse för kustbebyggelsen utan mera till att behandla några konkreta problem och att ge ett begränsat antal exempel på intressanta fenomen. En grundläggande uppfattning som är viktig för detta bidrag är att det är meningsfullt och viktigt att försöka differentiera mellan olika typer av lokaler och att definiera dem om än vår kunskap om just själva kusterna ofta är bristfällig. Den indelning och den terminologi vi använder är och måste vara delvis tentativ men i det läge forskningen befinner sig är det mycket viktigt att försöket göres.

Inledningsvis måste det påpekas att kusterna är synnerligen svårstuderade eftersom vi dels har talrika genomgripande lanskapsförändringar och dels – särskilt ofta i attraktiva lägen – en tät modern bebyggelse. Många kustavsnitt har förändrat sin karaktär genom erosionsprocesser som sandflykt, dynbildning och nedbrytning av instabila kuster på ett genomgripande sätt. Dessa faktorer plus landhöjning och landsänkning resulterar ofta i förhållanden som totalt omöjliggör prospekteringar och undersökningar. Redan vid medeltidens slut torde den fasta fiskarbefolkningen vid kusten ha ökat kraftigt och sedan slutet av 1800-talet har fritidsbebyggelsen inom stora kuststräckor blivit utomordentligt tät. Denna sistnämnda utbyggnad har praktiskt taget fram till dagens dato skett under ringa eller ingen antikvarisk kontroll. Ytterligare en faktor bör nämnas. Naturreservat och militära övningsfält är mycket vanliga utmed kusterna och detta innebär att fornlämningar i marken kan vara ovanligt väl bevarade men samtidigt mycket svåra att upptäcka som resultat av skogsplantering och förbuskning.

2. Kustbebyggelsens typologi

I Sydskandinavien synes kusten under yngre järnålder ha varit i anspråktagen för såväl kortvariga besök som för permanent bebyggelse av olika karaktär. Eftersom vi av skäl som vi inte kan argumentera för här måste räkna med en omfattande seglation utmed kusterna, särskilt sedan råsegelskepp börjat användas under 500-talet, skall platser för tillfälliga ankarplatser för övernattningar och väntan på lämplig vind nämnas. Utan att vi kan basera våra överväganden på ett mer omfattande konkret material kan vi slå fast att det utmed kusterna funnits platser där man av seglingstekniska skäl och de föhärskande vindarnas huvudriktningar ofta fått vänta på lämplig vind. Det är naturligt att det ofta varit samma platser som åter och återigen under århundradena fungerat på detta sätt. Ett exempel på denna typ av lokal tecknar säkerligen fynden från Kapellhamn på Hallands Väderös sydsida (opublicerad undersökning av UV Syd 1977). Här har man ofta stannat till under kortare tid för att invänta lämpligt väder för att segla norrut utmed Sveriges västkust eller söderut mot Öresund. Man kan förvänta sig att fyndmaterialet skall vara diffust och fyndkvantiteterna obetydliga på sådana platser. Det är som framhållits också sannolikt att många av dessa platser under lång tid varit de samma och att de därför ofta motsvarar 1600- och 1700-talets viktiga punkter i seglationsberättelserna. Någon systematisk undersökning med inriktning på platser av detta slag har inte genomförts. För att ge dessa lokaler ett eget namn betecknar jag dem väderhamnar.

I områden där själva kusten inte varit bebyggd har det otvivelaktigt funnits landningsplatser som huvudsakligen utnyttjats för lokal

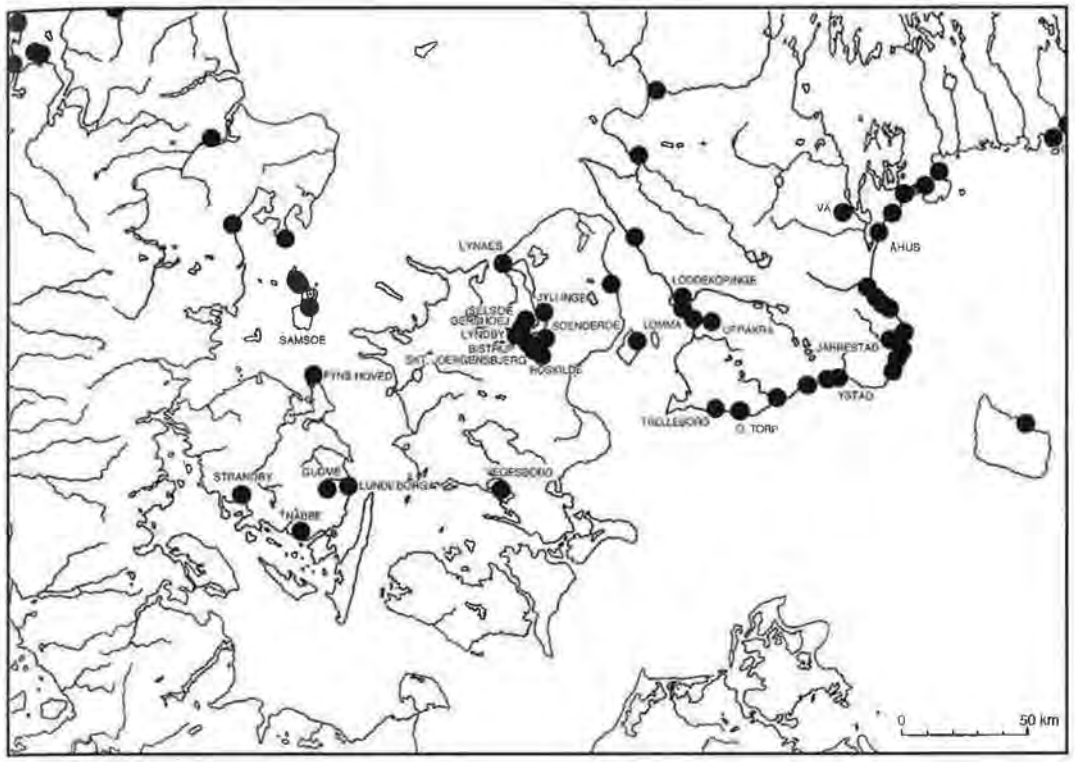

Fig. 1. Kustlokaler i Sydskandinavien under yngre järnålder. Endast ett urval är markerade. Flertalet av de markerade är pemanent bebodda platser. Ett av de få entydiga undantagen är Lundeborg och kanske Lynäs. Resultaten av enskilda forskares verksamhet är ibland tydlig: Ulriksen vid Roskildefjorden och Strömberg i sydöstra Skåne.

kustkommunikation och fiske. Det är högst sannolikt att antalet sådana lokaler varit stort. De har som arkeologiska kriterier avsaknad av fasta installationer som hus och av spår av specialiserade aktiviteter inom handel och hantverk. Bilden präglas av enstaka härdar, fåtaliga kasserade bruksföremål och avsaknad av distinkta kulturlager. Dessa karaktärsdrag visar tydligt svårigheterna att i en arkeologisk undersökning fånga en sådan kontext. Svårigheterna att skilja mellan dessa landningsplatser som vi kan kalla brukshamnar och de nyss nämna väderhamnarna måste vara betydande. Teoretiskt sett är det fullt tänkbart att de två typerna överlappar varandra på några lokaler. Väderhamnarnas specifika topografiska lägen torde dock ofta vara möjliga att urskilja.

Kustens vanligaste form av lokal för komplexa aktiviteter är i det arkeologiska materialet kustboplatsen. Ett betydande antal sydskandinaviska boplatser vid kusten är förtecknade av Callmer och Ulriksen (1986 resp. 1990; Ulriksens förteckning tar också upp handelsplatser) (Fig. 1). Boplatsen vid kusten är ett begrepp som varit debatterat och denna debatt är nära förbunden med principiella problem rörande tolkningen av arkeologiska spår. (Callmer 1991; Ulriksen 1990). Flertalet av desa lokaler som diskuterats innehåller manifesta spår. Grophus förekommer mycket ofta. Det förekommer också ofta stolphål men kompletta hus är relativt sällan beskrivna.

Kulturlagerrester med djurben och botaniska makrofossil har ofta iakttagits. Ett betydande antal sådana lokaler är kända från Sydskandinaviens kuster som redan betonats. Bäst undersökta är Skånes kuster. Särskilt vill jag peka på Skånes syd- och östkust. Ganska talrika observationer visar att samma typ av lokal är representerad såväl i Blekinge som utmed Smålandskusten och på Öland. På Öland är antalet lokaler dock rätt begränsat. Ett starkt indicium för att dessa platser inte bara speglar tillfälliga och säsongsbundna aktiviteter vid kusten utan också utgjort verkliga boplatser är förekomsten av gravar och gravfält. För Skånes del rör det sig främst om äldre uppgifter om nu helt utplånade gravfält och om fragment av bevarade gravfält. Längre österut är fler gravfält bevarade. De undersökta grophusen skiljer sig inte från sådana på "vanliga" agrara boplatser inåt land. Husens konstruktion och igenfyllningsförlopp, fyllningens sammansättning och fyndmaterialet överensstämmer med våra iakttagelser på "vanliga" boplatser. Eldstäder i grophusen förekommer inte heller på kustboplatserna. Typen finns också utmed Danmarks kuster där förutsättningar för en kustbosättning föreligger. I många fall har platser vid kusten med få eller åtminstone oklara stolphålsmönster uppfattats som lämningar efter säsongsvis uppsökta platser. Här står väsentligen uppfattning mot uppfattning i tolkningen. Det kan dock förtjäna att påpekas att liknande iakttagelser till exempel på Mors (Nielsen 1976) och Samsø (Adamsen 1995) tolkas på annat sätt, det vill säga som verkliga boplatser.

Betydande avsnitt av Sydskandinaviens kuster synes således ha haft en relativt tät bebyggelse. Det måste dock betonas att det rör sig om avsnitt som varit lämpade för bebyggelse. Betydande kustavsnitt med mycket låg profil liksom sandiga kustområden med extrem känslighet för torka och mycket branta klintkuster har inte varit attraktiva och saknar i stor utsträckning bebyggelse. Undersökningar av kustboplatser har tyvärr inte varit så omfattande att vi kan peka ut ett enda totalundersökt objekt. Ofta rör det sig om mycket små utgrävningar. Detta bidrager naturligtvis till att göra bedömningen av dessa boplatser som grupp ovanligt svår. Mycket talar dock för att boplatser vid kusten ofta har ett särskilt rikt fyndmaterial med talrika importer. Dessa undersökningar av kustens boplatser måste systematiskt föras vidare men preliminärt kan ändå en rad slutsatser dragas. I detta sammanhang intresserar oss boplatsers relation till regionala och överregionala maktcentra. Om vi uppfattar maktutövningens förutsättningar bland annat vara av en viss kontroll över flödet av handelsvaror och produkter av ett specialiserat hantverk som ju i stor utsträckning måste transporteras utmed kusten och varav vi finner ett tydligt nedslag på kustboplatserna, kan vi konstatera en viss motsättning mellan en rik kustbebyggelse och denna idealmodell. Kustboplatsernas existens skulle då framför allt vara tänkbar i områden där en central maktutövning varit svagt utbildad eller helt saknats och de borde inte förekomma där vi har tydliga belägg för maktcentra. Tyvärr kan vi inte bringa våra data i överensstämmelse med en så enkel modell.

3. Handelsplatser och omland

Det finns nu anledning att fördjupa dessa resonemang och gå över till handelsplatserna. Det rör sig alltså om de handelsplatser på kusten eller vid flodmynningar där vi kan belägga handel och hantverk antingen som en säsongsbunden eller permanent verksamhet. Kunskapen om dessa har utvecklats mycket starkt under de senaste decennierna men det är ändå otillfredsställande att våra kunskaper i princip baserar sig på två eller tre relativt väl under-

sökta lokaler medan observationer från en rad andra platser är synnerligen obetydliga. Trots detta har variabiliteten hos dessa lokaler blivit allt mer iögonfallande. Sådana platser uppvisar således betydande skillnader i storlek, utsträckning i tid och i fråga om sammansättningen av olika aktivitetsspår. En viktig distinktion är förstås också den mellan handelsplatser av mera permanent slag och sådana som uppsökts tillfälligt. Man kan lätt få den uppfattningen att vi under yngre järnåldern har en utveckling från tillfälligt besökta platser till sådana med ett inslag av permanent bebyggelse. Det förefaller oklokt att generellt utesluta möjligheten att även tidiga handelsplatser kunnat existera. Östra Torp-lokalen på Skånes sydkust kan vara en sådan plats i sitt äldsta skede (Callmer 1995:50 f.). Flera undersökningar som berör lokaler med dateringar till 600- och 700-tal som Lundeborg, dvs. i dess sena fas (Thomsen 1993:6 ff.), Åhus I (Callmer 1995:34) och Ribe, i sin äldsta fas (Jensen 1991), framstår alla som endast tillfälligt uppsökta lokaler. Av intresse är att dessa som handelsplatser helt eller nästan helt saknar inslag av grophus. För Ribe och Åhus är inslaget av specialiserat hantverk från början mycket distinkt. Handeln är också väl belagd genom artefaktfynd. Åhuslokalen kan med stor sannolikhet knytas till ett distinkt maktcentrum (Callmer 1991:32). För Ribes del är också en korrelation till ett distinkt maktcentrum sannolik med denna lokal är ännu inte tillfredsställande identifierad. Är det Jelling eller någon annan plats närmare Ribe kan man fråga sig. För Lundeborgs del är situationen särskilt intressant eftersom vi här har att göra med mycket mindre omfattande aktiviteter. Korrelationen med Gudme har bestått och det hela visar på en intressant regression. Sådana förändringar har säkert inte varit ovanliga. Både regioner med sina maktcentra och deras handelsplatser har inte sällan med tiden förlorat i betydelse. Att det kan vara så betyder dock knappast att centra och handelsplatser har exakt samma öden.

Det har sannolikt funnits betydligt fler handelplatser från 600-talet och första hälften av 700-talet men särskilt talrika synes de bli i det arkeologiska materialet från andra hälften av 700-talet och 800-talet. I en nyligen utkommen viktig presentation av de fynska kusternas arkeologi under järnålder och medeltid kan exempelvis en rad sådana sannolika platser utpekas (Binderup *et al.* 1996) och några av dem har också berörts av utgrävningar. Det är tydligt att det permanenta inslaget blivit betydligt mer omfattande.

Låt oss för detta tidsavsnitt återvända till Skåne som på många sätt framträder med ett mera entydigt material än västligare områden. Indikationerna på handelsplatser kan ingalunda alla entydigt knytas till regionala maktcentra. Förhållandena i nordöstra Skåne är kanske de tydligaste. Åhus kan som påpekats på goda grunder antagas korrelera med Vä. Ett förmodat regionalt centrum i Järrestad, nära Simrishamn, kan möjligen korrelera med diffusa indikationer på en handelsplats på själva kusten söder om Tommarpsåns utlopp (Callmer 1995:58). Rätt annorlunda ter sig förhållandena i Ystad och Trelleborg. Trots att Ystad/kvarteret Tankbåten endast undersökts inom en mindre och ur topografisk synpunkt säkert distal del av bebyggelsen talar många observationer för att det rör sig om en både i yta och tidsomfång synnerligen betydande handelsplats (Strömberg 1978, 1981). Dess relation till ett regionalt centrum inom det bebyggelsegeografiska omlandet är oklart. Både backlandskapet norr och nordväst om Ystad liksom slätten kring Stora Köpinge är relativt sett mycket väl kända arkeologiskt. Det förefaller sannolikt att något distinkt regionalt centrum som skulle kunna fångas arkeologiskt aldrig funnits. Trelleborg som är väsentligt mindre undersökt känner man trots detta ganska väl till sin utsträckning i yta (Jacobsson *et al.*

1995). I stort sett hela den medeltida staden överlagrar den yngre järnålderns bebyggelse. Det rör sig i huvudsak om lämningar från 700- och 800-tal och det är idag osannolikt att en kontinuitet fram till 980-talets borganläggning kan beläggas arkeologiskt. Platsens karaktär antyds delvis av fyndmaterialet, till exempel fynd av tidig slavisk importkeramik medan hantverk ännu inte är tydligt belagt. En tolkning av platsen som handelsplats måste i huvudsak grunda sig på topografin och ytutsträckningen. Platsen uppvisar både grophus, talrika stolphål och distinkta kulturlager. Trelleborg har ett betydande uppland med den fruktbara och tätt bebyggda Söderslätt. Relationen till inlandet i form av samband handelsplats regionalt centrum är oklart och något centrum för Söderslätt har inte kunnat urskiljas.

En rad ansatser finns också för att hävda existensen av en tidig betydande handelsplats i området norr om Falsterbonäset. Argumentationen bygger i hög grad på ett retrospektivt resonemang utgående från områdets stora betydelse i tidig medeltid såväl marinstrategiskt (eventuell ledungshamn i Foteviken) som ekonomiskt genom det snabbt expanderande sillfisket (jf *Pugna forensis-?* 1984). Kustens utseende här med sin extremt flacka profil gör emellertid stora delar av kuststräckan mindre sannolik som plats för en handelsplats. I området finns också en köpinge-ort, Hököpinge, vid den relativt obetydliga Pilebäcken. Eftersom köpingeorterna på goda grunder kan dateras till 1000 och framförallt 1100-1200-talen (Callmer 1984; Wienberg 1989) kan de snarare sättas i samband med den äldre medeltidens urbanisering. Boplatsen vid Granedal vid Pilebäckens nedre lopp är sannolikt att uppfatta som en kustboplats i detta flacka landskap. Också upptäckterna i Trelleborg och belägg för komplexa aktiviteter i Kämpinge (Ersgård 1986) gör det också mindre sannolikt med en handelsplats av betydelse i området.

4. Löddeköpinge och Lomma – handelsplatser med olika bakgrund?

För västra Skåne med dess bebyggelsemässiga tyngdpunkt och säkert också maktpolitiska tyngdpunkt på Lund-Landskronaslätten är indikationerna på mer betydande handelsplatser endast två (Fig. 2). Först måste föstås det klassiska men ingalunda entydiga Löddeköpinge nämnas (Ohlson 1976). Det relativt torftiga fyndmaterialet talar generellt mot en tolkning som handelsplats. Vikter och mynt är få och vad det gäller hantverk kan man endast peka på en liten ädelmetalldegel. Ett undantag utgör dock den anmärkningsvärt väl företrädda slaviska keramiken, som oavsett om den faktiskt delvis skulle vara tillverkad på platsen av slaviska krukmakare, skarpt profilerar Löddeköpinge i förhållande till andra boplatser i området. Positiva indicier är också läget vid Lödde ås mynning och platsens stora ytutsträckning. Till detta bör vi också lägga förhållandet att den publicerade undersökningen bara berört en distal del av platsen. Detta framgår av lösfynd på sluttningen ner mot ån.

Utgår vi emellertid från tanken att det maktpolitiska centrum åtminstone under vissa längre perioder legat vid Uppåkra söder om Lund förefaller Löddeköpinges läge knappast optimalt. En landtransportförbindelse, mer än 20 km, mellan Löddeköpinge och Uppåkra innebär två åövergångar varav den ena komplicerad och dessutom passager över våtmarksstråk mellan Lödde å och Höje å. Avsevärt mycket gynnsammare ter sig då området vid Höje ås mynning rakt väster om Uppåkra. Avståndet är blott något över 7 kilometer det vill säga mellan en och en halv timmes vandring till fots och nästan hela sträckan kan tillryggaläggas över torr mark. Huruvida Höje

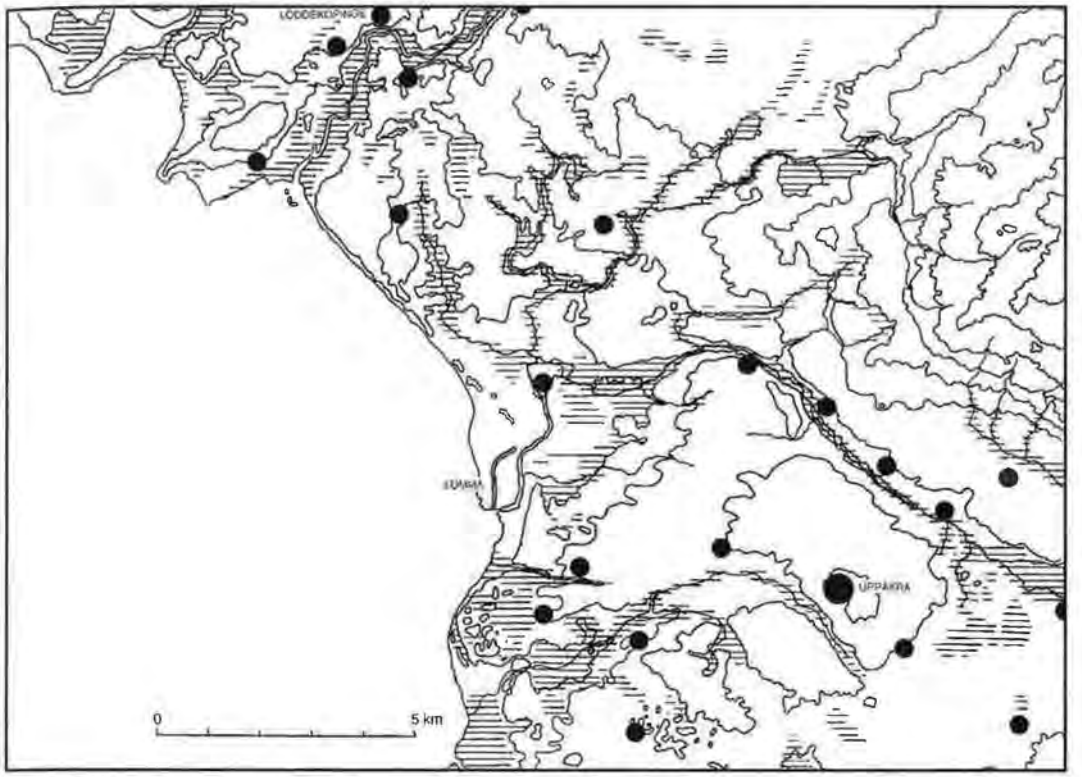

Fig. 2. Topografiska och hydrografiska förhållanden och bosättning mellan Kävlingeån och Segeån. Kända boplatser från yngre järnålder är markerade liksom den L-formade vallen vid Lomma. Även om ytterligare ett tiotal boplatser funnits visar kartan ganska väl lineara mönster utmed vattendrag och platåkanter. Ofta ligger boplatserna med ett avstånd på mellan en och två kilometer från varandra. Lägsta höjdekvidistansen är 5 möh och därefter följer 10, 20, 30 m osv.

å varit segelbar för mindre båtar uppströms Värpinge är oklart. Vägen från Värpinge till Uppåkra är halva vägen ut till kusten. Intresset knyter sig givetvis speciellt till förhållandena vid Lomma. Trots omfattande exploateringar, dock mest äldre, och byggnation är de arkeologiska uppgifterna för Lomma vid själva åmynningen otillräckliga. Ett område på mynningens nordsida synes på flera äldre kartor tydligt begränsat av en halvcirkelformad vall (Skansjö 1980). Det förefaller dock synnerligen osannolikt att själva vallanläggningen är äldre än sen vikingatid eller äldre medeltid. Den skulle dock möjligen kunna markera platsen för en handelsplats med kontinuitet tillbaka i tiden. Dessvärre visar en noggrann kartering av området att detta redan vid sekelskiftet nästan totalt ödelagts genom stora lertäkter. Ett par mindre områden tycks kvarstå intakta och kan kanske möjliggöra en kontrollundersökning för att fastställa om detta är platsen för Lunds hamnsplats under 1000-talet, Luma, och dess eventuella föregångare. Området vid Lomma kyrka på södra åstranden är mindre intressant, med hittills endast få fynd av tidigmedeltida svartgods (jf. Holmberg 1977:76),

medan äldre keramik påträffats vid Habo på norra stranden (undersökning av UV Syd). Det synes idag synnerligen angeläget att sammanställa hela materialet kring Lomma och genomföra ett målinriktat provgrävningsprogram. Endast under förutsättning att det verkligen går att fastställa att Lomma inte varit Uppåkras hamn kan Löddeköpinge på nytt uppfattas som västra Skånes enda viktiga handelsplats. Eftersom detta synes osannolikt måste vi överväga vilket förhållande som föreligger mellan Löddeköpinge, Uppåkra och Lomma. Som vi känner Löddeköpinge omfattar handelsplatsen en tidsrymd som endast motsvarar högst 200 år av Uppåkras långa kontinuitet. Det är uppenbart att här döljer sig ett stort problem, kanske också relaterat till hur vi skall uppfatta Trelleborg och Ystad. Har vi att göra med tre stora handelsplatser som inte entydigt är relaterade till ett regionalt maktcentrum eller är de verkligen yttringar av ett maktsystem baserat i västra Skåne? Vi skulle behöva bättre jämförelsematerial från Danmark. De danska handelsplatser som hittills studerats, bortsett från Ribe, förefaller vara avsevärt mindre i yta.

5. De sydskandinaviska handelsplatserna i jämförande belysning

För att få en jämförande belysning av dessa stora handelsplatser från sen vendeltid och huvudsakligen äldre vikingatid i Sydskandinavien bör vi rikta oss både söderut och västerut. Utmed den södra Östersjökusten finns en rad jämförbara, stora handelsplatser. Det rör sig också här om platser med en ytutsträckning på mellan 10 och 20 hektar. De bästa exemplen är Menzlin (Schoknecht 1977) och Groß Strömkendorf (Wietrzichowski 1993). Båda platserna synes direkt relatera till tydliga regionala maktcentra. Två mindre platser som det tidiga Wolin (Filipowiak 1988) och Dierkow (Warnke 1991) vid Rostock har inte så tydliga förbindelser. Någon entydig bild ger således inte dessa lokaler på kusten i söder.

Både genom sina kvalitativa egenskaper och genom sin storlek visar de största handelsplatserna upp stora likheter med de västeuropeiska emporierna som utvecklats från och med 600-talets andra hälft. Dessa kontinentala och insulära emporier är emellertid i regel betydligt större än de nyssnämnda platserna i Östersjöområdet och i Skandinavien i övrigt. Det största vi känner, det vill säga Dorestad vid Rhenmynningen är oerhört mycket större i Van Es' rekonstruktion (1991). Det finns all anledning att jämföra de stora handelsplatserna i Nordeuropa med emporierna i Nordeuropa. Jämförelsen ger också en intressant belysning inte minst av sammanhang mellan politiska centra och handelsplatser och variabiliteten i detta förhållande. Så visar ju Hamwih i Wessex (Brisbane 1988) och Ipswich i East Anglia (Wade 1988) ett mönster med nära förbindelse mellan kungaresidens och emporier. Att mönstret generellt knappast varit så enkelt visar dock frånvaron av veritabla emporier till exempel i Kent och Sussex. Höjdpunkten för Kents maktställning ligger redan i slutet av 500-talet och början av 600-talet, en period när emporier av detta slag kanske inte alls förekommer. Det finns dock ytterligare en rad kungadömen som sannolikt saknar emporier. Londons lokalisering kan inte bara förklaras som läge för en handelsplats för Essex eller som Mercias fönster mot Kontinenten (Vince 1990). London relaterar sannolikt till ett mycket större område. De kontinentala emporierna åter är något helt annat. De är gränsfenomen vid Neustriens norra maritima gräns. Därigenom uppvisar de lägen som vi i Skandinavien endast har motsvarighet till i Hedeby.

Går vi närmare och jämför - så som man ofta gjort med de nordvästeuropeiska emporierna och de sydvästskandinaviska och de i Östersjöområdet - är det framförallt de stora

kulturskillnaderna som faller i ögonen. Visst går enstaka element över gränsen och det finns en ömsesidig påverkan men det erbjuder vissa svårigheter att arkeologiskt påvisa de övergångar *en masse* som i alla historiska synteser över perioden förutsätts ha existerat. Detta resonemang för oss mot en position där det trots allt är meningsfullt att göra en viss distinktion mellan emporierna i Västeuropa och handelsplatserna i Nordeuropa och deras avläggare i Östeuropa.

6. Handelsplatsernas särart och betydelse för tolkningen av samhällsstrukturen

Handelsplatserna är utomordentligt viktiga element i en värdering av de politiska och sociala strukturerna i den yngre järnålderns och vikingatidens samhälle. De visar tydligt – och det är kanske deras absolut viktigaste bidrag – att vi måste föreställa oss stora skillnader mellan olika områden. Större och mindre regioner kan entydigt visa klara samband mellan centralplats – residens och handelsplats medan åter andra uppvisar mer komplicerade mönster. Det finns otvivelaktigt både handelsplatser utan centra och centra utan handelsplatser. Sannolikt kan också dessa roller gå samman på en och samma plats för längre eller kortare tid. Denna parallellitet mellan ordning och oordning synes vara något karaktäristiskt för perioden. I ljuset av sådana iakttagelser förefaller ideala samhällsmodeller bestående av hierarkiska maktsystem med makthavare på olika nivåer som både kontrollerar varandra och samtidigt totalt kontrollerar och styr handel och hantverk vid kusterna mycket osannolika. Det är rimligt att tänka sig att även handelsplatser i närheten av centra varit svåra att kontrollera helt. Vi skall nedan komma tillbaka till denna fråga. Som vi har sett synes också kustboplatsernas uppträdande visa att dessa frågor är mycket komplexa och att en kontroll knappast varit möjlig att upprätthålla där. Det bör också betonas att handelsplatserna således inte bara kan betraktas som betingade av och som funktioner av maktcentra. Vi måste tillerkänna dem ett eget liv, en egen betydelse och en egen rationalitet. Trots att den är dåligt utredd måste vi ställa frågan vad som kommer först handelsplatsen eller maktcentrum. Att det nödvändigtvis måste vara det sistnämnda är ingalunda givet.

Våra överväganden rörande kustens handelsplatser för också över till en annan fråga som har relevans för undersökningar inom den sena förhistoriens samhälle. Genom upptäckten av ett avsevärt antal handelplatser särskilt från och med 700-talet, men troligen i viss utsträckning redan tidigare, framstår det klart att rätt betydande befolkningsgrupper inte bara besökt dessa platser utan även bott där under kortare eller längre tid. Då tydliga spår av en rad olika aktiviteter inom handel och hantverk och därtill på olika sätt relaterade verksamheter ständigt uppträder på dessa platser är det sannolikt att delar av befolkningen faktiskt varit specialister. De har bildat en totalt sett liten men numerärt ingalunda helt obetydlig grupp i samhället. De bör ha förfogat över både betydande resurser och information. Den betydande kulturella enhetligheten i materialet från de sydskandinaviska handelsplatserna liksom från handelsplatserna på södra Östersjökusten är ett uttryck för detta.

En kontrastiv studie av "vanliga" agrara bosättningar, centra och handelsplatser visar på betydande skillnader. De "vanliga" agrara boplatserna uppvisar i regel endast få eller inga inslag av specialiserad produktion. Skillnaderna mellan handelsplatser och centra är mer komplicerade (Callmer 1995). Såväl handelsindicerande fynd som mynt och vikter och gjuteriavfall och spår av hornbearbetning förekommer i centra. Det är samtidigt tydligt att våra material är otillräckliga och jäm-

förbarheten begränsad och ofta tveksam. Förmodlingen är det trots allt hantverksproduktionen som kan belysas på de två olika typerna av lokaler. Här synes de kvalitativa skillnaderna ännu teckna sig ganska svagt även om framställningen av beslag för vapen, gehäng och betsel och vissa smycken liksom arbete med ädelmetall är mest sannolika i centra. Åtminstone är det gärna så vi vill se det. Kvantitativt är kanske skillnaderna tydligare. De stora materialen från de tydligaste hantverken bronsgjuteri, kammakeri och pärlmakeri kommer tydligt från handelsplatserna medan fynd kan uppträda i centra men med en mycket lägre frekvens. De sistnämnda fynden är ofta diffusa till sin karaktär. Dessa specialiserade producenter har antingen varit mobila eller bofasta. För mobilitet talar förekomst av särpräglade produktionsspår på flera olika handelsplatser och i centra. Särskilt upplysande är avfallet från pärlframställningen. En del producenter på de större handelsplatserna från 700-talet och framåt har dock säkert huvudsakligen varit bofasta och delvis avhängiga av en egen agrar produktion. Detta är knappast kontroversiellt eftersom kombinationen av aktiviteter var vanlig särskilt bland de mindre städernas köpmän och hantverkare fram till 1800-talet.

Förekomsten av en rad större och mindre handelsplatser kan, som redan betonats, i sig strida mot uppfattningen att handel och hantverk under perioden i sin helhet varit reglerat och kontrollerat och inlemmat i en ekonomi som helt varit styrd av kungar och stormän på olika nivåer. I ett sådant system är ju handelsplatsen egentligen fullständigt överflödig som institution. Det optimala är ju istället att alla utbytestransaktioner sker vid residensen. Till dessa kommer gäster och sändebud med gåvor och tributer och härifrån avsänds ambassader och resenärer på hög nivå för att överbringa begärliga varor i utbyte eller som skänker, dock knappast helt utan motiv. Här produceras också en hel del av dessa gåvor av högstatuskaraktär av skickliga hantverkare som Völund hos Nidungr. Är det verkligen en särskilt sannolik modell? Handelsplatserna visar tydligt att så inte var fallet eller rättare sagt att handelsplatserna och centra nog spelat delvis olika roller. Mycket talar för att de i många avseenden utgör varandras motpoler även om till en del samma aktivitetesspår har återfunnits såväl vid centra som vid handelsplatser (jfr. ovan angående skillnader). Det torde vara en angelägen forskningsuppgift att ytterligare klargöra förhållandena på handelsplatserna. Det är ofrånkomligt att här krävs nya fältundersökningar, främst målinriktade insatser på kända platser. Den hierarkiska kontrollmodellen är, som vi har sett, inte tillämplig, men inte heller en enkel marknadsekonomisk modell duger som förklaring. Snarare rör det sig om platser där flera olika system bryts mot varandra, både avhängighetsförhållanden av flera olika slag och autonoma aktörer eller grupper av aktörer. Man får inte heller glömma att handelsplatsernas inbördes förbindelser otvivelaktigt utgör viktiga nätverk. Det är ju uppenbart att stormän och kungar förstått att profitera på verksamheten på handelsplatserna. Kanske har de också ibland förmått påverka handelsplatsernas organisation. Tomtindelningen i Hedeby och Ribe till exempel är dock knappast några övertygande argument för att man lyckats. Vi kan likaväl titta på självorganisationen i naturen. Däremot har lokala makthavare säkert ofta haft en representant på platsen och tagit ut tionde på omsättningen. Vi bör i detta sammanhang erinra oss att fullt jämförbara tullinkomster var en av stöttepelarna både i den merovingiska och karolingiska ekonomin (Ganshof 1962; Kaiser 1980). På denna punkt är vi nära frågan om avhängighet på handelplatserna. Det ter sig osannolikt att flertalet handelsmän och hantverkare varit direkt avhängiga av kungar och stormän. Detta betyder dock inte att inte andra avhängighetsförhållanden är osannolika till exempel hantverkare avhängiga av köpmän.

Denna bild av förhållandena vid kusterna i Sydskandinavien och i Östersjöområdet strider inte mot vad vi kan sluta oss till av de historiska källor som kan säga något om det samtida Västeuropa.

Litteratur

Adamsen, C.1995.Stavns Fjord i jernalder og vikingetid. Hansen, H. & Aaby, B.(eds), *Stavns Fjord - et natur- og kulturhistoriskt forskningsområde på Samsø.* København.

Binderup, M. *et al.* 1996. *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder.* Odense.

Brisbane, M.1988. Hamwic, Saxon Southampton. Hodges, R. & Hobley, B. (eds.), *The rebirth of the town in the West AD 700-1050.* London.

Callmer, J. 1984. Recent work at Åhus: problems and observations. *Offa* 41.

– 1986. To stay or to move. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985-1986.

– 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. *Fra Stamme til Stat* 2. Aarhus.

– 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca 600-100 e.Kr. *Produksjon og samfunn.* Varia 30. Universitetets Oldsaksamling.

Ersgård, L. 1986. Kämpinge och köpingarna – om tidigmedeltida handelsplatser i Sydvästskåne. *Medeltiden och arkeologin.* Lund.

Filipowiak, W. 1988. Handel und Handelsplätze an der Westküste Westpommerns. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69.

Ganshof, F. L. 1962. A propos du tonlieu sous les Mérovingiens. *Studi in honore di A. Fanfani.* Milano.

Holmberg, R.1965. Gässie. *Malmöfynd* 64.

– 1977. *Den skånska Öresundskustens medeltid.* Lund.

Jacobsson, B. *et al.* 1995. *Trelleborgen. En av Harald Blåtands danska ringborgar.* Trelleborg.

Jensen, S. 1991. *Ribes vikingar.* Ribe.

Kaiser, R.1980. Du tonlieu royal et episcopal dans les civitates de la Gaule VI–XIIe siécle. *Histoire comparé de l'administration IV-XVIII siécles.* München.

Nielsen, S. 1976. En vikingatids landsby på Mors. *Museerne i Viborgs Amt* 6.

Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge investigation, I. The settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1975-1976.

Pugna forensis-? 1984. Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981-83. Malmö.

Schoknecht, U. 1977. *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene.* Berlin.

Skansjö, S. 1980. Malmös tidigmedeltida föregångare? *Ale* 1980:2.

Strömberg, M. 1978. En kustby i Ystad - före stadens tillkomst. *Ystads fornminnesförenings tidsskrift* 23.

– 1981. Vattenförsörjning och verksamhet i forntidsbyn. *Ystads fornminnesförenings tidsskrift* 26.

Thomsen, P. *et al.* 1993. *Lundeborg. En handelsplads fra jernaldern.* Svendborg.

Ulriksen, J. 1990. Teorier og virkelighed i forbindelse med lokalisering af anløbspladser fra germanertid og vikingetid i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1990.

Van Es, W. 1991. Dorestad centered. Besteman, J. *et al.* (eds), *Medieval archaeology in the Netherlands.* Assen.

Vince, A. 1990. *Saxon London.* London.

Wade, K.1988. Ipswich. Hodges, R. & Hobley, B.(eds.), *The rebirth of the town in the West AD 700-1050.* London.

Warnke, D. 1991. Ein Brunnen mit Hortfunde eines Goldschmiedes aus der I. Hälfte des 9. Jahrhunderts vom Handwerkerplatz Rostock – Dierkow. Vorbericht. *Ausgrabungen und Funde* 36.

Wienberg, J. 1989. Kirkerne og befolkningen i Ystadsområdet. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Stockholm.

Wietrzichowski, F. 1993. Untersuchungen zu den Anfängen des frühmittelalterlichen Seehandels im südlichen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung der Grabungsergebnisse von Grosströmkendorf. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 3.

Centrala Frågor – Centrala Platser, s. 39–45.

Vad är centralt? - fenomen och funktion; lokalisering och person

Bertil Helgesson

What is central?
Phenomenon and function; location and person

This paper deals with some conceptions that are advisable to work from when discussing central phenomena during the Iron Age in southern Scandinavia. Central phenomena, which normally stand above the ordinary agrarian level, are characterized by specialized functions, localization in various milieux and dependence on special persons. The central phenomena can be political power, craft, commerce, religion, judicial system, military power or communication. The archaeological material that testifies to different central phenomena can be interpreted in several ways, bearing the various conceptions in mind. The archaeological material found at the Iron Age settlement in Uppåkra, Scania, is used as central indicators.

Bertil Helgesson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND.

Inledning

Kunglig maktstruktur, kunglig administration, rika miljöer, cheiftains dwelling, cheiftains farm, noble manor, manor toft, storgård, säte för en storman, huvudgård, symbol för makt och rikedom, prestigeföremål, centralplats, elit, centra, centrumfunktion, centrumbildning, hövdingasläkt, hövding, hierarki, militär bas, produktion av lyxföremål, fursteutstyr, statussymboler, maktcentra, prestige, prestigeföremål, aristokrati, folkland, folklandsledare, kultplats, makt, hird, småkungadöme, kungsgård, hantverksområde, handelsplats ...

Inom arkeologin använder vi många begrepp för att beskriva olika nivåer eller grupperingar inom samhället. Begreppen ovan har slumpmässigt hämtats från ett antal arkeologiska publikationer och listan skulle kunna göras oändligt lång. Begreppen används för att, på ett eller annat sätt, beskriva olika samhälleliga företeelser under järnåldern. Dessa företeelser innefattar inte majoriteten av alla människor, dvs de "vanliga människorna" eller bondebefolkningen. Mängden av begrepp är slående och många gånger kan detta upplevas som förvirrande. Trots att begreppen finns och används är innebörden inte alltid klar. Arkeologiska undersökningar ger oss ständigt nya material och materialkombinationer, och tolkningen av dessa har ökat behovet av nya benämningar.

Alla ovanstående begrepp tangerar på något vis begreppen "central" och "centralplats". Överallt används dessa ord i den arkeologiska litteraturen, ibland utan urskiljning. Med begreppet "centralplats" är bl a förknippat att det alltför ensidigt associerar till en bestämd plats. Vad är då centralt? Svaret kan förenklat bli att centralt kan allting vara som är gemensamt och/eller samlande för ett visst område. Det kan t ex vara en handelsplats, religionen, den politiska styrningen eller bygatan i en bondby. I denna uppsats kommer de centrala företeelser som normalt inte styrs och handhas av bondebefolkningen att diskuteras. Dessa cen-

trala företeelser är dock ofta beroende av att det finns en agrar grund att vila på. Här skall också ges förslag till hur man kan klassificera det arkeologiska materialet och vilken typ av källmaterial som visar på olika centrala företeelser under järnåldern. Uppsatsen avslutas med en preliminär test av de här framförda ideerna gentemot fyndmaterialet från Uppåkra.

Fenomen och funktion; lokalisering och person

Inom projektet "Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern" kommer jag att beskriva, analysera och diskutera de företeelser som kan rymmas under begreppet "central" (rika och speciella miljöer) och dessa kommer att ställas mot skånskt material. För att komma bakom centralbegreppet och vid den vidare bearbetningen av det arkeologiska materialet är det lämpligt att arbeta utifrån fyra olika begrepp. Dessa begrepp är neutrala och kan ställas mot det arkeologiska källmaterialet. Dessutom kan de användas vid analysen av det historiska förloppet, och de är oberoende av tid och rum. Begreppen är fenomen, funktion, lokalisering och person.

Ett första fenomen är ej av central karaktär och kan benämnas agrarekonomi/födoproduktion. En grundförutsättning är att de centrala bygderna i Skåne var koloniserade redan vid början av järnåldern, och att majoriteten av dem som levde och verkade där var bönder. Trots att bebyggelsen flyttade runt tycks bygderna vara förhållandevis stabila. Variationer sker främst i gräns- och marginalområdena. Med detta synsätt är boplatskontinuitet inte nödvändig, utan kontinuiteten ligger i att områdena är kontinuerligt koloniserade och brukade. De centrala fenomenen kan vara stabila trots att agrarbebyggelsen flyttar. Flera bygder i Skåne kan klart avgränsas genom arkeologiskt och annat källmaterial. Vissa områden i det inre och norra Skåne tycks vara helt okoloniserade under järnåldern. Detta framgår också klart av den karta över den yngre järnålderns bebyggelseområden i Skåne som publicerats av Johan Callmer (Callmer 1991:270, Fig. 6) och denna karta bygger bl a på arkeologiskt material och ortnamn. Den bild som framträder här kommer att modifieras och byggas ut genom de delstudier som pågår inom projektet "Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern". Delstudierna omfattar bl a en del större undersökningar inom Malmö kommun, ett stort antal järnåldersunder-sökningar i Skåne som genomförts av RAÄ UV Syd och en genomgång av den reviderade fornminnesinventeringen.

Arkeologiskt källmaterial från böndernas liv och verk är i första hand ordinärt boplatsmaterial, majoriteten av alla gravar och gravanläggningar och fossil åkermark. Eftersom det är de centrala företeelserna som eftersökes här kommer inte agrarekonomi/födoproduktion att behandlas i någon större utsträckning. Det viktiga blir att särskilja vilket källmaterial som skall sammanknippas med de ordinära bondbyarna för att kunna gå vidare med annat källmaterial.

Fenomen används här med betydelsen "det som synes" eller "det man uppfattar", dvs olika samhälleliga företeelser som vi idag uppfattar vara av central karaktär. De centrala fenomenen kan vara:

- lokalt styre
- regionalt styre
- överregionalt styre
- hantverk/produktion
- varuutbyte/distribution
- kult/religion
- försvar/krigsmakt
- rättsväsen
- kommunikation

I ovanstående uppställning är varje fenomen en egen enhet och denna uppdelning är nödvändig för bringa ordning i och tolka det

arkeologiska materialet. I verkligheten har förstås inget fenomen kunnat verka helt fristående från de andra. Exempelvis kan en lokal storman styra över en viss produktion inom ett mindre område, medan han i frågor rörande försvar och rättsväsen måste samarbeta med eller lyda andra. Ett annat exempel är att de regler och normer som ingår i kult/religion och rättsväsen i grunden kan vara svåra att skilja från varandra. Kult/religion och rättsväsen kan också användas som politiska maktmedel med tanke på att de styrande ofta också var religiösa ledare och domare. Ett tredje exempel kan vara den knytning som försvar/krigsmakt har till hantverk/produktion, varuutbyte/distribution och kommunikation. Det var viktigt för ett område att dessa tre centrala fenomen utsattes för så få störningar som möjligt. Slutligen är sambandet mellan hantverk/produktion och varuutbyte/distribution uppenbart. Ofta var dessa två typer av fenomen lokaliserade till samma platser, dit råvaror skulle forslas, produktion ske och de färdiga varorna distribueras till eventuella avnärmare. Uppräkningen av knytningar kan göras lång och i princip har alla fenomenen knytningar med varandra.

Funktion kan ges betydelsen "uträtta", "verkställa" eller "utöva". Funktionerna är operativa enheter och ingår som delar i de samhälleliga fenomenen. Varje samhälleligt fenomen har sin huvudsakliga funktion och det kan vara att styra en region, att producera en vara som inte producerades allmänt i hushållen eller att se till att samhällets regler och normer efterföljs. Dessa funktioner kan i princip brytas ner i hur många delfunktioner som helst och många av dem har lämnat tydliga spår i det arkeologiska källmaterialet. Exempelvis kan hantverk ses som en kedja moment (funktioner) från att tanken om produktion uppkommer tills att den färdiga produkten föreligger. Det arkeologiska materialet, som vittnar om detta, kan vara råvaror (horn, brons), redskap (såg, fil), konstruktioner (stenläggning, härd), restprodukter (hyvelspån, gjuttappar), misslyckade produkter (kammar utan taggar, felgjutna bronssmycken) och färdiga produkter (kammar, spännen).

Vissa funktioner har inte givit några synliga spår i det arkeologiska materialet och dessa kan bara påvisas hypotetiskt. Det kan t ex vara den beslutsprocess som har föregått olika beslut och vilka människor som tagit dessa beslut. Det kan också vara hur råvaror eller importföremål hamnat på en viss plats.

Lokalisering syftar på ett geografiskt område och ofta tänker man sig att olika centrala fenomen är knutna till en speciell plats. Så är inte alltid fallet utan lokalisering kan vara en plats, flera platser eller ett helt område. Olika samhälleliga fenomen kan ha olika spridningsmönster och dessa mönster kan vara viktiga för tolkningen. Exempelvis kan styret av ett område utgå från en hövding som företrädesvis är på resande fot med sin hird eller stab. Makten finns då på den plats där hövdingen befinner sig för tillfället. Inom området har hövdingen kanske flera stödpunkter där det finns honom trogna personer som kontrollerar olika lokaliseringar och funktioner. Det kan vara produktionsplatser, försvarsanläggningar eller områden med goda naturresurser (t ex ett bra fiskevatten).

I samband med olika arkeologiska fenomens geografiska spridning kommer man osökt in på begreppet "närhet". Vad var "nära" och vad hörde ihop i järnålders samhälle? För de enskilda agrara brukningsenheterna var närområdet det område som man brukade, dvs det egna resursområdet. De centrala fenomenen, däremot, behövde inte ligga nära varandra, men kunde ändå höra ihop. Bra exempel på detta är försvarsanläggningar, kommunikationsleder och kungalev. Detta innebär också att spåren efter de styrande, som de kommer till uttryck i de arkeologiska materialen, inte nödvändigtvis måste vara lokaliserade till en viss plats. Mera troligt är att de styrande markerar sin makt inom hela det område som ingår i den egna maktsfären.

Person är det fjärde begreppet och åsyftar "mänsklig varelse" eller "individ". Hit räknas både den enskilda människan, en speciell grupp och kollektivet. Människan är den historiska aktören med många roller som kan variera, och ofta är det svårt att avgöra i vilken roll en människa agerar i den ena eller andra situationen. Därför måste personen knytas till ett speciellt arkeologiskt fenomen och en speciell funktion. Exempelvis kan en individ ha tilldelats vapen i sin grav och uppfattas då som en krigare eller hövding. Samma människa kan ha offrat i en sjö eller bytat varor med andra områden, och fram träder bilden av en religiös ledare eller en handelsman.

Det kan vara svårt att koppla samman individer med speciella arkeologiska fenomen, och därmed det arkeologiska materialet. Vi kan inte med exakthet veta vem som har mest behov att markera sin ställning och i vilken form detta sker. En hantverkare kan påvisas i avfallsprodukter från ett visst hantverk men det är föga smickrande att markera hans status i avfall. Snarare görs detta i en grav där hans produkter lagts ner, men graven behöver då inte skilja sig nämnvärt från andra gravar. Individer eller släkter vars ställning är allmänt vedertagen har mindre behov att markera detta än de som befinner sig i ett etableringsskede. Därför framträder kanske inte det absoluta elitskiktet i de rikaste gravarna, utan de arkeologiska spåren efter dem kan vara andra, exempelvis metallrika centralplatser eller fornborgar.

Det arkeologiska källmaterialet

Det arkeologiska källmaterialet visar på olika funktioner, platser och personer som indicerar olika arkeologiska fenomen. Många gånger kan samma arkeologiska källmaterial ges flera tolkningar och därmed indicera olika fenomen. Därför måste materialet sorteras efter olika grundkriterier. Ett första kriterium är materialet i sig, där en kruka är en behållare, ett dräktspänne är till för att hålla dräkten på plats och en hornskena är till för att tillverka en kam. En stor del av det arkeologiska materialet har givits symboliska tolkningar utöver de rent funktionella. Ett svärdsbeslag i guld är visserligen en funktionell del av ett vapen, men kan också vara en symbol för ägarens värdighet. Den slutliga deponeringen eller fyndkontexten är också viktig, eftersom ett föremål kan komma att spela en helt ny roll. Här kan ett vapen bli ett gudaoffer genom avsiklig förstöring eller deponering i en mosse. Vid sidan av dessa tolkningar kan ett arkeologiskt material ha haft ytterligare betydelser, som kan vara svårare att bestämma. En sådan kan vara den symbolik som ett föremål har, eller får, vid tillverkning eller när det byter ägare. Många källmaterial har idag vedertagna och/eller troliga tolkningar, medan andra framledes måste ges alternativa tolkningar.

Som utgångspunkt för att sortera upp det arkeologiska materialet kan två modeller av Margrethe Watt resp. Charlotte Fabech & Jytte Ringtved ligga till grund (Watt 1991; Fabech & Ringtved 1995). I dessa modeller sorteras det arkeologiska källmaterialet upp efter vilken typ av aktivitet det speglar på Sorte Muld-boplatsen på Bornholm resp. under yngre järnålder generellt.

Margerete Watt delar in fynden från Sorte Muld i tre kategorier, var och en speglande olika funktioner på boplatsen. Dessa kategorier är vanligt boplatsmaterial, hantverksfynd och speciella fynd (handel och kult). Till varje kategori finns en förteckning över de fynd som indikerar de olika funktionerna (Tab. I) (Watt 1991:93).

Charlotte Fabech och Jytte Ringtved gör ett förslag till en nivåindelning av boplatsmaterial från yngre järnålder och beskriver vilken typ av arkeologiskt källmaterial som hör ihop med de olika nivåerna. Som grund ligger fynd från de senaste årens metalldetektorundersökningar.

Detta material sorteras upp och föreslås representera centralplats med överregional betydelse, centralplats med regional betydelse och vanlig boplats (Tab. I) (Fabech & Ringtved 1995:14).

Fabech & Ringtved vidareutvecklar sitt resonemang med en genomgång av vilken typ av källmaterial som kan indikera en centralplats i germanertid. Dessa källor kategoriseras till fem typer, nämligen arkeologiska fynd, arkeologiska anläggningar, placering i landskapet, ortnamn och strukturell kontinuitet (vikingatid och tidig medeltid) (Tab. I) (Ibid:19).

De modeller av Watt respektive Fabech & Ringtved som skisserats ovan är inte heltäckande. Exempelvis samlar Watt handel och kult under samma kolumn vilket man måste ställa sig tveksam till. I Fabechs & Ringtveds modell kan kolumnen "Arkeologiska fynd" verka förvirrande eftersom de arkeologiska fynden re-

Tabell I. Fyndkategorier som visar på olika arkeologiska företeelser (efter Watt 1991; Fabeck & Ringtved 1995) och vilka kategorier som finns representerade på Uppåkraboplatsen (X).

Vanligt boplatsmaterial (Watt 1991)
boplatskeramik X
diverse redskap (knivar m.m.) X
slipstenar X
kvarnstenar X
sländtrissor X
vävtyngder X
synålar X
"vantenålar"
benkammar X
pincetter X
fibulor (lokalformer) X
smyckenålar X
glas- och bärnstenspärlor X
spelbrickor
djurben X

Hantverksfynd (Watt 1991)

järnluppar och slagg X
järnbarrar
förarbeten (knivar)
smältdeglar X
gjutformar
gjutavfall X
metallskrot (brons) X
metallstämpel
matris (metallbleck) X ?
guldbleck
rågranat
obearbetad bärnsten
glas (skrot) X ?

Speciella fynd (handel och kult) (Watt 1991)

solidi
denarer X
brytguld X
viktlod X
glas X
cloissonné X
rågranat
guldgubbar X
brakteat
många lansar och spjut X
statyettdelar X

Centralplats med överregional betydelse (Fabech & Ringtved 1995)

prakthjälmar X ?
kontinentala guldföremål X
osedvanliga fyndkombinationer X
föremål av hög konstnärlig kvalitet X

Centralplats med regional betydelse (Fabech & Ringtved 1995)

solidi
denarer X
brakteater
guldgubbar X
glas X
brytguld X
vapen X
statyettdelar X
rågranat
metallskrot X
gjutformar
smältdeglar X
järnbarrar
järnslagg X
förarbeten X

Vanlig boplats (Fabech & Ringtved 1995)

boplatskeramik X
redskap X
slipsten X
eldslagningssten X
kvarnsten X
sländtrissor X
vävtyngder X
fibulor X
smyckenålar X
glaspärlor X
bärnstenspärlor X
spelbrickor
djurben X

Arkeologiska fynd (Fabech & Ringtved 1995)

kontinentalt framställda guldföremål X ?
guldbrakteater
guldgubbar X
svärdsbeslag av guld
verkstadsfynd (ädelmetall) X
brytsilverdepåer X ?
vapen X

Arkeologiska anläggningar (Fabech & Ringtved 1995)

hallbyggnader
större samtidig bebyggelse X
större gravplats X
anlöpsplats X ?

Placering i landskapet (Fabech & Ringtved 1995)

kommunikativ placering X
fördelaktig resursmässig placering
(fördelaktig = varierad eller stor ensidig potential) X
bebyggelsen med dess olika funktioner spridda över en större areal X

Ortnamn (Fabech & Ringtved 1995)
sakrala X
organisatoriska

Strukturell kontinuitet (vikingatid/tidig medeltid) (Fabech & Ringtved 1995)

runsten
silverskatter
tidig romansk kyrka (stormanskyrka) X ?
kapell

Tabell II. De olika arkeologiska fenomenen som finns beskrivna i artikeln och exempel på fynd från Uppåkra.

Arkeologiska fenomen

- lokalt styre - glas, finkeramik
- regionalt styre - guldgubbe, denarer
- överregionalt styre - prakthjälm?, kontinentala guldföremål
- hantverk/produktion - degel, hornavfall
- varuutbyte/distribution - thüringsk fibula, romerskt glas
- kult/religion - Odin-statyett, enkolpium
- försvar/krigsmakt - svärdsknapp, lansspetsar
- rättsväsen - ?
- kommunikation - hålväg

dan kategoriserats. Dessutom saknar båda modellerna nästan helt knytning till andra arkeologiska företeelser som ligger utanför de speciella platserna.

- Modellerna måste alltså kompletteras med ett antal andra variabler för att ge en mera komplett bild av samhällsstrukturen. Dessa variabler håller på att utvecklas i skrivande stund och kommer att redovisas vid ett senare tillfälle. Här skall de bara nämnas i korthet.

- Modellerna av Watt respektive Fabech & Ringtved korresponderar inte med alla de nio fenomen som beskrivits ovan. Försvar/krigsmakt, rättsväsen och kommunikation finns inte representerade. Dessutom tas inte lokalt styre upp någonstans, och detta är nödvändigt eftersom det måste ha funnits mindre självständiga områden som inte innefattades i de större regionerna.

- Modellerna bygger ensidigt på att de centrala fenomenen är knutna till en speciell plats. Så har det säkerligen inte varit i alla fall och de centrala fenomenen kan då vara lokaliserade till flera platser. Här blir det nödvändigt att diskutera vad som är nära och vad som hör ihop i järnålderns samhälle.

- Modellerna berör vissa avsnitt av järnåldern men det skall vara fullt möjligt att modifiera dem att gälla hela perioden. Detta är viktigt för att få grepp om den avsevärda kontinuitet som gäller för vissa centrala fenomen. Skiftningar i det arkeologiska materialet, kronologiskt sett, visar också på de förändringar som de centrala fenomenen genomgår.

- Modellerna måste också byggas ut att gälla annat arkeologiskt material som styrker bilden av olika fenomen av central karaktär. Här är sambandet mellan bygderna och de centrala fenomenen viktigt. Viktigt är också sambandet mellan olika arkeologiska företeelser, t ex boplatser av central karaktär, rika gravar (t ex vapen, import, ädelmetall, rika smyckeuppsättningar), samlade fynd (t ex silverskatter), enstaka fynd (t ex guldbrakteater) och fasta fornlämningar (t ex runstenar, storhögar, stora iögonfallande gravfält).

De slutgiltiga modellerna över hur det arkeologiska materialet skall knytas samman med de arkeologiska fenomen som skisserats ovan är i skrivande stund ett ostrukturerat arbetsmaterial. Ändå kan det vara av intresse att göra en första test mot fyndmaterialet (i synnerhet metalldetektorfunna föremål) från Uppåkra. Detta kan ske på två sätt. För det första görs en avstämning mot de listor med arkeologiska kategorier som publicerats av Watt respektive Fabech & Ringtved (Tab. I). Dessutom görs en preliminär avstämning mot de arkeologiska fenomen som skisserats ovan (Tab. II).

Tabellerna visar att Uppåkra mycket väl korresponderar med den fyndbild som Watt resp. Fabech & Ringtved beskriver i sina modeller över centralplatser. Det förefaller också klart att Uppåkra uppfyller nästan alla de fenomen av central karaktär som beskrivits ovan. Uppåkras roll som en viktig plats med många centrala funktioner är därmed uppenbar. Flera fyndkategorier saknas i Uppåkra, men det är ofta föremål som inte framkommer vid undersökningar med metalldetektorer. Den strukturella kontinuiteten i Uppåkra kan tyckas något svag, men detta kan vara naturligt om man antar att staden Lund växer fram i tidigaste medeltid och övertar flera av Uppåkras funk-

tioner.

Fyndmaterialet från Uppåkra styrker den bild av centrala fenomen som skisserats av Watt respektive Fabech & Ringtved. Därför kommer materialet från Uppåkra att användas som referensmaterial vid den vidare genomgången av annat skånskt arkeologiskt material som visar på fenomen av central karaktär. För detta talar att materialet är stort, rikt på dyrbara och ovanliga föremål, och har en lång kronologisk spännvidd.

Litteratur

Callmer, J. 1991. Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. Jennbert, K., Larsson, L., Petré, R. & Wyszomirska-Werbart, B. (eds.), *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° N° 20.

Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien - om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønster. Heid Gjøstein R. (red.), *Produsjon og samfunn.* Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.-10- mai 1992. Varia 30. Universitetets Oldsakssamling.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til stat i Danmark* 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 2.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 47–62.

En ordinär järnåldersby i Uppåkras omland

Berta Stjernquist

An ordinary Iron Age village in the hinterland of Uppåkra

The paper discusses the distribution, structure and change of settlements from the late Bronze Age to the Viking Age within the village of Hötofta in south-western Scania, where rescue excavations have been carried out for several years. The investigations have revealed an agricultural community with considerable communications to the west coast through the Pile brooch and to the central settlement of Uppåkra and to Lund through an old road. The village is situated near Hököpinge, probably a market place during the Viking Age. The problem is to analyse the ecological/economic basis of the ordinary village of Hötofta and its possible connections to and influences from Uppåkra, the wealthy central place. The find material is uneven and incomplete, however, and must be increased. That may perhaps give information about administrative changes at the time when Uppåkra lost its position of power in favour of Lund, the newly founded city.

Berta Stjernquist, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND

Inledning

I Hötofta, Södra Åkarps socken, bedrevs under 1960 och 1970 talen en omfattande grustäkt. I samband därmed gjordes de första rekognosceringarna efter fornlämningar. Skadade anläggningar från bronsålder och järnålder undersöktes successivt dels under åren 1963-1969, dels senare under åren 1977-1978. Före 1963 var det kända materialet från dessa perioder mycket begränsat (Frostin 1977). En skelettgrav från yngre romersk järnålder hade dock påträffats och undersökts 1944 (Stjernquist 1946:93, 1955:169). De rika fynden från utgrävningarna av tre olika bronsålderboplatser publicerades 1969 (Stjernquist 1969 a) medan järnåldersmaterialet behandlats endast flyktigt (Stjernquist 1969 b, 1998). (Fig. 1).

På grund av de pågående schaktningsarbetena under grustäkten genomfördes de arkeologiska undersökningarna under stora svårigheter. Resultatet av utgrävningarna blev dock förhållandevis gott. Fyndrika lager och anläggningar från yngre bronsålder och likaledes fyndrika lager från järnålder med huslämningar utgrävdes vid en tidpunkt då kännedomen om bebyggelsen från den tiden var mycket knapphändig. Då utgrävningarna skedde på traditionellt sätt med sållning av kulturlager från stora ytor och med fingrävning av olika nivåer blev fyndmaterialet synnerligen rikt. Det blev ett fylligt jämförelsematerial bl.a. till fynd från Uppåkraboplatsen. De sporadiskt gjorda utgrävningarna är i själva verket byggstenar i en helhetsbild av bebyggelsen och dess förändringar under ca 2000 år. Inbyggarnas anpassning till den givna miljön, deras ekonomiska och sociala liv och deras sätt att lösa sina problem kan anas i det material som kommit fram.

Betydelsen av materialet från undersökningarna i Hötofta för de problem som är förknippade med *Samhällsstrukturen under järnåldern i Sydsverige* ligger i det förhållan-

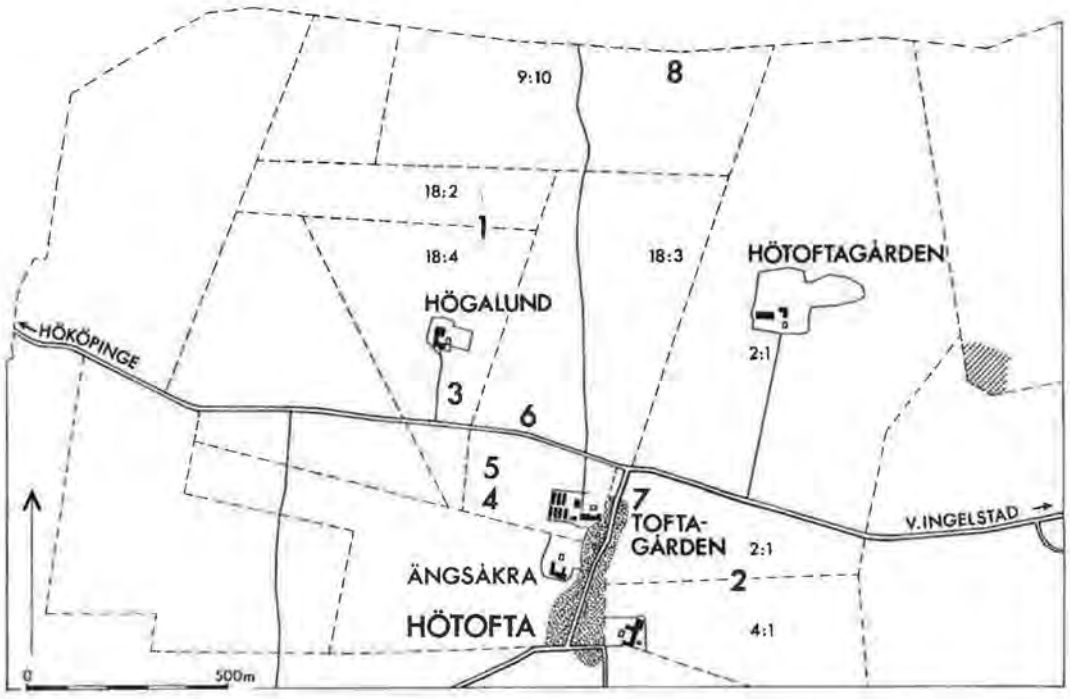

Fig. 1. Hötofta med olika fyndplatser markerade. 1. Bronsåldersboplats, svagt kulturlager från äldre järnålder samt härdar och grophus från folkvandringstid och vendeltid; 2. Bronsåldersboplats samt kulturlager från sen vikingatid; 3. Bronsåldersboplats; 4. Grophus och härdar från vikingatid; 5. Husgrunder, härdar och ugnar från äldre järnålder; 6. Spår av grophus som inte undersökts; 7. Grophus från sen vikingatid; 8. Grav från yngre romersk järnålder. Platsen för den medeltida byn Hötofta är markerad med tät punktering. Renritning av Christina Borstam.

det att en ordinär agrar bebyggelse kan ställas i relation till den centrala handelsplatsen i Uppåkra. Med utgångspunkt från detta material kan man diskutera vilken roll en sådan vanlig bosättning har spelat i det bebyggelsehistoriska mönstret. Man kan också försöka spåra förändringar som beror på kontakter i bebyggelsens nätverk. Om en vanlig by förändras, i vilken utsträckning speglar då detta ett samband med en centralort?

Problemställning

De problem som skall behandlas här är av tre slag:

1. Bebyggelseenheten, landskapet och kommunikationerna.
2. Strukturen på bebyggelsen och dess förändringar under järnåldern (från yngre bronsålder till vikingatid).

3. Samband med Uppåkraboplatsen speglat i fyndmaterialet.

Bebyggelsen, landskapet och kommunikationerna

I området för den baltiska moränen i sydvästra Skåne är stora områden täckta av bördig kalkhaltig moränlera. På vissa ställen avbryts den av långsträckta grusåsar och sporadiska fläckar med grus. Det är ett backlandskap. Den förhistoriska bebyggelsen låg i sänkor på åsarnas sluttningar eller i höjdlägen. Detta gäller även Hötoftaboplatsen vars enheter fördelar sig i backlandskapet. Pilebäcken flyter vid boplatsen, vrider mot norr till Hököpinge för att sedan i västlig riktning nå Öresundskusten. Den har några mindre tillflöden från området.

Hötofta har här kallats en by. Det råder osäkerhet om hur en by skall definieras (Åkerström 1990). Flera bebyggelseenheter anses dock vara ett utmärkande drag. Uppfattningen att det måste vara minst tre har exempelvis framförts av olika forskare (Becker 1982). Denna kvantitativa del av definitionen är tveksam. Även två gårdar torde kunna bilda en by i förhistorisk tid liksom i nutiden. Ett viktigt utmärkande drag är emellertid närhet mellan enheterna så att en viss samverkan kan ha förekommit. I ett förhistoriskt material med svårighet att göra detaljerade dateringar kan samhörigheten vara svår att belägga. De olika bebyggelseenheterna i Hötofta tyder emellertid på en så sammansatt bebyggelse att bybegreppet enligt min uppfattning kan användas. Någon närmare analys av detta problem kommer här inte att göras.

Avståndet från Hötofta by till Öresundskusten är fågelvägen ca 10 km. Pilebäcken är nu ett litet vattendrag. Det finns emellerid flera tecken som tyder på att det varit av betydelse för kommunikationerna under järnåldern i varje fall under vikingatiden. Pilebäcken anknyter dessutom till det vägnät som kan beläggas. Den korsas av vägarna mellan Malmö och Trelleborg, mellan Malmö och Ystad och framför allt av den ålderdomliga vägen från Lund till Trelleborg. Denna går över Höje å söder om Lund, löper förbi Uppåkra, passerar Segeå på den kända bron vid Görslöv för att längre söderut gå över Pilebäcken vid Hököpinge i sitt lopp mot Trelleborg vid sydkusten (Stjernquist 1996) (Fig. 2).

Denna väg, som ingående har behandlats av Per Edvin Sköld (Sköld 1963; jfr. Stenholm 1986), har gamla traditioner och har sannolikt i någon form funnits redan under en tidig del av järnåldern. Den har kanske varit en förbindelse redan under bronsåldern. På detta tyder det stora antalet bronsåldershögar som kantar den exempelvis i sträckningen söder om Fosie vid Malmö.

Avståndet mellan Hököpinge och Hötofta öster därom är endast några få km. Hötofta har därmed haft förbindelse inte bara med Uppåkra i norr utan även med den rika järnåldersbebyggelsen söderut och med Trelleborgsområdet (Hårdh 1984). Längs Pilebäcken har den haft kontaktmöjligheter inte bara med Hököpinge utan också med den vikingatida Gässieboplatsen och med kusten. Mynningen var en utfart till det danska området. Man kan även räkna med kustfart från denna punkt både söderut till Foteviken (Crumlin-Pedersen 1983, 1984, 1988, 1991) och norrut till mynningen av Segeå.

Vid Pilebäcken fanns i vikingatid till tidig medeltid bebyggelse och ett handelscentrum. På den nämnda Gässieboplatsen, belägen vid ån ca. 2 km från kusten, har man grävt ut några grophus med fynd från 800-900-talen. Det har funnits en boplats från vikingatiden (Holmberg 1965). Vid bäcken ligger vidare Hököpinge ca. 6 km från kusten, i en sänka mellan ett par grusåsar. Den gamla vägen från Lund, som omtalats ovan, löper genom byn. Genom den har Hököpinge haft förbindelse med rik vikingatidsbebyggelse norr därom i Fosie vid Malmö (Björhem & Säfvestad 1993). Därmed

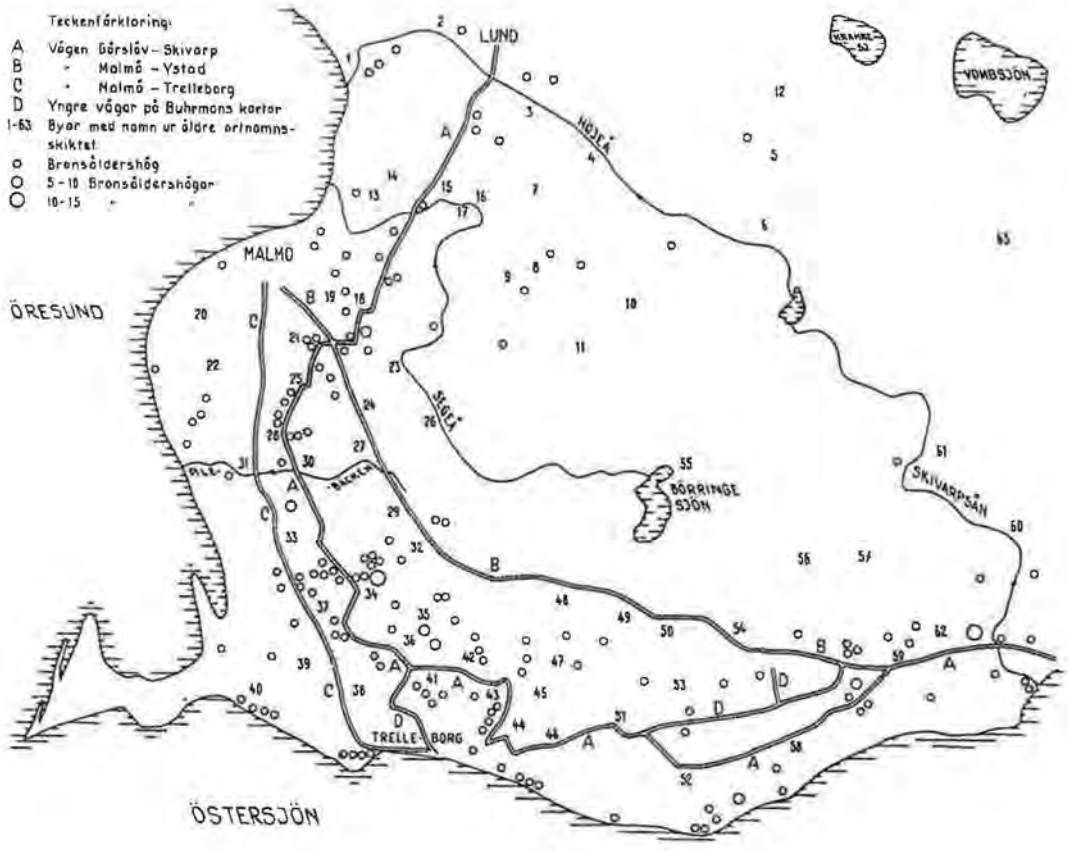

Fig. 2. Karta med den gamla vägen från Lund till Trelleborg, Pilebäcken, Segeå och Höjeå. Hököpinge är nr. 30 vid Pilebäcken. Hötofta ligger strax öster därom. (Efter Sköld 1963).

fanns även landvägen förbindelse med Segeå och dess vattensystem. Namnet Hököpinge anger att det på platsen funnits en vikingatida handelsplats (Cinthio 1975; jfr. Brattberg 1982). Själva handelsområdet har dock inte med säkerhet kunnat lokaliseras (Rosborn 1984). En stor silverskatt från början av 1000-talet har dock påträffats på egendomen Hötofta nr 31 (Hårdh 1984).

Det har framhållits att de vikingatida handelsplatserna inte ligger tätt vid kusten utan att de är något indragna med läge vid någon av åarna. Flera av dessa vattendrag har i vår tid en mycket grund vattenföring och frågan är därför vilken roll de kan ha spelat för kommunikationen. Problemet är om grundvattennivån varit väsentligt högre under vikingatiden. Frågan har ofta ställts men kan inte besvaras. Förutsättningarna för en analys av vattennivån i åarna är inte särskilt gynnsamma men en sådan borde dock kunna genomföras på geologisk väg. Att dräneringarna i sen tid spelat stor roll för sänkning av vattennivån är helt säkert men att därifrån draga slutsatser om förhållandena under vikingatiden är mycket problematiskt. Det är emellertid en så viktig fråga att mycket borde satsas på att belysa den. En annan fråga är vilka farkoster man använt i åarna och vilket djup som har krävts för deras framfart (Crumlin-Pedersen 1990). Haasum räknar med att vikingatida båtar av betydande storlek bara behövt ca. 30

cm vatten under kölen (Haasum 1974). Men detta anges för båtar utan last. Med last fordras betydligt större djup.

Strukturen på bebyggelsen och dess förändringar under järnåldern (från yngre bronsålder till vikingatid).

Bronsålder

Det har inledningsvis framhållits att det i Hötofta funnits en rik bebyggelse från yngre bronsålder. Av boplatserna låg två på egendomen 18:4 och en på egendomen 4:1. En av de förstnämnda, på grund av läget benämnd 18:4 N, hade ett markerat höjdläge. Den hade skadats vid avbaning för grustäkt. Vid efterundersökningen påträffades lerklining från huskonstruktioner samt ett rikt fyndmaterial bestående av grövre och finare keramik i skärvor, deglar, gjutformar och mindre bronsföremål. Liknande material kom fram på de andra boplatserna. Dateringen av alla tre boplatserna är yngre bronsålder, i huvudsak Montelius per.V (Stjernquist 1969 a).

Fyndmaterialet från dessa bronsåldersboplatser visar att det rör sig om en förhållandevis stabil bondebebyggelse. Det har funnits lerklinade huskonstruktioner. Man har odlat säd och man har hållit de vanliga husdjuren (Fig. 3) medan jaktvilt förekommer mycket sparsamt. Dessa boplatser bildar bakgrunden till bebyggelse och näringsliv under äldre järnålder.

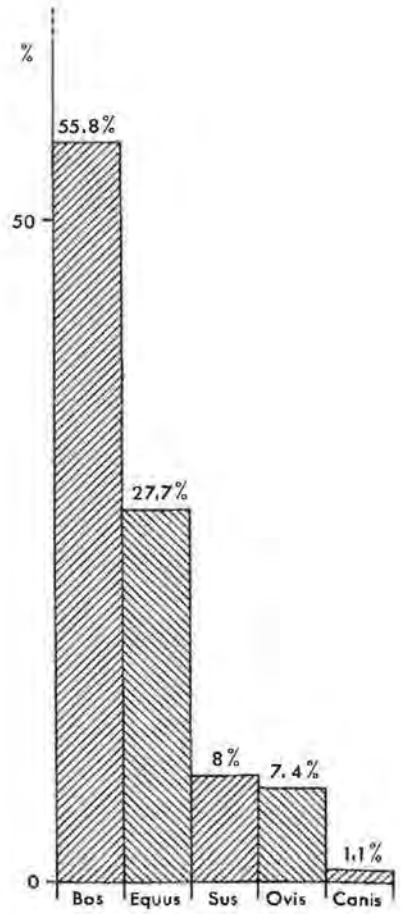

Fig. 3. Diagram som visar husdjursbeståndet på bronsåldersboplatserna enligt Lepiksaars bestämningar (Stjernquist 1969a).

Järnålder

Man kan antaga att det i Hötofta funnits en bebyggelse kontinuerligt från bronsålder till järnålder. Det finns spår av bosättning under förromersk järnålder eller i varje fall från tiden omkring Kr.f. På fyndplatsen 18:4 N låg över kulturlagret från bronsålder ett tunt sterilt skikt och över detta ett svagt kulturlager med fynd. Det rör sig huvudsakligen om krukskärvor av vilka flera har en karakteristisk facetterad mynningskant vilket anger en datering till tiden omkring Kr.f. (Stjernquist 1969b:166 ff.). Kulturlagret från bronsålder var genombrutet av en nedgrävning för ett grophus med krukskärvor som kan dateras till järnålder. Inom området har det kommit fram flera grophus från yngre järnålder.

Den mest omfattande järnåldersbebyggelsen påträffades emellertid på egendomen 18:3.

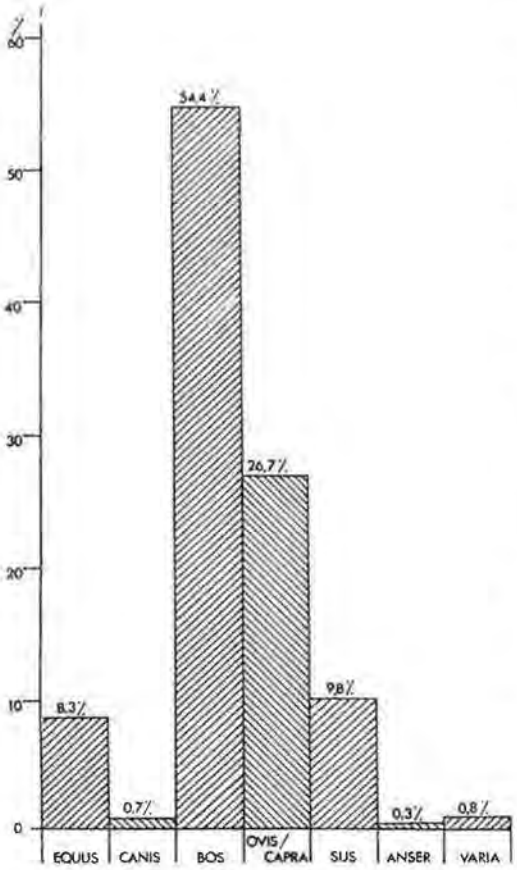

Fig. 4. Diagram som visar husdjursbeståndet på järnåldersboplatsen enligt Lepiksaars bestämningar.

Det område som undersöktes på detta område ligger söder om vägen mellan V.Ingelstad och Hököpinge. Norr om denna väg kunde man i grödan iakttaga färgningar som med största sannolikhet markerade grophus. Någon utvidgning av undersökningarna till detta norra fält kunde emellertid inte göras. De motiverades av grustäkten och begränsades därför till området söder om vägen. Över hela detta fält fanns rester av fornlämningar av vilka en stor del kunde grävas ut eller karteras. Det rörde sig om husgrunder, ugnar och härdar, som fördelar sig över två perioder av järnåldern nämligen förromersk/romersk järnålder och vikingatid. Genom ett rikt benmaterial av de vanliga husdjuren, bestämt av Johannes Lepiksaar, har man belägg för att det rör sig om ett jordbrukande samhälle (Fig. 4).

Till den förra perioden hör långhusen med nr. 7-10. De var täckta av kulturlager som på vissa ställen hade en tjocklek av ca. 10-20 cm. Det var delvis skadat. Lagret sållades i meterstora rutor. En del av detta ingick i Schakt II som täckte och låg i närheten av hus 7, medan lagret över husgrunderna 8-10 ingick i Schakt III (Fig. 5). Det skall nämnas att Schakt I var ett mindre provschakt vars uppgift var att frilägga en profil genom lagren.

Kulturlagret fortsatte norr om Schakt III men kunde inte undersökas närmare av tidsbrist i samband med den pågående grustäkten. Det banades av vid grustäkten och en underliggande husgrund, hus 11, mättes upp och registrerades utan detaljundersökning. Den hade en längd av 12 m och en bredd av ca 5 m. Det konstaterades att härden var väl utformad med en lerplatta som var rödbränd och med en omgivande av sot fylld ränna. Hus 8-10 låg i öster-väster, hus 11 hade huvudriktningen NO-SV medan hus 7 var svårare att bestämma då stora delar var bortschaktade. Riktningen på den bevarade gaveln talar dock för att orienteringen var NV-SO.

Långhusen 7 - 11 kan tack vara fyndmaterialet dateras till äldre järnålder. Keramiken som föreligger i skärvor har dels varit större kärl av grovt magrat gods, dels en finare keramik med sparsam ornering. Ett urval av skärvorna har analyserats för att belysa eventuella variationer i fråga om funktionen (Stjernquist 1972). Kantutformningen är förtjockad med tydliga facetter (Fig. 6). Karakteristisk är en kärlform med mjukt rundat bukparti. Kärl av denna form har ibland en horisontell fåra under mynningskanten, en fåra som kan ersättas av en svag avsats som markerar halspartiet. Ornamentiken är genomgående sparsam. En enkel vinkellinje eller ett meanderband kan förekomma liksom fint inristad ornamentik ordnad i fält eller en kombination av linjer och prickar (Fig. 7).

Fig. 5. Husgrund nr 8.

Bitar av fotskålar samt delar av kärl med öron eller lösa öron med olika intryck förekommer förhållandevis rikligt (Fig. 8-9).

Denna typ av keramik kan dateras till äldre järnålder troligen med början före Kr.f. i per. IIIb. Liversage har vid sin bearbetning av keramik från olika fyndplatser placerat Hötofta i sitt Nissehøj stadium, dvs. tiden 0–60 e.Kr. Det skall emellertid framhållas att keramiken, som har vissa inslag av mera komplicerad ornamentik av plastisk karaktär, inte kan fogas in enbart i detta stadium. Det finns exempelvis öron med plastiska detaljer av det slag som finns i Guredefasen. Den täcker sannolikt större delen av äldre romersk järnålder (Liversage 1980, 93, 120-121, jfr. Jørgensen 1992). Problemen kring keramiken från tiden omkring Kr.f. analyseras fortlöpande av olika forskare, vilket bl.a. framgår av en nyligen utkommen symposiepublikation (Martens 1997).

Eftersom keramiken till stor del sållats fram ur rubbade kulturlager är det svårt att se skillnader i fördelningen över husgrunderna. En detaljanalys av keramiken är därför till föga hjälp. Det blir ett stort sammanhängande komplex. Keramiken kompletteras dock av ett stort material av ornerade eldbockar i bitar (Fig. 10). Eftersom dessa inte förekommer jämnt över hela komplexet ger deras förekomst vissa möjligheter att se skillnader i dateringen. Eldbockarna förekommer förhållandevis tidigt i äldre järnålder. Deras förekomst ligger i förromersk järnålder, vid tiden omkring Kr.f. och tidigt i romersk järnålder. I Hötofta koncentrerar de sig till och omkring hus 7 i schakt II. Den spridning som förekommer beror till stor del på att kulturlagret förts omkring. Det innebär att hus 7 troligen anlagts före Kr.f. även om det varit bebott även efter denna tidpunkt (Stjernquist 1998, under tryckning).

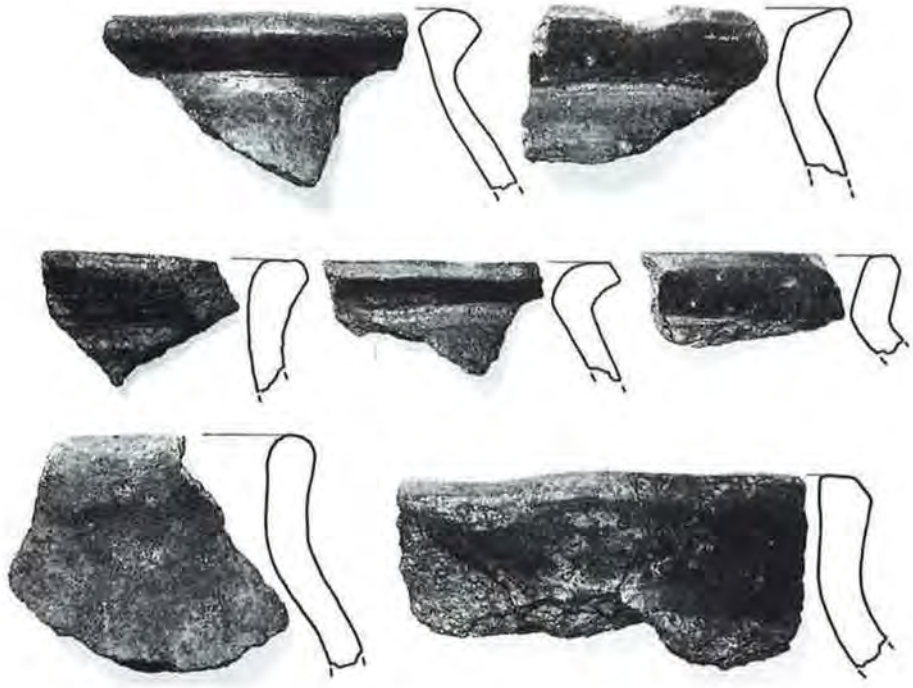

Fig. 6. Krukskärvor från järnåldersboplatsen på 18:3. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

En förhållandevis tidig datering av hus 7 stämmer med de C 14 dateringar (kalibrerade) som analyserats inom detta område. I schakt II har tre prov analyserats, nämligen hus 7, härd 3 och ugn 1. De två sistnämnda spänner över tiden från andra århundradet f.Kr. till andra

Fig. 7. Krukskärvor med ornamentik från kulturlagret på 18:3. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

Fig. 8. Bitar av fotskålar från kulturlagret på 18:3. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

Fig. 9. Bitar av öron från kulturlagret på 18:3. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

århundradet e.Kr. Hus 7 ligger mellan 45 och 231 e.Kr. (Stjernquist 1998, under tryckning). Det är i denna datering äldre än hus 8 som ligger mellan 79 och 391 e.Kr. Dessa dateringar ger inte precisa tal men de anger ändå ett åldersförhållande och understryker därmed resultatet av fyndanalysen. Man kan antaga att långhusen motsvarar en bebyggelse under hela romersk järnålder. Det finns från området ett lösfynd av en fibulavariant av Almgren 96.

Fig. 10. Eldbock från kulturlagret över husgrund 7. Längd 28 cm. Foto Bertil Centerwall.

Man kan också hänvisa till den nämnda graven från området vilken har ett lerkärl från yngre romersk järnålder.

Bebyggelsen från folkvandringstid och vendeltid påträffades i ett annat område nämligen den höjd ca 500 m norrut där en bronsåldersboplats var belägen (Fig. 11). Under åren 1963 och 1964 påträffades där i samband med grustäkten skadade anläggningar av vilka några genom fynd kan dateras till järnålder. Från och med 1965 kunde övervakningen av grustäkten ske mera systematiskt. 15 skadade anläggningar från järnålder har därvid registrerats och undersökts på egendomen 18:4 och den närbelägna 18:2 (65:1-15). Anläggningarna 6, 8-9, 11-15 var härdar medan 1-5, 7 och 10 innehöll kulturlager. Några kunde bestämmas som rester av grophus. I 65:2 påträffades en horntagg till en betselstång och i 65:4 bl.a. en kam av en typ som daterar till folkvandringstid (Fig. 12). Den bäst bevarade anläggningen var 65:10, ett grophus som i det bevarade bottenlagret mätte 2 x 2 m. Där förekom brynen, sländtrissor, fragment av kam och av järn, djurben samt ett lerkärl med stämpelornamentik daterbart till vendeltid (Stjernquist 1992).

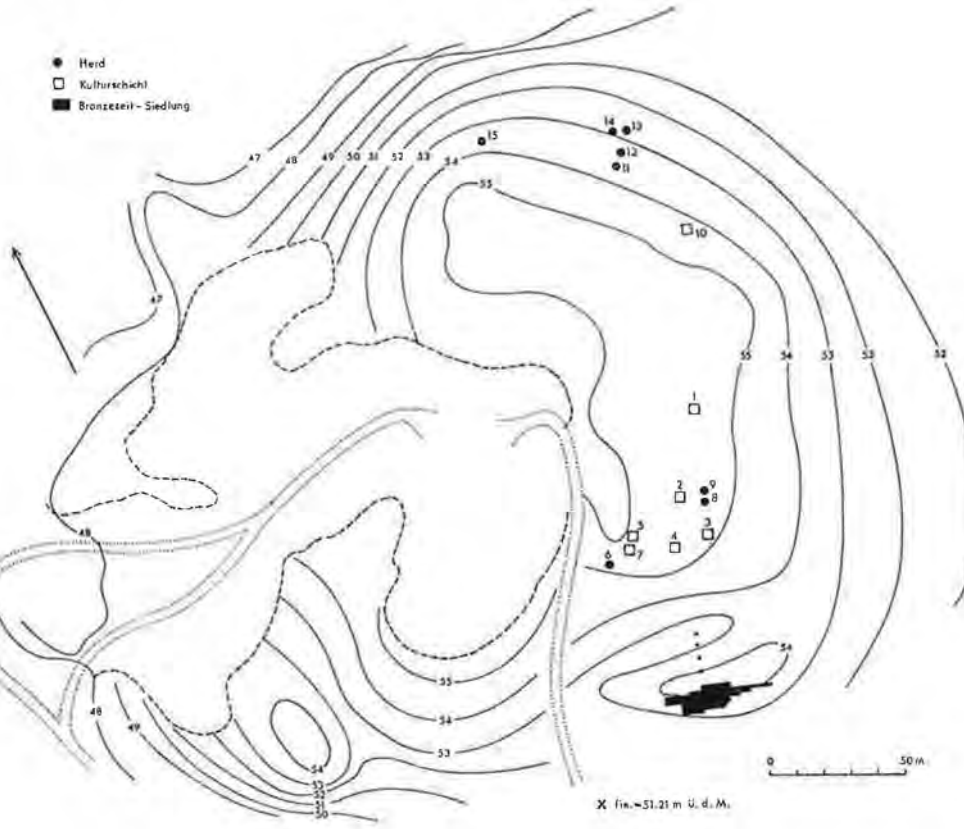

Fig. 11. Karta över grustaget med en bronsåldersboplats samt anläggningar från järnålder. Observera anläggningarnas höjdläge.

Den vikingatida bebyggelsen uppträder på egendomen 18:3, samma område som bebyggelsen från äldre järnålder men den kan beläggas även på 2:1 och 4:1. Alla dessa tre egendomar är belägna nära den medeltida byn som är känd från gamla kartor, den äldsta från 1708.

Väster om den medeltida byn, på 18:3, påträffades 6 grophus och några härdar. Avbaningen hade gått hårt fram och inga långhus kunde dokumenteras. Även grophusen var till stor del skadade. De bäst bevarade var grophusen 2, 4 och 6. Bland fynden i hus 2 ingick en dörrnyckel (Fig. 13), en vågskål (Fig. 14), ett benhandtag, en kam (Fig. 15) och krukskärvor. Dateringen är 900-tal. Grophus 6 var en verkstad för smide med halvfabrikat och med fragmentariska föremål. Bland dessa märkes ett söndrigt armband av brons med pressad ornamentik och en bit av ett ovalt spänne med förgyllning. Även detta hus kan dateras till 900-talet. Det är anmärkningsvärt att man bland fynden har en nyckel vilket tyder på att man låst grophuset.

Öster om den medeltida byn på 2:1 undersöktes 5 grophus, av vilka ett hade stenbyggd ugn (Fig. 16). Gruppen av husgrunder låg nära den medeltida byn och tangerade dess område. I dessa anläggningar fanns utom föremål av brons och järn samt kamfragment även rikligt med östersjökeramik. Husen var delvis samtidiga med gruppen väster om den medeltida byn men var delvis senare. Detta framgår av

Fig. 12. Kam från anläggning 65:4. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

Fig. 13 Nyckel från hus 2 (grophus) på 18:3. Ca 9:10. Foto Bertil Centerwall.

Fig. 14. Vågskål från hus 2 (grophus) på 18:3. Ca 1:1. Foto Bertil Centerwall.

några C 14 dateringar från hus 1, 3 och 5. Att döma av dessa dateringar var hus 5 det yngsta. Tre analyser (kalibrerade) ligger mellan 869 och 1168 (Stjernquist 1998, under tryckning). Det låg närmast området för den medeltida byn. Man kunde inte belägga långhus på grund av schaktningarna men man kan antaga att grophusen är delar av gårdar. Keramiken var riklig liksom ben av nötkreatur, får/get och svin. Detta material har bestämts av Ove Persson.

I samband med grustäkten gjordes sporadiska fynd från järnåldern även på egendomen 4:1, belägen intill 2:1. I den avbande jorden över bronsåldersboplatsen påträffades en del av en dubbelskalig, oval spännbuckla av brons. Det rör sig om en 6.5 cm lång bit av det undre skalet. Längs kanten syns fyra ornamentfält med stiliserad ornamentik och på undersidan

Fig. 15. Kam från hus 2 (grophus) på 18:3. 3:4. Foto Bertil Centerwall.

Fig. 16. Stenbyggd ugn i grophus 5 på egendomen 2:1 beläget nära platsen för den medeltida byn. Foto Tom Ohlsson.

ett omtag för nålspetsen. Avtryck av tyg är synligt.

Det finns alltså i Hötofta möjlighet att urskilja en kontinuerlig bebyggelse från förromersk järnålder till vikingatid. Bebyggelsens äldre delar ligger på ungefär samma område som den vikingatida byn i närheten av den medeltida, medan bebyggelsen under folkvandringstid och vendeltid var utplacerad till en höjd belägen ca 500 m norr därom. Jag kommer här inte att behandla troliga orsaker till förflyttningen utan i stället kort diskutera i vilken utsträckning man kan se samband med Uppåkraboplatsen.

Samband med Uppåkra-boplatsen speglat i fynd-materialet

Man skulle kunna tänka sig att det förhållandevis rika fyndmaterialet på Hötofta-boplatsen skulle visa sådana anknytningar till materialet på Uppåkraboplatsen att man därigenom skulle kunna draga några slutsatser om samband och samverkan. Uppåkra har i annat sammanhang uppfattats som en central plats åtminstone i en region omkring den. (Stjernquist 1996). Men

dess inflytande har sannolikt sträckt sig utanför denna. Produkterna har kanske gått till marknadsplatser av - köpingetyp och då också till Hököpinge.

Forskning har inriktats på att i bebyggelse och näringsliv spåra påverkan från andra samhällen och förändringar beroende på ekonomiskt, religiöst eller socialt inflytande. Om administrativa förändringar kan iakttagas kan detta bero på att nya maktstrukturer gjort sig gällande och skapat nya funktioner (Stjernquist 1981; jfr Schmidt Sabo 1997 med hänvisningar). Skånes successiva eller plötsliga beroende av det danska väldet har säkert skapat förändringar i järnålderns bebyggelse och detta även i förhållandet mellan boplatserna bl.a. genom uppkomsten eller förstärkning av ekonomiskt framträdande centra och förstörelse av andra (Stjernquist 1996). Det borde finnas förutsättningar att spåra detta i bebyggelsestruktur och näringsliv. Frågan är vilka faktorer som är av betydelse i detta sammanhang. Under alla förhållanden är det av stort intresse om man kan belägga en stor produktion av någon förnödenhet som kan vara begärlig i kanske tätbebyggtda centra. Dessa problem skall här kort diskuteras.

Om man går tillbaka till äldre järnålder har man som nämnts i Hötofta ett stort keramikmaterial som kanske kan ge vissa antydningar. Men då är man i en tidpunkt som är äldre än den "knutpunkt" dvs. folkvandringstiden som diskuterats i samband med förändringarna från ett stamsamhälle till administrativt större enheter.

Det nämndes ovan att den äldre Höftakeramiken i Liversages bearbetning jämställts med hans Nissehøj fas, dvs. placerats i de två första tredjedelarna av första århundradet. Liversage menar att nästa fas, Gurede, är jämngammal med den äldre nivån i Uppåkra och att nästa fas motsvarar det äldsta materialet i Vä.

Detta är enligt min uppfattning alltför schematiskt. Hötofta fynden har även en del senare keramik med plastisk ytbehandling. Enligt min uppfattning börjar det nu kända materialet tidigare i Hötofta än i Uppåkra. Det äldsta skedet i Hötofta har exempelvis det stora komplexet av eldbockar, ett material som åtminstone på nuvarande forskningsnivå saknas i Uppåkra. Hötoftamaterialet är sedan sparsamt under yngre romersk järnålder. Om man bortser från det äldsta skiktet där lerblocken finns, synes emellertid bebyggelsen i Hötofta ha löpt jämsidigt med bebyggelsen i Uppåkra.

Boplatsen i Vä har keramik som sträcker sig över relativt lång tid. Det äldsta synes gå tillbaka till en tidpunkt som motsvarar Liversages Gurede fas med bl.a fotskålar och kärl med rundad kärlkropp. Vä-keramiken har sedan stor variation av ornerade skärvor i yngre romersk järnålder (Stjernquist 1951).

Eftersom man ofta anför att stora förändringar skedde i bebyggelsestrukturen under folkvandringstid och vendeltid är Hötoftamaterialet från denna tid av stort intresse för bedömning av samband och eventuellt beroende av Uppåkra boplatsen. Men just detta material är i Hötofta så sporadiskt att det endast räcker till summariska dateringar. Det har liksom på andra håll i Sydskandinavien funnits gårdar med grophus men denna bebyggelses struktur kan i Hötofta inte utredas med stöd av de befintliga resterna av konstruktioner. En kam från ett grophus ger en säker datering till folkvandringstid. Det stämpelornerade kärlet från ett annat är betydelsefullt då det anger samband med ett västligt komplex som också har satt spår i Västra Karaby (Stjernquist 1992). Men å andra sidan hade keramiken i västra Skåne redan under äldre järnålder gemensamma drag som anger ett västligt komplex där södra Halland ingår (Stjernquist 1955). Det krävs betydligt mer ingående analyser för att spåra eventuella särdrag i de olika komplexen i sydvästra Skåne.

Materialet i grophusen från vikingatid dvs. från 800-talet till 1000-talet är ordinärt och består mest av enkla järnföremål, bennålar, kamdelar och keramik. En fint ornerad vågskål av brons har använts i handelsutbyte och

vävtyngder och sländtrissor visar att man tillverkat tyg. Det finns också bitar av smycken som smälts ned eller lagats i en verkstad. Östersjökeramiken förekommer rikligt. Det man ser är förhållandevis vanlig bruksvara och vanlig näringsutövning. Grophusen är bara en del av bebyggelsen men långhusen har inte kunnat beläggas och undersökas.

Dessa århundraden motsvarar en tid då anknytningen västerut mot det danska väldet blivit allt starkare och gått mot integration. Det är därför av intresse att få bekräftelse på en ordinär utformning av bebyggelse och material, en bebyggelse och utrustning som i andra byar med samma läge ej långt från kusten. Man kan därvid bl.a. peka på Gässieboplatsen. Närheten till Hököpinge har utan tvekan varit av stor betydelse. Men här saknas undersökningar.

Det är svårt att i detta material peka på speciella likheter eller samband med Uppåkra. Fynden därifrån är till stor del fina metallföremål och keramikmaterialet från de båda boplatserna är ännu alltför ojämnt för att möjliggöra en verklig jämförelse och funktionsanalys.

Som nämnts ovan har Hötoftabebyggelsen nära lokal anknytning till handelsplatsen Hököpinge, som borde undersökas närmare. Denna situation kan ses som ett parallellfall till förhållandet mellan en boplats i Bjärred från vikingatid och handelsplatsen Löddeköpinge, ett material som nyligen diskuterats i *Carpe Scaniam* (Kriig & Pettersson 1997). Bjärred ses som den fattige grannen som är beroende av och arbetade för en rik handelsplats. Den har dock en intressant bebyggelseutveckling i tre faser där många intressanta detaljer kan utläsas. Det är förändringar under lugna förhållanden och ett bakgrundsmaterial till mera regionala och kanske dramatiska administrativa omläggningar. Hötofta kan på liknande sätt som producent av jordbruksvaror ha haft en uppgift som livsmedelsleverantör till Hököpinge, som sannolikt är en marknadsplats för en region, till vilken Hötofta hörde. Det är möjligt att man dessutom producerat även för andra platser men detta kan inte beläggas.

Kommentar

Bebyggelsen i Hötofta ligger i spänningsfältet mellan lokala intressen, som bl.a. har motiverat flyttningarna mellan olika marktyper, och de regionala krafter med utbildandet av centra som verkar med utgångspunkt från det danska kungadömet (Randsborg 1980; jfr. Anglert 1995). I Hötofta finns ett brott i bebyggelsen vid början av folkvandringstid. Men en omläggning som denna kan man se i många andra bebyggelsemiljöer.

Närheten till den lokala handelsplatsen Hököpinge är av betydelse. Bebyggelsen har vidare en lokalisering med goda kontaktmöjligheter både till Uppåkra, till Lund på 1000-talet och till västliga områden. Frågan när Hötoftaområdet kommer in i en västlig maktsfär med övergripande administration kan ställas men inte lösas med utgångspunkt från det nu befintliga materialet. Det som intresserar är hur det såg ut i de vanliga byarna före en administrativ integrering och efter en sådan. Man måste spana efter förändringar. Mera ingående analyser har planerats bl.a. kulturgeografiska (jfr Riddersporre 1996). Eftersom den vikingatida bebyggelsen ansluter till den medeltida byn torde en sådan forskning kunna belysa processen från vikingstid till medeltid i området. Detta kan kanske också ge information om de administrativa förändringarna vid den tidpunkt då Uppåkra förlorade sin maktställning till förmån för den nygrundade staden Lund.

Referenser

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde.* Lund.
Becker, C. J. 1982. Siedlungen der Bronzezeit und der

vorrömischen Eisenzeit in Dänemark. *Offa* 39.
Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder.* Malmöfynd 6. Malmö Museer.
Brattberg, S. 1982. *Studier kring en skånsk köpingeort.* Institutionen för medeltidsarkeologi, Lunds universitet. Stencil. Lund.
Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1975:1.
Crumlin-Pedersen, O. 1983. Skibe, sejlads og ruter hos Ottar og Wulfstan. *Ottar og Wulfstan, to rejsebeskrivelser fra vikingetiden.* Roskilde.
– 1984. De marinarkæologiske undersøgelser 1981 og 1982. *Pugna forensis - ?, 1984.*
– 1988. Søfart og samfund i Vikingatiden. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark I. Jernalderens stammesamfund.* Århus.
– 1990. *Vandløb og kulturhistorie. Rapport fra et seminar afholdt på Odense Universitet den 16.-17.januar 1990. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet* 39. Odense 1990.
Crumlin-Pedersen, O. 1991 (ed.). *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200 - 1200.* Roskilde.
Frostin, E. 1977. *Forntid här hemma.* Oxie härads hembygdsförenings årsbok 5-6.
Haasum, S. 1974. *Vikingatidens segling och navigation.* 1974.
Holmberg, R. 1965. Gässie. *Malmöfynd* 64.
– 1977. *Den skånska öresundskustens medeltid.* Lund.
Hårdh, B. 1984. Inventering av järnåldersmaterial i Skytts och Oxie Härader. *Pugna Forensis -?*
Jørgensen, K. 1992. Ældre jernalderns keramik - nyt syn på form og datering. Lund Hansen, U. & Nilsson, S. (red.), *Sjællands Jernalder. Beretning fra et symposium 24.IV. 1990 i Köpenhamn.* Arkæologiske Skrifter 6.
Kriig, S. & Pettersson, C. 1997. Den fattige grannen. Kustbönder och boskapsskötare i skuggan av Löddeköpinge. Karsten, P. (red.), *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter 22.
Liversage, D. 1980. *Material and Interpretation. The Archaeology of Sjaelland in the Early Roman Iron Age.* Copenhagen.
Martens, J. (ed.) 1997. *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe.* Copenhagen.
Pugna forensis -? Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981-83. Länsstyrelsen i Malmöhus län 1984.
Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark.* London.
Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta,* 1996:3.
Rosborn, S. 1984. Hököpinge - Pile. Medeltida centralbygd i Sydvästskåne. *Pugna forensis - ?* Malmö.
Sahlström K. E. & Gejvall, N.-G. 1948. *Gravfältet på Kyrkbacken i Horns socken, Västergötland.* Lund.
Schmidt Sabo, K. 1997. "Now the Peasants Want to Build a Village...". Social Changes during the Period of Village Formation in Skåne. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Stockholm.
Sköld, P. E. 1963. En väg och en bygd i gammal tid. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland.* 1963:2.
Stenholm, L. 1986. *Ränderna går aldrig ur - en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid.* Lund.
Stjernquist, B. 1946. New Finds of Clay Vessels from the Roman Iron Age. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1946.
– 1951. *Vä under järnåldern.* Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 47.
– 1955. *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age.* Acta Archaeologica Lundensia 4: 2.
– 1969a. *Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen.* Acta Archaeologica Lundensia 8:8.
– 1969b. En boplats från äldre järnålder i Hötofta, sydvästra Skåne. *Fornvännen* 64.
– 1972. *Technical Analysis as a Factor in Archaeological Documentation.* Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1971-1972:3.
– 1981. Arkeologisk forskning om den agrara bebyggelsen i Skåne vid vikingatidens slut. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981:2.
– 1992. An Iron Age Site at Kverrestad, in South-East Scania, with Finds of Pottery with Stamped Decoration. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1991-1992.
– 1996. Uppåkra. A Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.
– 1998. On the Dynamics of the Prehistoric Settlement at Hötofta, Southern Sweden. *Festschrift Müller-Wille.* In press.
Åkerström, C. S. 1990. *Bybegreppet i förhistorien - en analys.* Institutionen för arkeologi, Lunds universitet. Stencil. Lund.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 63–72.

Toftanäs – järnåldersbygd från tiden för Kristi födelse

Jan Persson

Toftanäs – an Iron Age settlement district from before the birth of Christ

Toftanäs, a new industrial estate in north-east Malmö, was first subject to archaeological investigation in 1987, and the most recent season was 1996. About 600,000 m2 has been excavated, and a further 200,000 m2 in the immediate vicinity has been investigated.
What is special about Toftanäs in relation to Uppåkra is the old road that leads from the southern plain to the Lund plain, passing both Toftanäs and Uppåkra.
In the centuries around the birth of Christ, settlement appears to have been grouped in farms with several houses around the Ornemossen bog. The excavated area had remains of settlement in groups, both on the ridge and at levels of 12–14 metres south and south-west of the bog. The following picture emerges:
During a period of a couple of hundred years, there were a number of farms around Ornemossen. Each individual farm consisted of several houses.
The placing of the farms in relation to each other and to the arable land, as well as the fact that fences and cattle paths were found around the farms, can be hypothetically interpreted as showing that the farmers had communal pasture in the central area, Ornemossen, which then functioned as a common resource for purposes such as grazing and winnowing. In this respect at least, the farms appear to have had a village structure, with the bog functioning as a common.
The road from the southern plain to the Lund plain ran through the area. To the east of the excavated area there was yet another historically important road which linked the Ystad area with the Lund plain. The two roads converged just north of the Toftanäs area and continued north towards the Lund plain. The importance of the two roads for an understanding of the area must be emphasized.

Jan Persson, Malmö museer, Malmö museer, Box 406, 201 24 MALMÖ

Den tid, då Kristus lät sig föda, stod
Lund och Skanör i fagraste gröda.

Citatet har anförts som ett exempel på staden Lunds höga ålder och har bland annat ansetts syfta på en offerlund som skulle ha namngivit Lund (Blomqvist 1951). Frågan som uppstår är naturligtvis huruvida versen i själva verket syftar på en offerlund vid Uppåkra.

Vare hur som helst med detta. Versen syftar inte på Toftanäs även om den mycket väl skulle kunna ha gjort det. Vid tiden för Kristi födelse stod nämligen grödorna fagra vid Toftanäs och skulle så göra fram till år 1987, då arkeologiska undersökningar påbörjades av det som skulle bli Malmös nya industriområde. Vad som sammanbinder Toftanäsområdet med Uppåkra är, förutom den samtida bebyggelsen, den väg som gick genom Toftanäsområdet. Den löpte från Söderslätt till Lundaslätten. Uppåkra, som alltmer kommit att få en roll av skånsk centralplats under järnåldern, ligger utmed vägen. Toftanäsområdets "direkta" samband med Uppåkra ger en mängd spekulativa uppslag.

Toftanäsundersökningen

År 1987 påbörjades den arkeologiska utgrävningen av Toftanäsområdet. Den senaste

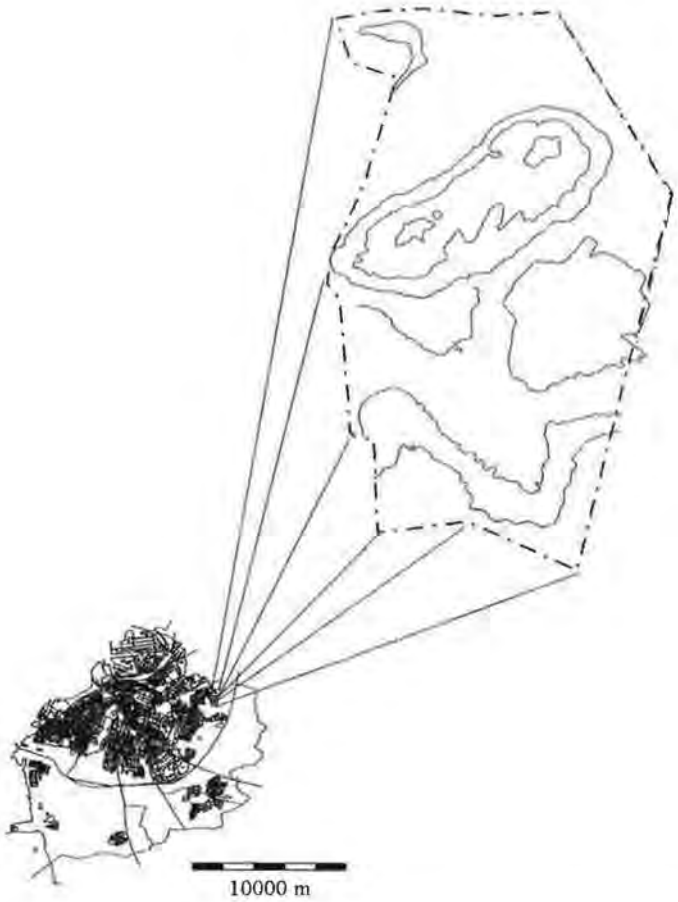

Fig. 1. Toftanäsområdets placering i nordöstra Malmö.

undersökningen skedde sommaren 1996. Ytan som undersökts var ungefär 600.000 m^2 och ytterligare ett par hundratusen m^2 har undersökts i det omedelbara närområdet. I det sydöstra hörnet av undersökningsområdet återstår en mindre tomt att undersöka.

Toftanäs är beläget i nordöstra delen av Malmö stads ägor, nära gränsen mot Burlövs och Staffanstorps kommuner (Fig.1). Områdesnamnet kommer från gården Toftanäs, vilken var belägen på den sydvästra delen av en svag höjdrygg, som kommit att prägla bebyggelsestrukturen under förhistorisk tid. Toftanäs var en av de gårdar som flyttades ut från Östra Skrävlinge bytomt i samband med enskiftet år 1804, till vad som tidigare varit byns Östra vång. Det historiska kartmaterialet över området utgörs av en geometrisk karta över *Kongsbetet* från år 1739, (Husie nr 6) en storskifteskarta från år 1775 och en enskifteskarta från år 1804 (Husie nr 9). Kartan från 1739 visar det s k Kongsbetet eller Kronobetet, samt en angränsande bit av Sunnanå by i Burlövs socken. Enligt en folklig tradition skall en bred gräsbevuxen väg, avsedd för förflyttning av trupper, gått mellan Ystad och Malmö. Kungsbetet, som låg intill denna väg, var avsedd för bete för truppernas hästar. Kartans största betydelse avseende Toftanäsområdet är att den i anslutning till Kungshögen i norra delen av Kongsbetet visar på förekomsten av som det står *tvenne oduglige backar* endast 40 respektive 80 meter norr om Kungshögen. Beteckningen oduglige backar är densamma för Kungshögen

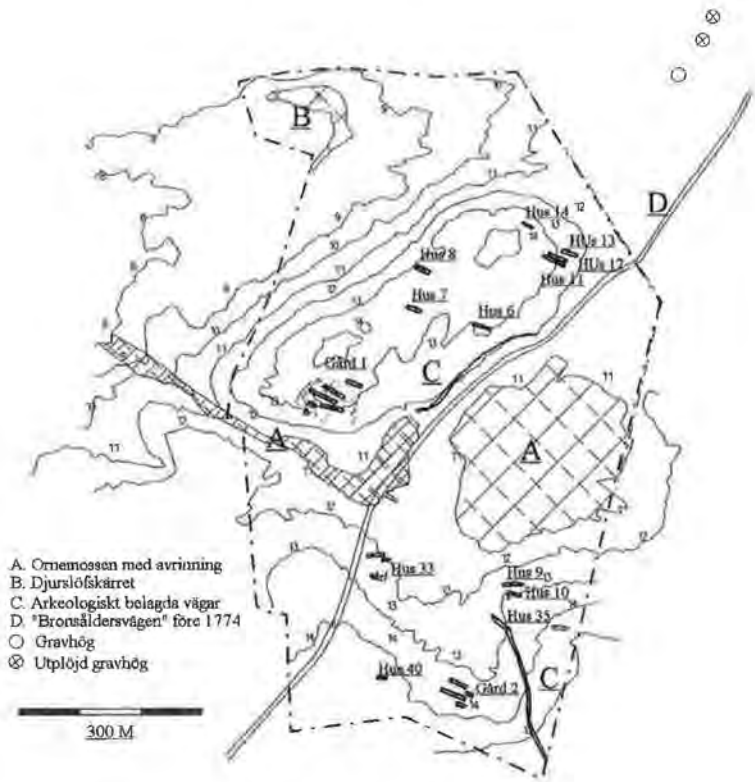

Fig. 2. Toftanäs, undersökningsområdets topografi och äldre järnålders bebyggelse.

och för en ytterligare längre norrut liggande hög. Oduglige backar är den gängse beteckningen för gravhögar på äldre lantmäterikartor. Varken skifteskartorna eller den skånska rekognosceringskartan har med någon av dessa högar.

Undersökningsområdet, fig. 2 och 3, har dominerats av en svag höjdrygg som med en längd av 600 meter sträckt sig från sydväst mot nordost där den planat ut mot ett våtområde. Ytterligare två större våtområden har omgivit höjdryggen i väster och i öster. Det västra, Djurslöfskärret, utdikades på 1930-talet och en mindre vattenspegel var kvar ända till exploateringen påbörjades. Djurslöfskärrets utbredning har troligen inte överstigit 9 meterskurvan. Det östra våtområdet, Ornemossen, var som namnet säger vid tiden för namngivningen en mosse. Enligt kvartärgeologer så hade mossen helt tömts vid torvtäkt (muntlig uppgift från Geoffrey Lemdahl).

Ornemossens vattenyta kan rekonstrueras till 11-meters kurvan och hade ett utlopp i Risebergabäcken ca 1 km västerut via en bäckfåra söder om höjdryggen. Risebergabäcken i sin tur mynnar i Segeå. Slutligen fanns ett mindre våtområde strax utanför undersökningsområdets nordöstra hörn.

På den historiska kartbilden, (Husie nr 4, 1775, Husie nr 6,1739) fig. 3, kan ses hur höjdryggen och dess åkrar omgivits av ängsmark som legat på de sanka marker som delvis avvattnat de tre våtmarkerna.

Höjdryggen hade en högsta höjd av 14 m.ö.h. och lägsta punkten inom undersökningsområdet fanns vid Djurslöfskärret ca 7 m.ö.h. Bebyggelsen på höjdryggen låg mellan 12 och 14-meters kurvorna.

Från höjdryggen har i dagsläget tre enkelgårdar, hus 6,7 och 8 14C-daterats till förromersk järnålder (Fig. 2).

Under århundradena runt Kr. f. synes be-

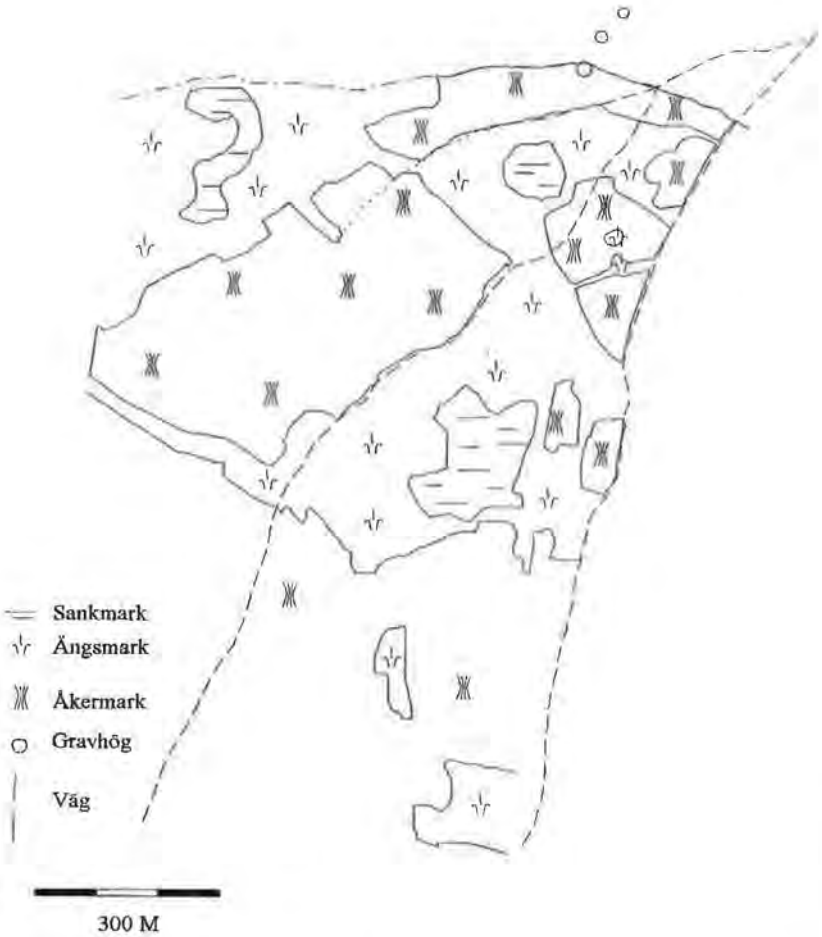

Fig. 3. Kartöverlägg utifrån historiska kartor. Marja Erikson, Malmö Museer.

byggelsen ha grupperat sig i gårdar med flera hus runt Ornemossen. Från undersökningsområdet kan konstateras bebyggelse i grupper från såväl höjdryggen som från motsvarande 12-14 meters nivåer söder och sydöst om mossen.

Utanför exploateringsområdet, öster om Ornemossen, kan man därför tänka sig en motsvarande bebyggelse av gårdar runt mossen.

Bilden som framträder är då följande:

Under en period av ett par hundra år låg ett antal gårdar runt Ornemossen. Den enskilda gården har utgjorts av flera hus.

Gårdarnas placering i förhållande till varandra och till åkermarken samt det faktum att såväl hägnader som fägata uppträtt i anslutning till gårdarna kan hypotetiskt tolkas så att bönderna har haft gemensam betesmark i det centrala området, Ornemossen, vilken då fungerat som en gemensam resurs för bl.a. bete och vanning. Gårdarna tycks då åtminstonei detta avseende haft en bystruktur i den aspekten att mossen fungerat som en allmänning.

Genom området har, som nämnts, landsvägen mellan Söderslätt och Lundaslätten löpt, den som Per Edvin Sköld benämnde "Bronsåldersvägen" (1963). Vägen som passerat Ö. Skrävlinge by och Toftanäs lades igen vid enskiftet 1804, fig. 2, 3. I *Lunds stifts landebok 1569* benämnes vägen *Lunde weyenn* men på sträckan mellan Sunnanå och St.

Uppåkra kallas vägen för *Trelleborgis wey*. Öster om undersökningsområdet har det sannolikt gått ytterligare en historisk väg av vikt, som förband Ystadtrakten med Lundaslätten och är den som i folkmun kallas "landsvägen". Strax norr om Toftnäsområdet gick de två vägarna samman och fortsatte vidare norrut mot Lundaslätten. De två vägarnas betydelse för förståelsen av området måste poängteras.

Någon datering av "Bronsåldersvägen" från utgrävningen föreligger för närvarande inte. Däremot kunde den konstateras på ett par hundra meters sträcka under utgrävningarna. Den sågs här som en hålväg, stundtals förstärkt med ett lager av knaddersten samt på en sträcka markerad av en stenrad längs vägens ena sida, fig. 2. Den låg parallellt med vägen på 1775 års karta, men ett 20-tal meter längre åt väster. Under 1996 års utgrävning kunde ytterligare en väg i området konstateras. Från undersökningsområdets sydöstra hörn förde en hålväg i nordostlig riktning mot Ornemossens avrinning. Vägen kom uppenbarligen från Tullstorpsvägen och har sannolikt utgått från en punkt sydväst om Frillingehögen, där Tullstorpvägen gör en böj, längs ett par ängsmarker, fig. 3, för att ansluta till "Bronsåldersvägen" söder om avrinningen. Flera senneolitiska yxor har förekommit i vägen.

Uppåkra har sannolikt haft en stor betydelse för Toftanäsborna. Det germanska *comitatus*begreppet, som innebär en förfeodalt förhållande av icke släktskapskarraktär, är en samhällsstruktur som lätt kan låta sig appliceras på förhållandet Uppåkra - Toftanäs. *Comitatus* står för krigsfölje, hird, en grupp krigare som förenades i sin lojalitet till en hövding (Hollister 1972).

Huruvida tributer av annat slag givits vet man inte. Det ligger dock nära till hands att tänka sig att såväl spannmål som djur och människor färdats längs vägen med Uppåkra som mål.

De arkeologiska rönen från Toftanäs

Den först påträffade gården bestod av minst 5 stycken hus vilka legat inom ett inhägnat område (Fig.2). I väster utgjordes inhägnaden av en fägata som löpte i höjdryggens längdriktning.

Minst två portöppningar från fägatan in till gårdstunet kunde urskiljas. Ett 6:e långhus, hus 16, kan ha ingått med sin norra vägg i hägnadens norra sträckning. Från detta hus har inte någon sydvägg kunnat konstateras. Denna byggnad kan då tolkas som ett öppet lider, stall eller liknande.

I öster utgjordes hägnaden av en enkel stolphålsrad och i söder har ingen säker hägnad ännu kunnat urskiljas. Däremot utgjorde den tidigare nämnda bäckavrinningen från Ornemossen en topografisk gräns åt söder.

Resten av gården bestod av tre längre hus, 1, 2 och 4 samt två kortare, 3 och 5. Dateringarna, 14C, visar att man kan urskilja två faser inom bebyggelsen, en i århundradet före år 0 och en fas i århundradet efter år 0. Detta stöds även av den lilla diskrepans som återfinns mellan husens längdorientering i östväst.

Gård 1

Gårdskomplexet bestod av 5 säkra långhus, belägna på höjdryggens sydvästra del, avgränsat i väster av en fägata, i norr och öster av en hägnad samt i söder möjligen av bäcken från Ornemossen.

Hus 1, treskeppigt, 38,0 x 5,8 m, 8 par takbärande stolpar, närmast raka långväggar, konvex västgavel och rak östgavel. Ingångar: 2 motställda indragna i långväggarna i den västra delen, 1 ingång i södra långväggens östra del. Mellanvägg strax öster om de västra ingångarna.

Hus 2, treskeppigt, 46,8 x 5,6 m, 11-12 par

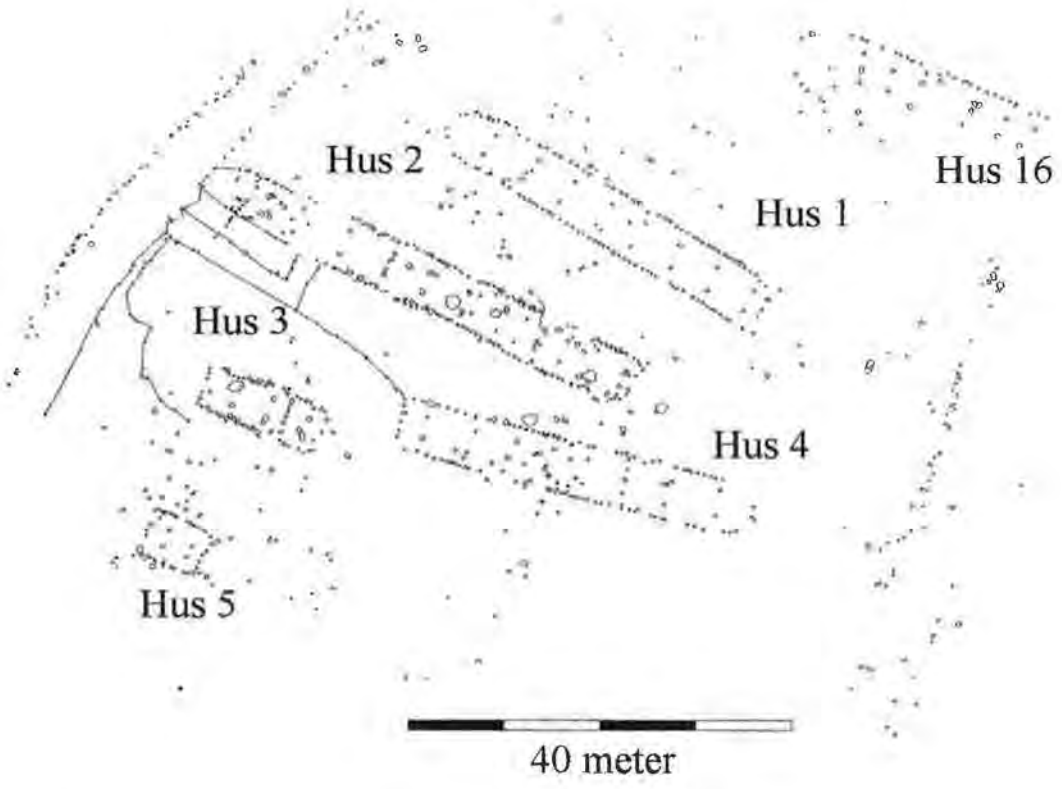

Fig. 4. Gård 1.

takbärande stolpar, närmast raka långväggar, osäker västgavel och konvex östgavel. Ingångar: 2 motställda indragna i långväggarna mellan 5:e och 6:e takbärande stolpparet från väster. Mellan 4:e och 5:e paret takstolpar saknas vägglinjerna. På södra sidan utgår från "öppningen" två stolprader vilka tolkats såsom inre hägnad som ansluter till fägatan. I så fall finns en djurdel i husets västra del. Mellanvägg i 6:e stolpparet.

Hus 3, treskeppigt, 13,5 x 4,8-5,2 m, svagt konvexa långväggar. 3 par takbärande stolpar.

Rak västgavel och konvex östgavel. Ingångar: 1 i södra långväggen och 1? i västgaveln. Mellanvägg öst om södra ingången.

Hus 4, treskeppigt, 38,0 x 5,5 m, 8 par takbärande stolpar, närmast raka långväggar, rak västgavel och konvex östgavel. Ingångar: 1 ingång i norra långväggen mellan 2:a och 3:e stolpparet och 1 ingång, något indragen, i den södra långväggen. Mellanvägg väst om södra ingången.

Hus 5, treskeppigt, 6,5 x 5,0 m, 2 par takbärande stolpar, närmast raka väggar. Ingång i södra väggen. Längs norra väggen rad av stolphål, loftgång.

Från gård 1 föreligger 12 st. 14C-dateringar. 3 stycken från vardera hus 1 och hus 3 samt resterande 6 från hus 4. Samtliga utgörs av träkol från stolphål, väggar och takbärande, urvalet har skett med tanke på att få störst rumslig spridning inom varje hus samt har prover från takbärande stolpar prioriterats. För 14C-prover från här redovisade hus se tabell nr.1 och 2.

De ovannämnda proven har för varje hus kombinerats i en beräkning med följande resultat:

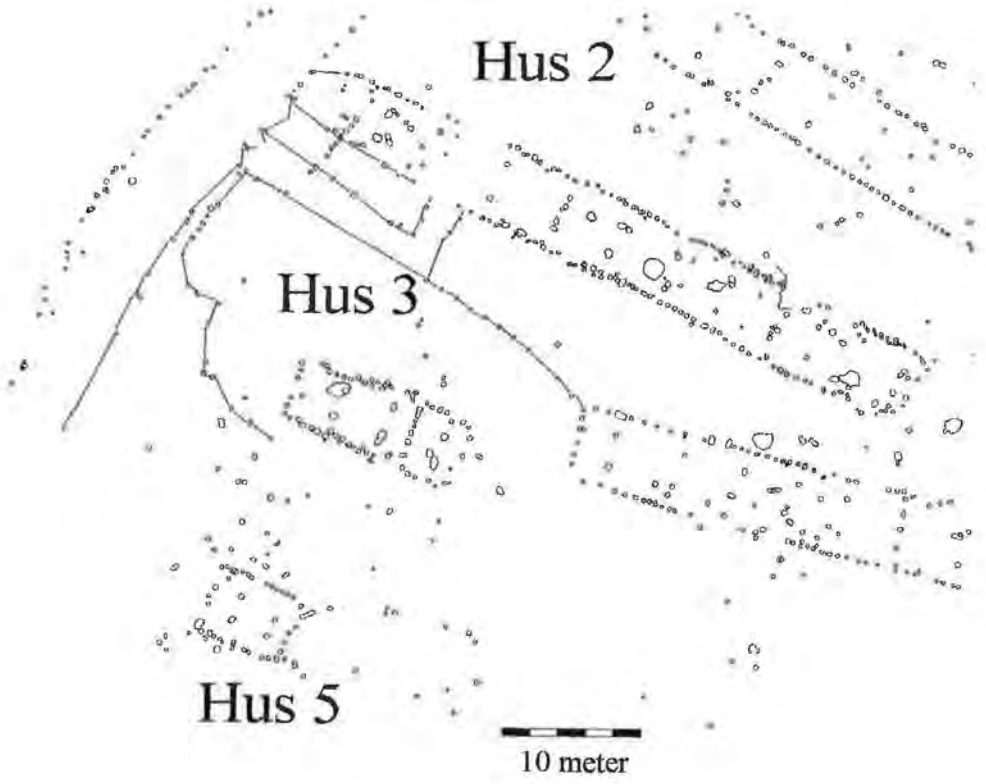

Fig. 5. Gård 1. Detalj från fägatan, hägnader och husen 2, 3 och 5.

Hus 1. 2026 ± 41 BP 2 Sigma CAL BC 120 - CAL AD 80.

Hus 3. 1916 ± 34 BP 2 Sigma CAL AD 20 - CAL AD 220.

Hus 4. 1926 ± 24 BP 2 Sigma CAL AD 20 - CAL AD 140.

De kombinerade 14C-resultaten förstärker intrycket av att man här står inför två byggfaser.

Hus 1 tycks vara det som mest avviker från de övriga i sin orientering längs en östväst axel. Medan hus 2´s längsaxel ligger mellan hus 1 och hus 4 så är hus 3 och hus 4 nästan parallella. Hypotesen skulle således vara att samtida hus är orienterade efter varandra.

Det odaterade hus 2 har om inte byggts, så åtminstone använts samtidigt som husen 3 och 4 vilket ses genom den gemensamma hägnaden som utgår från hus 4's nordvästra hörn och sträcker sig till hus 2's ingång på södra långsidan.

Gård 1 har uppförts under första århundradet f. Kr. då hus 1 byggts medan en andra byggfas inträffat under första århundradet e. Kr. då hus 3 och 4 byggts. En stolphålsrad

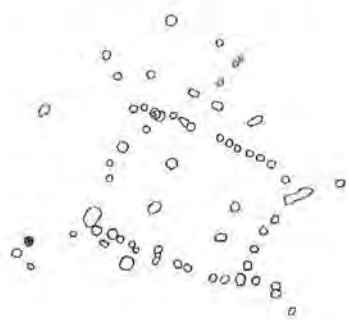
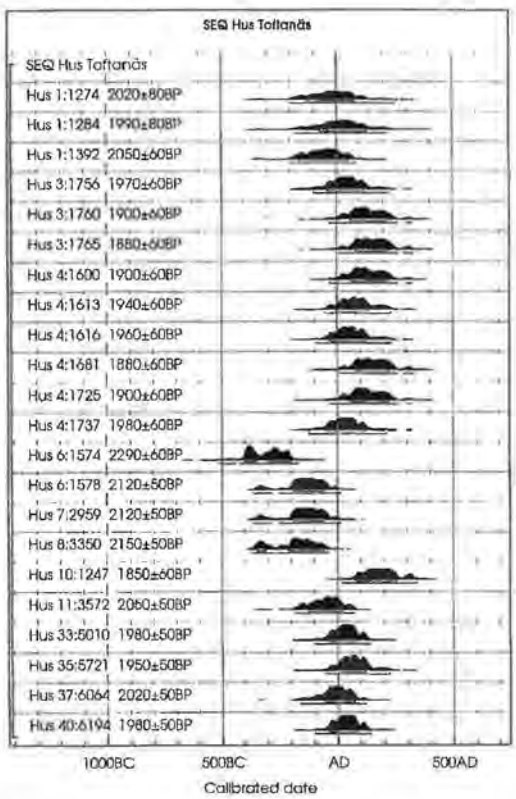

Fig. 6. Gård 1 hus 5. Skala 1:300.

Tabell I. 14C-dateringar från Toftanäs.

ANL NR	LAB NR	C14 ÅR BI	+/-	KAL.2 SIGMA MAX	KAL.2 SIGMA MIN	KONTEXT
1274	BETA-89836	2020	80	180 BC	220 AD	HUS 1
1284	BETA-89837	1990	80	195 BC	145 AD	HUS 1
1392	BETA-89838	2050	60	190 BC	85 AD	HUS 1
1247	BETA-108637	1850	60	55 AD	340 AD	HUS 10
3572	BETA-108642	2050	50	180 BC	70 AD	HUS 11
616	BETA-108636	2490	50	795 BC	405 BC	HUS 17
1756	BETA-89848	1970	60	75 BC	160 AD	HUS 3
1760	BETA-89849	1900	60	5 BC	245 AD	HUS 3
1765	BETA-89850	1880	60	15 AD	260 AD	HUS 3
5010	BETA-108643	1980	50	60 BC	130 AD	HUS 33
5721	BETA-108644	1950	50	40 BC	160 AD	HUS 35
6064	BETA-108645	2020	50	150 BC	90 AD	HUS 37
1600	BETA-89842	1900	60	5 BC	245 AD	HUS 4
1613	BETA-89843	1940	60	45 BC	225 AD	HUS 4
1616	BETA-89844	1960	60	60 BC	210 AD	HUS 4
1681	BETA-89845	1880	60	15 AD	260 AD	HUS 4
1725	BETA-89846	1900	60	5 BC	245 AD	HUS 4
1737	BETA-89847	1980	60	100 BC	145 AD	HUS 4
6194	BETA-108646	1980	50	60 BC	130 AD	HUS 40
1578	BETA-108638	2120	50	350 BC	5 BC	HUS 6
1572A	BETA-89839	2050	70	200 BC	100 AD	HUS 6
1572B	BETA-89840	1850	60	55 AD	340 AD	HUS 6
1574	BETA-89841	2290	60	415 BC	190 BC	HUS 6
2959	BETA-108639	2120	50	350 BC	5 BC	HUS 7
3350	BETA-108641	2150	50	365 BC	40 BC	HUS 8

Tabell II. Sekvens 14C-dateringar från Toftanäs.

parallellt med hus 1's södra långvägg indikerar att här vid ett tillfälle funnits en hägnad som skilt huset från området där de övriga sydligare husen varit belägna.

Hus 5, fig. 6, skiljer sig från de övriga genom att det varit avsevärt kortare, det hade dessutom i varje hörn en diagonalt utgående rad av stolphål och avtryck vilka tillsammans med en rad stolpar, parallellt med den norra väggen, kan antyda en möjlig konstruktion av en överkragande ovanvåning. Funktionen för detta hus kan tänkas vara av förrådskarraktär, ett slags kombination av "stacklada" och "vanligt" hus på bottenplanet.

Gård 2

Gård 2 bestod av 4 hus vilka undersöktes så sent som 1996. Enheten låg ca 450 m sydsydost om gård 1, husen är numrerade 36 - 39 och bestod av två längre samt två kortare hus,

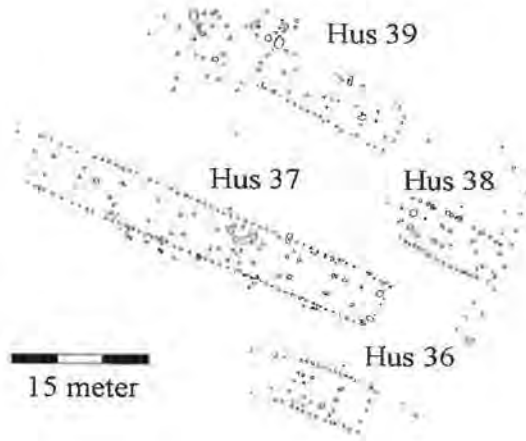

Fig. 7. Gård 2.

symmetriskt grupperade med vartannat hus långt och vartannat hus kort. De två kortare husen, 36 och 38, låg längst österut och inbördes avstånd mellan de fyra husen förefaller ha varit lika. Längst i öster löpte en stolphålsrad som uppenbarligen avgränsade gården. Den har haft en fortsättning diagonalt genom det nordligaste huset och tycks ha vikt av mot söder för att passera genom hus 37 vid det 4:e takbärande stolpparet från väster räknat. Hägnet fortsatte sedan strax utanför och parallellt med hus 37's södra vägg tillbaka mot stolphålsraden i öster.

Symmetrin mellan de fyra husen tyder på att dessa varit samtida. Dock kan även här två faser urskiljas. Hus 37 och det norr därom kortare huset, 38, har vid någon tidpunkt legat innanför en gemensam hägnad. Hus 37 har vid denna tid haft sin västgavel vid tidigare nämnda 4:e stolphålspar. Eventuellt kan sedan husen, 36 och 39, tillkommit samtidigt som hus 37 förlängts åt väster. En motsvarande utbyggnad av hägnaden har hitintills ej kunnat urskiljas dock talar inget emot att hägnet kunnat ansluta till nordligaste husets nordöstra hörn samt motsvarande hörn för det sydligaste huset.

Det längsta huset, nr 37, var 42,5 x 5,7 m medan det kortaste, hus 36, var 11,5 x 5,4 m. Ett enda 14C-prov föreligger från gården, ett stolphål från hus 37. Provet har daterats till 2020±50 BP. 2 Sigma CAL BC 150 - CAL AD 90.

Ytterligare möjliga samtida gårdar finnes, fig. 2. Nästan mitt mellan gård 1 och gård 2 låg en klunga av tre hus som förefaller vara samtida med varandra. Av dessa har ett hus, nr 33, 14C-daterats till 1980 ± 50 BP eller 2 Sigma CAL BC 60 - CAL AD 130.

Ett ensamliggande hus, nr 40, beläget väster om gård 2 har samma datering som hus 33. På ungefär samma avstånd som hus 33 men nordnordost om gård 2 undersöktes husen nr 9 och 10. Dessa var mycket välbevarade samt hade spår efter väggrännor i gavelpartierna. Inget av husen har kunnat undersökas i sin fulla längd då de östra delarna ligger kvar under oschaktad yta. Vid en senare ledningsgrävning öst om husen kunde en fortsättning av hus 9 konstateras. Det var därmed minst 31,5 m långt och har haft en bredd av 5 m.

Hus 10 har 14C-daterats till 1850 ± 60 eller 2 Sigma CAL AD 55 - CAL AD 340.

Ungefär 100 m sydöst om gården med hus 9 och 10 undersöktes ett hus nr. 35 även detta har 14C-daterats till tiden för Kristi födelse, 1950 ± 50 BP eller 2 Sigma CAL BC 40 - CAL AD 160. Slutligen finns på höjdryggen längst i nordöstra delen av undersökningsområdet en

grupp med husen 11, 12, 13 och 14. De tre förstnämnda ligger tätt samlade medan hus 14 ligger ca. 75 m väster därom. Av dessa 4 hus fanns nästan bara de takbärande stolparna kvar. Hus 11 har 14C-daterats till 2050 ± 50 BP eller 2 Sigma CAL BC 180 - CAL AD 70.

Mellan gård 1 och husgruppen 11,12 och 13 kom tre ensamliggande hus nr. 6, 7 och 8. 14C-dateringarna för dessa pekar på en etablering under äldre delen av förromersk järnålder.

Två makrofossila prover samt ett träkolsprov från prov från hus 6 gav ursprungligen en något disparat datering av huset. Sedan ytterligare ett prov med träkol daterats så tyder allt på en samtidighet för husen.

Sammanfattning

Den äldsta långhusbebyggelsen i området är neolitisk och även från bronsålder finns exempel.. En tydlig expansionsfas har sin början under förromersk järnålder då enkelgårdar uppförs för att nå sitt maximum under århundradena före och efter Kristi födelse då ett flertal gårdar, bestående av flera hus, uppförs på höjdryggarna runt Ornemossen. Denna har fungerat som en allmänning med resurser för betning och vanning.

Bebyggelsekontinuiteten inom området tycks dock upphöra under romersk järnålder. Även om yngre järnåldershus inte kan uteslutas dölja sig bland ännu outredda stolphålskoncentrationer så är det för närvarande först i vikingatid som bebyggelsen verka återkomma med Ö. Skrävlinge by och ett enkelhus av Trelleborgstyp väster om Toftanäshöjdryggen.

Litteratur

Blomqvist, R. 1951. *Lunds Historia Medeltiden.* Lund.

Hollister C. W, 1972. *Medeltidens Europa.* Stockholm

Sköld P. E. 1963. En väg och en bygd i gammal tid. *Ale* 1963.

Centra Platser – Centrala Frågor, s. 73–94.

Dominus terrae Scania

Om den vandrande byn och maktens territorialisering

Joakim Thomasson

Dominus terrae Scaniae
On the moving village and the territorialization of power

The paper deals with the relationship between the state and its territory in the former Danish province of Scania. This is studied through the development from the phenomenon of the moving settlement to the fixed medieval village. The starting point is however, a discussion of conceptions of space in archaeological traditions and theories of space in social science. It is argued that space must be considered in its historical context and connected to the relations of power. Some basic assumptions can be drawn through studies of the patterns of settlement during the period from the late Iron Age to the early Middle Ages. First, the fixed medieval village involves a feudal construction of space, which means a regulated pattern of farms, defined plots and sometimes manors. Second, this development had a different chronology in different parts of Scania. In the south-west the settlement was often spatially related to the village already during the late Iron Age and Viking Age, but it had no feudal construction of space until the late 12th to early 13th century. In north-west the same process can only be traced back to late medieval times. Thirdly, the regulation of the village was often related to the erection of a stone church and oriented towards a manorial farm. The development of the fixed medieval village is closely connected to the iconography of power, and ultimately to the strategies of the elites. During the period from the late Iron Age to the early Middle Ages, the strategies consisted of establishing new central places in order to break the earlier topographical hierarchies. This was manifested in central functions in cult, trade, production and military power. The establishment of royal power in Scania follows this pattern, through the erection of Viking Age fortresses, royal manors (kungalev), towns and places for production of coins. It was in these places that the first traces of regulated space occurred. At the end of the 9th century a parallel strategy of power occurred, namely, claiming power by documents. The growth of a bureaucracy is first shown in connection to the administration of the church, and can, as regards the royal power, be traced back to the end of the 12th and the beginning of the 13th century, at the same time as the feudal regulation of rural settlements in south-west Scania. Preserved documents with topographical notations in connection to the different kings show royal claims of power in the south-west and north-east areas, not in the north-west, where the feudal construction of space came very late.

Joakim Thomasson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND

Inledning

"Kung Harald bad göra dessa kumlor efter Gorm sin fader och Thyra sin moder, den Harald som vann hela Danmark och Norge, och gjorde Danerna kristna" (Jacobsen & Moltke 1942:42; fritt översatt till svenska av författaren)

Texten från den berömda Jellingesten får utgöra inledning till denna artikel, och illustrera ett av de första danska exempel på den idag så självklara kopplingen mellan en stat och dess territorium. I texten statuerar Harald, förutom att han rest monument och sitt släkt-

skap, att han vann hela Danernas mark. Varför betonade Harald detta på runstenen? Vilket var syftet bakom? Samtidigt väcker runtexten en hel del intressanta frågeställningar kring när- och hur territorialitetstanken växte fram, hur och i vilket syfte "*rummet*" användes i olika sociala strategier för framväxten av den feodala staten. Studerar man begreppets etymologiska bakgrund, så användes "*terra*", latin för jord, under medeltiden som områdesbeteckning ungefär på samma sätt som det fornsvenska "*land*" eller "*mark*". Under medeltiden kom både "*terra*" och "*land*", i världsliga sammanhang, även att beteckna landskap, således benämns landskapslagarna ofta "*Lex terrae*" eller "*leges terrae*". Som en konsekvens av detta betitlade Magnus Eriksson sig, när han var herre över Skåne, som "*Dominus terrae Scania*" (KLNM "*Terra*"). Begreppet "*territorium*", med den latinska betydelsen av ordet "*stadsområde*" eller "*jordområde*", är i svenskt språkbruk ett relativt modernt påfund. Det började att användas 1731 och används numera som folkrättslig benämning på ett område under en stats suveränitet.

1. Tänkandet kring rummet inom de processuella och postprocessuella traditionerna

Det arkeologiska tänkandet kring "*rummet*", platsen och/eller landskapet har fått allt större genomslag den senaste tiden. Detta beror till stor del på de kritiska traditionerna inom geografi och socialantropologi (Larsson & Saunders 1996:5), samt den ökade öppenheten inom arkeologin gentemot samhällsvetenskaplig teori (Saunders 1991:192). Rummet har i och för sig alltid varit en fundamental del av arkeologins metod och analys. Exempelvis har det arkeologiska kulturbegreppet traditionellt kommit att beteckna olika typer av föremål och fornlämningar som kan antas ha ett inbördes samband i tid och rum (Burström 1991). Rummet analyserades främst genom empiriska beskrivningar av regelbundenheter inom objektivt, mätbara, data. Inom den processuella arkeologin fick rummet en social dimension i ett tekniskt-deterministiskt och funktionellt perspektiv. Exempelvis menade Renfrew, vad anbelangar begreppet "*territorium*";

"*med territoriellt beteende avses det vardagliga användandet av ett speciellt geografiskt område som utgör influensområde för individen eller gruppen*" (Renfrew 1976:205; Lagerkrantz 1993:18 f.).

I den processuella arkeologin finns starka inslag av strukturalism, i vilket rummet representerar ett språk, kodat i enlighet med en intern grammatik. De strukturalistiska utgångspunkterna finns även i den sk postprocessuella arkeologin, även om rummets har angetts en annorlunda betydelse. Den nya betydelsen betonar rummet, i sig självt, som en aktiv förmedlare av sociala och ideologiska budskap.

Bebyggelsearkeologin fick sitt absoluta genombrott under 60-talet genom Björn Ambrosianis avhandling "*Fornlämningar och bebyggelse*" 1964[1]. Efter Ambrosiani har bebyggelsearkeologin utvecklas i enlighet med den processuella arkeologin, med en betoning av landskapets funktionella gränser. I princip används den positivistiska regeln om minsta bestämbara enhet som analytiskt basredskap i kombination med ett neutralt observationsspråk. Det empiriska materialet värderas enligt verifierbarhetsprincipen, vilket innebär att varje vetenskaplig iakttagelse ställs mot sitt nekande[2]. Men genom att arkeologin studerar historien, som inte är upprepningsbar, så faller bebyggelsearkeologin in i positivistisk, och därmed logisk, återvändsgränd; man kan verifiera existensen av källmaterialet men inte samhället det existerade inom. I sin förlängning innebär detta att alla påståenden om historiska

samhällen - i positivistisk mening - är metafysiska och därmed vetenskapligt meningslösa. Detta dilemma löser man på två sätt inom bebyggelsearkeologin. Dels tar man hjälp av natur- och samhällsvetenskapliga granndicipliner, dels anammar man en strukturalistisk analys på sitt positivistiskt observerade källmaterial. Strukturen, helheten, bestäms här av ett system av lagbundna relationer mellan de ingående delarna. En sista viktig beståndsdel inom bebyggelsearkeologin är det, generellt sett, synkrona, platta, betraktelsesättet, man studerar rumsliga skillnader i högre utsträckning än kronologiska. Men rummet förblir, som tidigare nämnts, en passiv förmedlare av bebyggelsens utbredning, en ram i vilken människan och hennes samhälle verkar.

Mot bakgrund av etnoarkeologiska och antropologiska studier har "*rummet*" givits en ny och aktivare innebörd (bl.a. Fletcher 1977 & Hodder 1982). Framförallt menar man att det sociala utnyttjandet av "*rummet*" inte är skapat genom materiella och funktionella faktorer, utan av människan i syfte att kulturellt "*koda*" landskapet. Men de kulturella signalerna är nedbäddade i den sociala rums-kontexten och därför inte helt observerbara utan måste förstås från ett sammanhang (Saunders 1991:194). Två svenska exempel på detta betraktelsesätt är Stig Welinders bok "*Människor och landskap*" (1992) och Lars Ersgårds "*Det starka landskapet*"(1997). Båda dessa studier präglas av en hermeneutisk vetenskapsmetod, där landskapets olika komponenter ges en värdefull tyngd, men dialektiken med helheten skapar den egentliga förståelsen kring landskapet man studerar. Stig Welinder har valt att se landskapet utifrån etnoarkeologisk synvinkel, vilket innebär att finna principer för mänskligt beteende, relationer mellan människor och hennes relationer till landskapet (Welinder 1992:25). Welinder menar att detta får till följd att det diakrona tidsperspektivet vid etnoarkeologiska studier får underordnad betydelse. Detta tidsperspektiv utgör en fundamental del i Ersgårds arbete (Ersgård 1997:12). Ersgård menar, i ett kronologiskt perspektiv, att:

"Landskapet måste studeras som en totalitet inom vilken ryms alla de komponenter som vi vanligen vill separera som ideologi, sociala förhållanden, ekonomi, ekologi. ... Analysen måste göras i verklig mening integrerad, den måste göra anspråk på att kunna förklara varför föreställningar om döden också är föreställningar om livet, om naturen och människors relationer till varandra" (Ersgård 1997: 13).

Inom *den postprocessuella arkeologin* finns också en mängd strukturalistiskt inriktade forskare (Saunders 1991:195f)[3]. Saunders menar att i dessa studier tolkas "*rummet*", så även i Ersgårds- och Welinders undersökningar, som en passiv reflexion av samhället. Men "*rummet*" utgör, som en del av platsen där sociala relationer stiftas, samtidigt en aktiv representation av samhället på ett ideologiskt plan. Dess mest utpräglade form får denna uppfattning i samhällsgeograferna Hillier och Hansons rumsanalyser. Hillier & Hansons analysmetoder har haft ett betydande inflytande inom den postprocessuella arkeologin (Saunders 1991: 195). En byggnads olika utrymmen (rum) och tillträdet till dessa bildar en tillträdesgraf (Hillier & Hanson 1984). Grafen stiliserar rumsdispositionen hos byggnader så att de, trots olika miljöer, material, dimensioner och formelement, översätts till ett unisont språk. Styrkan i tillvägagångssättet är att man genom att bortse från nämnda variabler kan skapa sig en neutral uppfattning om vilka möjliga tillträdesmöjligheter det finns till olika utrymmen. Men samtidigt som detta är metodens styrka är det också dess svaghet. Arkitekten Finn Werne (1993:78 ff.) har, för att ta ett exempel, visat att just formspråk, miljö, osv är en aktiv återspegling av de sociala relationerna.

Både den strukturalistiska- och hermeneutiska skolorna inom postprocessualismen har mött en del kritik (Saunders 1991:196 f., Larsson & Saunders 1996:5 f., samt i dessa verk

anförd litteratur). Kritiken kan generellt delas in i två kategorier. Dels menar man att rummet inte behöver vara en mer eller mindre passiv eller aktiv återspegling av samhället i stort, utan i stället utgöra både ett medium för och ett resultat av mänskligt handlande. Dels används *"rummet"* som en ahistoriskt dimension av sociala relationer. Rummet definieras och omdefinieras dock i en fortlöpande social praxis, vilket innebär:

"... att det (rummet) ej kan förstås åtskilt från det samhälle vari det ingår eller har ingått. Det finns därför ingen universell teori om rummet som är giltig för alla historiska perioder. Varje historisk period har strukturerat sitt specifika rum" (Larsson & Saunders 1996:5 f.).

Saunders (1991:200) definierar, delvis utifrån ovan framförda kritik, tre viktiga riktlinjer för hur man inom kritisk samhällsteori ska förstå *"rummet"*. För det första är tid och rum sammanlänkande och man kan inte prioritera den ena framför den andra. För det andra, eftersom *"rummet"* ständigt omdefinieras i fortlöpande praxis, så ska det betraktas som domän för politisk och såväl som ideologisk kamp. För det tredje ska man se *"rummet"* såsom historiskt specifikt.

2. Den vandrande byn

Ett ofta uppmärksammat problem inom Sydskandinavisk arkeologi är bebyggelsens förflyttning under järnålder och stadfästandet av den medeltida landsbyn. Debatten präglas av begreppspar som "kontinuitet-diskontinuitet" och "områdeskontiunuitet-platsbundenhet" (Callmer 1986; Grøngaard-Jeppesen 1981 & Hvass 1988, 1993; se i Kriig 1997). Inom Skånsk arkeologi finns i princip tre olika modeller för bebyggelsens etablerande på den historiskt kända bytomten (se i Anglert 1995). Den äldsta modellen bygger på resultat från ett antal undersökningar av bebyggelse på Fyn (Grøngaard-Jeppesen 1981). Denna visade att den historiska byn är ett resultat av ett antal regleringar av bebyggelsen under perioden 1000-1200, och betonar således en diskontinuitet av bebyggelsen. Men undersökningar av skånska förhållanden påvisade snarare det motsatta, nämligen en kontinuitet mellan den yngre järnåldern och den historiska byn (Callmer 1986). Cirka hälften av de undersökta skånska byarna hade kontinuitet tillbaka till vendeltid eller vikingatid. Den tredje modellen grundar sig på undersökningar i Malmöområdet *som antyder* en relation mellan bykärnan och den mera löst grupperade, delvis samtida bosättningarna i anslutning till denna (Billberg 1989). Landskapet har betraktats som en passiv, funktionell, förutsättning för bebyggelsens framväxt. Någon större hänsyn till rummets konstruktion och sociala kontext har således inte iakttagits, inte heller har bebyggelsens struktur och karaktär beaktats i tillräckligt stor utsträckning för att man skall förstå innebörden av denna. Jag skall i det följande försöka belysa en aspekt av detta genom studier av bebyggelsens struktur och dess förändring och koppla denna till den postprocessuella teoribildning kring "rummet" samt förstå denna i ett historistiskt perspektiv.

Den yngre järnålderns- och den äldre medeltidens bebyggelseutbredning

I studier av bebyggelse är det fundamentalt att se på i vilken region denna återfinns. Vad gäller Skåne finns, utifrån olika premisser och källmaterial, en rik forskning på detta område. I en artikel där Johan Callmer kombinerar bebyggelseområden under yngre järnålder med tidiga omnämnanden av folkslag i Skåne framträder en intressant bild av olika politiska enheter (Callmer 1991:271 ff.). Callmer menar det stora sammanhängande bebyggelseområdet i sydväst representerar en stor politisk enhet tillsammans med häraderna strax norröver.

Detta sammanfaller i stort med de primära respektive sekundära häradsnamnen. De sekundära namnen representeras av övertagna bygdenamn medan de övriga häraderna är namngivna efter en by eller annan lokalitet (Anglert 1995:44 ff.). Anglert tolkar detta, även utifrån andra källmaterial, som att ett "Sydvästskåne" skapats kring administrativt betydelsefulla bebyggelseenheter. De övriga häraderna skulle representera rester efter äldre folkland och bygder. Som en politisk enhet, en konkurrent, till den sydvästra politiska enheten framträder bebyggelseområdet i nordöstra Skåne (Callmer 1991; Fabech 1993; Anglert 1995). Fabech menar att den nordöstliga enheten har större kontakt till en vidare östlig sfär. Anglert går så långt att han tolkar gränsen mellan sydväst och nordöst som den östra begränsningen av danernas mark, eller det vikingatida danska rikets gräns mot öst (Anglert 1995:50).

Några skånska iakttagelser i ljuset av jylländska undersökningar

Studerar man den jylländska bebyggelsen under den yngre järnåldern verkar det finnas tre typer av samtida bebyggelsestrukturer: den hägnade organiserade boplatsen, den organiska, ohägnade, bebyggelsen samt ensamgårdarna (se redovisade exempel i Hvass 1988). Den byliknande bebyggelsen har liksom de ohägnade under en mängd faser förflyttats inom samma samlade område. Ensamgårdarna förefaller vara kopior av de enskilda gårdarna i hägnade boplatser av Vorbassetyp och verkar sakna kronologisk kontinuitet i endera riktningen.

Av ovan framgår det mycket problematiska i att jämföra olika typer av bebyggelsestrukturer. På det källkritiska planet, förutom de absolut mest uppenbara representativitets- och bevarandegradskriterierna, måste det sägas vara minst sagt problematiskt att jämföra totalutgrävda bebyggelsekomplex med fragmentariskt utgrävda boplatser. De olika typerna av bebyggelse representerar även med all sannolikhet helt olika funktioner och kan därför svårligen jämföras. Det är bl.a. mot bakgrund av detta det är problematiskt att jämföra den jylländska bebyggelsen med den i det övriga Danmark inklusive Skåne. I Skåne är det egentligen endast Fosie IV och Stora Köpinge bo-platserna som, under yngre järnålder, och även gällande undersökningsyta kan jämföras med de jylländska exemplen. Under vikingatid och tidig medeltid är källsituationen mer gynnsam. Dels finns mer publicerat material, dels har materialet i sig självt en större bredd även om de ytmässigt stora undersökningarna fortfarande saknas.

Fosie IV-komplexet utanför Malmö bestod av en mängd olika boplatser från senneolitikum till vikingatid (Björhem & Säfvestad 1993). Under perioden yngre romersk järnålder-folkvandringstid fanns fem samtida bebyggelsekomplex, under perioden vendeltid-vikingatid hade denna siffra sjunkit till två (ibid:350). Bebyggelsen bestod av ensamgårdar, möjligen dubbelgårdar, och större boplatser. Tendensen i materialet är att samtliga gårdar, möjligen med undantag av en på boplats IV, saknar inhägnad. Bebyggelsen förefaller även vara organiskt framvuxen utan synbara tecken till planläggning. Husen tenderar till att ligga i rader, i öst-västlig riktning. Gårdarna består dels av ett eller två långhus, i det senare parallellt riktade gentemot varandra. I båda fallen är dessa byggnader ofta omgivna av fyrstolpshus och grophus på ömse sidor av huvudbyggnaden. Likheterna med de samtida boplatserna på Jylland är många. Ett exempel utgör Sejlflod på norra delen av halvön, där bebyggelsen var framvuxen på samma sätt som verkar varit fallet i Fosie IV (Hvass 1988:82 ff.). Men jämför man med de kända förhållandena på Syd- och Mittjylland upphör likheterna. Den samtida bebyggelsen i Vorbasse och Norre Snede består av inhägnade gårdsenheter organiserade i rader (ibid:75 ff.). De enda

antydningarna till hägnader eller andra territoriella avgränsningar som påträffades i Fosie IV-komplexet härrör från boplats IV och den äldre järnåldern (Björhem & Säfvestad 1993:405). Samma bild återfinns vad gäller Stora Köpinge boplatsen (Tesch 1993). Bebyggelsen under yngre järnålder bestod av treskeppiga långhus med en eller flera anknytande grophus. Gårdarna var organiskt framvuxna utan synbar planläggning och utan någon typ av territoriella avgränsningar. En av gårdarna var dock större än de övriga (ibid:199).

Det finns dock ett par exempel på yngre järnåldersbebyggelse med hägnader och territoriella avgränsningar i Skåne. En av dessa härrör från Haglekulla i Östra Ljungby socken, nordvästra Skåne (Isendahl 1997). Boplatsen undersöktes inte i sin helhet, men Isendahl menar att det rör sig om en gårdsenhet. Dock förefaller byggnadslämningarnas rumsliga organisation och resultaten från ^{14}C-dateringar pekar på att lämningarna representerar två gårdsenheter. Stämmer detta, härrör den västra gårdsenheten från övergången mellan äldre och yngre järnålder, medan den östra kan dateras till vendeltid. Det är just det sistnämnda gårdsläget som har inhägnader i form av halvtakshus. Denna typ av bebyggelse är känd från Jylland och Mørup strax utanför Vejle (Hvass 1988:82). Mørupsgården har daterats till folkvandringstid.

I Bjärred väster om Lund påträffades en byliknande boplats daterad till perioden vendel-vikingatid (Kriig & Pettersson 1997). Bebyggelsestrukturen gav ett heterogent intryck. Under fas två påträffade tre samtida gårdsenheter vilka var för sig var olikt arrangerade, och delvis separerade med grävda rännor och hägnader. Kriig och Pettersson menar att rännorna i första hand hade en praktisk funktion som dräneringar, först i andra hand bör de fungerat som tomtmarkeringar. Detta leder dem till antagandet att Bjärredsboplatsens inre struktur, i motsats till de mer namnkunniga exemplen från Jylland, var organiserad av invånarna själva (ibid:167).

Under vikingatid och tidig medeltid verkar bebyggelsen ha samma karaktär som under den sena järnåldern, med den skillnaden att de har ett rumsligt mycket nära förhållande till den historiskt kända bytomten. Kulturgeografen Mats Riddersporre har i Ystadsområdet kunnat påvisa att i alla de byar där det gjordes arkeologiska undersökningar fanns bebyggelsespår från vikingatid/tidig medeltid (Riddersporre 1995:152). Detta förhållande bör man dock problematisera ytterligare. I byn Kyrkheddinge, strax sydöst om Lund undersöktes ett området för ett historiskt känt gårdsläge (Thomasson, rapportmanus). Bebyggelsen etableras under sen vendeltid-tidig vikingatid med ett långhus och två grophus (Fig. 1). Under perioden fram till 1100-talets slut förflyttas bostadshuset successivt söderut för att då etableras på det histor-iskt kända gårdsläget. Det är även först under denna period som gårdstomten blir tydligt markerad genom grävda diken. Tomten antar en smal rektangulär form med de respektive kortsidorna vid bygatan i väster och vid ån i öster. Bebyggelsen har således kontinuitet på bytomten men saknar fast reglerad struktur fram till och med slutet av 1100-talet. Tendensen förefaller vara densamma i övriga delar av sydvästra Skåne. I Säby strax öster om Landskrona är denna tendens särskilt tydlig (Kriig & Thomasson: rapportmanus). En av de påträffade vikingatida/tidigmedeltida gårdarna flyttades under början av 1200-talet till ett av de historiskt kända gårdslägena. Den vikingatida/tidigmedeltida gården bestod av två parallella längor utan inhägnader.

I Nordvästskåne har en rad bytomtsundersökningar företagits under senare år. Dessa har påvisat att bebyggelsen inte etableras förrän under 13-1400-talen (Söderberg 1994a:55 ff.). Längre norrut, på Kullaberg i Brunnby socken, etableras bebyggelsen dock ännu senare. I Möllehässle- och Krapparps byar visade de äldsta dateringarna på etablering under senme-

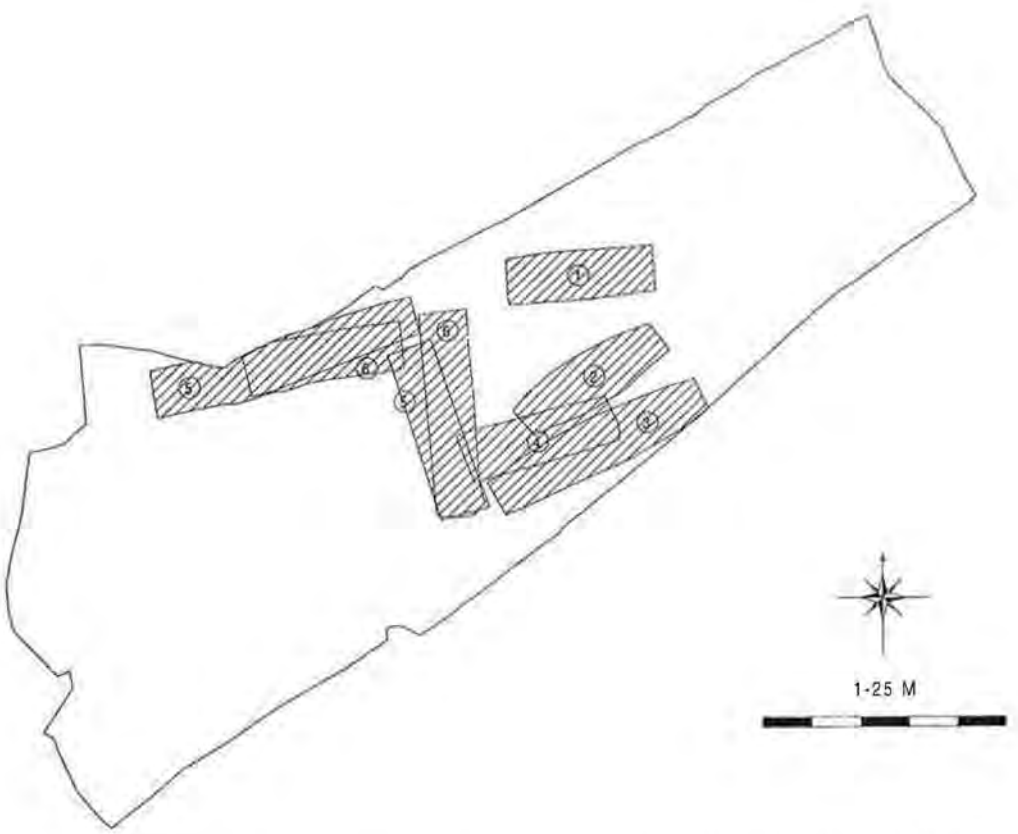

Fig. 1. Huvudhusets förflyttning på Kyrkheddinges bytomt, gård 2. 1: Vendeltid-vikingatid – 5: 1100-talets slut – 1200-talets början (Thomasson:rapportmanus).

deltid. Analyser av de äldsta lantmäterihandlingar har också visat att ursprunget till byarnas bebyggelseform kan vara större ensamgårdar, som i senare skeden byggts på med en eller flera gårdar (Anglert 1995:128). En by i samma område visar dock på intressanta avsteg. I Filborna, strax öster om Helsingborg, har delar av bebyggelsen på bytomten kontinuitet tillbaka till den yngre järnåldern (Söderberg 1997). En vikingatida gård med ett sk "trelleborgshus" påträffades centralt beläget på bytomten, utan att ha direkt rumslig kontakt med en historisk känd gård (Fig. 2). Från cirka 1100 växer en stabil gårdsbebyggelse fram på i en annan del av byn, och som har kontinuitet fram till 1800-talet. Filborna avviker således från den gängse bilden av byns framväxt i området genom den mycket tidiga dateringen av bebyggelsen och genom det tidiga etablerandet på ett historiskt känt gårdsläge på bytomten. Möjligen kan man dock spåra ett bebyggelsemönster där byn vuxit fram kring större ensamgårdar.

Dessa förhållanden skall sammantaget jämföras med bebyggelsestrukturen i byar på de centrala delarna på Jylland i allmänhet, och i byn Vorbasse i synnerhet. Redan under äldre järnålder hade denna by klart inhägnade och definierade gårdar. Under 800-talet ändrar dock bebyggelsestrukturen karaktär. Från att under den yngre järnåldern har varit bestående av relativt kvadratiska tomter löst grupperade i en eller två rader, var tomterna under vikingatid rektangulära och strukturerade på ömse sidor-

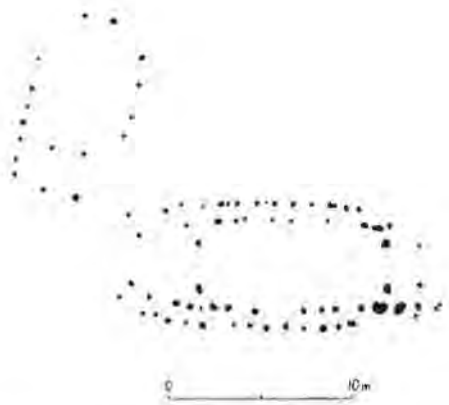

Fig. 2. "Trelleborgsgården" i Filborna (Söderberg 1997:178).

och gentemot en väg som löpte genom hela bebyggelsen (Hvass 1988). I det äldre skånska kartmaterialet uppträder dock både tomter med rektangulär såväl som kvadratisk grundplan. Ska man se någon struktur i byarnas disposition bör man se till byns helhet. Studier i Ystadsområdet har påvisat att huvudgårdarna i byarna ofta är större och ligger i topografiskt dominerande lägen, samt ett rumsligt samband med kyrkor (Riddersporre 1989:136). Liknande iakttagelser har gjorts i England, där man även kunnat konstatera att huvudgården fanns placerad i ena änden av byn, ofta i anknytning till en kvarn (Saunders 1990:190 ff.). Dessa, något yngre, förhållanden är inte jämförbara med Vorbasse. I Vorbasse fanns inte denna disposition av bebyggelsen, den tilltänkta huvudgården särskiljer sig genom ett större antal hus men faller väl in i den övriga bystrukturen.

3 Rummets konstruktion

Karakteristiskt för förhistoriska samhällen vad gäller rumsuppfattning är indelningen av landskapet i olika symboliskt motsatta hälfter (Dodgeshon 1987:80 ff.). I den hedniska kosmologin var världen uppdelad i en inre fredlig värld och en yttre vild zon. Inom religionen kan man se denna uppdelningen i Midgård (människornas och gudarnas värld) och Utgård som var jättarnas värld. Detta koncept följdes även i uppdelningen av landskapet, som efter samma variabler delades in i inmark och utmark (Andrén 1989:294). Men uppdelningen av landskapet och bebyggelsen i hälfter var en all-Europeisk tradition. "Rummet" åtskiljs exempelvis i motsatserna upp/ner, stor/liten, öst/väst osv (Dodgeshon 1987:82). Denna indelning av världen måste trots allt betraktas som relikt och parallellt fungerande tillsammans med stamsystemets organisation av "*rummet*":

"Whatever the context in which they were used in subsequent periodes, and however impoverished they became in meaning, such ordering schemes may ad origine reflect the application of primitive schemes of dual organisation to the problem of living in a fixed, sedentary world, a conversion which must have parallelled the emergense of tribal systems" (Dodgeshon 1987:82).

Centrumbildningar

Med uppkomsten av hövdingadömen organiserades rummet även genom sk knutpunkter, som utgjorde utgångspunkter för landskapets hierarkiska indelning. Knutpunkterna var olika bebyggelsecentra med olika typer av funktioner, vars inbördes plats i den rumsliga hierarkin också speglade människornas sociala rangordning. I stamsamhället organiserades den rumsliga hierarkin i fallande ordning och ökande distans från ett huvudcentra i vilket hövdingen bodde. Samtidigt korrelerade detta även med det genealogiska avståndet från hövdingen (Dodgeshon 1987:91). Ju längre bort man bodde från hövdingen, ju längre var det genealogiska avståndet till hövdingen (och den gemensamma anfadern) och ju lägre var därmed din plats i den sociala rangskalan.

Framväxten och den accelererande tribut-

ekonomin med hövdingen som "*bankir*", tillsammans med de allt större politiska enheterna skapade en delvis annorlunda rumslig hierarki, med andra typer av centrumbildningar. För det första innebar det att tidigare mindre centra, skulle anta formen av större centra för tidiga statsbildningar, vilket efterhand skapade en annorlunda topografisk ordning i landskapet (Dodgeshon 1987:90 ff.). För det andra, och som en följd av den förra punkten utmärkte sig större centra med småkungar eller dylikt, genom att även anta en sakral/religiös auktoritet (Dodgeshon 1987:120 f.). Dessa centra blev samhällets och landskapets vattendelare, de utgjorde medelpunkter för medvetandet och världen runtomkring.

Flera av de kända boplatserna från yngre järnålder har karaktären av centrumbildningar. Dessa kombinerar funktioner som kultplats, hövdingasäte och utvecklat hantverk. Ofta utmärker dessa sig även genom placering i landskapet i förhållande till olika kommunikationslänkar, ett i övrigt exklusivt fyndmaterial samt närhet till skattfynd eller liknande. I Skåne skisserar Charlotte Fabech Uppåkra, Vä och Ravlunda som centrumbildningar i olika politiska maktområden under den yngre järnåldern (Fabech 1993). Men även gården i Haglekulla och boplats VI i Fosie IV-komplexet kan ha utgjort mindre centrumbildningar i ett sådant system. I Haglekullagården påträffades rikliga spår av järnhantering som indikerar att gården utgjort ett produktionscentrum (Isendahl 1997). Vissa indikationer fanns även att boplats VI under olika perioder hyst aktiviteter som kan associeras med kult och rikedom, och att den under yngre järnålder/vikingatid haft en överordnad roll i förhållande till den övriga bebyggelsen i området (Björhem & Säfvestad 1993: 310).

Den öppna bebyggelsen

När boplatserna i sig självt utgjorde en del av hierarkiska nätverk av centrumbildningar, präglades bebyggelsen på dessa platser av en organiskt framvuxen bebyggelse under hela perioden sen järnålder - tidig medeltid. I Skåne var gårdarna mestadels "öppna", dvs inte inhägnade. Detta ska relateras till de rådande produktionsförhållandena. Äganderätten brukar vanligen beskrivas som kollektiv och differentierades efter subjekten stam, samfällighet, ätt osv. Produktionen var förhållandevis låg och nästan enbart för egna behov (Lindkvist & Ågren 1985:8 ff.). Det var vidare kollektivet, inte individen som ingick förbindelser, gjorde byten och överenskommelser osv (Duby 1981:57). Samma principer finns i de bevarade Germanska rättsböckerna från 400-600-tal AD. I lagböckerna är stammen, släkten, osv rättssubjekt, inte individen (Fenger 1991:161). Alla dessa funktioner, produktionen, familjeförhållandena, religionen, befann sig i en ursprunglig syntes (Gurevitj 1979:113). Trots detta var jorden inte brukad kollektivt, utan centrerad till det enskilda hushållet. Hushållet var med andra ord den basala produktionsenheten (Lindkvist 1988:15 f.; Saunders 1991: 236). Detta produktionssätt var mycket fragilt, och gav upphov till ett flytande och organiskt bebyggelsemönster som vi kan skåda i den skånska bebyggelsen.

Trots att alla fria män formellt var jämlikar, så ska det vikingatida samhället inte tolkas som egalitärt. Inbakat i ideologin fanns behovet av ofria för en intern samhällsutveckling (Olsson 1996:22 ff.). Vissa menar att slaveriet efterhand blev grundstommen i samhällets utvidgning, eftersom merarbetet inte kunde krävas från stamfränder. Då i princip alla fria män åtnjöt samma rättigheter/skyldigheter kunde framväxten av stormän, organiserandet av handel- och plundringståg endast företas på grundval av en merproduktion gjord av ofri slavarbetskraft (Olsson 1996:23 ff.). Detta gav incitamenten till en fördröjning av feodalismens införande i Skandinavien (Anderson 1974:160). Detta är ett fenomen jag anser man även kan se i bebyggelsestrukturen. Förekom-

sten av stormansgårdar inkräktar i de vikingatida boplatserna inte på de övriga gårdarna (se Hvass 1988: 86 ff.). Det som skiljer gårdarna åt är i högre utsträckning fler antal byggnader, andra typer av byggnader och ett rikare fyndmaterial, än rumslig placering. Gårdarna har således en formell rumslig jämlikhet, men på de stora gårdarna kan arbetskraftsbehovet för subsistensproduktion i stor utsträckning ha utfyllts av slavar, medan den externa tillägnelsen av lyxföremål gjorts av gårdens överhuvuden.

Feodala bebyggelsestrukturer

Den yttre tillägnelsen genom plundringar eller tributer kom under sen vikingatid och tidig medeltid allt mer att ersättas av inre tillägnelse eller skattläggning. I ett tidigt stadium av denna process kan ledande skikt i samhället utkräva tillfälliga prestationer eller tributer av den egna befolkningen. Ett permenterande av dessa skyldigheter utgör ett av de främsta kriterierna på ett klassamhälles framväxt (Lindkvist 1988:13 ff.). I ett feodalt samhälle utgör de grundläggande tillägnelseformerna av att en ränta utkrävs från den direkte producentens jord. Den på territoriet åvilande jordräntan skapade ett politiskt definierat "rum" som mer eller mindre var åtskiljt från sina invånare (Larsson & Saunders 1996:6). Det tidigare "*öppna*" landskapet, organiserat via vissa knutpunkter, blev under feodalismen reglerat. Utrymmena var, visserligen på vissa platser helt - på andra knappt inte, politiskt definierade utifrån herravälden som jordränta, olika tjänster och andra skyldigheter (Saunders 1991:210). De sociala relationerna var således knutna till bestämda rättigheter/herravälden över människor i rumsligt definierade ytor. Detta präglade samhället på alla nivåer, feodalismen innebar skapandet av ett geografiskt ramverk (Saunders 1991:208, Larsson & Saunders 1996:6):

"*... under feudalism, kings and lords created an abstract political concept of space, one capable of distinguishing space from the people who lived in it, people who, hitherto, had charged it with a purely social identity*" (Dodgeshon 1987:139).

Regleringarna av de skånska bytomterna samt uppkomsten av rännor som territoriella markeringar mellan de olika gårdarna i byn kan således datera samhällets övergång till feodala organisationsprinciper. I Sydvästskåne sker denna förändring under perioden slutet av 1100-talet - början av 1200-talet, medan samma förändring inte äger rum förrän under hög- och senmedeltid i Nordvästskåne. Uppkomsten av den reglerade bytomten daterar på samma sätt konsolideringen av det feodala klassamhället.

Samma fenomen kan enligt Mats Anglert studeras i kyrkobyggnaden (Anglert 1995:185). Han menar att indelningen av kyrkobyggnaden i tre delar; kor, långhus och torn, speglar samhällsaktörerna på det lokala planet. Denna förändring menar han sker under slutet av 1100-talet - början av 1200-talet, dvs samtidigt med regleringarna av bytomterna i Sydvästskåne. I Nordvästskåne förekommer en mer relikt form av bebyggelsemönster långt fram i tiden. I Filborna by, liksom exemplen från Möllehässle och Krapparp, indikerar materialet att bybildningen skett genom att bebyggelse tillfört en redan existerande gård. Iakttagelser från Brunnby i samma område, där kyrkan och en gårdsenhet båda etablerats under senare delen av 1100-talet (Anglert 1995:128)[4], och uppförandet av ett tvärrektangulärt västtorn talar för en etablering av feodala klassförhållanden senast under 1250-talet (Fig. 3).

Kyrkans roll vid bybildningen är dock mer komplicerad. Förutom dess planmässiga uppdelning, kunde man i Ystadsområdet konstatera ett klart samband mellan stenkyrkor och vikingatida storgårdar (Anglert 1995:104). I övriga Skåne finns exempel på ett kronologiskt samband mellan stenkyrkornas uppförande och byns reglering. Detta är fallet i både Kyrkheddinge och Säby, där platsen för stenkyrkorna också kan kopplas till eventuella

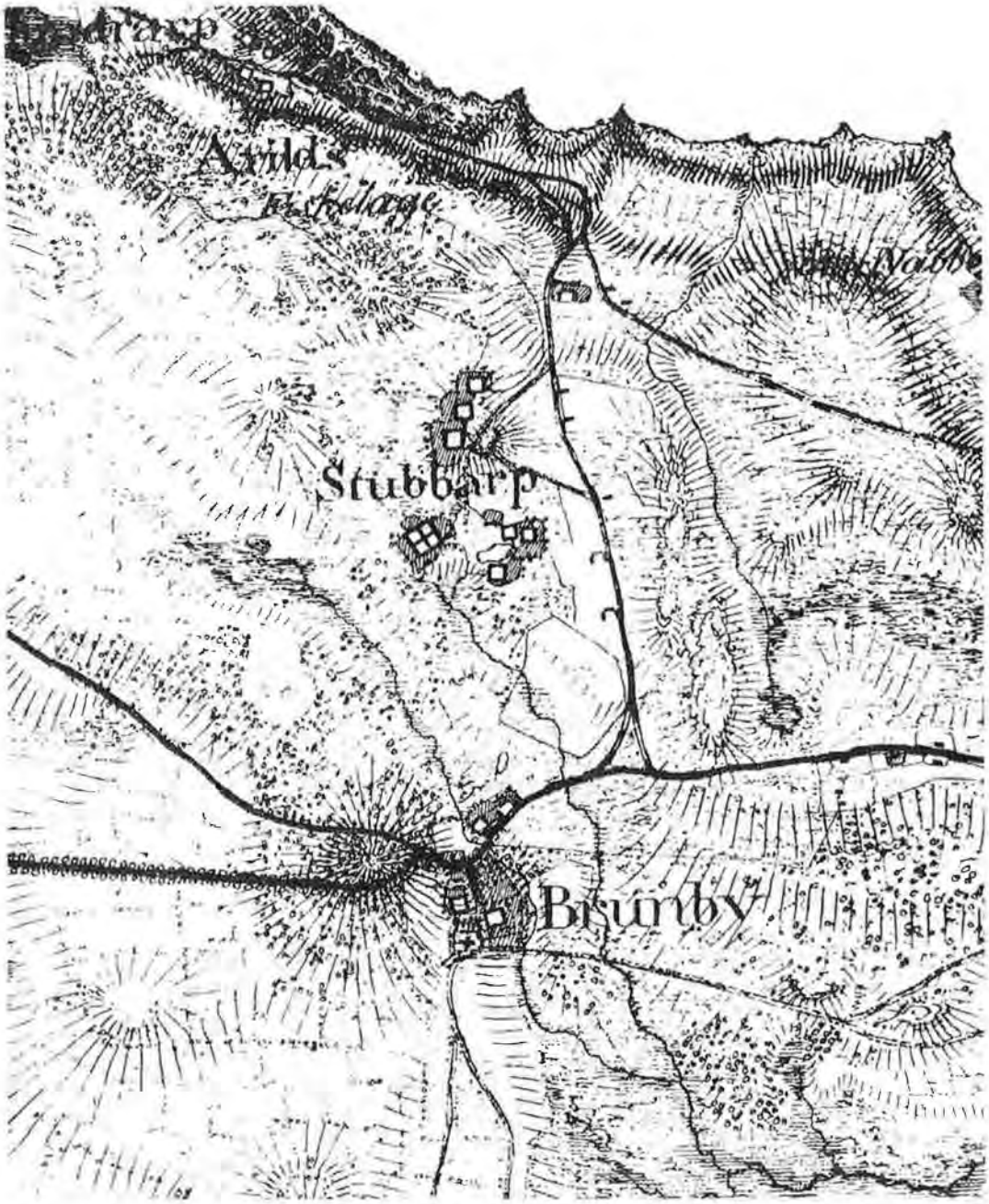

Fig. 3. Brunnby by och kyrka efter skånska rekognosceringskartan 1810–20

huvudgårdstofter och stormansgårdar (Kriig & Thomasson:rapportmanus). Mot bakgrund av detta förefaller det rimligt att byarnas övriga bebyggelse orienterades med utgångspunkt från en vikingatida stormansgård.

4. Maktens ikonografi

Efter att ha diskuterat territorialitsprincipens införande- och synliggörande i bosättningarnas struktur återstår frågorna kring vilka strategier som låg bakom etablerandet och hur det gick till. Vid upprättande av maktstrukturer är tre faktorer nödvändiga. För det första en förmåga att kontrollera subsistensproduktionen. För det andra prestige-attribut för upprätthållande av ett följe. Den tredje faktorn innebär ledning över de tekniska och organisatoriska formerna för upprätthållande av ordningen samt förmågan att utkräva lydnad genom våld. Detta innebär i korthet ekonomiskt produktivitet, ideologisk legitimitet och militär organisation (Hedeager 1990:90 f.). Men makt är också något rationellt, vilket innebär att den även skall uppfattas som produktiv och positiv. Maktprocesser i samhällen måste förstås utifrån dess rationalitet och kulturella legitimitet (se Wallerström 1995:270 ff.).

Under den yngre järnåldern var samhällsrelationerna uttalat personliga. I den tidiga norska staten var exemplevis kungarna helt beroende av ceremonier och ting för sitt maktutövande (Gurevitj 1978:405 ff.). Det är i denna fundamentala passus som nyckeln till förståelsen av makten finns. De ekonomiska förhållandena och kategorierna var mycket nära sammanflätade med ideella föreställningar, religiösa trossatser samt socialestetiska traditioner och normer (Gurevitj 1979:51). Samhällets enighet och identitet upprätthölls genom ständigt återkommande kollektiva ritualer. Grundformen för styrande och kommunikation med folket fanns i rundresor och gästabud, samt i gåvogivandet. Detta var en del av en offentlig ekonomi som kontrollerades och sköttes av hövdingarna/kungarna. Kring dessa fanns efterhand specialhantverkare som lockade andra stammar för utbyte och redistribution. I denna ekonomi var samhället beroende av hövdingarna som kontrollmyndighet (Dodgeshon 1987:127). Maktens rationalitet fanns således i dubbelt hänseende. Dels var gåvoinstitutionen i sig ett maktmedel. Genom att fördela gåvor kunde hövdingen också kräva motgåvor, ex. gästningsrätten, samtidigt som han genom sitt slösande uppfattades som mäktig (Gurevitj 1979:59, 83 ff.). Men för att ackumulera gåvor krävdes ett ständigt tillskott genom extern tillägnelse och/eller handel. Dels fanns, inflätat i det föregående, en tro att tingen/ädelmetallerna förmedlade framstående mäns, och deras förfäders, välstånd och välgång (Gurevitj 1979:84). Därmed kunde kollektiven (stammen, släkten osv) få del av ursprung, framgång och rikedom genom gåvoinstitutionen och den personliga relationen med hövdingen.

Olika typer av kult- och tingsplatser med gravar och offerfynd bör tolkas som materiella rester av sådana rituella platser, och var samtidigt knutpunkter i eliternas maktutövande. Runstensmaterialet är ett bra exempel på detta. Runstenarna är ofta inbegripna i större monument. I det skånska runstensmateralet kan nära hälften av stenarna kopplas till någon större form av monument (Thomasson 1992:17). Vidare utgör en stor del av texterna omnämnanden av själva resandet av runstenen, av typen *"satte denna sten"* (Ibid:59). Denna typ av omnämnanden bör inte undervärderas. Ritualen att resa en sten måste varit en viktig offentlig markering. Syftet med denna var att demonstrera, inte bara den avlidnes position, utan även dennes grupptillhörighet (se motsvarande resonemang i Steuer 1989:107). Runstenarna ska även ses som *territoriella markeringar*. Samtliga runstenar återfinns i Sydvästskåne med koncentrationer kring Lund och i Ystadsområdet. Drygt hälften av stenarna är även påträffade i anknytning till kyrkor (Anglert 1995:41). *Utformningen* av stenarna och texterna visar på stora likheter, som trots att det förefaller uppenbart inte bör negligeras. Förutom runtexternas mall kring resare, rit, avliden och övrigt, påvisar även symbolspråket

formalisering. Samtliga bilder, med ett undantag, finns huggna på runstenar utan angiven titel, ornament förekommer endast på stenar med omnämnanden av titlarna dreng och thegn (Thomasson 1993). Anglert menar, vad gäller titlarna, att *två typer av stenresarmönster* kan skönjas (Anglert 1995:39). Den första kategorin omfattar vertikala familjerelationer mellan resare och avliden, medan den andra kategorin karakteriseras av horisontella kompanjonsrelationer. Samma mönster av hävdelser återfinns även vid bildandet av den tidiga frankiska staten (Steuer 1989) och vid de tidiga statsbildningarna i Danmark (Hedeager 1990: 204, se även Wallerström 1995:24 ff.). Det skånska runstensmaterialet förefaller även representera en etablering av nya maktstrukturer, skapandet av en ny ideologisk legitimitet av en framväxande samhällsklass. Ser man till de mest frekventa titlarna på kategori två-texterna (dreng och thegn), samt närheten till senare uppförda kyrkor, bör stenarna representara ett framväxande frälse (se Thomasson 1993:100 ff.). Detta frälse bör ha utgjort delar av den organisation som skulle upprätthålla ordningen i den nya maktstrukturen.

Anläggandet av centralplatser

Anläggandet och växlingen mellan olika centumbildningar har som visats tidigare varit en aktiv del i upprättandet av nya topografiska hierarkier. Upprättandet av nya centrumbildningar hade samtidigt den funktionen att de omkullkastade den gamla hierarkin i landskapet. Etablerandet av de äldsta städerna, borgar, myntorter och kungalev kan tolkas som olika led i kullkastande av äldre topografiska hierarkier.

De äldsta städerna etablerades under slutet av 900-talet, i Skåne är minst fyra städer kända före slutet av 1000-talet. Städerna kan på mycket goda grunder kopplas till kungamakten och upprättandet av den feodala staten (Andrén 1983). Flera utgrävningar visar att de hade strikt reglerade grundplaner och utgjorde centra för produktion, handel, myntning, religion och/eller förvaltning. Den största av dessa städer i Skåne, Lund, placerades intill en äldre centralplats (Uppåkra) och en gammal tingsplats. Detta mönster av att placera städer intill gamla centralplatser ser ut att ha varit vanligt i Danmark (se Randsborg 1980:72 f.). Samma typ av placeringar kan skådas i några av de senvikingatida s.k. *"Trelleborgarna"*. Dessa är vanligen mycket strikt reglerade vallomgärdade enheter, som på samma gång utgjorde militära stödjepunkter och platser för viss lyxproduktion av smycken (Svanberg 1997). Svanberg har med hjälp av gravar och bebyggelse kunnat sätta in den formodade *"Trelleborgen"* i Borgeby, invid Kävlingeåns utlopp i Öresund, i ett lokalt maktperspektiv, och genom en del intressanta hantverksfynd kunnat koppla den till kungamakten. Borgen har placerats på en viktig knutpunkt för vägar och vattendrag mitt i en hävdvunnen bygd för den äldre makteliten.

De äldsta myntorterna och myntningen, till vilka även Borgeby räknas, utgör likaledes viktiga knutpunkter i kungamaktens framväxt. Myntningen startade under 800-talet i Danmark, först under 1000-talet sattes myntorternas namn på mynten. Myntningen utfördes av kungen i kraft av ämbetets regalrätt (Andrén 1983:46 ff.). Genom etablerandet av en *"regal"* ekonomi kunde kungamakten tillskansa sig makt, genom att det bildades ett ömsesidigt beroende mellan myntpräglare och användare. Mynten med avbildningar av kungar och biskopar *"en face"* symboliserade hög social rang samtidigt som närvaro (Thomasson 1993: 35 ff.). Studerar man genomslaget för en regal ekonomi i Skåne genom de myntdaterade skattfynden, förekommer inga danska mynt i skatterna före 1000-talet, medan de förekommer i samtliga skattfynd under påföljande femtioårsperiod. Ger man detta en rumslig dimension, finns det ett tydligt samband mellan hög proportionalitet danska mynt i skattfynden och

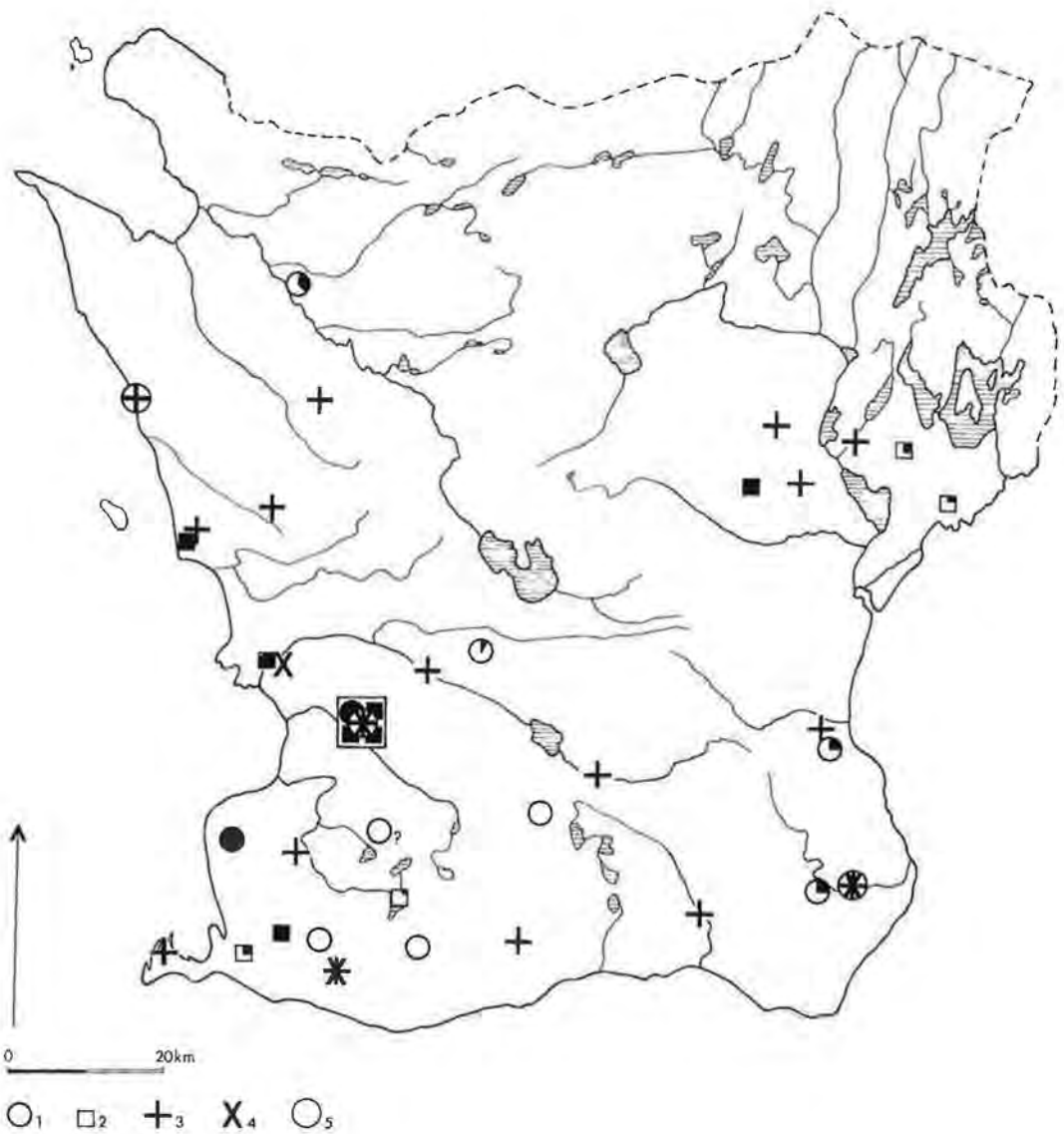

Fig. 4. Danska mynt i skattfynd från Skåne 1018–1103. 1: skattfynd 1018–1049, 2: skattfynd 1050–1103 (fyllningen anger proportion danska mynt), 3: kungalev, 4: tidiga myntorter och 5: tidigmedeltida städer. Ritning: Christina Borstam.

närhet till regala centrumbildningar (Fig. 4). Kartbilden ger således vaga antydningar av den kungliga ekonomiska maktens spridning.

Den sista kända typen av regala centrumbildningar under övergången till den feodala organisationsmodellen utgör kungalevsorganisationen. Begreppet anses betyda att orterna var i kronans ägo, och i Skåne anses den tillkomma någon gång under millenieskiftet som den:

"grundläggande enheten i den kungliga maktapparaten, dels som residensgårdar för kungaföljet, dels som lokala centra, varifrån de kungliga rättigheterna kunnat hävdas i land,

sysslor och härader" (Andrén 1983:36).

I Skåne förekommer i princip ett kungalev per härad. Mats Anglert menar att man i stort sätt kan säga att godsen är placerade inom de centralområden som framträder genom skattfynd och kyrkotäthet (Anglert 1995:44). Vid utgrävningar i kungaleven Oxie och Gårdstånga (som inte kom att bli städer), påträffades spår av hantverk och slaviska grophus (Söderberg 1994b).

Kristendomen, skriften och feodal förvaltning

Införandet av kristendomen medförde nya maktstrukturer och mentalitetsförändringar. Framförallt vill jag betona skillnaden mellan de kollektivt utförda hedniska riterna med den individuellt utförda kristna ceremonin. Den tidigare organiska föreningen mellan kult, politik och produktion försvann till en uppdelning i framförallt två ideologiska maktsfärer; den religiösa och den politiska, vilka båda med olika typer av maktstrategier strävande efter att kontrollera merproduktionen. De politiska och religiösa maktsfärerna var i-och-för-sig ömsesidigt beroende av varandra för sitt respektive maktutövande. Den ideologiska förändringen var också basen för förändringen av produktionen och samhällsrelationerna. Kristendomen medförde att den tidigare föreställningen att världen skulle godtas som den var, att den inte kunde utvecklas utan endast accepteras, (Gurevitj 1978:218) försvann. Istället predikade kristendomen att människan var guds främsta skapelse och att den därför stod över naturen. Naturen kunde därför förändras, vilket skapade ett mentalt incitament till de förändringar av produktionsmedel och produktionsförhållande som skedde med feodalismens införande[5]. Maktens rationalitet bör därför studeras utifrån dessa förhållanden. Wallerström menar att den religiösa makten, som han benämner "*herdemakt*":

"*är en kombination av maktutövning som genom olika tillvägagångssätt dels får individen att vilja underkasta sig maktens viljeyttringar men också tvingar honom att göra det på ett, för den enskilde, svårförståeligt sätt*" (Wallerström 1995:273).

Han konstaterar vidare att denna form av makt i första hand ser till individen, inte till kollektivet, att den har som yttersta mål att trygga den individuella frälsningen i nästa värld samt att den inte kan utövas utan kunskap om människans innersta tankar; den skapar sig en kunskap om samvetet och lär sig kontrollera detta (Wallerström 1996:274). Därmed skapas en rationalitet både i det dualistiska maktutövandet och i den enskilde individens vinster av sitt ideologiska beroende. De nya maktstrukturerna förutsatte varandras existens. Kyrkan var beroende av de äldre maktstrukturerna i sitt etablerande, medan den världsliga makten i sin tur var beroende av "*herdemakten*" för att bygga nya maktstrukturer. Den enskilde individen var för sin frälsning beroende av "*herdemakten*", och denna definierade med praxis att frälsningen också var beroende av att den enskilde tjänat den världslige fursten.

Införandet av skriftlig förvaltningspraxis skapade ett komplement till, och ersättning för tidigare maktstrategier, framförallt gällande centrumbildningarna. I början av denna utveckling utgjorde dokumentet en prestigeartefakt bland andra. Skriften i sig självt uppfattades som ett medel för kommunikation till gudarna. De tidigaste runinskrifterna utgjorde exempelvis ofta magiska åkallelser utan, ett för oss, rationellt användande. Genom att behärska skriften, kontrollerade man de exklusiva relationerna med gudarna. Jack Goody menar generellt sett att skriften haft en avgörande påverkan på samhällsutvecklingen i stort (Goody 1977). I skriften, menar Goody, fanns incitamenten till en ny typ av analytiskt och konservativt tänkande, där historien blev mer påtaglig. Andra hävdar även att det i skriften fanns en inneboende maktrelation, som gjorde de tidigare så viktiga kollektiva ceremonierna

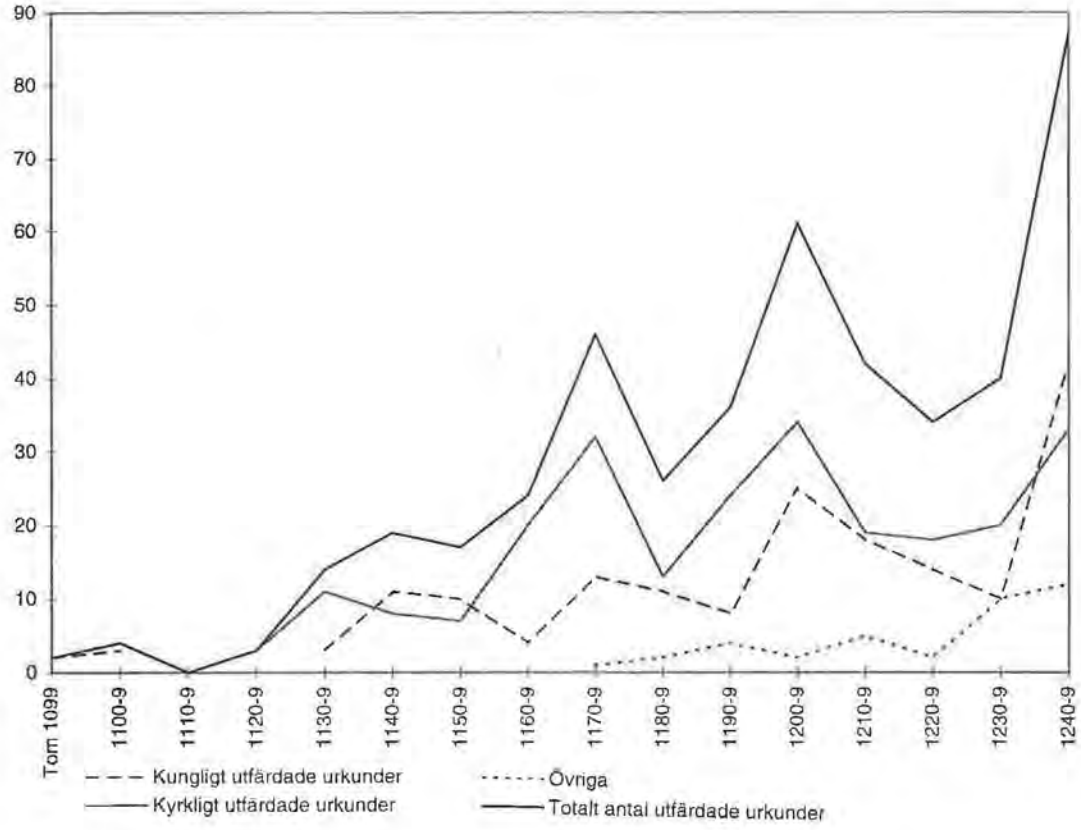

Fig. 5. Antalet kända utfärdade danska urkunder from tom 1249. Källa: *Danmark Riges Breve.*

mindre nödvändiga. De som kunde behärska skriften kunde skapa nya maktrelationer genom sin möjlighet till kontroll (Driscoll 1988). Ett exempel på detta är kung Valdemars jordebok nedtecknad i början av 1230-talet (Andrén 1983:33). Boken består av ett flertal listor och översikter över kungamaktens inkomster, egendomar och rättigheter under första halvan av 1200-talet. Jordeboken bör tolkas som ett stadfästande och hävdande av feodala herravälden, som ofta var territoriellt definierade. Gentemot runstensresandet kan man se ett flertal avgörande skillnader. För det första finns inget hävdande av personliga relationer, för det andra saknar jordeboken runstenarnas offentliga, tillgängliga och monumentala karaktär. För det tredje definierar jordeboken mer exakta gränser för herraväldets utbredning.

Vad gäller England har historikern Tom Clanchy kunnat konstatera att det dröjde till 1200-talet innan skriften/dokumentet uppfattades som sekulärt (Clanchy 1979:20). Tecken på sekulariseringen var utbyggt arkivväsende, användande av folkspråk och bruket av sigill. Till detta bör man av olika anledningar föra formaliseringen av textens utformning. Framväxten av en skriftlig kultur kunna påvisas genom en antalet utfärdade brev under perioden fram tom 1250 (Fig. 5).

Bevarade brev är, trots utsatthet för brand och annat, ett tecken på god arkivpraxis. I diagrammet framgår att kyrkan var den feodalklass som tidigast utfärdade flest brev. Det finns dock en fara med att övertolka proportionerna av detta. Kungliga och adliga förvaltningsborgar har i högre utsträckning varit

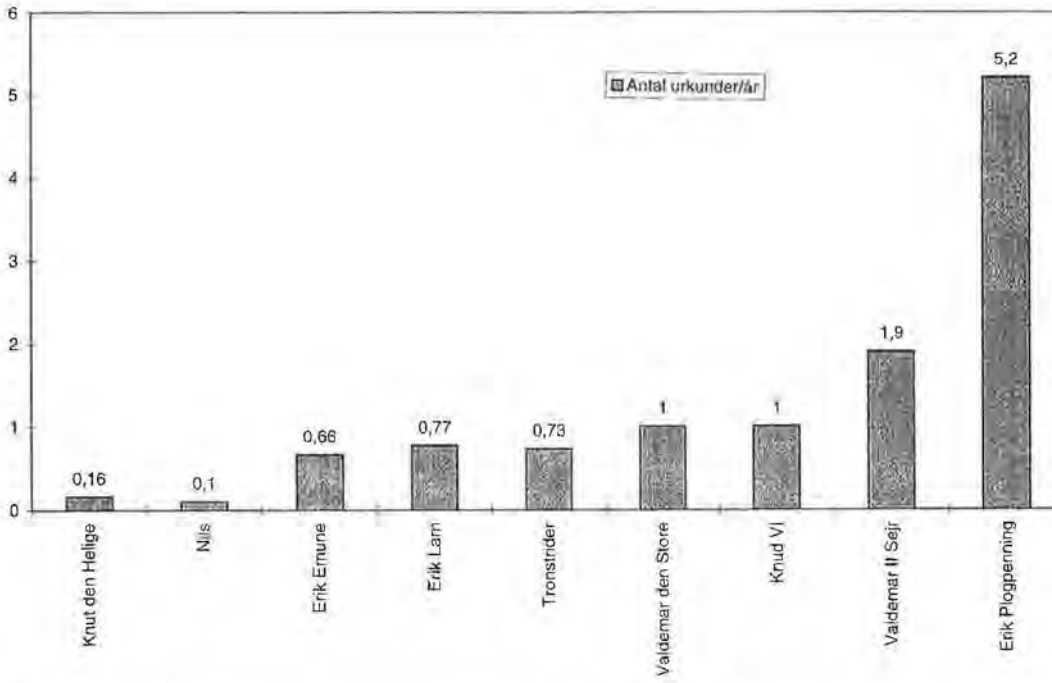

Fig. 6. Antalet utfärdade urkunder av danska kungar per regeringsår fram tom 1249. Källa: *Danmarks Riges Breve.*

utsatta för plundring och förstörelse. Men de kronologiska proportionerna bör återspegla ett faktiskt förlopp. Ser man till detta framgår att det var först efter 1200 som antalet utfärdade urkunder per tioårsperiod översteg femtio. Den kungliga förvaltningens framväxt bör bäst kunna studeras i förhållande till respektive regent. Antalet utfärdade urkunder var en per år först under Valdemar den Stores och Knut VI regeringsperioder i slutet av 1100-talet. Men det egentliga genomslaget förefaller ägt rum med Erik Plogpenning under 1240-talet. Genomslaget för en skriftlig förvaltningspraxis förefaller således vara samtida med regleringen av byarna i Sydvästskåne (Fig. 6).

De topografiska omnämningarna av kungliga egendomar i Danmarks Riges Breve och Neclogium Lundense visar på intressanta paralleller. I stort sett samtliga omnämnanden fram tom 1200-talets mitt finns i anknytning till kungalev i de sydvästra samt nordöstra delarna av Skåne (Fig. 7). Omnämningarna bör tolkas som att kungamakten stadfäste sin överhöghet i dessa områden. Däremot saknas fortfarande omnämningar framförallt från stora delar av Nordvästskåne och Göingetrakten. Dessa delar kan ha innefattats i andra feodala maktsfärer, eller fortsättningsvis tillhört andra äldre maktstrukturer.

4. Etablerandet av territoriet i samhället

I denna artikel har jag försökt visa på nödvändigheten av att betrakta rummet som spatialt och kronologiskt specifikt. Det är dialektiken mellan tid och rum som ger förståelse åt fenomen som den vandrande byn och bybildningen. Genom att relatera olika typer av rumsliga strukturer med samtida kultur och samhällsförhållanden skapas nödvändiga insikter i användandet av rummet.

Den territoriellt baserade feodala organisa-

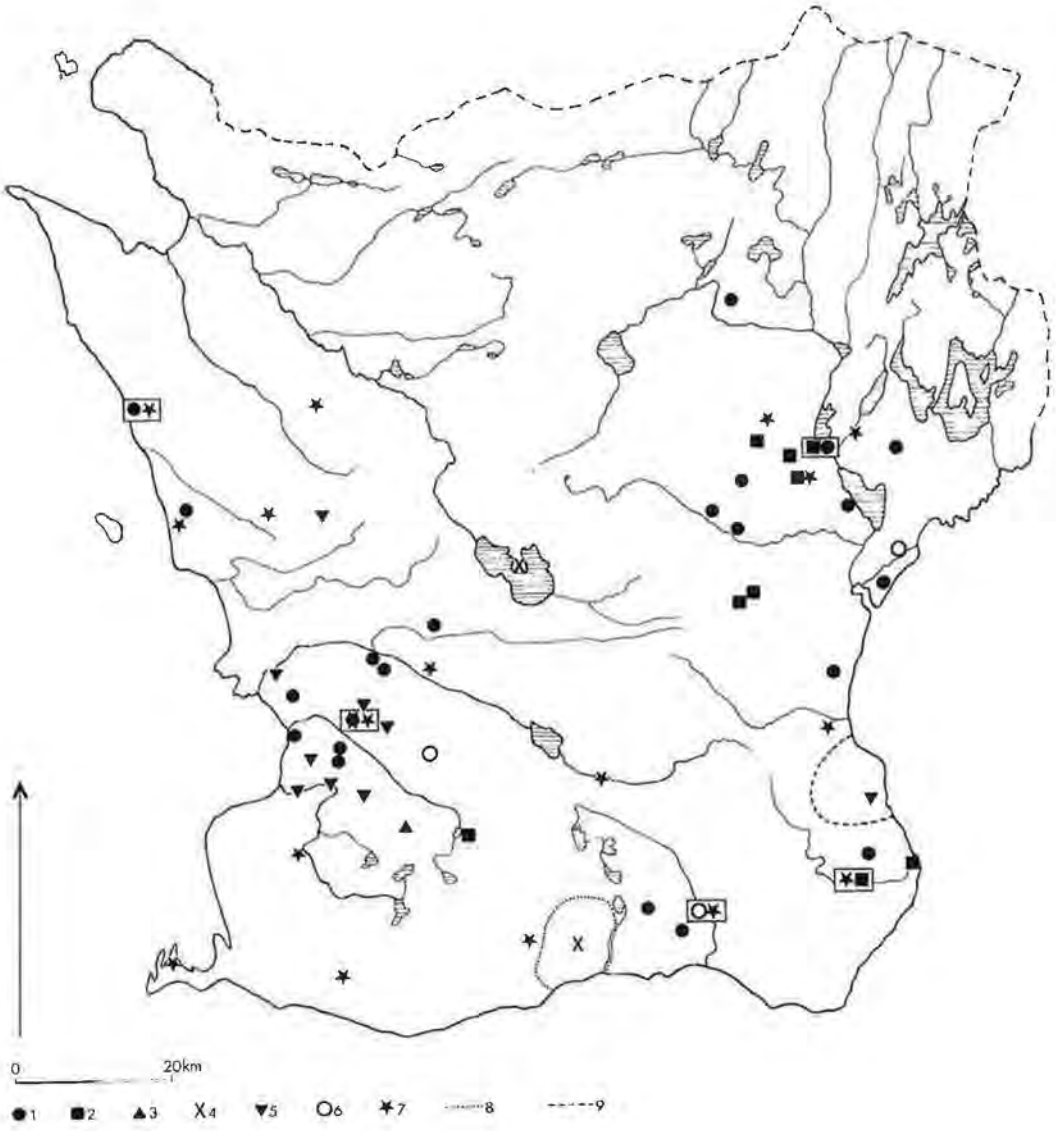

Fig. 7. Topografiska omnämnanden av den kungliga förvaltningen tom 1249. 1: fram tom 1150, 2: 1150–1200, 3: 1200–1250, 4: övriga omnämnanden i *Danmarks Riges Breve*, 5: omnämnanden i *Neclogium Lundense,* 6: övriga omnämnanden *(Neclogium Lundense)*, 7: kungalev, 8–9: omnämnanden av kunglig domsrätt i större områden *(Danmarks Riges Breve)*. Renritning: Christina Borstam.

tionsprincipen förefaller, som en övergripande förklaring, vara orsaken till att den vandrande bebyggelsen slutar att vandra. Tidigare hade det funnits en områdeskontinuitet inom vilken bebyggelsen vandrade. Den sena järnålderns och den tidiga medeltidens bebyggelse bör betraktas som ett sista steg i denna utveckling. Bebyggelsen under denna period fanns visserligen på platsen för bytomten, men "flyter runt" samt saknar definierad struktur i form av

hägnader och placering. Under en viss period regleras bebyggelsen med utgångspunkt från feodala strukturer som kyrkor och/eller huvudgårdar. Denna process inleddes under slutet av 1100-talet till början av 1200-talet i Sydvästskåne, och under senmedeltid i delar av Nordvästskåne.

I de tidiga städerna, liksom på "trelleborgarna" fanns ofta en strikt reglerad stadsplan, där de viktigaste feodala institutionerna fanns placerade på dominanta topografiska positioner. På dessa positioner kunde de feodala eliterna kontrollera aktiviteter och rörelser i staden (se Larsson & Saunders 1996:13). De reglerade planerna på dessa mycket begränsade ytor utgjorde med andra ord troligen ursprunget till landskapets reglering i stort. Det återstår dock att undersöka och att försöka förstå vilket ideologiskt budskap som låg bakom de faktiska planernas utseende, vilka variationer som finns, hur detta spreds till landsbygden och vilka budskap som inlemmades i landsbyarnas utformning. För att svara på dessa frågor behövs totalundersökningar av bosättningar och byar av samma typ som skett på Jylland och i England. Det som förefaller tydligt är bebyggelsens förändring från en öppen struktur under perioden sen järnålder tidig medeltid, till en stängd struktur under den nästföljande perioden. Huvudgårdarna uppfördes på topografiskt dominerande lägen, ofta intill stenkyrkor. I vissa fall reglerades den övriga bebyggelsen utifrån dessa feodala institutioner. Här kan vidare studier av hustypologi och arkitektur samt fyndanalyser ge värdefulla insikter i problematiken.

Bebyggelsens förändringar måste sättas i samband med de offentliga ceremoniernas minskande betydelse för sammanhållning av samhället. Detta syns bl.a. i elitens förändrade maktstrategier. Under den yngre järnåldern baseras makten i stort sätt på olika centralplatser, där tillgång till lyxföremål, handel och gästabud var särskilt viktig i maktsträvandena. En strategi under vikingatid var att upprätta nya alternativa maktcentra i anknytning till gamla, för att bryta landskapets topografiska hierarki. Dessa uppfördes för var att konkurrera med de äldre platserna, och utgjorde ofta militära stödjepunkter, religiösa och/eller merkantila centra. Runstenarna representerar en annan typ av territoriella markeringar. Samtidigt som de betonar en ceremoniell öppenhet, framkommer även en form av exklusivitet. Runstensresaren stadfäste genom runstenen sin metafysiska närvaro och tillhörighet till en exklusiv samhällsgrupp, som inte innefattade det stora flertalet av människor, utan det framväxande feodala frälset. Samtidigt med regleringen av byarna i Sydvästskåne, uppkommer en förvaltning som i högre utsträckning byggde på skrift. Genom skriften var det lättare att tydligt definiera rättigheter, skyldigheter och "rum". Den skriftliga förvaltningen byggde i sin förlängning på ett minimalt offentligt deltagande och maximal kontroll.

Perioden kännetecknas, generellt sett, av en utveckling från tillägnelse genom plundringar eller tributer över ett herravälde, kännetecknat främst av makt över människor i ett område, till ett feodalt samhälle där ett herravälde över människor och jord kombinerades (Anglert 1995:99). Ser man framväxten av en skriftlig byråkrati och territoriell förvaltning som definition av det feodala samhället, kan det i Sydvästskåne föras tillbaka till senare delen av 1100-talet - början av 1200-talet. I Nordvästskåne kan, mot bakgrund av samma premisser, feodalismens införande på sina platser endast föras tillbaka till senmedeltid.

Tack till Mats Anglert och Stefan Kriig för kommentarer till manuskriptet.

Noter

1. Givetvis är detta en mycket simplistisk och grovt generaliserat påstående. Man kan givetvis ange en mängd andra förklaringsvariabler, som samhällets förändrade syn på fornlämningar manifesterade genom

framväxten av den nya kulturminneslagen 1974, funktionalismens genomslag i bostadsbyggandet och jakten efter en lokal identitet samt att en generation av personer med erfarenheter inom fornlämningsinventeringen får genomslag vid universiteten.

2. Principen bygger på Karl Poppers antagande att varje teoris vetenskaplighet kan testas mot fakta, exempelvis genom att prova teorin på fakta genom experiment. Lakatos menar, att det man testar är inte fakta mot en teori, utan två olika teorier mot varandra.

3. Saunders nämner att dessa forskare har "*rejected the crude materialism and funktionalism of processualism*" (Saunders 1991:195). Intressant nog finns samma tendens generellt inom svensk human- och samhällsvetenskap, men där man använt hermeneutiken som förevändning istället för postprocessualism. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman menar att man använt hermeneutiken som etikett för humanvetenskaplig förnyelse, utan att i egentlig mening stått för detta i praktisk handling (Johansson & Liedman 1987:209).

4. Samtidigt med etablerandet av kyrkstrukturen i nordväst, dvs under slutet av 1100-talet förekommer en mängd bondeuppror i området. Bönderna reagerade mot de kungliga förvaltarna, den växande ledungstungan och biskopstionet. Det motsatte sig med andra ord en feodalisering av samhället. Med tanke på att området inte rumsligt sett "feodaliserades" förrän under senmedeltid, förefaller det som om att bönderna i det avseendet förlorade den väpnande konflikten men vann striden.

[5] Produktionsförhållandena, de feodala strukturernas genomslag, kan vara spatialt och temporärt åtskilda, dvs inte uppträda samtidigt överallt (se Larsson & Saunders 1996:6).

Litteratur och källförteckning

Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria.* Uppsala.

Anderson, P. 1974. *Övergångar från antiken till feodalismen.* Lund.

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt. En studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning. Band 49:1.*

– 1989. Dörrar till förgångna myter – en tolkning av de Gotländska bildstenarna. Andrén, A. (red.), *Medeltidens födelse.* Symposier på Krapperups borg 1. Gyllenstiernska stiftelsen. Lund.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16.

Billberg, I. 1989. Inland - Kustland. Bebyggelse och resursutnyttjande för två medeltida byar i Ystadsprojektet. Andersson, H. & Anglert, M. (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 6.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under Brons- och Järnålder.* Malmöfynd 6. Malmö Museer.

Burström, M. 1991. *Arkeologisk samhällsavgränsning -En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland.* Stockholm Studies in Archaeology 9.

Callmer, J. 1986. To Stay or to Move. Some aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985-1986.

– 1991. Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. Jennbert, K., Larsson, L., Petré, R. & Wyszomirska-Werbart, B. (red.), *Regions and Reflections. In Honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 20.

Clanchy, M. T. 1979. *From Memory to Written Record. England 1066-1307.* London.

Danmarks Riges Breve. Utgivet af Det Danske sprog- og litteraturseskab 1938-1990. Diverse Band. København.

Dodgeshon, R. A. 1987. *The European Past – Social Evolution and Spatial Order.* Houndmills.

Driscoll, S. T. 1988. The Relationship between History and Archaeology: Artefacts, Documents and Power. Driscoll, S. T. & Nieke, M. R. (eds.), *Power and Politics in Early Medieval Britain and Ireland.* Edinburgh.

Duby, G. 1981. *Krigare och Bönder.* Stockholm.

Ersgård, L. 1991. Brunnby socken, ett bebyggelsehistoriskt arkiv. *Krapperups odlingslandskap. Historia, Nutid, Framtid. Seminarium på Krapperups borg 20-21 augusti 1991.* Stencil.

Ersgård, L. 1997. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid.* Lund.

Fabech, C. 1993. Skåne – ett kulturellt og geografiskt grænseland i yngre järnålder og i nutiden. *TOR* 25.

Fenger, O. 1991. Germansk retsorden med særligt henblik på det 7. århundrede. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt.* Jysk

Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2.
Goody, J. 1977. *The Domestication of Savage Mind.* Cambridge.
Grøngaard-Jeppesen, T. 1981. *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den Fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidig middelalder.* Fynske Studier XI. Odense Bys Museer.
Gurevitj, A. J. 1978. The Early State in Norway. Claessen, H. & Skalnik, P. (eds.), *The Early State.* Hague.
Gurevitj, A. J. 1979. *Feodalismens uppkomst i Västeuropa.* Borås.
Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem Stam og Stat.* Aarhus.
Hillier, B. W & Hanson, J. 1984. *The Social Logic of Space.* Cambridge.
Hodder, I. 1982. *Symbols in Action.* Cambridge.
Hvass, S. 1985. *Hodde. Et Vestjyskt landsbysamfund fra ældre jernalder.* Arkeologiske Studier. Vol. VII.
– 1993. Bebyggelsen. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark I. Jernalderens stammesamfund.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII.
Fletcher, R. 1977. Settlement studies (micro and semi-micro). Clarke, D. (ed.), *Spatial Archaeology.* London.
Isendahl, C. 1997. Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den vendeltida boplatsen i Haglekulla. Karsten P. (red.), *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna.* RAÄ Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr 22.
Jacobsen, L. & Moltke, E. 1942. *Danmarks Runeinskrifter.* København.
Johansson, I. & Liedman, S-E. 1987. *Positivism och marxism.* Arlöv
Kriig, S. 1997. Byarna längs vägen. Karsten P. *et al.* (red.), *Projektprogram. Inför arkeologiska undersökningar av Järnvägen Västkustbanan, delen Helsingborg-Kävlinge. Avsnittet Helsingborg-Landskrona (Block 1 och 2).* RAÄ UV-Syd.
Kriig ,S. & Pettersson, C. 1997. Den fattige grannen. Kustbönder och boskapsskötare i skuggan av Löddeköpinge. Karsten P. (red.), *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna.* RAÄ Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr 22.
Kriig, S. & Thomasson, J. rapportmanus. *Arkeologisk slutundersökningsrapport, Steg 1. Säby medeltida bytomt, Säby RAÄ 5. Skåne.*, Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar UV-Syd.
Lagerkrantz, C. 1993. *Territorier och gränser – Etnoarkeologisk metod för analys av arkeologiska begrepp.* D-uppsats i Arkeologi. Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet. Stencil.
Lindkvist. T. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid.* Uppsala.
Lindkvist, T. & Ågren, K. 1985. *Sveriges medeltid.* Stockholm.
Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid (KLNM). 1956-1978. Diverse sökord. Malmö.
Larsson, S. & Saunders ,T. 1996. Rummet, ordningen och arkitekturen -en analys av ett medeltida maktcentrum. *META* 1996:1.
Necrologium Lundense. 1923. Lunds domkyrkas nekrologium, Weibull. L.(red.). Lund.
Olsson, M. 1996. *Slaveriets plats i Skandinaviens ekonomiska historia.* C-uppsats, Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds Universitet. Stencil.
Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State.* London.
Renfrew, C. 1976. Megaliths, Territories and Populations. *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe.* Brugge.
Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt perspektiv. Andersson, H. & Anglert, M. (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 6.
– 1995. Bymarker i backspegel. *Odlingslandskapet före kartornas tid.* Meddelanden från Lund Universitets Geografiska Institutioner, Avhandlingar nr 124.
Saunders, T. 1991a. The Feudal Construction of Space. Samson, R. (ed.), *The Social Archaeology of Houses.* Edinburgh.
– 1991b. Marxism and *Archaeology; The Origins of Feudalism in Early Medieval England.* Opublicerad Filosofie doktorsavhandling. University of York.
Steuer, H. 1989. Archaeology and History. Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. Randsborg K. (ed.), *The Birth of Europe. Archaeology and Social Development in the First Millenium A.D.* Roma.
Svanberg, F. 1997. Exclusive Jewellry, Borgeby and West Scania ca AD 950-1050. *Fornvännen 93.*
Svenska Encyklopedins ordbok. 1995. Diverse sökord. Höganäs.
Söderberg, B. 1994a. Bytomtsarkeologi i Skåne. Några exempel från UV Syds arbetsområde. *Arkeologi i Sverige* 3. Riksantikvarieämbetet.
– 1994b. Kungens Gårdstånga. Från Odin till adel. *Arkeologi i Sverige* 3. Riksantikvarieämbetet.

– 1997. Gårdens utveckling i Filborna ca 1000-1800. Traditionellt byggnadsskick i Skånsk risbygd. Karsten P. (red.), *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna.* RAÄ Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr 22.

Tesch, S. 1993. *Houses, Farmsteds, and Long-term Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area, in Scania, Soutern Sweden. Lund.*

Thomasson, J. 1993. *Brytningstid; -om skapande av klassmedvetenhet vid införandet av feodalismen i Danmark, belyst ur ett runstensmaterial.* C-uppsats Avdelningen för medeltidsarkeologi, Arkeologiska Institutionen. Lunds Universitet. Lund.

– rapportmanus. *Bebyggelsens framväxt på Kyrkheddinge bytomt.* RAÄ Byrån för arkeologiska undersökningar UV-Syd.

Wallerström, T. 1995. *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en Europeisk periferi. Del 1.* Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1.

Welinder, S. 1992. *Människor och landskap.* Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.

Werne, F. 1993. *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.*

Centra Platser – Centrala Frågor, s. 95–112.

Gjort och ogjort i Uppåkra

Lars Larsson

Done and undone in Uppåkra

The Iron Age site at Uppåkra, situated 5 km south of Lund, southernmost Sweden, was first recognized in 1934. Excavations revealed thick occupation layers rich in finds and dated to the Roman Iron Age as well as the early Migration Period. Settlement remains have been found within an area of 1.1 x 0.6 km. During 1996 members from different institutes formed a group in order to initiate a research project concerning the Iron Age of the southernmost part of Sweden. In the project the site at Uppåkra is used as a catalyst because of its special structure and find material.

In order to gather more information about the site, new investigations started in 1996. Metal detector surveys revealed more than 3000 artefacts. The majority of the finds date to the late Iron Age. The stratigraphy has been documented by auger, covering most of the site. Another result of interest is that the occupation layer excludes the areas around two mounds located within the site. This is also true as regards a third mound, the bottom of which was found during a small excavation. Geophysical measurements have recently been made to give a better understanding of the organization of the site. Excavations are also planned in order to obtain more detailed knowledge of the structure of the individual concentration of occupation layers.

Lars Larsson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND

Inledning

Uppåkra, är beläget i västra Skåne (Fig. 1) ungefär 5 kilometer söder om Lund. Som framgår av fig. 2 har Uppåkra ett centralt läge på Lundaslätten mellan kusten och det kuperade inlandet samt mellan den ås på vilken Lund är beläget och det backlandskap som når fram till Segeås dalgång öster om Malmö. Uppåkra ligger på den högsta förhöjningen inom slätten (34 m ö.h.), idag med överblick över ett betydande område. Platsen är belägen två kilometer söder om Höje å.

Platsen uppmärksammades vid ett gårdsbygge 1934 söder om kyrkan i Stora Uppåkra by då det framkom boplatslämningar av betydande mäktighet och omfattning. Undersökningen omfattade en begränsad utgrävning samt dokumentation av schakten för gårdshusens fundamentsrännor. Därvid framgick att en betydande del av området hade tjocka kulturlager med inslag av lerlager och sothorisonter samt ett stort fyndmaterial av keramik, ben samt

Fig. 1. Skåne med Uppåkras lokalisering.

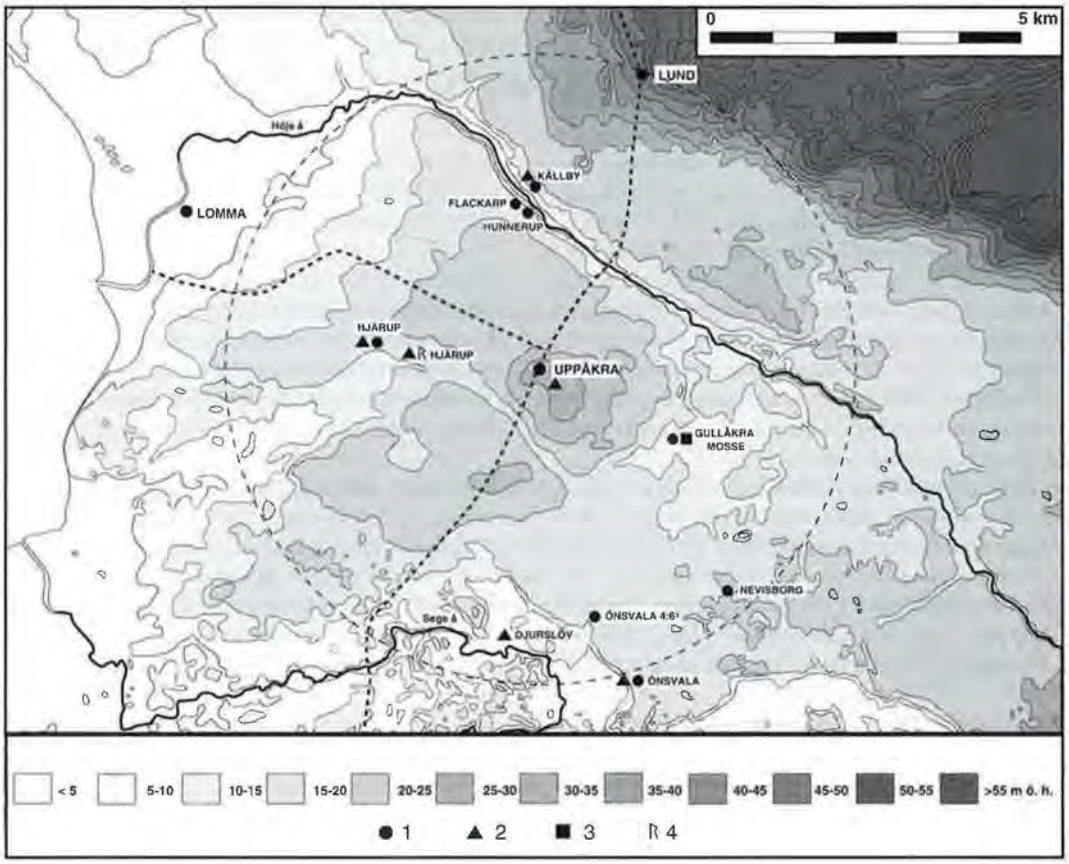

Fig. 2. Lundaslätten med läget för de i texten omnämnda fyndplatserna. De streckade linjerna markerar sannolika förhistoriska vägsträckningar. En cirkel med radie på 5 km har markerats. Teckenförklaring; 1: boplats, 2:gravfält, 3: offerneläggelse och 4: runsten.

järn- och några bronsföremål (Vifot 1936; Stjernquist 1996).

I samband med exploateringar i form av vägbreddning, husbyggen samt ledningsgrävningar under de senaste årtiondena har begränsade arkeologiska undersökningar genomförts inom Uppåkra. Uppgifter från dessa ingrepp samt spridningen av fynd i markytan visar på att fyndplatsen har en betydligt större omfattning än vad som framgick vid undersökningen 1934. Som fornlämning (nr. 5 inom St. Uppåkra socken) är den på fornminnesinventeringens kartor markerad som en närmast oval yta med en omfattning av 1100 x 600 meter (Fig. 4). Mot norr innefattas delar av den tidigare radbyn medan ytan mot söder begränsas av en bäck med tillhörande våtmarksområde. Kyrkan är belägen på den högsta punkten med en markerad sluttning mot norr i vars nedre del den nuvarande byn är belägen. Söder om kyrkan sluttar marken svagt med en tilltagande lutning inom området närmast bäckfåran. Sydväst om kyrkan finns en svagt markerad förhöjning med markerad sluttning mot väster. Ett terrassläge kan urskiljas i sluttningen söder om denna förhöjning.

Inom fornlämningsområdet finns idag två gravhögar belägna norr respektive söder om

Fig. 3. Uppåkraboplatsen från väster. Kyrkan till vänster markerar högsta punkten. I mitten ligger Storehög och till höger den gård vid vars uppförande boplatsen uppmärksammades.

den gård vid vars byggnation boplatsen uppmärksammades (Fig. 3). Den norra – Storehög – har en diameter på 20 m, är 3 m hög och har en plan ovansida. Den sydligare - Lillehög - är ungefär hälften så stor. Även inom boplatsområdet uppträder gravar. Vid gårdsbygget på 1930-talet uppmärksammades en grav belägen i det tjocka kulturlagret. Gravgåvorna daterar graven till yngre romersk järnålder (Stjernquist 1996). Vid grävning inom kyrkogården har ett lerkärl från samma tid påträffats, vilket antyder ytterligare gravar inom boplatsområdet. Därtill finns ett gravfält med såväl skelett- som brandgravar, daterade till yngre romersk järnålder, på en svagt markerad ås några hundratals meter öster om boplatsen vilket tyder på kontakt mellan bo- och gravplats (Fig. 4).

Tidigare undersökningar har givit boplatslämningar från förromersk järnålder fram till tidig folkvandringstid. Merparten av boplatslämningarna har kunnat dateras till romersk järnålder med en ansamling kring yngre romersk järnålder/tidig folkvandringstid. Att aktivitet också förekommit senare framgår av enstaka fynd, exempelvis ett ovalt spänne från tidig vikingatid Stjernquist 1996:Fig.119). Vid brukandet av jorden har mörkfärgningar uppmärksammats liksom ansamlingar av bränd lera och sten. Däremot finns det inte några fynd anmälda till antikvarisk myndighet. Boplatsen har inte heller avsatt sig i några gårdsamlingar. En amatörarkeolog som regelbundet besökt platsen under ett femtontal år kan berätta om en tilltagande destruktion av ytnära anläggningar genom en fördjupad plöjning.

Senare ingrepp inom fornlämingen utgöres av husbygge i anslutning till kyrkan (Fig. 5). En fotbollsplan har anlagts sydöst om korsningen mellan vägen mot L. Uppåkra och vägen genom St. Uppåkra. På 1950-talet lades vägen om i anslutning till kyrkan (Fig. 8). Tidigare har husbehovstäkt av sand och lera förekommit sydväst om kyrkan (Fig. 5). Det finns också äldre uppgifter om att drängar vid

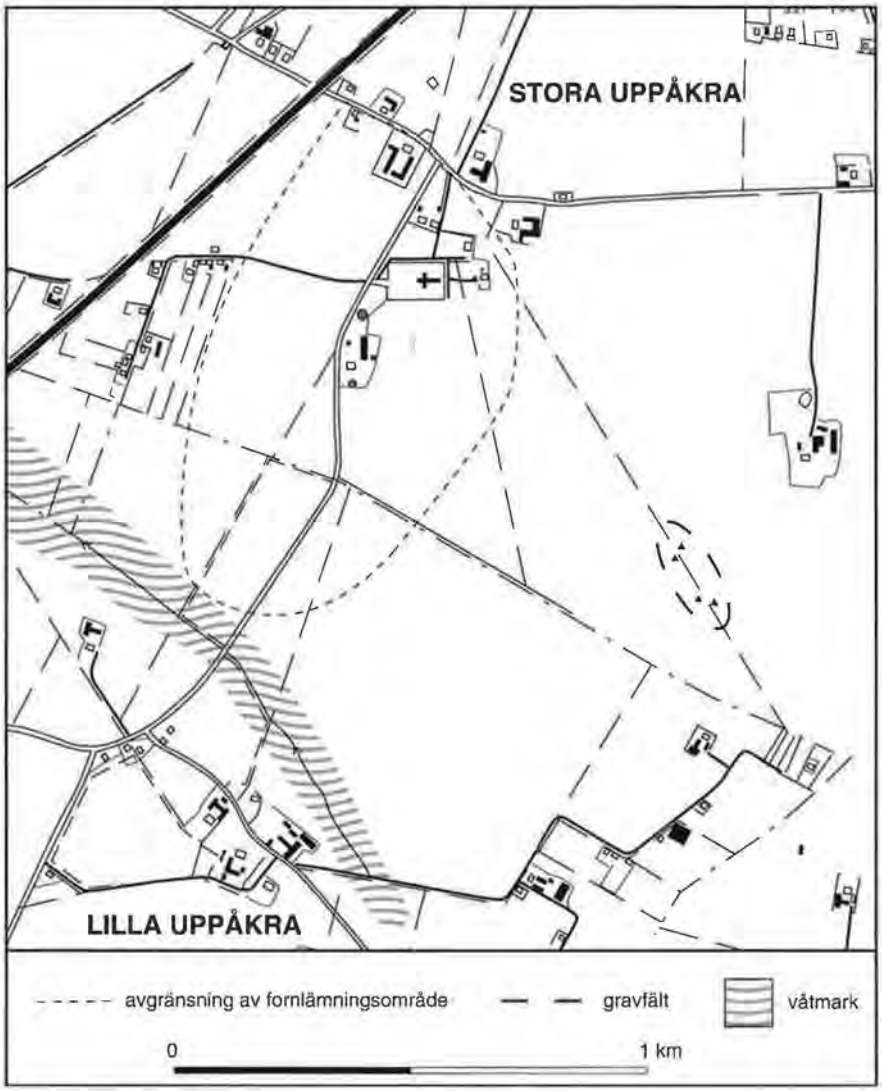

Fig. 4. Fornlämning nr. 5 i St. Uppåkra socken.

arbetsbrist grävde upp ben i åkrarna för försäljning till benstamp.

Uppåkra som katalysator

Att Uppåkra aktualiserats som forskningsobjekt beror på det ökade intresset för och den fördjupade kunskapen om centralplatsernas betydelse i samhällsutvecklingen under järnåldern. I den arkeologiska litteraturen har Uppåkra uppfattats som ett regionalt järnåldercentrum, kanske för hela sydvästra Skåne (Stjernquist 1951; Ramqvist 1991; Fabech 1993, 1994; Jørgensen 1995). Trots detta har man egentligen inte haft så mycket konkret kunskap om platsen. Man har inte känt till dess utsträckning i tid och rum under yngre järnålder. Enstaka fynd har antytt en bosättning

under yngre järnålder men hur omfattande denna varit har inte kunnat fastställas utifrån fyndmaterialet.

Det ökade samarbetet mellan exploateringsarkeologi och arkeologiinstitutionerna som Riksantikvarieämbetet initierade inom projektet *Exploateringsarkeologi och forskning* gav en lämplig bas för att söka forskningsmedel för ett projekt där Uppåkra kunde fungera som en viktig inspirationskälla och katalysator (Larsson & Hårdh 1998). Under 1996 samlades representanter för några sydsvenska institutioner för att sammanställa ett projektprogram vilket fick titeln *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern.* Projektgruppen rymmer medlemmar från Arkeologiska institutionen i Lund, Malmö museer, Riksantikvarieämbetets Uppdragsverksamhet i Lund – UV-Syd – samt Hallands länsmuseum i Halmstad. Arkeologi, medeltidsarkeologi, kulturgeografi, osteologi, paleoekologi och keramisk analys är inriktningar som är representerade inom projektgruppen[1].

För att förstå Uppåkras speciella struktur är det nödvändigt att sätta in platsen i en mera informationsrik bild av sydligaste Sverige än den som idag föreligger. En betydande insats inom projektet blir en sammanställning, bearbetning och analys av det omfattande material som framkommit vid exploateringsundersökningarna under de senaste årtiondena. UV-SYD:s omfattande insatser inom Skåne (Tesch 1992) kompletteras med de intensiva exploateringsundersökningarna i Malmöområdet (Björhem & Säfvestad 1993) vilka också kan relateras till nya utgrävningar i södra Halland (Carlie 1992).

Insatser under 1996 och 1997

Då undersökningen i Uppåkra inleddes 1996 kom den att omfatta flera olika insatser[2]. Avsikten har varit att inhämta en utvidgad och varierad information om platsen innan någon mera omfattande arkeologisk undersökning inleddes. Den viktigaste frågeställningen berörde bosättningens kronologiska och korologiska omfattning. Vid undersökningen på 1930-talet daterades de översta delarna av kulturlagret till övergången yngre romersk järnålder/folkvandringstiden även om det i fyndmaterialet fanns inslag från senare perioder. En primär fråga var därför ifall det förelåg mera påtagliga belägg för en fortsättning av bebyggelsen under yngre järnålder och inom vilken del av boplatsen som dessa i så fall förekom.

Metalldetektorsökning

För forskningen kring fenomenet centralplatser i Sydskandinavien har resultaten av metalldetektorsökning varit av stor betydelse (Axboe 1992; Nielsen & Petersen 1993). Inte minst har denna metods resultat bidragit till att väsentligt öka kunskapen om järnåldersbosättningen på Bornholm (Watt 1991). På ön finns flera detektorintresserade amatörarkeologer som under de senaste åren genom Margrethe Watts försorg inlemmats i det antikvariska arbetet och därmed skaffat sig stor erfarenhet om såväl detektorsökning som fyndförhållanden och föremålskännedom. Dessa medarbetare har bildat en förening och det var till denna som frågan ställdes om hjälp att inleda en detektorsökning av Uppåkra. Under fyra veckoslut har detektorsökningar genomförts med mycket lyckat resultat (Hårdh i denna volym). Därtill har personal inom projektets ram skaffat sig viktig erfarenhet av detektorsökning och en vidare fältinsats har på ett lyckat sätt kompletterat de korta men intensiva sökningarna från bornholmskt håll. Projektpersonal har kunnat genomföra sökningar under perioder då förutsättningarna har varit optimala vad avser markbearbetning vilket inte varit möjligt vad avser de till veckoslut begränsade avsökningarna. Då samtliga fynd registrerats i rikets koordinatnät finns det därmed en viktig databas att

utnyttja (Hårdh denna volym).

Matjordsskiktet innehåller ett stort antal järnföremål varför avsökningen efter dessa har haft mycket begränsad omfattning. Trots detta visar de påträffade föremålen på ett mycket varierat material såsom nitar, saxar, spjutspetsar och en överhjalt till ett vikingatida svärd med dekoration i form av inslagna koppartrådar.

Samtliga ytor inom fornlämningsområdet har avsökts två eller fler gånger med undantag för kyrkogården och området närmast gården söder om kyrkan.

I detta sammanhang kan nya undersökningsresultat tydliggöra den speciella fyndbilden i Uppåkra. Vid de stora exploateringsundersökningar som föranletts av Öresundsbroförbindelsen och den nya Västkustbanan har ett flertal järnåldersboplatser påträffats i samband med inventeringar och provundersökningar. Flera har varit föremål för avsökning med metalldetektor. Resultatet har varit nedslående. I bästa fall har ett knappt tiotal bronsföremål påträffats. Detta visar på Uppåkras särställning bland västskånska järnåldersboplatser

Ytavsökning

Under ett femtontal år har en amatörarkeolog avsökt åkrarna. Det inlämnade fyndmaterialet liksom kompletterande fynduppgifter har ett stort informationsvärde. Av speciellt intresse är fynden av ett 10-tal ytfunna lans- och spjutspetsar från äldre järnålder inom ett begränsat område i boplatsens ytterparti (Fig. 6). Genom detektorsökning framkom ytterligare spetsar inom samma område. Några av spetsarna visar på en medveten destruktion genom omvridning eller böjning av samma slag som förekommer i andra offernedläggningar från samma tid. Detta tyder på att det funnits en offerplats i direkt anslutning till en boplatsyta.

De föremål som tillvaratagits vid markbesiktningen ger samma datering som detektorfynden med en koncentration till vendel- och vikingatid. Av särskilt intresse är ett fynd av en s.k. guldgubbe. Bland järnfynden finns flera föremål som visar på hantverk såsom hammarhuvud och navare av olika storlekar. En liten torshammare, pilspetsar och söljor ingår i materialet. Det omfattar också fragment av täljstensgrytor, glaspärlor och bronssmycken. Fragment av frisiska glasbägare kompletterar en fyndkategori vilket tidigare bestod av fragmentet av en romersk glasbägare med ovala inslipningar (Stjernquist 1996:Fig. 18). Inom ett tydligt avgränsat område har insamlats rikligt med kamavfall i form av horndelar men också fragmentariska kammar daterade till romersk järnålder. Detta antyder att vissa hantverk haft sin speciella lokalisering redan under äldre järnålder.

Borrning

För att fastställa kulturlagrens mäktighet, utformning och utbredning har borrningar genomförts över betydande delar av fornlämningsområdet. Av dessa framgår att dokumentationen på 1930-talet av kulturlagren med en mäktighet på 3 meter inte kan beläggas inom någon annan del av fornlämningsområdet. Denna avvikelse kan endast marginellt tillmätas förändringar av jordlagren genom modern markberedning. Troligen har den äldre dokumentationen berört någon form av nedgrävningar.

Borrningarna har utförts maskinellt och borrpunkterna har förlagts i rader med ett avstånd på 20 meter.

Kulturlager med en mäktigheten på två meter finns inom begränsade ytor. Inom fyra större ytor är mäktigheten på kulturlagret över 1 meter (Fig. 5). En yta omfattar åkern söder om kyrkan. Inom kyrkogården har inte några borrningar genomförts men borrningar i direkt anslutning till denna liksom iakttagelser vid schaktgrävningar anger att området kring kyrkan omfattas av kulturlager med betydande mäktighet. Ett mindre område norr om kyrko-

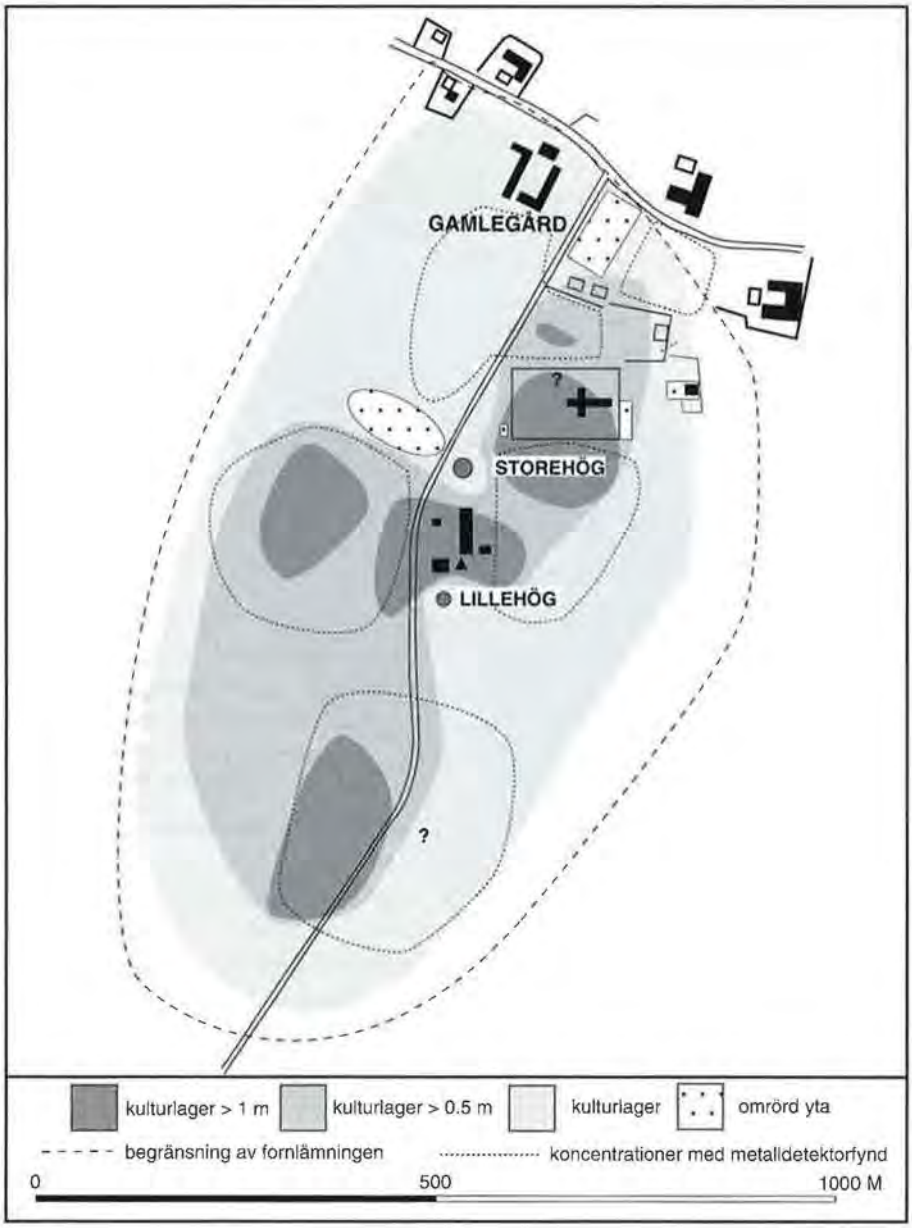

Fig. 5. Uppåkra med koncentrationerna för kulturlagren baserade på borrningar. Frågetecknen markerar områden som ännu inte varit föremål för borrning.

gården med en kulturlagertjocklek på mer än en meter kan uppfattas som en nordlig utlöpare av det tjocka kulturlagret söder om kyrkogården.

Ett andra område har en utbredning kring den gård vars etablering på 1930-talet resulterade i att boplatsen påträffades. En förhöjning väster om den aktuella gården omfattas av ett

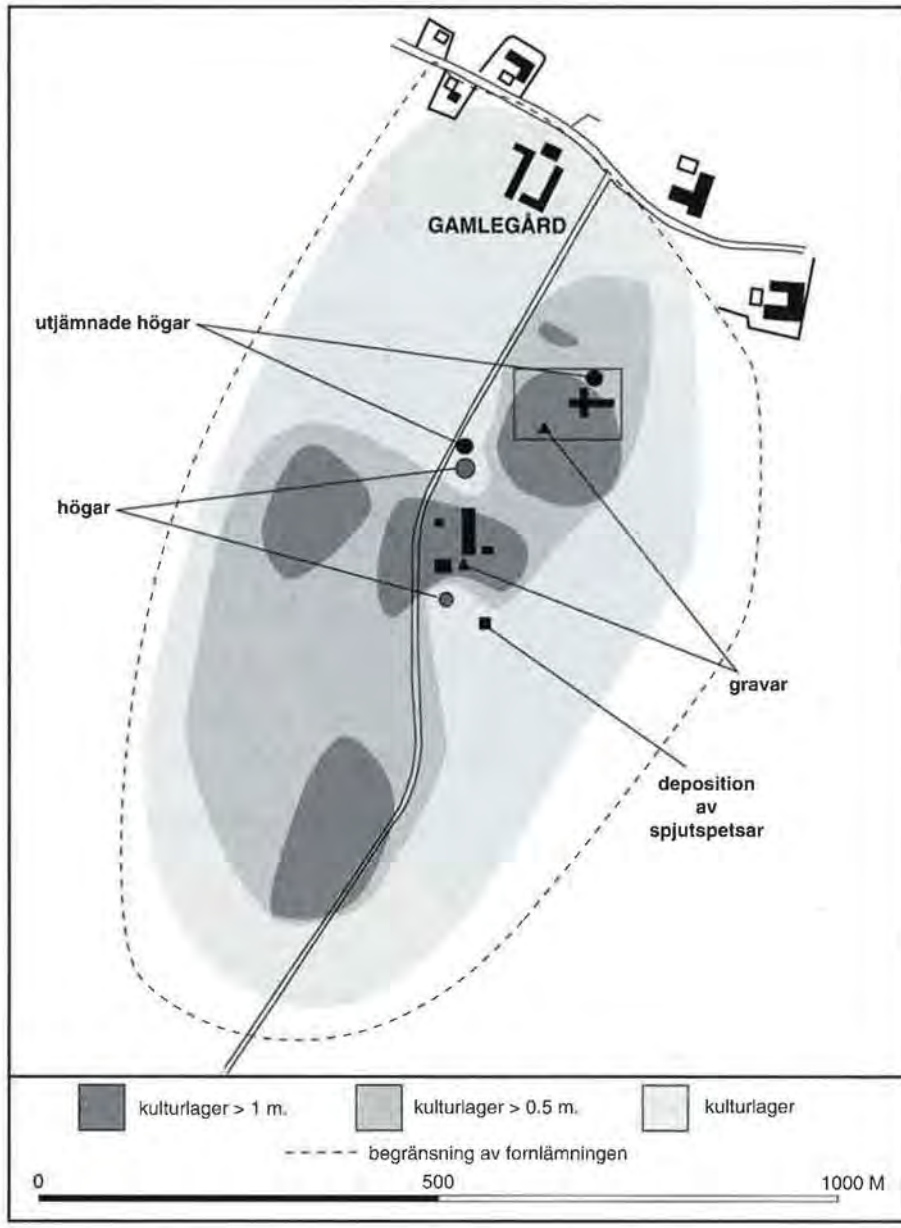

Fig. 6. Fornlämning nr. 5 med markering av vissa anläggningar.

märkligt kulturlager.

I fornlämningsområdets södra del, i anslutning till ett terrassläge, finns ytterligare en ansamling av kulturlager. Eftersom några borrningar ännu inte utförts inom området öster om vägen kan denna kulturlageransamling vara betydligt större än som framgår av fig. 5.

Eftersom ett kulturlager med en tjocklek på mer än en halv meter omfattar hela det centrala boplatsområdet kan den här beskrivna uppdel-

ningen delvis vara artificiell. Nordväst om den i fornlämningsområdet centralt belägna gården och förhöjningen väster om denna har täkt på lera och sand förekommit vilket påverkat bilden. Det är också osäkert ifall det verkligen föreligger en uppdelning av ytorna med tjocka kulturlager söder om kyrkogården respektive i anslutning till gården. Man bör uppfatta koncentrationerna invid gården och kyrkan som en sammanhängande yta med omfattande kulturlager.

Av borrningarna framgår också att det föreligger en relativt god överensstämmelse mellan förekomst av kulturlager och den tidigare angivna markeringen av fornlämningsområdet baserad på den reviderade fornlämningsinventeringen (Fig. 4).

När man betraktar spridningen av detektorfynden (se detaljerade spridningskartor i Hårdh denna volym) framgår att någon uppdelning inte kan spåras av fynden inom fälten söder om kyrkan (Fig. 5). Den fyndkoncentration som kan spåras söder om Gamlegård, nordväst om kyrkan, har däremot inte sin motsvarighet i ett mäktigt kulturlager. Dock måste betänkas att uppdelningen av fyndansamlingarna inom området närmast kyrkan är betingad av senare ingrepp (Fig. 5). I detektorfyndens spridning kan man se en uppdelning mellan kulturlageransamlingarna i anslutning till kyrkan och terrassläget längre mot söder som är beläget på gränsen mellan Lilla och Stora Uppåkras ägor.

Genom ingående dokumentation av borrkärnorna framgår att den komplexa stratigrafi som kunde beläggas vid husbygget på 1930-talet med ler- och sotlinser uppträder inom betydande delar av kulturlagret (Fig. 7). Den mest omfattande uppdelningen av stratigrafien uppträder i de områden där kulturlagret har sin största mäktighet. Inom boplatsområdet som helhet finns en viss tendens till att den mest komplexa lageruppdelningen uppträder oftare i stratigrafins övre än nedre parti.

Under vilken tid av den långvariga bosättningen har kulturlager av större mäktighet

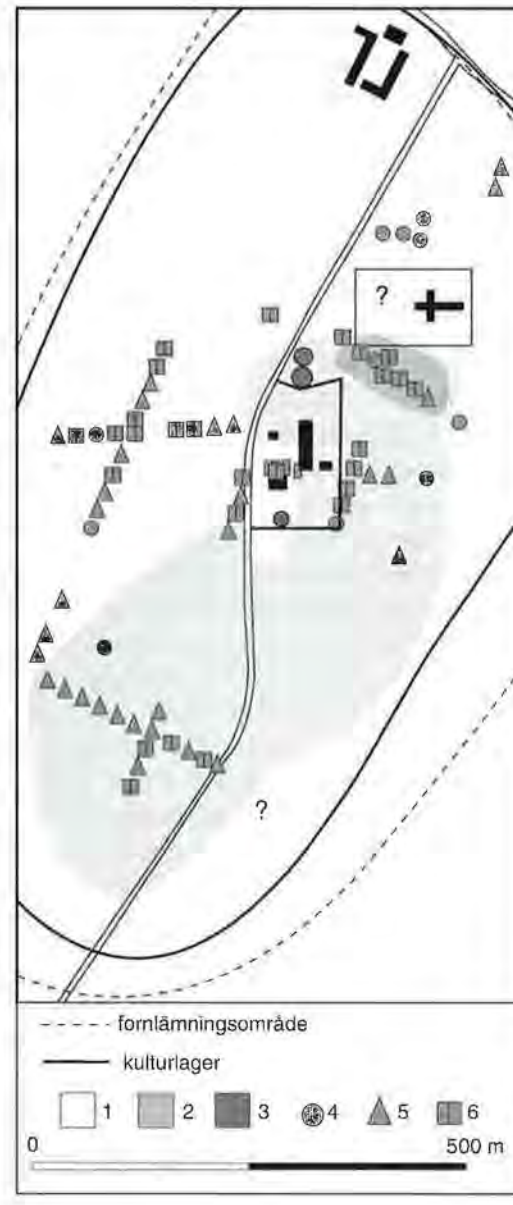

Fig. 7. Den ursprungliga jordmånen inom Uppåkrafyndplatsen. Teckenförklaring; 1: lera, 2: lerblandad sand, 3: sand, 4: komplicerad stratigrafi i borrkärnans nedre del, 5: komplicerad stratigrafi i borrkärnans övre del samt 6: komplicerad stratigrafi genom hela borrkärnan.

byggts upp? Enligt resultatet från undersökningen på 1930-talet, vid gården söder om kyrkan, daterades lagret omedelbart under

ploggången till yngre romersk järnålder-tidig folkvandringstid. I direkt anslutning till denna undersökningsyta har ett flertal artefakter från yngre järnålder påträffats genom detektorsökning. Detta skulle tyda på att endast ploggången representerade ackumulationen under den senare delen av bosättningen. I så fall skulle bebyggelsens struktur ha förändrats under folkvandringstid så att pålagring av bebyggelselämningar nästan upphörde.

Genom metalldetektorsökningarna framgår att vissa områden nästan helt saknar artefakter äldre än folkvandringstid. Däremot finns det artefakter från vendel- och vikingatid inom hela fornlämningsytan (Hårdh i denna volym). Det kan förhålla sig så att endast delar av fornlämningsytan var utnyttjad under ett äldre stadium medan hela området var bebott under en senare del av bosättningsperioden. Detta skulle innebära att betydande kulturlager från den senare bosättningsperioden kan finnas bevarade inom partier av boplatsen.

Genom borrningarna har också det ursprungliga ytlagrets sammansättning registrerats (Fig. 7). Lerinslaget uppvisar betydande variationer med bl. a. ytnära sandlager och djupare belägen lera. Centrala delar av boplatsen har anlagts på sandblandad lera med ren sand inom ett begränsat parti söder om kyrkogården. Inom perifera ytor innehåller jordarten ett större inslag av lera. Troligen har den äldsta bosättningen förlagts på den lättare jorden medan bebyggelsen spridits över lerjordar under en senare del av bosättningsperioden.

Analys av lantmäterihandlingarna

En ytterst betydelsefull genomgång och analys av de äldsta lantmäterihandlingarna har genomförts av Mats Riddersporre (1996; denna volym). Av denna framgår att fornlämningsområdet väl överensstämmer med omfattningen av de åkrar vars jordmån betecknas med svartmylla enligt de äldsta lantmäterihandlingarna från Stora Uppåkra (år 1776) och Lilla Uppåkra (år 1703).

Några åkernamn ger också underlag för vidare testning med olika insatser. I södra delen av boplatsområdet, inom den södra ansamlingen av kulturlager, går gränsen mellan Stora och Lilla Uppåkra (Fig. 4). På båda sidor om gränsen – perifert i förhållande till bybebyggelsen – finns beteckningen *Toftåkrar* som är bebyggelseindicerande (Fig. 8). Bebyggelsen i anslutning till dessa åkernamn kan i boplatsens slutskede ha uppdelats och bildat de två byarna i socknen. Eftersom båda byarna finns omnämnda i kung Knut den heliges donationsbrev till domkyrkan i Lund år 1085 bör delningen senast ha ägt rum under vikingatid.

Området beläget omedelbart sydost om kyrkan bär på 1700-talet namnet *Dynnegårdsåkrarna* vilket kan indicera en äldre storgårdsplacering (Fig. 8). Kanske denna storgård kan relateras till en äldre träkyrka. Av intresse är att kontrollera varför en åker söder om kyrkan fått namnet *Brunnsåkern*. Kan det vara så att man påträffat äldre brunnar inom detta område (Fig. 8)?

Arkeologiska undersökningar

De inledande arkeologiska utgrävningarna under 1996-97 har varit av begränsad omfattning. Sammanlagt fem mindre undersökningar har genomförts, tre i form av seminariegrävningar[3].

Den inledande utgrävningen avsåg att klarlägga Storehögs ålder och relation till bosättningen då den synes ha ett i fornlämningsområdet centralt läge (Fig. 8, nr. 1). Flera alternativa dateringar kunde presenteras. Högen har en storlek som väl överensstämmer med de daterade till äldre bronsålder. Från 1878 omnämnes ett gravfynd från en högundersökning – vilken hög det rör sig om är oklart – i Uppåkra (Bruzelius 1878). Föremålen daterar gravläggningen till romersk järnålder (Stjernquist 1996:Fig. 4). Storehög kunde var den här aktuella och därmed tillhöra det äldsta stadiet

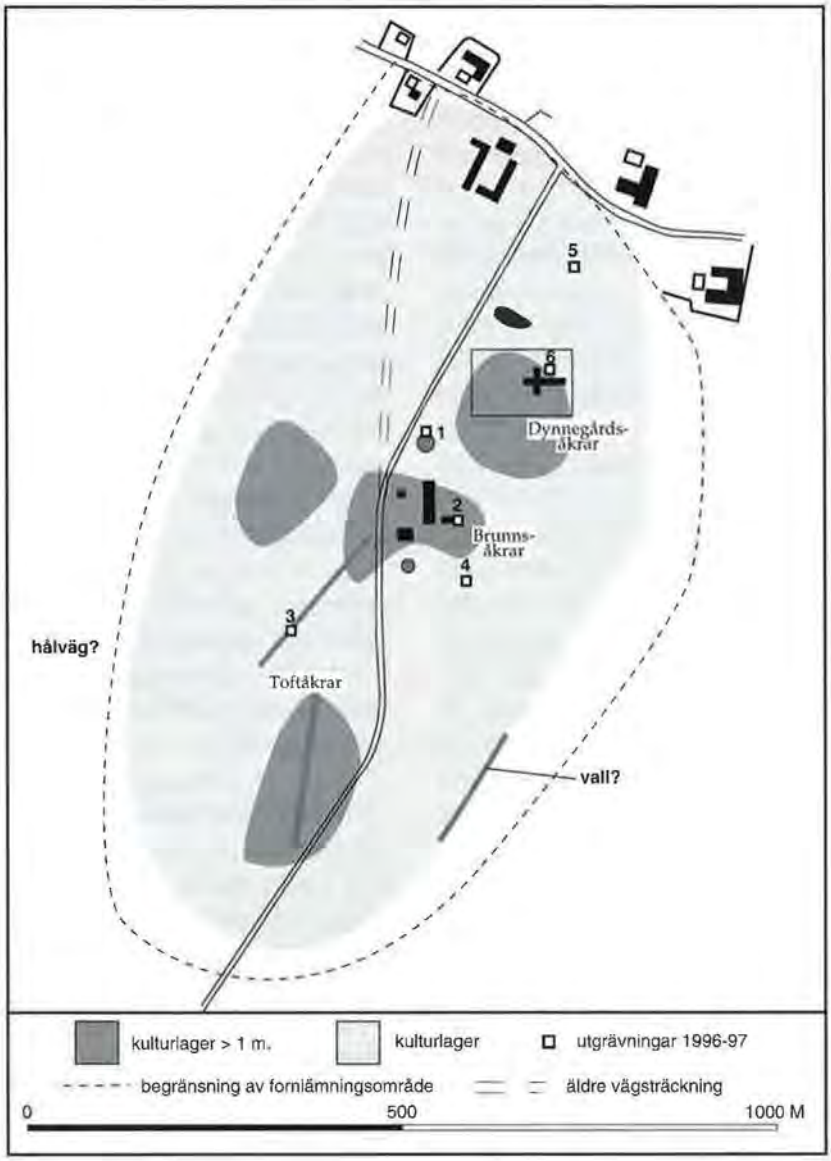

Fig. 8. Uppåkra med läget för de arkeologiska undersökningarna. En äldre vägsträckning har markerats för att visa dess relation till boplatsområdet. Förändringar i markytan är markerade. Särskilt intressanta åkernamn från 1700-talskartor är angivna.

av bosättningen. Högens nära rumsliga läge till kyrkan kunde tyda på att den ingått i en motteanläggning från tidig medeltid.

Ett schakt utgrävdes vilket marginellt kom att beröra högen. Under denna påträffades boplatslämningar av neolitisk karaktär. Högfyllningen saknade helt lämningar från järnåldern. Detta tyder på att högen uppförts före eller i inledningsskedet av järnåldersbosättningen. Av undersökningen framgick att kulturlagret var av begränsad omfattning i anslutning till högen. Snarare rörde det sig om utkast-

lämningar än om platsen för direkt bebyggelse. Men ca. 50 meter från högen har kulturlagret en mäktighet på drygt 2 meter! Av detta framgår att högen anlagts på den högsta punkten inom området innan den omfattande avsättningen av kulturlager inleddes.

Man synes medvetet ha undvikit att utnyttja eller besudla området i anslutning till högen vilket också framgår genom resultaten av borrningarna i dess närhet (Fig. 5). Detta tyder på att högen haft en speciell funktion i relationen till järnåldersbosättningen. Möjligen har högen haft en för bosättningens anläggning och organisation fokuserande betydelse.

Endast tre meter från Storehögs fot i nordvästlig riktning framkom rester efter kantkedjan till en tredje hög i området. Av kantkedjans utformning att döma har högen ha haft en diameter på omkring 20 meter. Enligt uppgifter från slutet av 1700-talet omnämnes två högar i anslutning till kyrkan. Den ena skulle ha legat inne på kyrkogården och vid tiden för omnämnandet redan ha varit utjämnad (Swanander 1958). Den andra låg intill kyrkogården och höll på att förstöras. Eftersom den tidigare, ovalt formade kyrkogården omlades till rektangulär form och utvidgades vid det nya kyrkobygget 1864 kan den utjämnade högen inte vara den som påträffades vid utgrävningen. Det synes därmed ha funnits ytterligare en hög invid kyrkan (Fig. 6). Den hög som var under förstörelse kan vara den befintliga Storehög. Därmed skulle det under förhistorisk tid ha funnits tre högar inom fornlämningens högsta parti.

Matjordsarkeologi har fått en viktig roll vid de inledande undersökningarna. Den andra undersökningen anslöt till platsen för en huskonstruktionen som undersöktes på 1930-talet (Fig 8, nr. 2). Då framgrävdes en golvnivå som tillhörde den västra delen av ett ca. 7 meter brett hus. Ovanför golvet påträffades rikligt med lerklining. En tydligt urskiljbar kolhorisont och en stor ansamling av förkolnade sädeskorn (Hjelmqvist 1955:81 ff.) mellan golvet och lagret med lerklining antyder att huset brunnit ned. Det dateras till sen romersk järnålder-tidig folkvandringstid. Avsikten med den förnyade undersökningen var att fastställa ifall förändringar av den övre kulturlagerbilden hade förekommit.

Ett litet området i direkt anslutning till 1930-talets utgrävning hade inte utnyttjats som åker sedan gårdsbyggnationen. Här kunde inte någon påtaglig förändring av de ytnära lagren påvisas. De omfattande fynden av lerklining tyder på att en hel vägg med klining störtat in i huset.

Ett fåtal meter österut vidtog en hage som använts som åker fram till för ett par årtionden sedan. Ytnivån var här sänkt med ungefär 10 cm. Några meter österut vidtar den nuvarande åkern med en försänkt yta med ytterligare ca. 10 cm. Försänkningen av markytan sedan 1930-talet, på ungefär 20 cm på grund av markberedning, måste betyda att ytnära anläggningar och lager menligt har påverkats.

Inom Uppåkra finns ett antal förändringar av ytstrukturen vilka misstänks vara vallar eller fossila åkerelement. Den tredje utgrävningsinsatsen berörde en jordvall som förmodades vara av sen ålder men som också kunde dölja lämningar efter en äldre vallanläggning (Fig. 8, nr. 3). Undersökningen visade att vallen härrör från en fastighetsomläggning sannolikt kombinerad med ett skifte under sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Under vallen framkom ett kulturlager vars undre del innehöll härdrester och lerlager samt keramik som kunde dateras till äldre romersk järnålder. Därav framgår att den äldre bosättningen inom Uppåkra även omfattat ytor utanför dem med de mäktigaste kulturlagren.

Av speciellt intresse var att nivån som motsvarade markytan före vallbygget och horisonten ca. 20 cm därunder rymde ett förhållandevis begränsat antal artefakter. Boplatsområdet i anslutning till undersökningsytan övergavs sannolikt i slutet av 900-talet (Hårdh i denna

volym). Flerhundraårig jordberedning fram till dess att vallen uppfördes har medfört att boplatslämningar av såväl organiskt som oorganiskt material blivit föremål för kraftig nedbrytning. Att ploggången i åkrarna på båda sidor om vallen rymmer rikligt med artefakter beror i första hand på att de rivits upp genom djupare plöjning under de senaste årtiondena. Därmed kan också den varierande bevaringsgraden på bronsartefakterna ges en förklaring. Merparten är mycket välbevarade och härrör därmed från orörda lager som först under de senaste åren blivit störda genom djupplöjning. De fåtal som uppvisar kraftiga korrosionsskador kan ha legat i matjorden under längre eller kortare tid sedan boplatsen övergavs i slutet av 900-talet.

En fjärde utgrävning, uppdelat i fyra mindre schakt förlades till det område inom boplatsens ytterdel där en ansamling av delvis deformerade spjutspetsar påträffats - ett möjligt läge för en offerplats (Fig. 8, nr. 4). Några ytterligare spjutspetsar framkom inte. Däremot påträffades ett fyndrikt kulturlager i det nordligaste schaktet närmast lageransamlingen runt gården. I kulturlagret framkom rikligt med keramik som daterar det till sen romersk järnålder. Av speciellt intresse var ett omfattande avfallsmaterial från kamtillverkning. Det aktuella schaktet tangerar området inom vilket ett betydande material från kamtillverkning tidigare framkommit vid ytavsökning.

En mindre utgrävning företogs också i anslutning till bebyggelse inom St. Uppåkras radby där det föreligger ett betydande detektormaterial från medeltiden. Ett fyndmaterial vars äldsta artefakter kan dateras till 1300-talet påträffades i ett ca. 80 cm tjockt lager som nederst begränsades av en stenläggning. Sannolikt berör det upptagna schaktet ett parti av en medeltida gårdsanläggning.

En mindre utgrävning genomfördes i samband med dräneringsgrävning i slutet av 1997 utmed kyrkans norra och östra sidor. Därmed kunde konstateras att fyllningen ned till ett djup av 1,6 m bestod av fyllningsmassor. Därunder vidtog ett 0.2 m tjockt kulturlager som av keramiken att döma tillhör järnålder. En detektorsökning av det vid dräneringsarbetet uppgrävda materialet gav fynd från såväl vendeltid som vikingatid.

Geofysiska mätningar

Inom fyra utvalda områden - fältet söder om kyrkan, en mindre yta norr om Storehög, förhöjningen sydväst om kyrkan samt en yta i sydöstra delen av fornlämningsområdet - har geofysiska mätningar genomförts av experter från Bradford respektive Kiel. Valet av två undersökningsområden baseras på deras relation till omfattande kulturlageruppbyggnad kombinerad med ansamlingar av detektorfynd. Inom ytan norr om Storehög uppmärksammades färgningar i gräsvegetationen som eventuellt kunde indicera anläggningar under matjorden. I områdets sydöstra del förekommer en tydlig avgränsning av detektorfynden som kan relateras till en långsmal förhöjning i terrängen. Denna kunde vara de nedplöjda delarna av en vall (Fig. 8). Avsikten med dessa mätningar var att försöka spåra anomalier i jordlagren som härrör från lergolv, stenläggningar, brunnar, nedgrävningar, hägnadsrännor, ansamlingar av metallföremål mm. Såväl olika former av protonmagnetometer (geoflux gradiometer) som georadar har utnyttjats. De utslag som dokumenterats kan härröra från exempelvis stora stolpburna hus, grophus, järnbearbetningsplatser och brunnar. En viktig uppgift blir att undersöka de anamolier som uppmärksammades vid analysen av de geofysiska mätningsresultaten.

Inför framtiden

Av redovisningen ovan framgår att betydelsefull men likväl begränsad information om

fornlämningen framkommit under de senaste två åren. De utnyttjade undersökningsmetoderna kommer att kompletteras så att insatserna kommer att omfatta hela fornlämningsområdet. Inför den närmaste framtiden kommer detektorsökning och borrningar att fortsätta. Områden med svartfärgad jord i St. Uppåkras närhet kommer att bli föremål för detektorinventering för att fastställa eventuella satellitboplatsers kronologiska relation till centralboplatsen. Därvid kommer fälten i anslutning till L. Uppåkras radby att bli föremål förundersökningar för att fastställa åldern på denna bebyggelse.

En ingående uppmätning av fornlämningsområdets yttopografi har inletts för att med stöd av borrningsresultaten kunna utarbete en modell av boplatslagrens uppbyggnad.

Eftersom fornlämningen är av omfattande dimensioner kan endast en liten del av fornlämningsytan bli föremål för utgrävning. Detektorsökning i kombination med borrningsresultat och geofysiska mätningar kommer förhoppningsvis att underlätta avgränsningen av de ytor som borde vara mest intressanta att undersöka.

När det gäller framtida insatser skall bara ett urval presenteras utan att för den delen rangordna deras betydelse.

En analys av kulturlagertillväxten har implikationer för bedömningen av bosättningens struktur och utveckling. Orsakerna till varför man väljer att bo kvar på samma plats och åstadkomma en omfattande kulturlagerbildning måste beaktas. Utgrävningarna antyder att kulturlagerackumulationen inleds under sen förromersk järnålder och avslutas under tidig folkvandringstid. Därmed skulle fem seklers bosättning resulterat i tjocka kulturlager medan bosättningen under yngre järnålder endast avsatt ett förhållandevis tunt lager som till betydande delar har plöjts sönder.

De utförda undersökningarna är alltför rumsligt begränsade för att avgöra hur och var kulturlagren har utbildats. Här måste till undersökningar av varierande omfattning inom hela fornlämningsområdet för att få en bättre kännedom om kulturlagrens uppbyggnad.

Bosättningens utformning är också av betydelse att närmare analysera. Knappast någon av de sydskandinaviska centralplatserna har en i tid så omfattande bebyggelsekontinuitet som Uppåkra med utnyttjande under ungefär ett årtusende. Frågeställningar kring hur bebyggelsen förändras under denna långa tid, ifall det exempelvis förekommer lakuner i bebyggelsen kan endast besvaras genom specialinriktade men likväl omfattande fältarkeologiska insatser. Detta gäller också insyn i de enskilda bostadsenheternas utformning och relation inom boplatsen.

Flera vägar har anknytning till St. Uppåkra by. Den mest betydelsefulla vägen är den som från Helsingborg har följt Västskåne ned till Trelleborg. Dess sträckning i fornlämningsområdets norra del har förändrats men synes vara intakt i den södra delen (Fig. 8). Här har vägen gått rakt igenom ett fyndrikt parti med tjocka kulturlager. En granskning av detta parti borde ge underlag för att tidsfästa vägen i förhållande till bebyggelsen. Av speciell betydelse vore att kunna undersöka bebyggelsens rumsliga struktur i förhållande till vägen.

Strax söder om boplatsområdet går vägen över en våtmark (Fig. 4). En väg som har anknytning till en boplats av Uppåkras betydelse och omfattning bör rimligtvis ha varit försedd med ett anlagt vad eller en bro för att underlätta kommunikationerna. Här skulle det finnas möjlighet att finna trädelar lämpliga för dendrokronologiska mätningar.

Som redan anförts finns det redan viss kunskap om den gravläggning som kan kopplas till bosättningen i Uppåkra. Att gravar överhuvud taget förekommer inom boplatsområdet tyder på att funktionsförändringar har ägt rum från bosättningsyta till gravplats vilken senare åter tagits i anspråk för bosättning. Frågan är ifall de belagda gravarna endast är enstaka företeelser eller anger att det förekommer verk-

liga gravfält inom fornlämningsområdet. Öster om fornlämningsområdet framkom vid en mindre exploateringsgrävning på 1980-talet ett gravfält med fyra gravar, både brand- och skelettgravar, från yngre romersk järnålder/ folkvandringstid (Fig. 4). Exploateringsgrävningen ger inte underlag för att bedöma hur omfattande detta gravfält är eller om det kan omfatta ett längre avsnitt av boplatsens användningstid. Gravarna låg förhållandevis ytligt varför det kunde förmodas att gravar förstörts genom jordberedning. Sökning med metalldetektor har dock inte resulterat i några fynd.

Vid vandring över åkrarna inom fornlämningsområdet har mindre nivåförändringar uppmärksammats. I den sydöstra delen finns en långsmal förhöjning som har en viss likhet med lämningarna efter en utplöjd vall (Fig. 8). En mindre väg mellan byarna är markerad med samma sträckning på en karta från 1700-talet. Genom den södra kulturlageransamlingen finns en fördjupning i nord-sydlig riktning som har likheter med en hålväg (Fig. 8). Även inom andra åkrar förekommer mindre nivåförändringar som kan markera olika ingrepp i den ursprungliga markytan. Ifall de är naturliga förändringar eller resultatet av människors åverkan kan förhoppningsvis fastställas genom användning av geofysiska mätningar eller mindre grävningsinsatser.

Under hösten 1997 har avsökningen med metalldetektor blivit så ingående att speciella mönster vad avser fyndspridningen inom de olika koncentrationerna kunnat registrerats. Ifall dessa mönster kan relateras till förhistoriska konstruktioner eller avspeglar senare åverkan av fyndförande lager torde kunna avslöjas vid framtida utgrävningar.

Kyrkan och kyrkplatsen är ett annat forskningsområde. Den tidigmedeltida kyrkan revs på 1860-talet och ersattes av den nuvarande. Att döma av grundmursrester som framkommit vid ett par mindre ingrepp tycks den nya kyrkan ha uppförts något norr om den gamla. I så fall finns vissa delar av den gamla kyrkan bevarad söder om den befintliga. Vid kyrkobygget på 1800-talet omformades den ovala kyrkogården till en rektangulär yta. Den nuvarande kyrkogårdsmuren består av sten från den gamla kyrkan som borde kunna ge betydelsefull kunskap om den äldre kyrkokonstruktionen. Kyrkplatsen är något perifert belägen i förhållande till den kända radbyn. Kanske den gamla stenkyrkan hade en föregångare i en träkyrka tillhörig en storgård vilket indiceras av åkerbeteckningen *Dynnegårdsåkern* (Riddersporre 1996; Riddersporre denna volym). Av intresse är att ett relikskrin – ett enkolpion – i form av ett krucifix påträffades vid detektorsökning strax norr om kyrkan. Relikskrinet dateras till 1000-talet (Mildner 1997:13). Det kan knappast framstå som alltför långsökt ifall man förknippar det med en äldre träkyrka på platsen.

På Sockerfabriksaktiebolagets fosfatkarta över de skånska sockerbetsjordarna framstår koncentrationen av fosfater kring Uppåkra som den största i Skåne (Arrhenius 1934; Riddersporre 1996). I en nyligen presenterad analys av relationen mellan fosfatkoncentrationernas omfattning och järnåldersbebyggelsens hierarki i sydöstra Skåne visar hur man kan gå vidare i uttolkningen av resultat från fosfatkartering (Thurston 1996a, 1996b). Avsikten är att vidare fosfatanalys men också andra kemiska analyser kan komma till användning vid att studera den omfattande och komplexa stratigrafien för att spåra boplatshorisonter men också eventuella odlingsstadier.

Det lokala perspektivet

Hur järnåldersbebyggelsen varit utformad i Uppåkraboplatsens närområde kan ge ett viktigt bidrag till uttolkningen av platsens betydelse såväl lokalt som regionalt. Äldre information består av indirekta belägg för bosätt-

ning. Vid Källby strax söder om Lund, omedelbart norr om Höje å och ca. tre kilometer från Uppåkra har delar av ett gravfält från romersk järnålder undersökts (Stjernquist 1955; Strömberg 1955, 1961) (Fig. 2). Inom samma område föreligger bebyggelselämningar från järnåldern samt en rikt utstyrd mansgrav från vendeltid-tidig vikingatid (Wilson 1955). I Härup mindre än 2 km sydväst om Uppåkra står en runsten av efter-Jelling typ vilken omnämner en Toke som "fann döden västerut" (Jacobsen & Molte 1942:322). Enligt uppgifter från mitten av 1800-talet skulle man i närheten av runstenen ha påträffat skelettgravar samt stenläggningar med brandlager som möjligen kan ha varit brandgravar (Bruzelius 1878). Glaspärlor samt ett svärd med handtaget omvirat med tråd sägs ha påträffats.

Under de senaste åren har exploateringsundersökningar givit betydelsefull information om bosättning och gravläggning i Uppåkras närhet. Vid en exploateringsundersökning vid Hunnerup på södra sidan om Höje å framkom omfattande boplatslämningar (Fig. 2). Delar av flera stolpburna hus liksom grophus, daterade från romersk järnålder till vendeltid, dokumenterades (Bergenstråhle 1996a). Vid Flackarp, ca. 300 meter nordväst om boplatsen i Hunnerup, framkom husrester från romersk järnålder (Bergenstråhle 1996c). Denna boplats torde kunna kopplas samman med Källbygravfältet på andra sidan ån. Möjligen kan boplatslämningarna i Hunnerup och Flackarp utgöra ett sammanhängande stort boplatsområde med lång användningstid i närheten av passagen över Höje å för den väg som också passerar Uppåkra (Fig. 2).

I samband med järnvägsutbyggnad i södra delen av Hjärups by, drygt två kilometer väster om Uppåkra, utfördes en exploateringsundersökning (Fig. 2). Därvid dokumenterades tre huslämningar, den största med en längd på ca. 50 meter, brunnar samt ett mindre gravfält med fyra gravar (Runkis 1996). Såväl bebyggelselämningarna som gravarna dateras till sen romersk järnålder–tidig folkvandringstid.

Vid provundersökningar vid Nevisborg i södra delen av Staffanstorp och ca. 4 km söder om Uppåkra har omfattande boplatslämningar från bl.a. romersk järnålder belagts (Bergenstråhle 1996b) (Fig. 2). I Önsvala, ca. 5 km sydväst om Uppåkra, har en boplats från sen förromersk järnålder med hägnader och hus undersökts (Fig. 2). Ett av husen hade en längd på femtio meter (Göthberg *et al.* 1995:72 f.; Wallin 1996). Mindre än en kilometer från denna boplats har ett gravfält med gravläggningar från sen romersk järnålder till sen vikingatid undersökts (Larsson 1982). Bl.a. rymmer gravfältet några fyndrika kvinnogravar. Vid Djurslöv, Ca. två kilometer västerut har gravar från romersk järålder påträffats (Stjernquist 1955).

Flera men tyvärr oftast i yta begränsade undersökningar markerar att det inom en radie på 5 kilometer från Uppåkra funnits bosättningar, ett par av betydande omfattning, som existerat samtidigt med Uppåkraboplatsen (Fig.2). Några av dessa rymmer stora hus och fyndrika gravar som ger belägg för ett stratifierat samhälle vars relation till Uppåkra närmre bör analyseras.

Ca. tre kilometer nordväst om Uppåkra fanns en passage över Höje å (Fig. 2). På ett avstånd av något mer än fem kilometer mot sydväst fanns ett vad över Sege å. Från Uppåkraboplatsen kan två betydelsefulla passager ha kontrollerats. Mellan dessa båda viktiga övergångar kan en lätt ryttartrupp ha förflyttat sig på ungefär en halvtimme. Uppåkraboplatsen får på detta sätt ett mycket strategiskt läge.

För att kunna studera fornlämningen i ett lokalt perspektiv finns det en annan form av fyndplats av speciellt intresse. Gullåkra mosse är belägen ungefär 2 kilometer sydöst om Uppåkra (Fig. 2). I denna mosse har vid torvtäkt ett antal föremål påträffats. En lur från bronsåldern, en torque av brons från förromersk järnålder samt lansspetsar från yngre romersk järnålder-folkvandringstid har tillvaratagits

(Stjernquist 1996). Dessa fynd visar på att offer av föremål ägt rum i mossen under lång tid. Det är högst tänkbart att det föreligger någon form av relation mellan Uppåkraboplatsen och offermossen. Kanske mossen tjänat som en samlingsplats för områdets samlade befolkning (Fabech 1994). Tyvärr har torvtäkten varit omfattande. Detektorsökning kombinerad med utgrävning skulle förhoppningsvis fastställa om det fortfarande förekommer intakta partier av offerplatsen.

Uppåkras relation till kustbebyggelsen är också ett betydelsefullt forskningsområde. Närmaste lämpliga ankringsplats ligger i Höje ås nedre lopp vid Lomma ca. 7 kilometer rakt västerut (Fig. 2). Lomma är omnämnt i kung Knuts donationsbrev 1085 då tomtskatten från orten skänks till domkyrkan (Holmberg 1977; Callmer denna volym). Detta tyder på att Lomma haft en statsliknande struktur. Halvkretsvallar på båda sidor av ån finns markerade på kartor över området söder om byn (Pauli 1983; Skansjö 1985). Tyvärr har omfattande lertäkt förstört betydande delar av detta område. Men vissa ytor återstår och dessa borde bli föremål för någon form av undersökning. Vid kommunikation mellan Lomma och Uppåkra kan knappast den grunda Höje å ha varit lämplig för vattentransport. Däremot kan man tänka sig att den isbelagd fungerade som en utmärkt transportled. På rekognosceringskartan från början av 1800-talet finns en mindre väg som leder från en plats norr om Uppåkra direkt till det område som omfattas av halvkretsvallen vid åmynningens östra brink (Fig. 2). Möjligen markerar denna vägsträckningen en äldre kommunikationsled mellan en inlandets centralplats och dess omlastningsplats vid Öresund.

Den nära geografiska närheten till Lund och relationen mellan de båda platsernas politiska, ekonomiska och kultiska funktioner är också en aspekt av stor betydelse att närmre penetrera (Andrén i denna volym; Hårdh i denna volym).

Uppåkra och dess omgivning kommer att generera forskningsuppgifter för flera år framöver.

Noter

1. Projektet leds av Lars Larsson och Birgitta Hårdh. Övriga projektmedlemmar är Mats Anglert (medeltidsarkeologi), Bertil Helgesson, Lena Nilsson (osteologi), Ole Stilborg (keramisk analys) och Berta Stjernquist, samtliga från Arkeologiska institutionen,Lund, Bengt Jacobsson och Mats Regnell (paleoekologi), Riks-antikvarieämbetets Uppdragsverksamhet-Syd, Nils Björhem, Malmö museer och Lennarts Carlie, Hallands Länsmuseer.

2. Till de inledande undersökningarna i Uppåkra har anslag erhållits från Berit Wallenbergs Stiftelse, Crafoordska Stiftelsen, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen och Åke Wibergs Stiftelse. För huvudprojektet *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern* har anslag erhållits från Riksbankens Jubileumsfond. Artikelförfattaren önskar framför ett stort tack för dessa anslag. Ett speciellt tack går till den grupp amatörarkeologer från Bornholm som med sin metalldetektorsökning givit undersökningarna en lovande start samt till Jonas Paulsson som ihärdigt fortsatt detektorsökningen. Jag tackar också de amatörarkeologer, speciellt Göran Ingelberg, som välvilligt ställt sina fynd till vårt förfogande.

3. Två undersökningar (Fig. 7, nr. 1 och 3) har utförts i samarbete mellan förf., Bertil Helgesson och Arne Sjöström. Bertil Helgesson har varit ledare för en undersökning (Fig. 7, nr. 2) liksom Jörn Staecker (Fig. 7, nr. 5). För uppgifter om dessa utgrävningar framföres ett stort tack. Samtliga uppmätningar har utförts under Arne Sjöströms ledning. Förf. vill framföra ett speciellt tack för dessa insatser.

Referenser

Arrhenius, O. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. *Sveriges Geologiska Undersökning Årsbok* 28:3. Stockholm.

Axboe, M. 1992. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1991.* Det Arkæologiske Nævn. København.

Bergenstråhle, I. 1996a. *Arkeologisk utredning. Skåne, Lunds stad, St. Lars, Hunnerup 1.* Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:31. Lund.

- 1996b. *Arkeologisk utredning. Skåne, Nevishögs sn, Nevishög 13:1.* Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:32. Lund.

- 1996c. *Långhus från yngre järnålder. Skåne, Flackarps socken, Flackarp 9:6. 1995. Arkeologisk slutundersökning.* Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:76. Lund.

Berlin, H. Benfynden från järnåldersboplatsen i Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder.* Malmöfynd 6. Malmö.

Bruzelius, N. G. 1878. *Arkeologisk beskrifning öfver Bara härad.* Utgiven av I. Ingers 1974. Lund.

Carlie, L. 1992. *Brogård - ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur.* Halland Länsmuseers Skriftserie no. 6. Lund.

Fabech, C. 1993. Skåne - et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.

- 1994. Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991.* Arkæologiske Studier Vol. X.

Göthberg, H., Kyhlberg, K. & Vinberg, A. (red.) 1995. *Hus och Gård.* Katalogdel. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 13.

Holmberg, R. 1977. *Den skånska Öresundskustens medeltid.* Acta Archaeologica Lundensia 8:11.

Hjelmqvist, H. 1955. *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden.* Opera Botanica 1:3. Stockholm.

Jacobsen, L. & Moltke, E. 1942. *Danmarks Runeindskrifter.* København.

Jørgensen, L. 1995. Stormandssæder og skattefund i 3.-12. århundrede. *Fra Fortid og Nutid* 1995:2.

Larsson, L. 1982. Gräbern und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit bei Önsvala in südwestlichen Schonen, Schweden. *Acta Archaeologica* 52.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ett hövdingaeller kungasäte. *Fornvännen* 1998.

Mildner, C-A. 1997. Medeltida stavkyrkor och stenkyrkor. Skånska kyrkor. *Skånes Hembygdsförbund Årsbok* 1997.

Nielsen, K. H. & Petersen, P. V. 1993. Detektorfund. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.), *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark.* Aarhus

Pauli, U. 1983. Lantmäterit dokumenterar Lommas historia. *Ale, historisk tidskrift för Skåneland* 1983:1.

Ramqvist, P. H. 1991. Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevanderingstid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *META* 1996:3.

Runkis, J. 1996. Boplats och gravar vid Hjärup. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige* 1996:2-3.

Skansjö, S. 1985. *Malmös tidigmedeltida föregångare? Om Lomma såsom stadsbildning eller bondby enligt det äldsta skriftliga källmaterialet.* Lomma kommun, Kulturnämnden. Lund.

Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern.* Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, vol. XLVII. Lund.

- 1955. *Simris: On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age.* Acta Archaeologica Lundensia 4:2.

- 1996 Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995. Lund.

Strömberg. M. 1955. Tre nyfunna gravar från senromersk järnålder vid Källby. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok* 1955.

- 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen I-II.* Lund. Act Archaeologica Lundensia 4: 4.

Swanander, J. F. 1958. Bara härad i slutet av 1700-talet. Ingers, I. (red.), *Dissertatio Gradualis de Territorio Bara.* Lund.

Tesch, S. 1992. House, farm and village in the Köpinge area from Early Neolithic to the Early Middle Ages. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.), *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region.* Acta Archaeologica Lundensia 4:19.

Thurston, T. L. 1996a. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: boundaries, intergration, and political economy in the South Scandinavian Iron Age.* Dissertation. Madison.

- 1996b. Reconstructing local and regional landscapes in Viking Age and Early Denmark. *Meta* 1996:1.

Vifot, B. M. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936.

Wallin, L. 1996. *Det långa huset i Önsvala. Skåne, VA Kallby-Önsvala och väg 12. 1986-1990. Arkeologisk utredning, förundersökning och undersökning.* Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:83.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Høvdingesamfund og Kongemagt.* Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2.

Wilson, D. M. 1955. An Early Viking Age Grave from Källby, Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum.* 1955.

Centrala platser – centrala frågor, s. 113–127.

Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra

Birgitta Hårdh

Preliminary notes about the detector finds from Uppåkra

The numerous metal objects discovered with metal detectors at Uppåkra in 1996–97 have profoundly changed the conditions for discussing and interpreting the place. The majority of the objects derive from the latter part of the Iron Age. The objects are evidence of crafts, trade, cult and prestigious inhabitants. Evidence from coin finds now permit us to grasp something of the chronology and also discuss the possible relations between the neighbouring town of Lund and the settlement at Uppåkra.

Birgitta Hårdh, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND.

Inledning

Fram till den 19de april 1996 hade Uppåkra i arkeologkretsar varit känt som en ovanligt stor boplats med ovanligt tjocka kulturlager från äldre järnålder. Vifots grävningar 1934 gav ett rikligt material främst från sen romersk järnålder/tidig folkvandringstid (Stjernquist 1996:94 ff.). På grund av kulturlagrens storlek och mäktighet uppfattades platsen gärna som ett centrum av något slag. Då och då hade också tankar framförts att denna stora boplats skulle vara Lunds föregångare men här fanns en besvärande tidslucka på 4-600 år att ta hänsyn till.

Ibland sker överraskningar i den arkeologiska världen. Det är ingen överdrift att säga att resultaten från detektorundersökningarna våren 1996 i Uppåkra var ett sådant tillfälle. Att det skulle komma fram några intressanta fynd var väl alla inställda på men att det skulle bli sådana kvantiteter, ett så varierat material och av en sådan kvalitet hade nog ingen kunnat förutse. Redan efter den första dagen av detektorsökning stod det klart att Uppåkra haft en betydande bosättning också i yngre järnålder, särskilt i vendel- och vikingatid.

Hittills har intensivavsökningar med 15-20 detektorsökare ägt rum under fyra veckoslut under 1996-97. Vidare har en projektdeltagare under tre månader utfört kompletterande avsökningar. Sökningarna har hittills koncentrerats på andra metaller än järn på grund av de stora ansamlingarna av material i marken. Hittills har mer än 3000 fynd registrerats. Varje fynd har mätts in med totalstation så att det nu går att framställa utbredningskartor över olika fyndkategorier.

Registrering av fynden

Vad som nu kan meddelas är en högst preliminär redogörelse. Metallsökningarna måste fortgå i flera omgångar än. Erfarenheter från danska boplatser visar att ploglagret fortfarande efter flera års avsökning ger rikligt material. Vi kan alltså med stor sannolikhet vänta att mängden fynd kommer att öka väsentligt. Det hittills framkomna materialet har registrerats och klassificerats preliminärt. En databas

med enkla sökord har upprättats. Endast förhistoriskt material har hittills lagts in. Det är i hög grad nödvändigt att någon med god materialkunskap tar sig an de medeltida fynden.

Databasen är uppbyggd med ett fåtal sökposter och i viss mån hierakiskt. Varje föremål har ett individuellt nummer som relaterar sig till koordinater på undersökningsområdet. De enskilda föremålen registreras efter material, datering och typ (Fig 1). Tabell I visar materialets kronologiska fördelning.

Tabell I. Kronologisk fördelning av daterade fynd

förromersk och romersk järnålder (yngre romersk järnålder 24)	61	10%
folkvandringstid	39	7%
vendeltid	234	40%
vikingatid	251	43%
(antal inlagda poster 980108: 1458)		

Tabell 1 visar tydligt hur materialet från yngre järnålder tilltar markant. Det är dock redan på detta stadium klart att siffrorna är högst preliminära.

De hittills daterade föremålen är mynt, fibulor och annat som kunnat dateras utan större svårigheter. Detta betyder att en mer ingående analys av materialet väsentligt kommer att öka siffrorna för daterade föremål. Så är t ex ett stort antal nålar inte medtagna. Dessa uppvisar en stor variation av former med rundade, kubiska eller kubooktaedriska huvuden, gärna försedda med öglor. Preliminärt kan sägas att de huvudsakligen hör hemma i yngre järnålder. Vikterna, som utgör ett betydande material, är heller inte genomgångna och daterade. De kommer med största sannolikhet att öka andelen vikingatida fynd. Fortsatta detektoravsökningar kan förväntas bekräfta eller förstärka trenden med en betydande övervikt för sena dateringar. Det är viktigt att hålla i minnet att detektorsökningen bara når något

Fig. 1. Exempel på post i föremålsregistret.

tiotal centimeter ner i jorden och alltså bara berör den övre delen av ploglagret. Det är också här de yngsta fynden kan förväntas. Fyndsammansättningen från detektorsökningen visar alltså sammansättningen i ploglagret men säger ingenting om vad som eventuellt finns i djupare liggande lager.

Inmatningen av föremålen i relation till områdets koordiater möjliggör kartering efter tidsavsnitt eller olika fyndkategorier. Kartorna måste emellertid betraktas med en hel del källkritiska aspekter i medvetandet. Alla områden är inte lika väl avsökta. Till stor del beror detta på grödan vid olika tillfällen. Avsökningsförhållandena har också varierat, t ex om ytan varit harvad eller bara plöjd. Vilket material som kommer fram kan också bero på lokala förhållanden, hur djupt har man plöjt? Har plogen på vissa ställen nått ner i djupare liggande lager än på andra?

Fig. 2 visar samtliga inmätta punkter. Det är väsentligt att vid kommande avsökningar fastställa utbredningen av fyndspridningen, försöka hitta avgränsningar samt att undersöka om glest belagda eller fyndtomma områden verkligen är det. Strax söder om den gård som är centralt placerad i undersökningsområdet och där Vifots grävning ägde rum, finns t ex ett

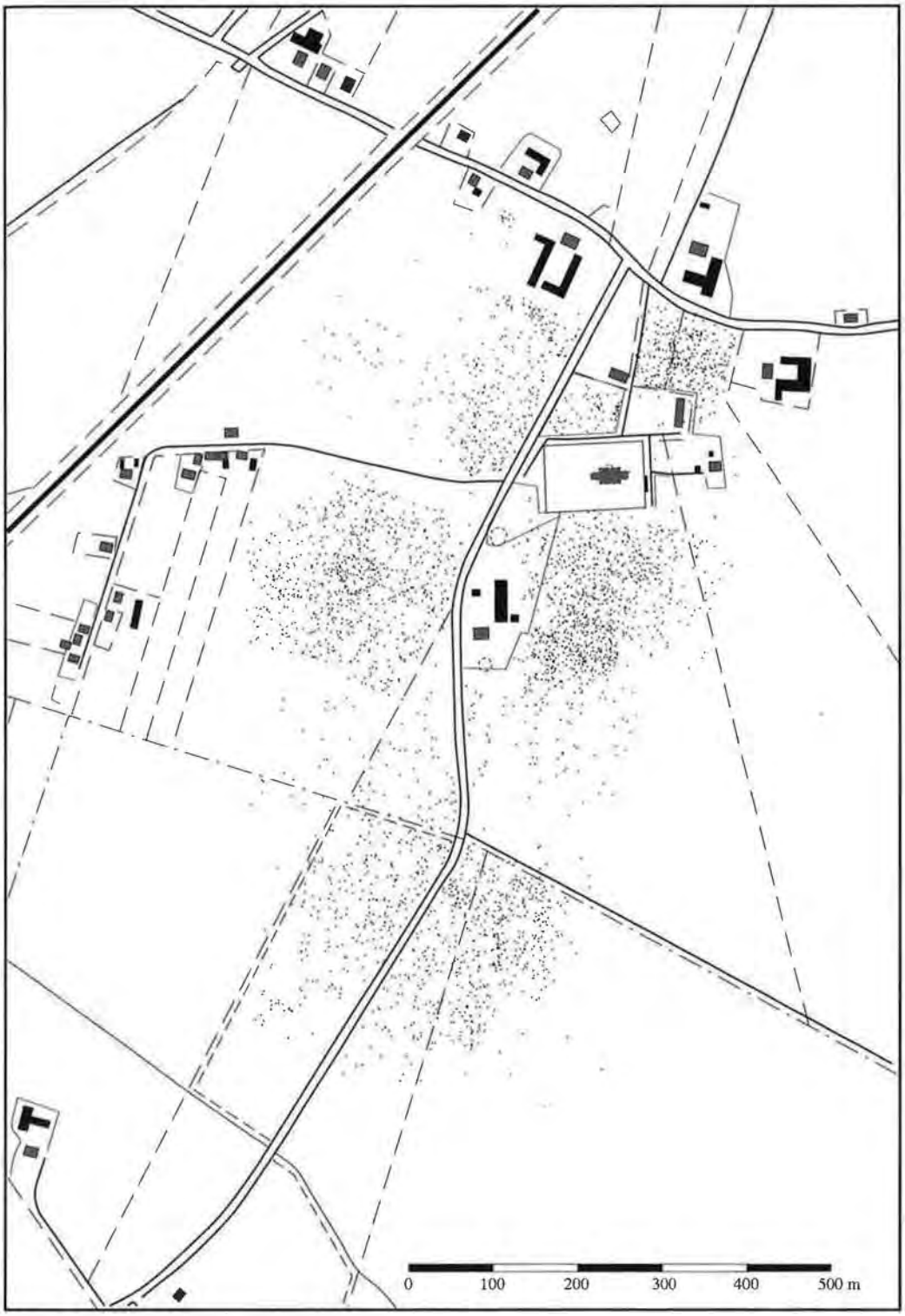

Fig. 2. Karta över samtliga inmätta punkter.

område, som på kartan framstår som relativt fyndtomt. Här har tidigare en samling lans- och spjutspetsar framkommit vid ytbesiktning (Larsson & Hårdh 1998:Fig. 2). Området har också avsökts med detektor och ytterligare lansspetsar har då kommit fram. De är i stor utsträckning förböjda och visar tydligt medveten förstörelse. Det ligger nära till hands att se ansamlingen av spetsar som ett offerfynd. Området har i övrigt varit relativt fyndfattigt och detta måste uppfattas som reellt eftersom området avsökts noggrant. Det förefaller alltså vara ett område med sparsam eller ingen bebyggelse.

Fig. 3 visar fynd daterade till förromersk och romersk järnålder. Materialet fördelar sig på två tydliga koncentrationer. Den ena finns i anslutning till Vifots grävning 1934. I åkern utanför schaktet har vid ytinventeringar framkommit, ben- och hornavfall samt keramik av romersk järnålderstyp. Fynden utgörs av fibulor, romerska mynt mm (Fig. 4).

Materialet från folkvandringstid är begränsat (Fig. 5). En stor andel av det utgörs av korsformiga fibulor (Fig. 6). Utbredningen överensstämmer i stort med föregående perioders men med en viss spridning till fältet väster om gården. Till fynden från denna period bör ett hänge med försilvrad yta och ornament belagt med guld räkas. En "guldgubbe", som visserligen inte framkommit med detektor, ger en antydan om platsens karaktär (Larsson & Hårdh 1998:Fig. 3).

Fynden från vendel- och vikingatid (Fig. 7 och 8) förstärker det intryck av spridning till flera platser, som redan de folkvandringstida fynden angivit. Nu framträder flera tydliga koncentrationer av metallfynd. Särskilt tydligt framträder fältet söder om kyrkan, väster om den centralt belägna gården. Fynden från vendel- och vikingatid utgör ju den kvantitativt största delen av de daterade detektorfynden. Fynden från de båda perioderna har i stort sett samma utbredning. Noteras kan dock en viss spridning av de vikingatida fynden längre norrut, upp mot kyrkan och norr därom. De ansluter på så sätt till den medeltida bebyggelsen men också till den plats strax sydöst om kyrkan där åkernamnet "Dynnegårdsåkrarna" möjligen anger att här legat en inhägnad storgård (Riddersporre 1996:25 f.; denna volym). Norr om och öster om kyrkan har en del medeltida föremål framkommit. Dessa ansluter väl till den medeltida bytomt som funnits där. Det är nu av största betydelse att också det medeltida materialet blir genomgånget och klassificerat.

Materialet från vendel- och vikingatid består till stor del av fibulor. De vendeltida fibulorna visar ett brett spektrum av de olika typer som är vanliga i sydskandinaviska sammanhang, dvs näbbfibulor, fågelfibulor, djurformade, s-formade, ovalfibulor, likarmade och rektangulära (Fig. 9). De är ofta av hög kvalitet och i stor utsträckning hela. Materialet innehåller också en stor variation av djurornamentik.

Beträffande de vikingatida fynden kan nämnas att det hittills föreligger 17 fragment av ovala spännbucklor. Anmärkningsvärt är här att dessa är små fragment som ger intryck av att vara metallskrot (Fig. 10). Till vikingatidsfynden hör också en uppsättning av treflikiga spännen. Dessa är, till skillnad från de ovala spännbucklorna, till stor del hela. De vikingatida fynden är mycket varierade med en stor andel unika typer (Larsson & Hårdh 1998: Fig. 8–10). Hit hör t ex en liten mansfigur i silver, några plastiskt utformade drakar, en Odenfigur och ett förgyllt djurhuvud av brons. Det sistnämnda har paralleller bl. a. i selbågarna från Mammen och bältebeslag från Jelling alltså i högst prestigefyllda miljöer (Fuglesang 1991: 90 ff., med figs.).

Preliminära tolkningar

Bland fynden finns alltså både sådant som har kultisk anknytning och sådant som har sam-

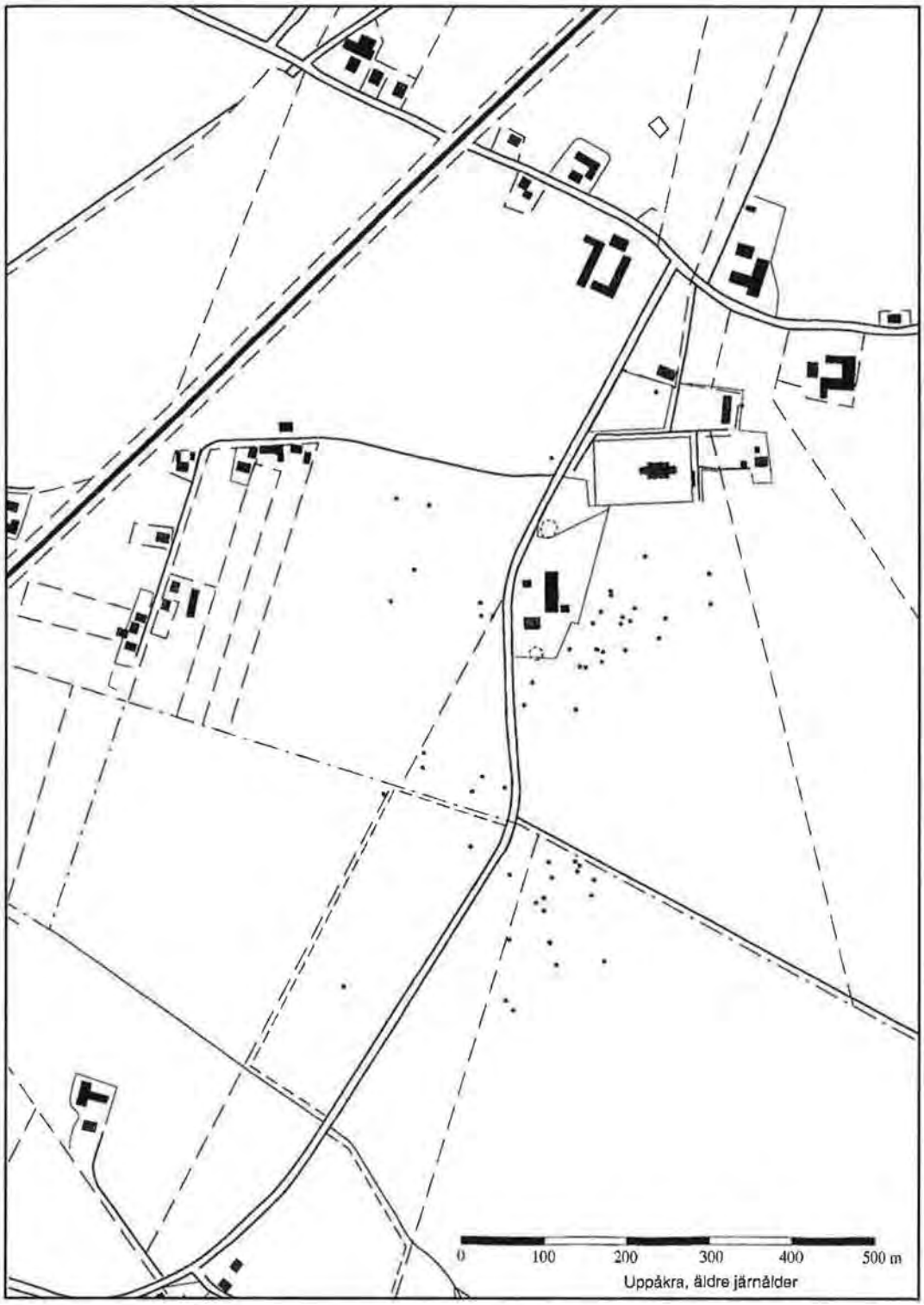

Fig. 3. Utbredning av fynd från förromersk och romersk järnålder.

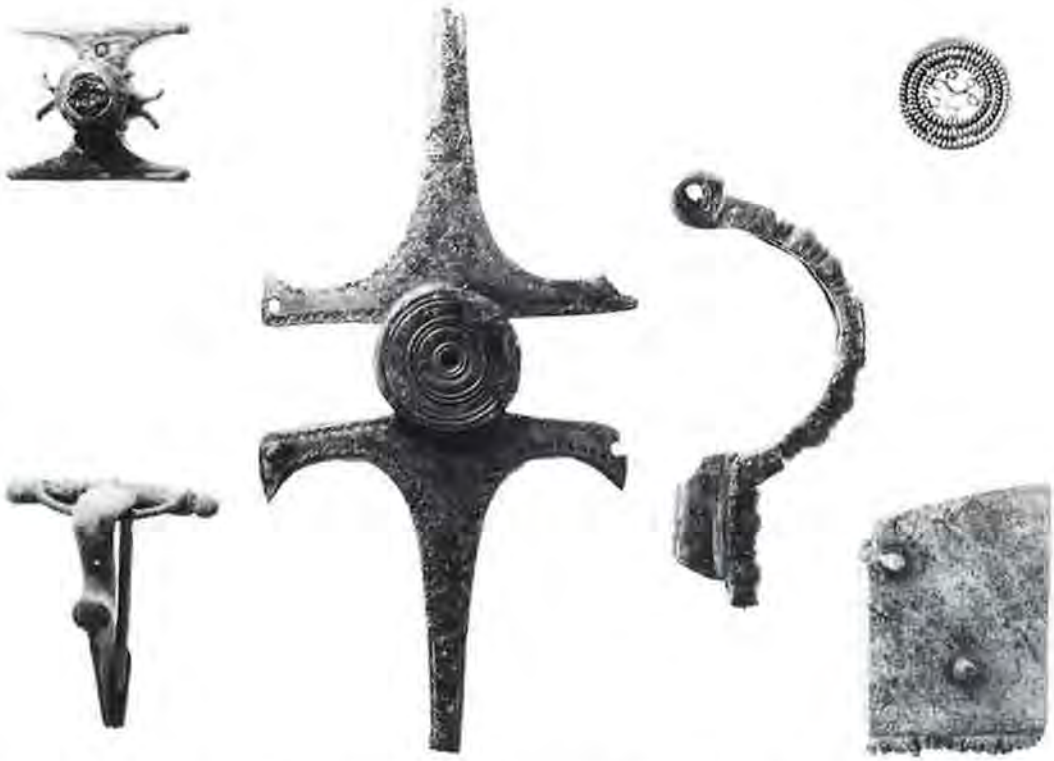

Fig. 4. Exempel på föremål från romersk järnålder, sporre, ett svärdsbeslag, guldsmycke, kamfragment och fibulor. 1:1.

band med samhällets högsta skickt. Detta bör beaktas när platsens karaktär ska bedömmas. Det kan nämnas att på ett fält sydöst om gården har en rad uppseendeväckande fynd framkommit, de ovan nämnda drakarna och Odenfiguren, ett galthuvud i silver med granatöga samt guldbelagda hängen, spännen och beslag. Föremålen hör hemma i vendel- och vikingatid och anger såväl kult som prestige (Fig. 11). I yngre järnålder var kulthandlingarna, enligt Fabech knutna till stormannens eller hövdingens gård (Fabech 1991:298 ff.) och möjligen anger denna ansamling av fynd ett sådant förhållande.

Viktlod har framkommit till ett antal av hittills 124 stycken. De har ännu inte bearbetats och är bara mycket preliminärt daterade. Huvuddelen tillhör emellertid yngsta järnålder eller äldsta medeltid. Vanliga former är sfäriska vikter med tillplattade poler och kubooktaedriska, ofta med punktmarkeringar (Fig. 12). Det är uppenbart att en bestämning och datering av viktloden väsentligt kommer att öka det vikingatida materialet. Vikterna visar samma utbredning som fynden från yngre järnålder. Det stora antalet vikter bör också vara en indikation på platsens karaktär.

Beläggen för metallbearbetning är mångfaldiga. Här är det viktigt att komma ihåg att metallsökningen inte beaktat järn. För att rättvist bedömma metallbearbetning är registrering av järnslagg och redskap av järn naturligtvis nödvändigt. Den är också viktigt att företa reguljära ytinventeringar bl. a. för att söka efter gjutformar, deglar mm. Det här registrerade materialet består huvudsakligen av metallklumpar, främst brons, gjuttappar och annat avfall. Till sammanhanget hör en patris i brons för framställning av en variant av Terslevfibulor (Larsson & Hårdh 1998:Fig. 7). Ornamentiken visar en knutornamentik liknande den som

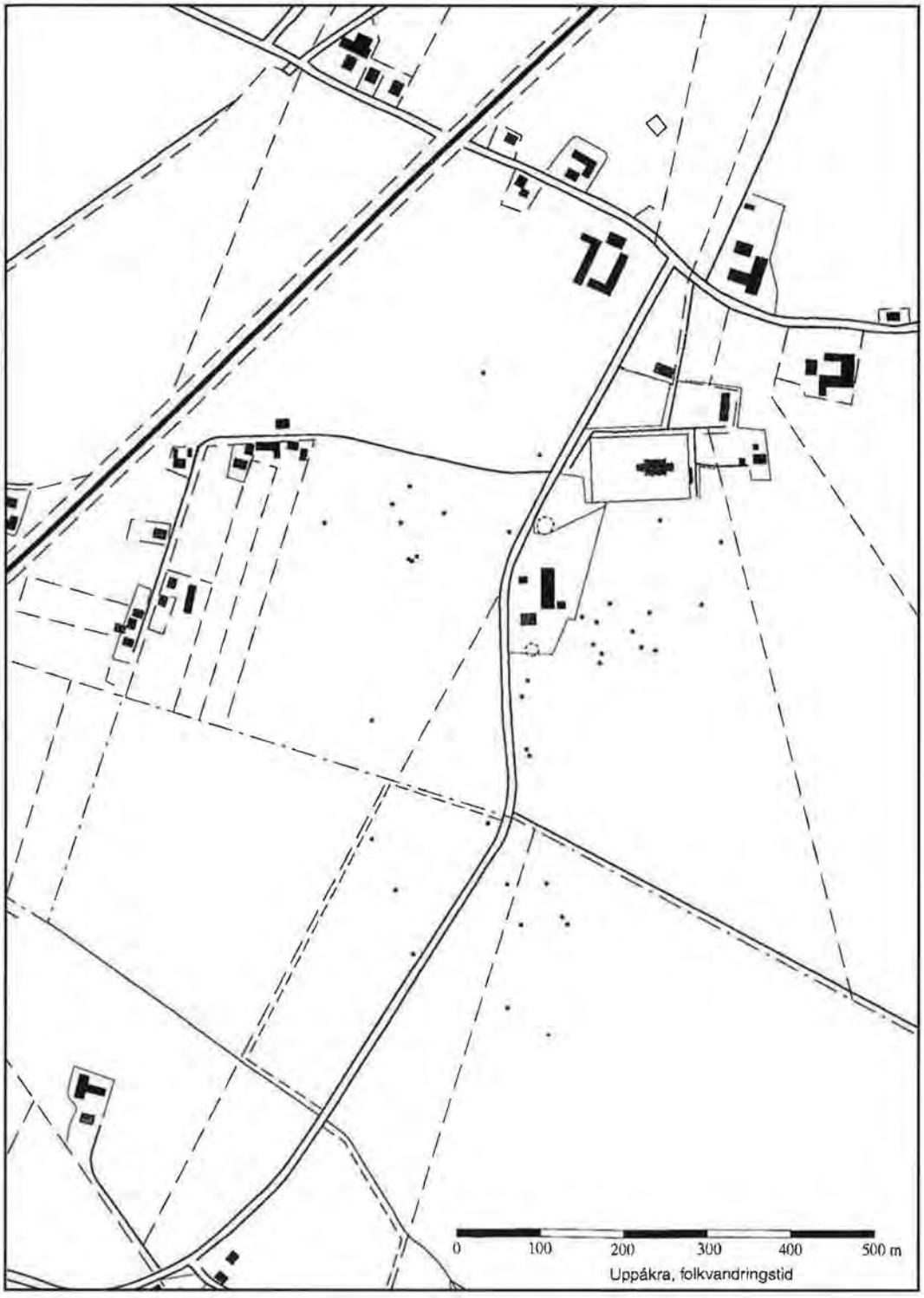

Fig. 5. De folkvandringstida fyndens utbredning

Tabell II. Antalet fynd av några olika kategorier.

metallhantverk (smältklumpar, gjuttappar, brons och silver)	325
sländtrissor, olika material	26
vikter	124
silverföremål, totalt	126
guldföremål, totalt	13
romerska mynt	10
arabiska mynt	75
bitsilver (omyntat silver, främst bleck och tenar)	17

Tabell III. Några frekventa fibulatyper.

korsformig fibula	22
näbbfibula	70
fågelfibula	32
fiskfibula	6
likarmad fibula (vendeltida 22; vikingatida 6)	43
S-formigt spänne	13
oval spännbuckla (samtliga små fragment)	27
trefilikigt spänne (varav 7 hela)	19

Fig. 6. Folkvandringstida fynd, fragmentariska fibulor. 1:1.

uppträder på en silverfibula från Yxnarum i Blekinge (Hårdh 1976:Taf. 26:1). Bitsilver och bitguld kan också höra hemma i detta sammanhang. Det är naturligtvis omöjligt dels att datera avklippta bitar av guld- eller silverstänger, dels att avgöra om det är fråga om råvara till hantverk eller betalningsmedel. Belägen för metallhantverk har en vid spridning och motsvarar den för fynden från yngre järnålder.

Mynten visar en spridning från romersk järnålder och fram i nutid. Medeltiden representeras av en uppsättning mynt främst från 12-1300-talen. De förhistoriska mynten fördelar sig i huvudsak på två kategorier, romerska denarer och arabiska dirhemer. De romerska mynten är nio stycken. Åtta är denarer från andra århundradet e. Kr. De består av präglingar för Markus Aurelius, Antoninus Pius, Lucilla och Faustina d.y. Intressant nog finns också ett bronsmynt, svårt att närmare bestäma, bland de romerska mynten. (De romerska mynten har bestämts av Ulla Silvegren). Utbredningen av de romerska mynten är främst koncentrerad till området söder om kyrkan och närmast öster om den centralt belägna gården. Här finns, som ovan nämnts, en koncentration av material från äldre järnålder (Fig. 3). Romerska denarer behöver emellertid inte indikera romartida kontext, det finns också goda exempel på denarer i folkvandringstida sammanhang (Kromann & Watt 1984).

Dirhemerna uppgår för närvarande till inte mindre än 75 stycken. En stor andel av dem är klippta små fragment. Dirhemerna har en tidig tyngdpunkt. Huvuddelen av de bestämda mynten är abbasider, 42 st, med datering till sent 700- eller tidigt 800-tal. En ummayad har datering 698-719 och åtta samanider tillhör första hälften och mitten av 900-talet. Den yngsta är präglad 959-982 (de arabiska mynten har bestämts av Gert Rispling). Dirhemerna är spridda över hela det område som givit fynd och har alltså samma utbredning som de vendel- och vikingatida fynden (Fig. 7 och 8). Detta talar starkt för att mynten, hela och klippta, legat strödda i kulturlagret och att de inte stammar från någon sönderplöjd depå. De olika typerna av dirhemer är också blandade så att äldre och yngre mynt finns i alla områden. Utbredningen av dirhemer överensstämmer också väl med utbredningen av viktlod. Ett tiotal bitar bitsilver ska sannolikt ses i samband med dirhemerna. Tabell II ger en allmän översikt av antalet föremål i olika kategorier.

En central uppgift den närmaste tiden blir att försöka bestämma alla de föremål som uppenbarligen importerats till Uppåkra. Dessa utgör en högst blandad samling och det kommer att krävas en stor insats att försöka spåra paralleller och analysera hur och varför dessa föremål kommit hit. Detta arbete är knappast påbörjat men klart är att det finns föremål från vitt skilda håll. Som exempel kan nämnas två emaljerade spännen, sannolikt av iriskt ursprung, ett förgyllt, karolingiskt beslag med växtornamentik, en baltisk fibula, fragment av en korsformad fibula av alamanniskt ursprung och ett gepidiskt relieffspänne (Fig. 13). Det ovan nämnda galthuvudet har kanske sensassanidiskt ursprung (förf. vill här särskilt tacka deltagarna i seminariet på Backagården i september 1997. Det var många intressanta och värdefulla upplysningar som kom fram när vi presenterade några av de detektorfynd vi gått bet på).

Det material som framkommit hittills är alltså omfattande. Sett till det samlade skånska materialet har vissa föremålskategorier flerdubblats. Tabell III visar antalet fibulor som registrerats fram till januari 1998.

Näbbfibulorna, en typisk beståndsdel i kvinnodräkten i första delen av vendeltid, uppgår nu på Uppåkra till 70 stycken. Enligt Strömbergs registrering 1961 fanns då 20 sådana fibulor från hela Skåne och Ørsnes uppger att det 1966 fanns 92 sådana fibulor, samt 10 förkomna, från hela Sydskandinavien (Strömberg 1961:121; Ørsnes 1966:120). Andelen har ökat mycket blygsamt sedan 1960-talet.

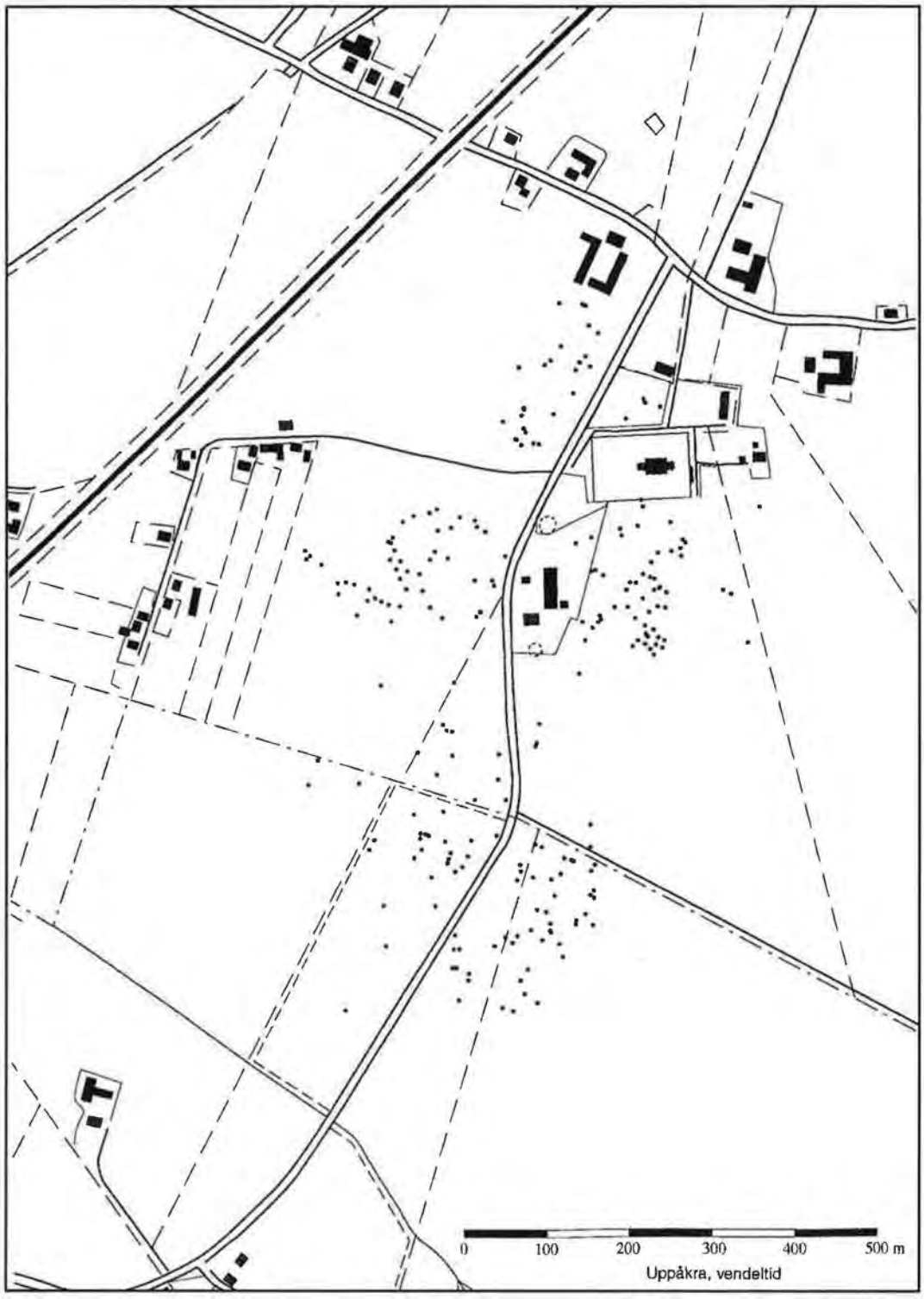

Fig. 7. De vendeltida fyndens utbredning.

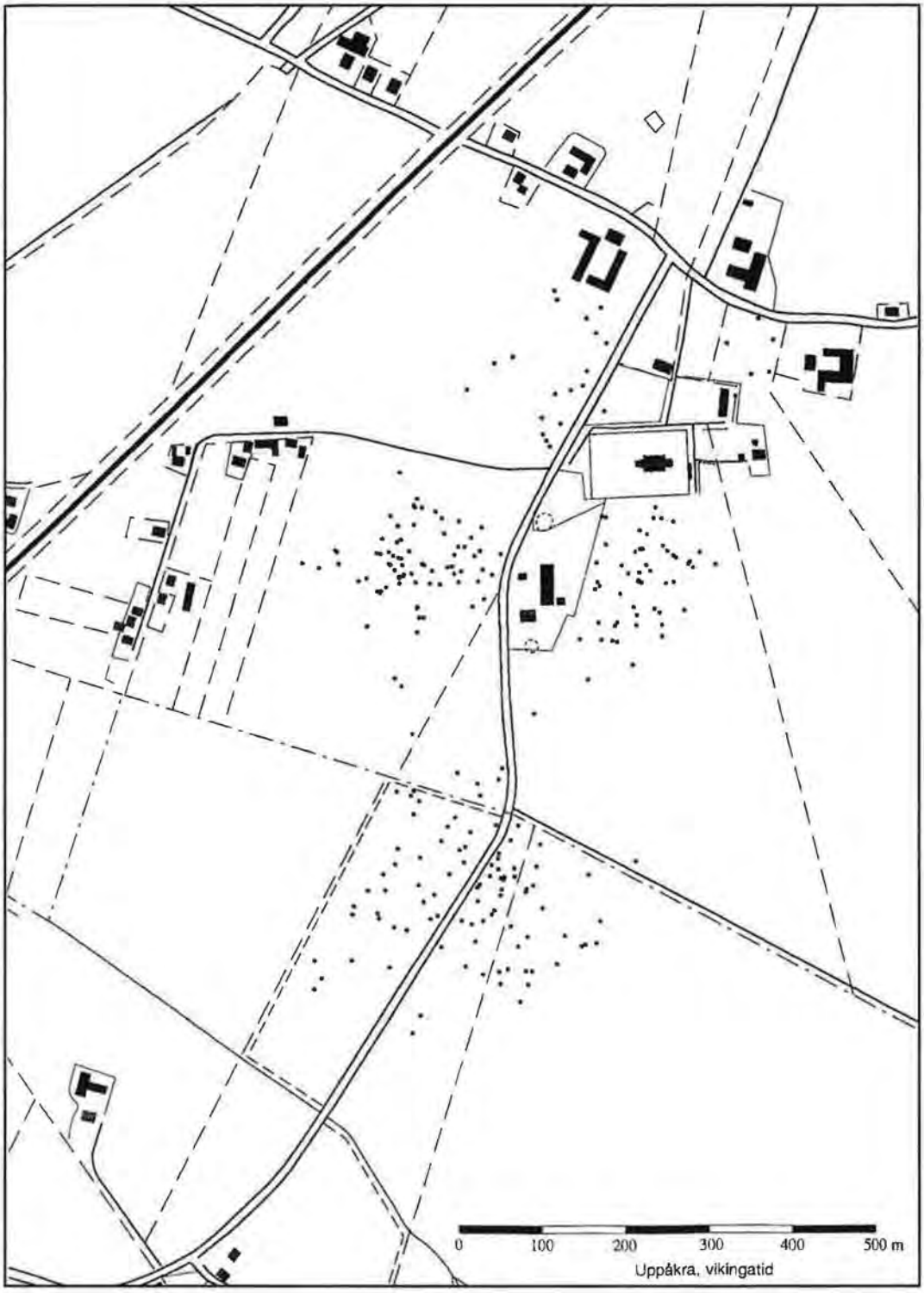

Fig. 8. De vikingatida fyndens utbredning.

Fig. 9. Fibulor från vendeltid, 1:1.

Fig. 10. Fragment av vikingatida spännbucklor. 1,5:1.

Fig. 11. Drakar, en galt och Oden. Datering yngre järnålder. 1:1.

Fig 12. Viktlod. 1:1.

Näbbfibulorna från Uppåkra är alltså mer än tre gånger så många som det tidigare kända materialet från hela Skåne.

Trettiotvå fågelfibulor har registrerats från Uppåkra. Från Skåne var tidigare ca 20 exemplar kända. S-formiga och ovalspännen med två motställda djur finns hittills bara i 13 exemplar från Uppåkra. Här är det viktigt att påpeka att sådana fibulor i Skåne i övrigt bara är kända i två exemplar. De mest frekventa fibulatyperna är alltså representerade med de största antalen i Uppåkra medan mer sällsynta former förekommer sparsamt. Möjligen är detta ett tecken på att det detektorfunna materialet på Uppåkra nu är så omfattande att det, åtminstone till delar, kan ses som statistiskt pålitligt.

Vad kan man dra för slutsatser om platsen utifrån detektorfynden? Materialet är rikligt och mycket varierat. Det täcker kronologiskt hela järnåldern och fortsätter in i medeltid. Mynt, bitsilver och det stora antalet viktlod talar tydligt för handel. Metallbearbetning har

Fig 13. Importföremål, ring med korsfigur, emaljerad fibula, beslag och två fragmentariska fibulor. 1:1.

i stor omfattning bedrivits på platsen. En hel del föremål vittnar om externa kontakter och andra föremål kan knytas till prestige och kult.

Inledningsvis berördes frågan om förhållandet mellan Uppåkra och det närbelägna Lund. Denna fråga är det naturligtvis ännu för tidigt att analysera. Myntfynden från Uppåkra har emellertid en sammansättning som kan ge utgångspunkt för vissa överväganden. De arabiska dirhemerna uppgår nu till 75. Dateringarna är tidiga med tyngdpunkt i decennierna kring år 800. De yngsta är präglade vid mitten av 900-talet eller strax därefter. I de under hundra år väl genomsökta lundensiska kulturlagren förekommer däremot inte ett enda arabiskt mynt. De arkeologiska dateringarna i Lund sträcker sig tillbaka till 990-talet. Trots de omfattande detektoravsökningarna i Uppåkra och trots att det kommit fram ett stort myntmaterial från i stort sett alla tider saknas mynt från sent 900-tal och tiden kring år 1000. De engelska och tyska mynt, som utgör en dominerande beståndsdel i de många sydskandinaviska silverdepåerna från denna tid, saknas helt. Dateringarna från Uppåkra och Lund tycks alltså avlösa varandra eller finns det kanske rentav en tidslucka här? De till stor del klippta arabiska mynten, som tillsammans med annat bitsilver och vikter finns strödda i kulturlagret kan antas tyda på handelstransaktioner. Frånvaron av mynt från sista delen av vikingatiden kan tyda på att vissa funktioner försvunnits från Uppåkra, som därefter i källmaterialet framstår som en rent agrar bebyggelse. Har Lund övertagit funktioner som tidigare varit knutna till Uppåkra? Är Uppåkra Lunds föregångare?

Referenser

Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier och regional variation. *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i ro-*

mersk jernalder og folkevandringstid. Aarhus.

Fuglesang, S. H. 1991. The axehead from Mammen and the Mammen style. Iversen, M. (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, XVIII. Aarhus.

Hårdh, B. 1976. *Wikingerzeitliche Depotfunde in Südschweden. Katalog und Tafeln.* Lund.

Kromann, A. & Watt, M. 1984. Skattefundet fra Smørenge. En nedgravet skat fra folkevandringstid på Bornholm. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1984*

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ett hövdinga- eller kungasäte. *Fornvännen.* I tryck.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta* 1996:3.

Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review 1995*

Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen.* Lund

Ørsnes, M. 1966. *Form og Stil i Sydskandinavien yngre Germanske Jernalder.* København

Centrala Platser – Centrala Frågor, s.129–135.

Hverdagens keramik

Et debatindlæg i diskussionen om centralpladser i Jernalderen

Ole Stilborg

Everyday pottery
A contribution to the debate about central places in the Iron Age

Research into the structure of Iron Age society naturally focuses on settlement hierarchies and the size and setting of the individual constituent settlements, central places, burial grounds, etc. There is, however, important information pertaining to the overarching structural questions to be extracted from detailed studies of the artefacts found on the sites. Technological analyses of late Roman Iron Age pottery from the Gudme-Lundeborg area on Funen, Denmark, have given important data not only on the function of individual sites (settlements, burial grounds), but also on the level and character of the contacts between them. The experiences derived from this study will be used to analyse comparable settlement hierarchies in south-western Scania and in Halland within the project "The Social Structure in Southern Sweden during the Iron Age".

Ole Stilborg, Keramiska Forskningslaboratoriet, Kvartärgeologiska avdelningen, Tornavägen 13, 223 63 LUND

Keramik - et almindeligt forekommende fundmateriale på jernalderens bopladser og i gravene - en samling skår, der i heldige tilfælde omfatter formelementer eller ornamentmotiver, som kan dateres og dermed datere anlægget/pladsen, hvor de er fundet eller som kan bestemme dem som import. Med andre ord er den traditionelle arkæologiske behandling af dette materiale først og fremmest interesseret i den gruppe af jernalderkeramik, der kan betegnes som finkeramik - med sortreduceret, poleret overflade, kompleks form og ofte tyndvægget. Resten - som regel størstedelen - er en gråbrun masse, som synes umeddelsom og uintressant.

I dette materiale ligger der imidlertid en righoldig information gemt, ikke bare om selve keramikhåndværket, men også om anlæggets/pladsens funktion, om intensiteten af aktiviteter, og om kontakter/samhørighed såvel mellem pladser som internt mellem anlæg på den enkelte plads. En viden, som kan udgøre et vigtigt led i analysen og forståelsen af såkaldte centralpladsers karaktér og funktion.

Jeg vil illustrere disse forskellige muligheder for en teknologisk analyse af hverdagens keramik og dens implikationer for centralpladsproblematikken med eksempler fra min afhandling om Yngre Romertids-keramikken fra Gudme-Lundeborg-området på Fyn (Stilborg 1997). Dernæst vil jeg beskrive oplægningen af analysen af keramikken fra Uppåkra-området og det sydlige Halland, som indgår i Projektet "Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern" og redegøre for de preliminære resultater af den første gennemgang af materialet fra Vifots udgravning i det centrale Uppåkra i 30´erne (Vifot 1936).

Funktion

Et af spørgsmålene til analysen af keramikken på handelspladsen Lundeborg (Fig. 1) var, om der kunne iagttages forskelle mellem naboudgravningsfelter, om disse forskelle i såfald var mindre eller større end forskellen mellem fjerntliggende felter og om de kunne relateres til andre fund i de to nabo-felter (Fig. 2). Her udgør felterne G og H på den sydlige del af Lundeborg (LU I) et intressant eksempel.

Når det gælder godstyper og håndværksteknologien iøvrigt, er keramikken i de to felter ganske ensartet, men når man sammenligner den gennemsnitlige skårtykkelse og de rekonstruerede randdiametre fremgår det, at der er klart flere kraftige og store kar på felt G end på H.

Denne forskel skulle kunne forklares ved den koncentration af kammageraktiviteter i felt G, som fundet af store mængder takaffald vidner om. For at være letbearbejdet skal takken helst være blevet udblødt i vand inden. I et kammagerværksted var der derfor brug for vandkar, hvor dette kunne gøres - for slet ikke at tale om, at keramikkar var et glimrende opbevaringssted for råmaterialet, så musene ikke kunne sætte tænderne i det. Felt H's inventar virker mere som et almindeligt husholdningsinventar, og der er da også en større andel af finkeramik – poleret keramik på felt H end på felt G. Man kan derfor tænke sig, at ihvertfald visse håndværksboder på Lundeborg handelspladsen har bestået af såvel en arbejdsplads som en beboelsesdel.

Aktivitetsintensitet

Hvis to keramikfundmaterialer består af skår fra kar, som indbyrdes mellem de to materialer har nogenlunde ensartede dimensioner - først og fremmest vægtykkelse - og samme godstype (foreksempel stenmagret), så er den gennemsnitlige størrelse på skårene et umiddelbart udtryk for det relative aktivitetsniveau på fundpladserne. Forudsat selvfølgelig, at der ikke er tale om tilført fyldmateriale.

I felt IX på den sydlige del af Lundeborg (LU I) syd for Tange Å (Fig. 2) kan en intressant udvikling i områdets status iagttages gennem keramikkens fragmentation og spredning. I bundlagene, hvor der er fundet spor efter en hytte (Thomsen 1989), er fragmentationen stort set som på resten af pladsen med en gennemsnitlig størrelse på ca. 8 cm^2. Den gennemsnitlige størrelse stiger dog hurtigt – til maksimalt 13 cm^2 – i de overliggende lag. Samtidig forekommer der ganske ofte sammenhørende skår på forskellige niveauer samt en blanding af Yngre Romertid periode I og periode III-ornamenterede skår. Tilsammen afslører dette, at området nu var blevet en affaldsbunke som hundene og rævene gik og rodede i.

Feltet på den nordlige side af åen - Lundeborg II:XIV - er nærmest den diametrale modsætning (Fig. 2). Keramikken er stærkt fragmenteret med gennemsnitlige skårstørrelser på 3-4 cm^2. Den tillige meget homogene fragmentering tyder på en kraftig aktivitet på dette sted. Dog må man også tilføje, at karrene, som er repræsenterede af dette materiale, gennemgående er mere tyndvæggede, end hvad der er normalt for Lundeborgkeramikken og derfor vil have haft lettere ved at gå i stykker. Dette faktum sammenholdt med områdets placering i nærheden af fundstedet for guldgubbeskatten (ca 600 e.Kr.) antyder, at keramikken her kan være senere end på størstedelen af Lundeborg.

Kontakt

For at kunne underbygge påstande om kontakt mellem forskellige fundpladser ud fra teknologiske parametrer på keramikken, kræves det,

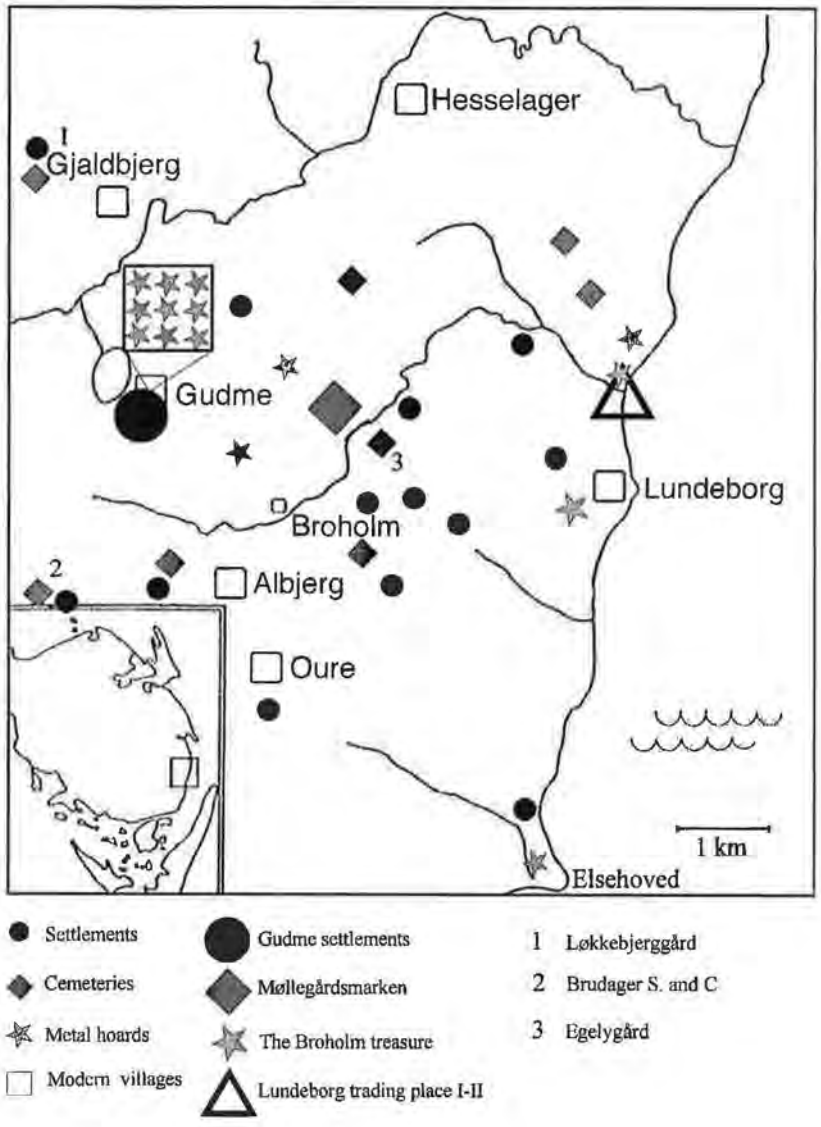

Fig. 1. Kort over Gudme-Lundeborg området med de vigtigste fund fra yngre Jernalder.

at det pågældende keramikgods er karakteristisk dvs har teknologisk genkendelige træk. Flere sådanne godstyper har kunnet udskilles i Gudme-Lundeborg materialet (Stilborg 1997:218 ff.), men især én viste klart en forbindelse mellem bopladsen Brudager inde i landet og Lundeborg-handelspladsen ved kysten (Fig. 3). De uornamenterede hverdagsbrugskar, som der her var tale om, var lavet af et let kalkholdig, kalkfossilbærende, rødbrændende ler. Skår efter sådanne kar kunne findes forholdsvis hyppigt både på bopladsen og på handelspladsen, men lerkarteringen godtgjorde, at ler af denne type kun var tilgængeligt umiddelbart vest for handelspladsen. Dette betyder formodentlig, at folk fra Brudager bland andet udnyttede disse lerlejer til deres egen keramikproduktion hjemme.

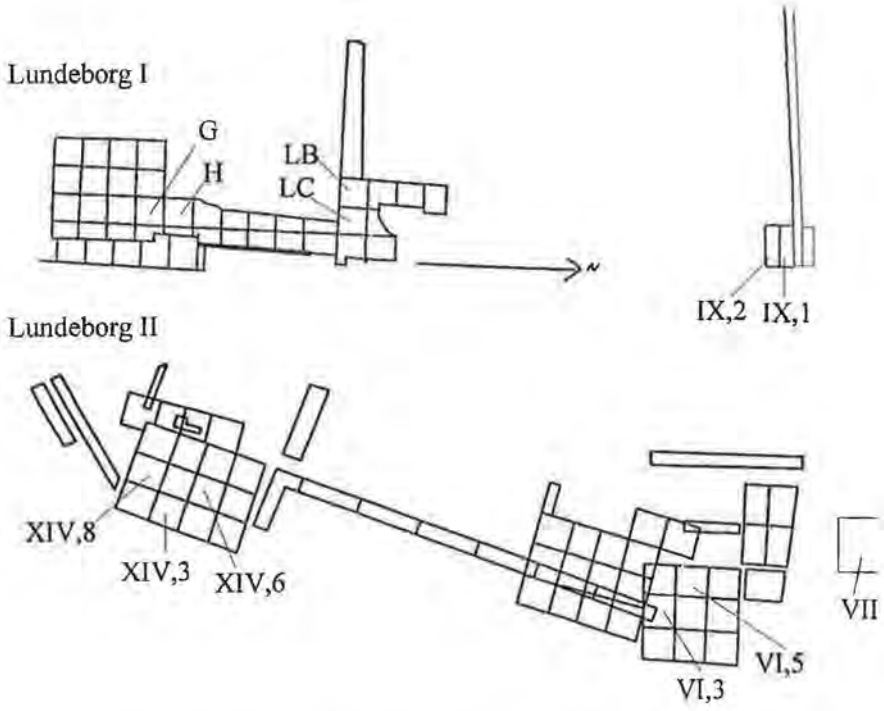

Fig. 2. Kort over udgravningsfelterne på Lunneborg I og II. Keramikanalyserade felter angivet.

Eftersom de kendte det lokale ler, var det rimeligvis også dem, der initierede en keramikfremstilling på handelspladsen i markedstiden.

Sydvestsverige

Erfaringerne fra Gudme-Lundeborg skal nu testes på Uppåkra-områdets jernalderpladser samt på materiale fra Halland. Derfor bliver analysemetoder og materialeudvælgelse stort set de samme som på Fyn. Keramikken fra Uppåkra og fra mindre omkringliggende bopladser deriblandt Hötofta (Stjernquist i denne volym) skal analyseres og sammenlignes. Regionalt referensmateriale finns desuden fra Berta Stjernquists Gårdslösa-projekt i østre Skåne (Stjernquist 1993). Dertil kommer ett mere eller mindre separat studium af keramik fra jernalderbopladser i Halland (Carlie 1992).

Analysen af keramikken fra Vifots gamle udgravninger i centrale Uppåkra er påbegyndt og ud fra en første gennemgang af materialet har jeg dannet mig en preliminær opfattelse af materialets karaktér. Trods den store kronologiske spredning (0–900 tallet e. Kr) virker keramikken teknologisk ganske homogen. Det kan bland andet bero på, att materialet klart er domineret af romertidig keramik.

Såvel grovere husholdningskeramik som ekstremt tyndvægget sortpoleret finkeramik er repræsenteret. Til det sidstnævnte kender jeg kun paraleller fra enkelte grave på Møllegårdsmarken på Fyn. For diskussionen om keramikkens status i almindelighed og de sortpolerede kars sociale rolle i særdeleshed vil det være vigtigt at studere produktionsforholdene og spredningen af dette højkvalitets håndværk.

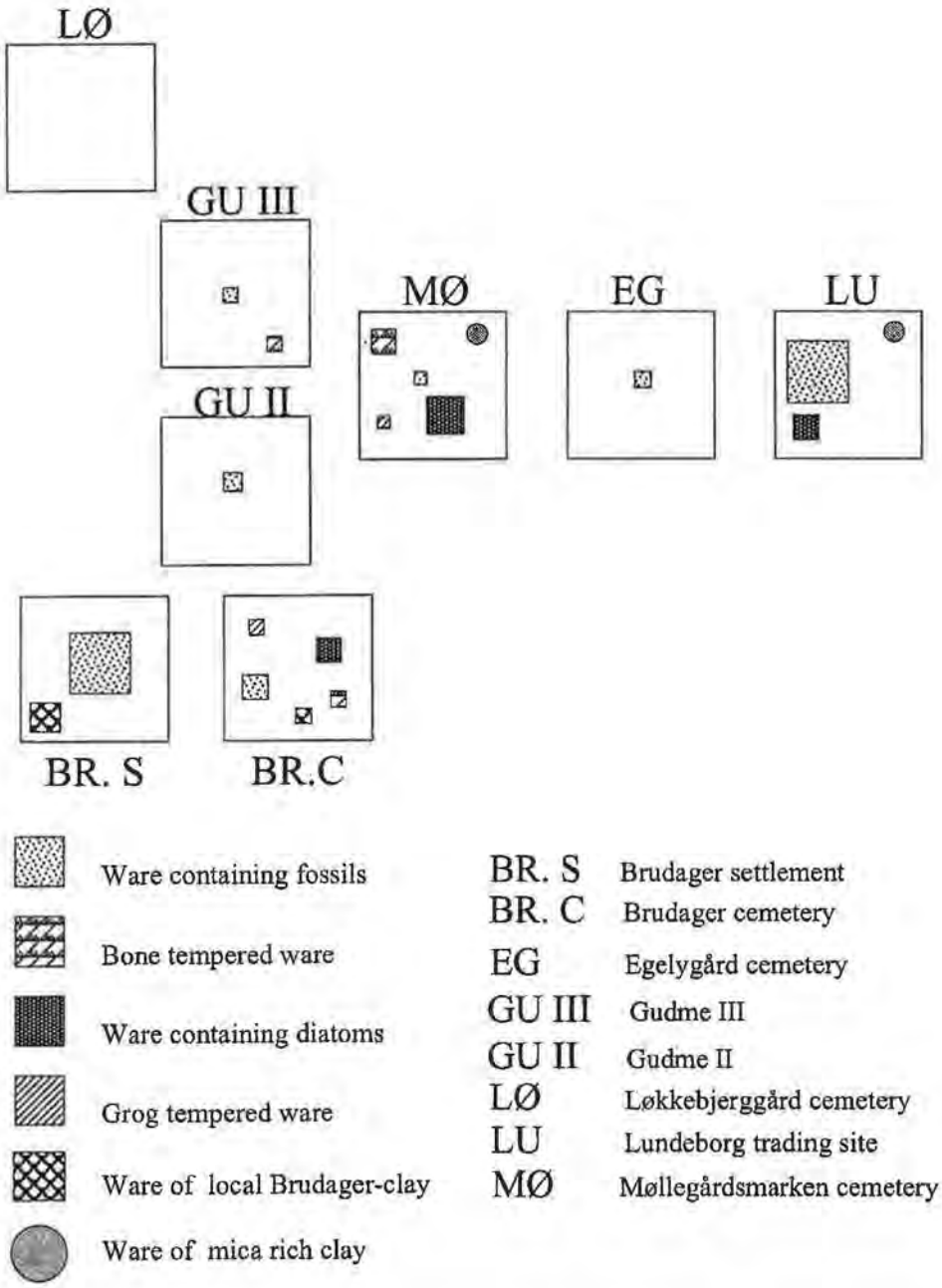

Fig. 3. Fordelningen af forskellige karakteristiske godstyper på fundpladser i Gudme-Lundeborg-området.

Hidtidige undersøgelser – med Hodde i Jylland som det mest intressante eksempel (Hvass 1985) – har påvist, at der nok findes en koncentration af finkeramikken på de største gårde, men at stort set alle har nogle sortpolerede kar blandt deres husgeråd. Såvel Gudme-Lunde-

borg projektets som Himlingøjeundersøgelsens resultater peger endvidere på at de formentlig også var fremstillet i de enkelte husholdninger sammen med den grovere keramik (Stilborg 1995, 1997:233). Forskellen mellem storgårdens service og de øvrige gårdes husgeråd synes dermed ikke at være et spørgsmål om en specialiseret teknologi kontrolleret af nogle få håndværkere, men snarere at være et udtryk for et socialt tabu mod at have mere finkeramik end hvad er passende for ejerens status. Hvis det da ikke blot skyldes en praktisk afvejning af, hvor meget tid pottemageren vil/kan ofre på at fremstille disse kar. Måske repræsenterer den særligt tyndvæggede Uppåkrakeramik en afvigelse fra dette senario med en avanceret specialiseret teknologi behersket af få pottemagere.

Fragmenteringen er ganske lav set i betragtning af, at keramikken aflejredes i et kulturlag på jordoverfladen, og det er et vigtigt argument for at opbygningen af dette lag er foregået ganske hurtigt. Skårene er blevet begravede inden menneskefødder og frosten i forening har kunnet fragmentere dem yderligere.

Foruden pladsens funktion og kontaktnet har udarbejdelsen af en keramikkronologi for området høj prioritet i analysen af Uppåkrakeramikken. Keramik er i de fleste tilfælde ikke nogen god kronologisk indikator. Kun den ornamenterede finkeramik kan anvendes og normalt kun i de områder, hvor der findes en stor udgravet, veldateret (fibler) gravplads fra perioden, som det var tilfældet med Møllegårdsmarken på Fyn, kan man arbejde med finkronologi (75 års perioder på Møllegårdsmarken). Selvom det generelle indtryk er, at form- og ornamentik udviklingen igennem romersk jernalder har været ganske ensartet i hele Sydskandinavien, så hindrer de regionale forskelle dog en umiddelbar overførsel af foreksempel Nordsjællandsk kronologi (Liversage 1980) til skånsk jernalder. Uppåkras gode stratigrafi, som de nye udgravninger yderligere vil klarlægge, er imidlertid en god basis for en detaljeret lokal keramikkronologi for romersk jernalder. Forhåbentlig vil det også være muligt at udskille karakteristisk keramik fra de efterfølgende perioder trods den kraftige mindskning i kulturlagets tilvækst efter 400 e. Kr.

For keramikken fra Halland vil det bland andet blive interessant at sammenligne husholdsproduktionen av keramik på bopladsen Brogård (Carlie 1992) - stort set uden finkeramik - med materialet fra den nordligere boplads Yssby, som har et mere varieret inventar af keramik inkluderende finkeramik. Er det Yssbys placering i nærheden af et muligt centralområde i Laholms-bugten (se Brinks bidrag i denne volym), som har haft betydelse for dette ? Ved en preliminær gennemgang af materialet faldt opmærksomheden bland andet på et enkelt skår af et meget karakteristiskt gods, hvis nærmeste kendte parallel findes i Gudme-Lundeborg-området på Fyn.

Implikationer

Vel hører diskussionen om centralpladser hjemme i studiet av jernalderens overordnede samfundsstruktur og store regionale undersøgelser er følgeligt nødvendige for at få indsigt i fænomenet.

Efter min mening er der imidlertid et lige så stort behov for indgående genstandsstudier med henblik på at opnå en mere detaljeret viden om de fysiske aktiviteter på den enkelte plads, og dermed komme nærmere en forståelse af dens karaktér. Dette gælder ikke bare keramik, men i allerhøjeste grad også detaljstudier af metalarbejder med henblik på at kunne isolerede værksteder/værkstedskredse. Videre er det vigtigt og muligt - bla. ved hjælp af ceramologiske studier - at spore kontakter mellem forskellige pladser, hvilket vil lede til

et mere nuanceret billede af centralpladsfænomenets struktur, funktion og udvikling.

Der må rimeligvis være en fundamental forskel på den centralplads, som inkorporerer monopoler på en række håndværk og spreder prestige-produkter efter et ordnet hierakisk mønster; og den centralplads, som udelukkende akkumulerer rigdom, uanset hvor den er frembragt. Disse forskelle kan afdækkes og beskrives gennem analyser af de forskellige håndværk - arten af deres produktion, dens omfang og organisation samt spredningen af deres produkter. Viden, som kan udgøre en god basis for studier af samfundsstrukturen og de magtrelationer den bygger på.

Litteratur

Carlie, L. 1992 *Brogård - ett brons- och järnålders-komplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur.* Hallands Länsmuseers Skriftserie 6.

Hvass, S. 1985 *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder.* Arkæologiske Studier VII.

Liversage, D. 1980 *Material and Interpretation. The Archaeology of Sjælland in the Early Roman Iron Age.* Publications of the National Museum. Archaeological-Historical series I vol. XX.

Stilborg, O. 1995. Keramiktechnologische Untersuchungen. Lund Hansen, U. (Red.), *Himlingøje-Seeland-Europa. Ein Gräberfelt der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeuttung und internationalen Beziehungen.* Nordiske Fortidsminder bind 13.

– 1997. *Shards of Iron Age Communications. A ceramological study of internal structure and external contacts in the Gudme-Lundeborg Area, Funen during the late Roman Iron Age.* Lund.

Stjernquist, B. 1993 *Gårdlösa II-III. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting.* Acta Regia Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis LXXX-LXXXI.

Thomsen, P. O. 1990. Lundeborg - en foreløbig redegørelse efter 4 udgravningskampagner. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1989.

Vifot, B-M. 1936 Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 137–146.

En centralort utan textbelägg? - Uppåkra som ett historiskt-arkeologiskt problem

Anders Andrén

A central place without written references? - Uppåkra as an historical-archaeological problem.

The article deals with the problem that although an Iron Age central place in Uppåkra is known through archaeology, it is never directly mentioned in written sources. By looking for any faint textual echos of a central place in southwestern Skåne it is, however, possible to trace a few written references to a central place in the 9th and 10th centuries. According to these references the central place was connected to pagan cult practices and an annual market, and was surrounded by wooden defences. This central place can be regarded as the predecessor of the medieval town Lund, and the place may even have been called Lund.

Anders Andrén, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND.

Utmaningen

Uppåkra är snabbt på väg att bli ett arkeologiskt begrepp. Redan efter några säsongers fältarbete står det klart att platsen är vad många länge misstänkt, nämligen en av Sydskandinaviens många "centralplatser" från järnåldern (Andrén 1989; Fabech 1993; Hidestål 1994; Stjernquist 1996). Dessutom verkar Uppåkra vara en av de större och mera långlivade av dessa centralorter. Men med tanke på detta arkeologiska faktum är det egendomligt tyst i äldre texter om Uppåkra. Platsen nämns visserligen redan i Knut den heliges gåvobrev från 1085, det vill säga i det äldsta nordiska diplom vars ordalydelse är bevarad (Skansjö & Sundström 1988). Men orten verkar då redan ha förlorat sin funktion som centralplats (Riddersporre 1996). Varken i etnografiska eller i mytologiska texter som avser äldre perioder finns några tydliga hänvisningar till Uppåkra som centralplats. På gott och ont är alltså situationen i Uppåkra annorlunda än i till exempel Lejre och Gamla Uppsala.

Denna skillnad mellan det rika arkeologiska materialet och tystnaden i de skriftliga källorna när det gäller Uppåkra ser jag som en viktig historisk-arkeologisk utmaning (Andrén 1997:176 ff.). Frågan är varför det saknas tydliga skriftliga referenser till Uppåkra. Men frågan är också om tystnaden är total. Kan de ännu preliminära arkeologiska resultaten få oss att läsa äldre texter på ett nytt sätt (jfr Andrén 1997:184) och därigenom få oss att upptäcka diffusa formuleringar, som trots allt refererar till Uppåkra? Jag kommer att diskutera dessa problem genom att söka efter textuella spår av en centralplats, behandla ortnamnen Lund och Uppåkra samt kort diskutera relationen mellan Uppåkra, Skåne och Danmark.

På jakt efter en centralplats

Att söka efter textbelägg för Uppåkra som centralplats är inte en fåfäng jakt på namn. I

stället måste försöken att identifiera vissa textuella spår med Uppåkra ses som ett sätt att skapa nya sammanhang. Genom att kombinera dessa skriftliga uppgifter med arkeologi är det möjligt att se nya kontexter, som i sin tur kan studeras (Andrén 1997:167 ff.).

Namnet Uppåkra förekommer inte i några äldre etnografiska eller mytologiska texter om Skåne. Därför måste man söka efter belägg för en centralplats på mindre direkta vägar. Jag har vid en översiktlig genomgång av äldre texter funnit fem möjliga hänvisningar till Uppåkra. De finns i texter från omkring 1200 eller senare, men samtliga belägg syftar på äldre förhållanden. Referensen till det äldsta sammanhanget finns i Saxo Grammaticus' skildring från omkring 1200 av Ragnar Lodbroks historia. Till skillnad från många andra av Saxos sagokungar är Ragnar Lodbrok i någon mån en historisk person, eftersom han omtalas i frankiska källor 845 (Skjoldungernes Saga 1984:140). Enligt Saxo försökte Skåne, Halland och Jylland frigöra sig från Ragnar Lodbroks danska rike och därför skickade han vid flera tillfällen stora flottstyrkor för att kväsa de upproriska områdena. Vid ett tillfälle slog han en skånsk här "vid Vitaby" (Sakses Danesaga II:147; *apud Whiteby*; Saxo 252,14) och vid ett annat tillfälle stod ett stort slag i Skåne "på slätten som heter 'Ullåker' " (Sakses Danesaga II:150 f.; *apud campum, qui Latialiter Laneus dicitur*, Saxo 253,27). Under slaget skadades Ragnar Lodbroks son Sigurd, som efter segern fördes till "en 'stad' som fanns i närheten" (Sakses Danesaga II:151; *oppido, quod in vicinia erat*, Saxo 254,7), för att få såren läkta. Genom ett ingripande av Oden själv - under namnet "Roster/Hrostr" (*Rostarum*, Saxo 254,12) - blev han frisk och kunde senare efter faderns död väljas till danernas kung.

Dessa två platsbundna belägg är som svaga ekon av för övrigt försvunna mytologiska traditioner om Skåne. Intressant är att en av platserna direkt kan knytas till Skånes senare kända politiska geografi. Vitaby är grannsocken till Ravlunda som var kungalev/kungsgård i början av 1200-talet (Andrén 1983). Det pågående Ravlunda-projektet antyder dessutom en centralplats från järnåldern i Ravlunda (jfr Fabech och Riddersporre i denna volym). Slätten "Ullåker" kan däremot inte lokaliseras och flera skånska slättområden är naturligtvis möjliga. Men det är intressant att det nämns ett *oppidum* i anslutning till slätten. Som många latinska begrepp har *oppidum* haft skiftande innebörd. I klassiskt latin betydde ordet "borg, mindre stad", men i medeltidslatin betecknade det vilken vanlig by som helst. En genomgång av hur Saxo använder begreppet *oppidum* har visat att han använder det i dess klassiska innebörd, i först hand om de städer som existerade i hans samtid (Secher Madsen 1983:11)[1]. *Oppidum* i Saxos berättelse bör alltså ha betecknat en skånsk "stad" från mitten av 800-talet, vilken var belägen vid en stor slätt. Kanske har vi här ett skriftligt belägg för Uppåkra som centralplats under vikingatiden. Berättelsen om hur Oden kurerade kungasonen Sigurd kan dessutom vara en antydan om en Odenkult på denna plats.

Ett andra möjligt belägg för Uppåkra som centralplats härstammar också från omkring 1200, men avser förhållanden omkring 250 år tidigare. Enligt Egil Skallagrimssons saga ska Egil på en färd genom Öresund ha gjort strandhugg i Skåne, begivit sig "upp till Lund" (*upp til Lundar*, Den norsk-isländska skaldediktningen I:28) och plundrat "köpstaden", som var omgiven av en "träborg" (Egil Skallagrimssons saga 103 f.). Händelsen, som är känd genom en citerad skaldevers, skulle ha ägt rum kort efter Gorm den gamles död, det vill säga under 960-talet (Christensen & Krogh 1987). Eftersom ingen bebyggelse i staden Lund har kunnat beläggas vid denna tidpunkt, trots 100 års arkeologisk verksamhet i Lund, har skaldeversen uppfattats som en ohistorisk konstruktion från omkring 1200 (Stjerna 1909;

Weibull 1910; Blomqvist 1953:9 f.). Citerade skaldeverser tillmäts annars normalt högt källvärde, varför en alternativ tolkning är att skaldeversen är korrekt, men att den refererar till ett annan "Lund" än den medeltida staden, nämligen till Uppåkra-boplatsen (jfr Andrén 1989).

Även det tredje belägget kommer från omkring 1200, men de sammanhang som omtalas är svårare att datera; troligen ska de placeras i 900-talets andra hälft. Enligt Snorres Edda diktade den isländske skalden Einar Skålaglam en hyllningdikt till en dansk kung, som han beskrev som "Lunds lands berömda furste" (Snorres Edda:163, *Lundar landfrækn jofurr*, Den norsk-isländska skaldediktningen I:65). Det är oklart vilken kung det rör sig om, men eftersom Einar Skålaglam var verksam under 900-talets senare del har Harald Blåtand uppfattats som den mest sannolike kungen. Lauritz Weibull har ifrågasatt identifieringen och menar att det kan röra sig om en senare kung, från en tid då staden Lund redan existerade (Weibull 1910).

Ett fjärde möjligt belägg för Uppåkra som centralplats härstammar från senmedeltiden. I Lund fanns under medeltiden två stora och välkända årsmarknader. Den ena av dem kallades "Tre högars marknad" enligt uppgifter 1504 och 1514. Den är indirekt omtalad redan 1449 (Blomqvist 1941:34 f.), men marknaden är troligen betydligt äldre, eftersom den i likhet med gamla årsmarknader hade en rörlig marknadstermin. Namnet på marknaden har sedan länge varit förbryllande, eftersom det saknas högar i Lund som kan förklara namnet. Därför har marknaden och dess namn varit ett återkommande element i den långa diskussionen om eventuella föregångare till staden Lund. Redan 1598 lanserade prästen Herman Chytræus idén att namnet härstammade från en äldre marknadsplats och kultplats, belägen vid tre högar öster om Lund (Lagerbring 1744-48:288 f.; jfr Blomqvist 1941:33 ff.). Fornforskaren Nils Henrik Sjöborg framförde liknande tankar i början av 1800-talet (Sjöborg 1824:196 f.) och i modern tid har framför allt Ragnar Blomqvist vidareutvecklat idén. Han har utifrån kartor och belägg för namnet "Tre högar" i Stora Råbys norrevång placerat marknadsplatsen inom den nuvarande stadsdelen Linero.

Jag har tidigare ställt mig kritisk till hela den långa diskussionen om en föregångare till Lund (Andrén 1980:81 f.; jfr dock Andrén 1989). Men med Uppåkra-boplatsen som en möjlig föregångare till staden och med de senaste årens arkeologiska verksamhet i Uppåkra yppar sig en annan möjlighet. Förutom de bevarade Storehög och Lillehög påträffades 1996 en tredje borttagen hög, omedelbart norr om Storehög (jfr Larsson i denna volym). I likhet med Mats Riddersporre menar jag att namnet "Tre högars marknad" skulle kunna referera till tre högar i Uppåkra. Intressant är dessutom att området runt Storehög till skillnad från resten av Uppåkra-boplatsen saknar kulturlager. Området, som alltså har hållits öppet och fritt från depositioner, kan markera själva marknadsplatsen i Uppåkra. Med denna tolkning skulle "Tre högars marknad" och dess flyttning till Lund vara en direkt parallell till "Distingsmarknaden", som enligt Snorre Sturlasson flyttades från Gamla Uppsala till Östra Aros (Uppsala) under 1100-talet (Ferm 1986:67).

Det yngsta belägget med en möjlig referens till Uppåkra är samtidigt det minst trovärdiga. I en latinsk beskrivning av Lund från 1587 skriver biskopen Mogens Madsen om stadens ålder: "Det står utom allt tvivel, att Lund räknas bland Danmarks äldsta städer. Och det bör påpekas, att några ytterst ålderdomliga rim cirkulera hos danskarna om Lunds fornåldrighet, av följande lydelse:

Den thid Christus lod sig føde
Stod Lund oc Schanør i fegreste grøde

Dessa ords innebörd är denna: Då Kristus

föddes, blomstrade Lund och Skanör" (nusvensk översättning i Blomqvist 1946:24 f.). Stjerna, liksom Weibull och Blomqvist har avfärdat versen som en ohistorisk konstruktion, tillkommen i en tid när Lunds och Skanörs forna betydelse hade försvunnit (Stjerna 1909; Weibull 1910; Blomqvist 1953:11). Men kvar står det faktum att versen kan vara paradoxalt riktig, om man godtar att "Lund" i Egil Skallagrimssons saga betecknade Uppåkra.

De indirekta textbeläggen för Uppåkra som centralplats är inte många, deras källvärde är av högst skiftande kvalitet och de behöver inte syfta på samma plats. Med undantag för Saxos *oppidum* har de alla använts som argument i den 400 år långa diskussionen om Lunds ålder och om eventuella föregångare till Lund. Samtliga har avfärdats utifrån källkritiska argument av Lauritz Weibull, som skriver att "Gentemot dessa osäkra isländska skaldevers står det arkeologiska materialet, tusendetal av växande föremål, hämtade från alla delar av det medeltida Lunds område, ett material, som sett i sammanhang med fyndomständigheterna på frågan om stadens ålder avger ett enstämmigt svar" (Weibull 1910:12). Kort sagt, Weibulls viktigaste källkritiska argument mot de äldre beläggen är att de inte kan arkeologiskt bekräftas genom samtida stadsbebyggelse i Lund. Med Uppåkra-boplatsen som en möjlig föregångare till Lund ändras situationen drastiskt. Det viktigaste källkritiska argumentet har bortfallit och de andra kritiska synpunkter Weibull framför är ytterst sett bara påståenden och bortförklaringar, som i sig har lika lite beviskraft som hans motståndares uppfattningar. De spridda uppgifterna kan alltså ha historiskt relevans och om man dessutom accepterar att de refererar till samma ort ger de tillsammans konturerna av en centralplats under 800- och 900-talen: Ett *oppidum*, som var knutet till en Odenkult, en "köpstad" som kallades "Lund" och var omgiven av en "träborg" samt en marknadsplats med årsmarknaden "Tre högars marknad".

Ortnamnsproblem

Ortnamn är viktiga av flera skäl; ett av dem är att ortnamnen har bevarat benämningar och innebörder som tidigare tillskrivits olika platser och landskap (Brink 1993). Dessa fossil av förflutna meningar kan ses som ett slags text, som kan jämföras med materiell kultur. I detta sammanhang finns det flera frågor kring ortnamnen. Om Lund uppfattas som den mer eller mindre direkta efterföljaren till Uppåkra-boplatsen och om den medeltida staden har övertagit sitt namn från den äldre centralplatsen (Andrén 1989) medför dessa antaganden ett antal problem omkring ortnamnen "Lund" och "Uppåkra". Har platsen där den medeltida staden kom att ligga inte kallats "Lund" från början måste området ha haft ett annat namn. En sannolik lösning är att platsen för den senare staden har ingått i namnreviret "Torn". Stadens marker gränsade i norr till Vallkärratorn och öster till Östra Torn, medan Torna sjö låg inom själva stadens jordar. Dessutom är Lund beläget inom Torna härad, vars tingsplats låg på en allmänning precis norr om stadens jordar (jfr Blomqvist 1941:28 f.).

Om den medeltida staden har övertagit den äldre centralplatsens namn ändras också förutsättningarna för tolkningen av namnet Lund. Stadsnamnet har normalt tolkats som "offerlund" (Sahlgren 1925; Blomqvist 1941:27 ff.; Pamp 1990; jfr dock Stjerna 1909). Men med tanke på att arkeologiska undersökningar aldrig kunnat belägga någon bebyggelse från hednisk tid i Lund har denna tolkning alltid varit svår att förknippa med arkeologin. Om namnet i stället härstammar från Uppåkra-boplatsen blir tolkningen arkeologiskt sett betydligt rimligare. Detta perspektiv skulle dessutom innebära att Uppåkra-boplatsen hade samma typ av allmänt teofort namn som andra centralplatser från järnåldern, t ex Gudme och Vä.

Ett annat problem med att se stadsnamnet som övertaget från den äldre centralplatsen är

att namnet Lund inte entydigt kan knytas till Uppåkra. Ofta innebär ett namnövertagande att den äldre orten på något sätt bevarat det äldre namnet, t ex Gamla Uppsala och Fornsigtuna. Omedelbart är det svårt att spåra ett liknande mönster i relationen mellan Uppåkra och Lund, men en passus hos Saxo antyder att en variant av namnet Lund faktiskt användes i Lunda-trakten under första hälften av 1100-talet. Saxo berättar att i samband med tronstrider under slutet av 1130-talet blev kung Erik Lam överfallen "i härbärget Arnalund" (Sakses Danesaga III:169; *in Arna Lundensi hospitio*, Saxo 372,7-8). Namnet uppfattas normalt som en felskrivning för kungsgården Arvalund norr om nuvarande Ystad, men Lauritz Weibull har påpekat att de två äldsta bevarade Saxotexter-na oberoende av varandra har formen "Arnalund" och att man därför måste ge den formen företräde (Weibull 1936:282 ff.). I stället för att harmonisera texten, hävdar Weibull att Arnalund är en för oss okänd plats, som utifrån berättelsens sammanhang måste ha legat i närheten av staden Lund. Weibull liksom senare Blomqvist pekar på ett eventuellt samband mellan Arnalund och Arendala öster om Lund (Weibull 1936:282 f.; Blomqvist 1941: 29). Men utifrån tanken att staden Lund övertog sitt namn från Uppåkra-boplatsen är det mer sannolikt att Arnalund är en beteckning för det "äldre" Lund och att namnet användes parallellt med Uppåkra fram till åtminstone 1100-talet.

Intressant i detta sammanhang är också att förleden i Arnalund kan betyda "grusig/sandig backe" och att just den översta delen av Uppåkra-backen är grusig (jfr Larsson i denna volym). Det grusiga området, som finns söder om kyrkan i Uppåkra, har av Riddersporre utpekats som en plats för en möjlig storgård utifrån marknamnen (Riddersporre 1996). Arnalund kan alltså på 1130-talet ha varit ett särskilt namn för en storgård eller "kungligt härbärge" på just denna plats, medan den övriga delen av byn kallades Uppåkra.

Ett annat problem med att se stadsnamnet som övertaget från den äldre centralplatsen är hur namnet "Uppåkra" i så fall ska uppfattas. Så vitt jag kan se finns det två möjligheter: Antingen är "Uppåkra" ett sekundärt namn som knöts till platsen först efter att den medeltida staden grundades och namnet "Lund" överfördes dit eller så är det ett dubbelnamn för boplatsen, vilket användes parallellt med "Lund" under såväl järnålder som tidig medeltid. I det första fallet är det möjligt att peka på en god medeltida parallell i samband med Halmstad i Halland. Staden Halmstad etablerades i mitten av 1200-talet utifrån en kungsgård, men stadsfunktionerna flyttades 1322 till platsen Broktorp, 2 km närmare kusten. Redan 1327 kallades den nya staden för Halmstad, medan det gamla stadsområdet fortsättningsvis kallades Övraby (Augustsson 1980). I ett sådant perspektiv är Uppåkra enbart ett sekundärt appellativ och den gängse tolkningen av ortnamnet, som "de högt belägna åkrarna" är den mest rimliga (Skånes ortnamn A 2(2):286).

I det andra fallet kan Uppåkra vara ett namn som användes parallellt med Lund/Arnalund om boplatsen, på samma sätt som Hedeby användes omväxlande med Slesvig. I ett sådant perspektiv är en enkel funktionell tolkning av ortnamnet Uppåkra mindre tillfredsställande. En formulering hos Saxo kan även i detta sammanhang visa vägen till andra tolkningar av ortnamnet. Saxo skriver om Skånejarlen Fjaller att han efter en strid med kung Amlet flydde "till en plats som heter Undensåkra, okänd för vårt folk" (Sakses Sanesaga I:175; *ad locum, cui Undensakre/Undersakre nomen est*, Saxo 91,26-27). Innebörden av namnet *Undensakre/Undersakre*, är omtvistad. Vissa hävdar att förleden ska knytas till tidsbegreppet "unden", som betyder "tidig eftermiddag". Saxos *Undensakre* är i så fall enbart ett försvunnet skånskt ortnamn, som betydde "de under eftermiddagen solbelysta åkrarna" eller "de sydöstra fälten", i likhet med det jämtländska Undersåker (Lidén 1907).

Men andra menar i stället att förleden betyder "under" i en metaforisk mening. *Undensakre* skulle i så fall snarare betyda "de underjordiska fälten" och vara besläktat med det isländska begreppet *Odáinsakr*, som har tolkats som namnet för en form av paradisiskt dödsrike (Much 1904; Simek 1993:239 f.). Med en mytologisk tolkning av *Undensakre* skulle "Uppåkra" kunna uppfattas som dess motsats. Relationsbestämningen "Upp-" i Uppåkra har då inte varit knutet till ett reellt landskap utan till ett metaforiskt landskap och förleden "Upp-" har i ett sådant landskap snarast syftat på himlen, såsom dödsrikets motsats. Ett stöd för denna mytologiska tolkning av Uppåkra-namnet är att "upphem" eller "uppbygden" anges som en synonym för himlen i sången om Allvis (Den poetiska eddan, Sången om Allvis vers 12; *uppheim*, Edda, Alvíssmál 12). "Uppåkra" kan alltså ha betytt "Himmelsåkra"[2].

Frågan om Uppåkra-boplatsens ursprungliga namn kan inte entydigt besvaras. Den kan ha hetat "Lund" eller "Uppåkra" eller ha varit känd under båda namnen. Men det viktigaste i detta sammanhang är att namnet "Lund" liksom en av tolkningarna av namnet "Uppåkra" innebär att boplatsen kan ha haft ett teofort namn, i god överensstämmelse med de flesta av järnålderns andra centralplatser.

Uppåkra, Skåne och Danmark

Att Uppåkra arkeologiskt sett kan definieras som en "centralplats" innebär att orten kommer att spela en stor roll i diskussionen om järnålderns samhälle. De relativt nyupptäckta centralplatserna har inneburit något av en revolution i synen på järnåldern, särskilt för perioderna före vikingatiden. Mycket återstår ännu att arkeologiskt analysera innan vi får en klarare bild av centralplatsernas funktion och innebörd. I detta sammanhang vill jag främst utifrån äldre texter kort granska olika större sammanhang i vilka Uppåkra kan tänkas ha ingått.

Eftersom Uppåkra inte direkt omtalas, utan centralplatsen endast med viss möda kan beläggas genom indirekta hänsyftningar, är det också svårt att genom äldre texter försöka se boplatsen i sitt geografiska och politiska sammanhang. Kort sagt, det är svårt att se för vem som Uppåkra var en centralplats. Avgörande för en sådan fråga är dels placeringen av andra samtida centralplatser, dels Skånes och Danmarks politiska geografi.

Antalet centralplatser i Sydskandinavien ökar ständigt, genom de senaste årens metalldetektorundersökningar (Jensen & Watt 1993; Jørgensen 1995; Jørgensen & Pedersen 1996). I Skåne kan förutom Uppåkra för närvarande nämnas Vä och Ravlunda. Existensen av andra centralplatser i Skåne visar att Uppåkra i första hand måste ses som ett lokalt centrum för sydvästra Skåne. Det är också denna del av Skåne som verkar ha varit det "egentliga Skåne", medan de norra och östra delarna av dagens landskap tycks ha bestått av andra mindre bygder och landskap, med egna namn, som Bjäre, Luggude, Alsmark (Albo) och Villand (Bolin 1930:85 ff,: 1933:57 ff.; jfr Fabech 1993 och Anglert 1995).

När det gäller Skånes ställning i förhållande till omvärlden är de etnografiska och mytologiska källorna delvis motstridiga. Den äldsta etnografiska beskrivningen som omfattar Skåne finns i Jordanes berömda *Getica* från omkring 550. Jordanes nämner ett antal *gentes* eller *nationes* (stammar) på den skandinaviska halvön, vilka med större eller mindre säkerhet kan lokaliseras genom att namnen överensstämmer med medeltida landskapsnamn och bygdenamn. Fyra av dessa stammar brukar lokaliseras till västra och norra Skåne (Noreen 1920; Bolin 1930:85 ff.; Svennung 1967), näm-

ligen *Theustes, Vagoth, Bergio* och *Liothida*. Dessa sägs alla ha levt på flata och fruktbara slätter och därför var de utsatta för angrepp från andra stammar (Jordanes, kap 22). Om lokaliseringen av dessa stammar är riktig antyder beskrivningen att Skåne på folkvandringstiden bestod av ett antal små politiska enheter, som på latin benämndes *gentes* eller *nationes*.

Den politiska geografin är radikalt annorlunda när Skåne åter omtalas i början av vikingatiden. Enstaka frankiska och anglosaxiska uppgifter antyder då att Skåne har tillhört ett danskt rike. År 811 nämns att en viss *Osfrid de Sconaowe* deltog i en dansk förhandling med det karolingiska riket. Uppgiften har sedan länge tolkats som att Skåne var en del av ett danskt rike vid denna tidpunkt (Bolin 1930:131 f.). Även av anglosaxiska uppgifter från senare delen av 800-talet framgår det att Skåne tillhörde "norddanerna" och var en del av *Denamearc*, till skillnad från Bornholm, som var eget kungarike, och Blekinge, Möre och Öland, som tillhörde svearna (Ekblom 1942).

Går vi från de etnografiska texterna till de mytologiska texterna är beläggen för Skåne lika rapsodiska. Men beläggen är inte bara fåtaliga utan är efter bröderna Weibulls källkritik omöjliga att använda för att rekonstruera Skånes äldsta historia. Även om man inte accepterar någon egentlig historicitet bakom berättelserna menar jag att det finns vissa intressanta mönster i sättet att redovisa Skånes politiska ställning.

Bland de mytologiska texterna presenterar Saxo det tydligaste nationella perspektivet, som i stora drag överensstämmer med vikingatidens etnografiska texter. Skåne framställs genomgående som en del av danernas rike, även om skåningarna ibland försöker frigöra sig eller Skåne kortvarigt blir självständigt i samband med att det danska riket faller samman. Ett speciellt tillfälle är när Skåne efter det berömda Bråvallaslaget tillfaller svearna. Det nationella perspektivet hos Saxo innebär dessutom att han aldrig nämner kungar i Skåne, utan enbart jarlar, hövdingar och kämpar, t ex Fjaller, Sime, Borkar och Starkad (Sakses Danesaga II)

Till skillnad från Saxo hävdar den anonyme författaren av Roskildekrönikan från 1130-talet att det "i gamla dagar" fanns två kungar i Jylland, en på Fyn, en på Själland och en i Skåne, men att det ibland bara fanns två kungar i hela Danmark (Den ældste Danmarkskrønike:11). Samma perspektiv ger även Snorre, som vid några få tillfällen i *Heimskringla* nämner kungar i Skåne, vilka intressant nog inte omtalas av Saxo. Det gäller kung Gudröd, som var gift med Åsa, dotter till sveakungen Ingjald Illråde. Det gäller Gudröds brorson kung Ivar Vidfamne, som med utgångspunkt från Skåne skapade ett stort nordiskt rike. Och det gäller kung Strut-Harald, vars söner tillhörde de berömda jomsvikingarna under Sven Tveskäggs regentperiod (Snorre Sturluson). Strut-Haralds position är oklar eftersom han även uppträder som Skånes jarl i Fagrskinna och som jarl av Själland i Jomsvikingasagan (Jomsvikingernes Saga: 80, 115), men möjligen kan han markera en sista mer självständig makthavare i Skåne, före landskapets slutliga inlemmande i ett danskt kristet rike.

Det skiftande ödet för Skåne och dess härskare kan ha en berättarteknisk funktion i myterna, såsom delar av en berättelse som pendlar mellan politisk samling och sönderfall. Men om det bortom berättartekniken också har funnits en politisk realitet, antyder myterna en instabil och föränderlig politisk historia, med riksbildningar och politiska enheter som var starkt personbundna.

Sammanfattningsvis framskymtar flera olika tendenser för Skåne i de etnografiska och mytologiska källorna. Begreppet "Skåne" har förmodligen bara avsett den sydvästra delen av det nuvarande landskapet. Uppåkra kan ses som den givna centralplatsen i detta mindre

"Skåne", men med tanke på boplatsens långa användningstid måste sammanhangen för Uppåkra ha ändrats över tid. Får vi tro de etnografiska texterna om Skåne har det politiska scenariet förändrats radikalt från folkvandringstiden till vikingatiden. Det fortsatta arkeologiska arbetet i Uppåkra kan i ett sådant perspektiv bli mycket viktigt för att försöka spåra förändringar i den politiska geografin i Skåne och i Sydskandinavien i sin helhet.

När det gäller vikingatiden står några få etnografiska texter mot enstaka mytologiska berättelser om Skåne. Tillsammans antyder uppgifterna att landskapets politiska ställning varierat. Skåne har ibland varit en del av ett danskt rike, men har ibland varit "självständigt" med egna "kungar". Bakom denna motsättning kan vi sannolikt spåra en personbunden och instabil politisk organisation, med olika nivåer av härskare, såsom överkungar, kungar, jarlar och hövdingar (jfr Sawyer 1982, 1988:37 ff.). I sådana skiftande politiska sammanhang behöver inte Uppåkra bara ses som ett lokalt *oppidum* utan kan också uppfattas som en maktbas för utifrån kommande härskare.

Historisk arkeologi i Uppåkra?

Med denna korta genomgång av äldre texter, som på något sätt kan belysa Uppåkra och Skåne, har jag velat visa hur en historisk arkeologi för Uppåkra skulle kunna se ut. Det är inte många textbelägg, det är inte heller några säkra textbelägg, eftersom förbehållen är många, och det rör sig i första hand om klassiska identifieringsfrågor (Andrén 1997:167 ff.). Därför menar jag att de framdragna textbeläggen främst ska ses som utgångspunkt för ett antal hypoteser eller frågor för fortsatta arkeologiska analyser av Uppåkra-boplatsen: Vilka kontaktytor anger fynden? Vad kan kontakterna säga om den sydskandinaviska politiska geografin? Förändrades de politiska sammanhangen över tid? Är det möjligt att spåra en Odenkult från mitten av 800-talet? Kan man hitta spår av några "himmelsåkrar"? Har boplatsen varit omgärdad av en träpalissad i mitten av 900-talet? Kan man spåra en avgränsad marknadsplats vid de tre högarna? Vilka likheter mellan Uppåkra och Lund skulle kunna förklara ett namnövertagande? Och går det att spåra ett kungligt härbärge i Uppåkra på 1130-talet?

Utöver dessa frågor kvarstår också den inledande frågan varför det är så tyst i texterna om Uppåkra med tanke på platsens stora betydelse. Denna kontrast är i sig är ett historisk-arkeologiskt problem, som kräver sin analys. Som en kort inledning till en sådan undersökning vill jag hävda att kontrasten sannolikt hänger samman med att Skåne inte var ett viktigt mytologiskt landskap. Eller rättare sagt, Skåne var inget betydelsefullt mytologiskt landskap för de första nordiska historieskrivarna under 1100-talet och början av 1200-talet. Det var andra regioner, framför allt Själland och Uppland, som stod i blickpunkten för dessa historieskrivare, när de genom sina texter gav historisk legitimitet åt dåtidens makthavare. De mytologiska traditioner som måste ha funnits om Skåne och Uppåkra har inte beaktats eller har kanske försvunnit redan när staden Lund skapades som en del av en ny politisk och religiös ordning i Skåne.

Noter

1. Uppgiften att Uppåkra skulle ha benämnts *oppidum* även 1249 (Hidestål 1994:20; jfr Stjernquist 1996:111) är däremot felaktig. Det aktuella textstället avser inte Uppåkra utan byn Isgrannatorp i Gärds härad. Dessutom syftar begreppet *oppidum* i detta fall på en vanlig by, i enlighet med innebörden i traditionellt medeltidslatin (Lunde domkapitels gavebøger 1884-89:141).
2. Parentetiskt sagt skulle samma metaforiska

namngivning även kunna vara giltig för Uppsala, som i så fall skulle betyda "Himmelssalen", snarare än "den högre upp liggande salen" (jfr Gräslund 1993).

Litteratur

Andersson, I. 1947. *Skånes historia. Till Saxo och Skånelagen.* Stockholm.

Andrén, A. 1980. *Lund.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport. Medeltidsstaden 26. Stockholm.

– 1983. Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49:1.

– 1989. Uppåkra - ett barbariskt Rom? *Sydsvenska Dagbladet* 14/7 1989.

– 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna.* Kulturhistoriskt bibliotek. Stehag & Stockholm.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16.

Augustsson, J.-E. 1980. *Halmstad.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Medeltidsstaden 20. Stockholm.

Blomqvist, R. 1941. Tusentalets Lund. *Skrifter utgivna av föreningen Det Gamla Lund* 21-22.

– 1946. Lund på Mogens Madsens tid. Franz Hogenbergs kopparstick, Mogens Madsens Lundabeskrivning och Vedels kartskiss. *Föreningen Det Gamla Lund, Årskrift* 28.

– 1953. *Lunds historia. 1 Medeltiden.* Lund

Bolin, S. 1930. *Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen* I. Lund.

– 1933. *Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen* II. Lund.

Brink, S. 1993. Var står onomastiken idag? En epistemologisk betraktelse. *Namn og nemne. Tidsskrift for norsk namnegransking* 9/10.

Christensen, K. & Krogh, K. J. 1987. Jelling-højene dateret. Kristendommens indførelse og Gorm den Gamles død. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987.

Den norsk-isländska skaldediktningen I-II. Reviderad av Kock, E. A. Lund 1946-49.

Den poetiska eddan. I översättning av Collinder, B. Örebro 1957.

Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken). Oversat af Olrik, J. København 1898.

Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern, I. Text. Herausgegeben von Neckel, G. Heidelberg 1983.

Egil Skallagrimssons saga. *Isländska sagor.* Översatta och utgivna av Alving, H. Stockholm 1938.

Ekblom, R. 1942. Alfred the Great as Geographer. *Studia Neophilologica* 14.

Fabech, C. 1993. Skåne - et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.

Ferm, O. 1986. Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. Cnattingius, N & Nevéus, T. (red.), *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.* Uppsala.

Gräslund, B. 1993. Folkvandringstidens Uppsala. Namn, myter, arkeologi och historia. *Uppland 1993. Kärnhuset i riksäpplet.*

Hidestål, A. 1994. *Stora Uppåkra - det tidigaste Lund? En studie i kontinuitet och diskontinuitet.* C-uppsats i Medeltidsarkeologi, Lunds universitet. Lund.

Jensen, S. & Watt, M. 1993. Handelscentre og centralpladser. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.), *Da klinger i muld ... 25 års arkæologi i Danmark.* Århus.

Jomsvikingernes Saga. Harald Blåtand, Svend Tveskægg og Vikingerne i Jomsborg. Oversat af Degnbol, H. & Jensen, H. København 1978.

Jordanes. *Getica. Om goternas ursprung och bedrifter.* Översättning av Nordin, A. Stockholm 1997.

Jørgensen, L. 1995. Stormandssæder og skattefund i 3.–12. århundrede. *Fortid og Nutid* 1995.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejsmark* 1996.

Knytlinge Saga. Knud den store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt. Oversat af Ægidius, J. P. København 1977.

Lagerbring, S. (utg). 1744-48. *Monumenta Scanensia* I. Lund.

Lidén, E. 1907. Om några ortnamn. *Arkiv för Nordisk filologi* 23.

Lunde domkapitels gavebøger. Udgivne ved Weeke, C. København 1884-89.

Much, R. 1904. Undensakre - Untersberg. *Zeitschrift für deutsches Alterthum* 47.

Noreen, A. 1920. Nordens äldsta folk- och ortnamn. *Fornvännen* 1920.

Pamp, B. 1990. Namnet Lund. *Kulturen* 1990.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta. Medeltidssarkeologisk tidskrift* 1996:3.

Sahlgren, J. 1925. De skånska städernas namn. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1925.

Sawyer, P. H. 1982. *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe Ad 700-1100.* London.

– 1988 Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050. Olsen, O. (red.), *Gyldendal og Politikens*

Danmarkshistorie 3. København.
Saxes Danesaga I-II. *Oldtid og ældste Middelalder.* Oversat af Olrik, J. København 1911.
Saxes Danesaga II-IV. *Borgerkrige og Valdemars tid.* Oversat af Olrik, J. København 1908.
Saxonis Gesta Danorum I [Saxo]. Utgiven av Olrik, J. & Ræder, H. København 1931.
Secher Madsen, L. 1983. *Haderslev i Middelalderen. Studier i byens fysiske og topografiske udvikling indtil hertug Hans den ældres regeringstid.* Speciale i historie. Århus universitet. Århus.
Simek, R. 1993. *Dictionary of Northern Mythology.* Woodbridge & Rochester, N.Y.
Sjöborg, N. H. 1824. *Samlingar för Nordens fornälskare* II. Stockholm.
Skansjö, S. & Sundström, H. (red). 1988. *Gåvobrevet 1085. Föredrag och diskussioner vid Symposium kring Knut den heliges gåvobrev 1085 och den tidiga medeltidens nordiska samhälle.* Lund.
Skjoldungernes Saga. Kong Skjold og hans slægt. Rolf Krake. Harald Hildetand. Ragnar Lodbrog. Oversat af Friis-Jensen, K. & Lund, C. København 1984.
Skånes Ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn 2. Bara härad 2. Utgiven av Hallberg, G. Lund 1991.
Snorres Edda. Översättning från isländskan och inledning av Johansson, K. G. & Malm, M. Stockholm 1997.
Stjerna, K. 1909. Lund och Birka. *Historisk tidskrift för Skåneland* 3.
Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.
Svennung, J. 1967. *Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien.* Stockholm.
Weibull, L. 1910. Staden Lunds ålder. *Historisk tidskrift för Skåneland* 4.
Weibull, L. 1936. Saxo inför Bestyrelsen af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. *Scandia* 9.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 147–163.

Kult og Samfund i yngre jernalder - Ravlunda som eksempel

Charlotte Fabech

Cult and society in the Late Iron Age, with Ravlunda as an example

The centres of power have been characterized as settlements that housed several functions: cult site, aristocratic or royal residence, craft working area, trading site, and military base, and that they fulfilled super-regional functions within cult and justice. The changes in offering practice in the fifth–sixth centuries coincide with the introduction of a hall building at the magnates' residences. After the cessation of the use of wetlands for offerings, cult rituals did not only move to the magnates' halls; recent excavations have revealed cult houses near the hall building. The words hørg, harg and hov found in written sources have at last acquired an archaeological counterpart.

As an example of such a centre, Ravlunda, one of the legendary places in Scania, is presented. The legends tell us that there once was a town here called Malestad, and that a sacral grove once lay near the mouth of the Skepparp River. In an attempt to understand what is hidden behind legends, I have compared several kinds of information: old maps, place-names, archaeological remains and written sources. These examples demonstrate how far it is possible to use the existing record to under-stand a centre complex from the Migration Period – Viking Age, and that it is possible to obtain hints about what it looked like and how it worked.

Charlotte Fabech, Institut for forhistorisk arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg, Danmark

Indledning

Forståelsen af kristendommens indførelse i Norden er i århundreder blevet betragtet fra den kristne side af historien. Men kun ved at se hvordan religionen var før kristendommens indførelse, har vi mulighed for at forstå ændringen. Var der tale om en hurtig og brat overgang, der betød et brud med tidligere værdier, eller kan der spores en kristen indflydelse langt tidligere end selve trosskiftet? I så fald vil dette kunne indicere en langt mere glidende overgang.

At overgangen til et kristent samfund har været en proces er givet, lige så givet er det imidlertid, at religionsskiftet må betragtes som et brud. Dette betyder dog ikke, at alle før dette brud var hedenske og efter bruddet blev kristne, man kan sige at denne overgangsperiode, på måske mere end 400 år, var en periode hvor flere og flere blev kristne, men hvor de fleste ind til bruddet var hedenske. Et sådant forståelsessæt indebærer, at vi i denne overgangsperiode kan forvente at finde flere og flere kristne træk. Man kan tale om en akkulturation dvs. om indflydelser og anpasningsformer, der kan påvirke religiøse skikke og sædvaner, men som ikke påvirker de centrale elementer i en religion (Hultgård 1992).

Den nordiske religion har haft en væsentlig rolle i forbindelse med Sydskandinaviens udvikling fra stammesamfund/høvdingdømmer til kongeriger ved at bidrage til magtens legitimering og det er oplagt, at den

brug af religion man benyttede til opretholdelse af magt og ret hos romerne og merovingerne kan have tjent som forbillede for skandinaviske stormænd. På Kontinentet var opførelsen af de tidligste kirker tæt forbundet med stormænd og konger. En kirke var en privatpersons ejendom, der kunne købes og sælges, helt eller delvist. Måske skal ændringerne i valg af sakrale pladser i Sydskandinavien ses som en akkul-turation. En ændring hvor lokale stormænd og småkonger med indsigt i og erfaring med europæiske forhold formåede at flytte de religiøse handlinger ind på deres ejendom, uden at dette indebar en annektering af kristendommen.

I de allerseneste år er fremkomsten af metalrige pladser eksploderet og dermed diskussionerne om centralpladser, centerdannelser, regioner og riger. Udviklingen indenfor yngre jernalders bebyggelseshistorie går så hurtigt, at det på nuværende tidspunkt dårligt kan betale sig at fremstille et kort over udbredelsen af stormandsgårde og centralpladser i Sydskandinavien. På baggrund af undersøgelserne i Borg, Dankirke, Dejbjerg, Gudme-Lundeborg, Helgö, Kalmergården v/ Tissø, Sanda, Slöinge, Sorte Muld, Uppåkra etc. har vi fået et vist indblik i strukturen på nogle af de rige pladser i mellemste og yngre jernalder (Lindeblad & Nielsen 1997; Hansen 1991; Hansen 1996; Nielsen, Randsborg & Thrane 1994; Lundström 1988; Jørgensen 1995; Jørgensen & Pedersen 1996; Åqvist 1996; Lundqvist 1996; Watt1991; Stjernquist1995, Riddersporre 1996). Og gennem en tværfaglig angrebsvinkel er det lykkedes at sige noget om disse pladsers funktion og betydning. Vi begynder at ane politiske, økonomiske og religiøse magtstrukturer og forstå, at disse centre befinder sig på forskellige niveauer. Det er det arkæologiske kildemateriale, som står bag det nye gennembrud i diskussionen, men andre vigtige kilder er stednavnene, historiske kort og skriftlige kilder, som nu kan tillægges ny værdi. I de seneste år har arkæologiske undersøgelser i forbindelse med store anlægsarbejder bevirket, at mange nye pladser og fund er kommet til. For bebyggelsesforskningen ligger der en stor udfordring i at være opmærksom på mulige kultpladser, deres topografi, udformning, anvendelse og varighed. En anden upgave er at undersøge selve kulthandlingerne, hvordan er ritualerne foregået, hvilke ting er indgået i handlingerne, hvad har man ofret?

Olaf Olsens afhandling *Hørg, Hov og Kirke* fra 1966 kom i mange år til at stå isoleret fra arkæologiske kredse. Når man i dag læser eller genlæser afhandlingen og forsøger at vurdere dens betydning for diskussionerne om kontinuitetsproblemer på overgangen fra hedenskab til kristendom, om stormænd og kirker etc, står det klart, at den har spillet en uhørt stor rolle indenfor historievidenskaberne, men samtidig undres man over den lille rolle, den har spillet i den arkæologiske verden. Årsagen til dette kan være, at Olaf Olsens arbejde var et slags oprydningsarbejde i et vildnis af vilde tanker, idéer om religion samt historie og at kontinuitetsproblemet kultplads - kirke derfor blev behandlet meget bogstaveligt. Dette medførte, at det der søgtes besvaret var, om kirken var blevet opført direkte på den hedenske kultplads eller om hedenske kultbygninger blev genanvendt som kirker? Olaf Olsens arbejde viste, at der med undtagelse af Gl. Uppsala, ikke var belæg for sige, at kirkerne var blevet opført på gamle kultpladser/vier (Olsen 1966). Resultaterne skuffede sikkert mange og kom derfor til at fremstå som ufortjent negative. Dette kom til at betyde, at meget få af næste generations arkæologer har læst afhandlingen. At spørgs-målet om kultkontinuitet blev opfattet så snævert som at kirken skulle bygges præcis ovenpå kultpladsen/huset medførte, at evt. andre sammenhænge mellem hedenske kultpladser og tidlige kristne kirker ikke kom frem. I virkeligheden pegede Olaf Olsen selv på dette, idet han nævnte, at hvis de førkristne kultpladser

lå ved siden af, hvor kirken blev opført, ville de begrænsede udgravninger inden i kirkerne ikke kunne vise dette.

En anden årsag til at spørgsmålet om kultkontinuitet ikke blev behandlet arkæologisk, skyldtes det snævre tidsperspektiv der anlagdes. I mange år troede man, at overgangen fra hedenskab til kristendom kunne belyses ved at betragte den sene vikingetid. Men de senere års undersøgelser og forskning har vist, at kun ved at betragte dette skift i et længere tidsperspektiv kan vi forstå, hvad der førte til kristendommens indførelse og hvilken rolle[3] stormændene spillede. Mine egne undersøgelser af offerpraksis og andre religiøse manifestationer har understreget dette.

I en artikel fra 1995 *Hørg, hov og kirke 30 år efter*, har Olaf Olsen selv taget disse ting op og peget på, at vi stadig ikke har fundet kulthuse på de danske bopladser, og at det med stor sandsynlighed var hallen, der fungerede som rum for offerfester. Olsen peger også på, at udtrykket kultkontinuitet bør erstattes af ordet magtkontinuitet når stormændene bygger kirker på deres gårde (Olsen 1995:127).

Af en magtkontinuitet på en plads følger vel også en kultpladskontinuitet. Vi må således spørge, hvad baggrunden var for de tidligste kirkers lokalisering? Stefan Brink som bebyggelseshistorisk navneforsker og Anders Hultgård som religionshistoriker har i flere artikler efterlyst nye arkæologiske bidrag til vor forståelse af den forhistoriske religion og kult (Brink 1996a, 1996b; Hultgaard 1996). De arbejder begge med kilder, der giver en fornemmelse af kultudøvning og kultens stilling i samfundet, men uden et arkæologisk materiale forbliver disse kilders udsagn hypotetiske. Der ligger efter min mening en stor udfordring i at forsøge at bearbejde allerede kendte pladser og materiale på en ny måde og i samarbejde med andre fag, samt at være opmærksom på problemstillingen når nye pladser skal undersøges (som f.eks. Kaliff 1997). Stefan Brink har i en artikel fra 1992 stillet følgende spørgsmål:

> Hvorfor har man bygget kirke på denne plads?
> Hvem tilhørte jorden, hvor kirken blev bygget?
> Hvordan er præstegården skabt?
> Hvilke slutninger kan vi drage af dette?

Skal vi besvare sådanne spørgsmål, må vi anlægge et bebyggelsesmæssigt perspektiv. Vi må undersøge, om det er muligt at knytte de tidligste kirker sammen med samtidige og tidligere bebyggelser, og undersøge karakteren og funktionen af disse bebyggelser. Stefan Brink har i en række eksempler peget på sammenfaldet mellem kirker, sakrale navne og præstegårde (Brink 1992a).

Torben Egebjergs undersøgelser af Dejbjerg illustrerer en mulig sammenhæng mellem en offermose, stormandsgård, hovedgård og kirke (Hansen 1990; 1996 og personlig meddelelse). Ved Dejbjerg kan vi inden for et lille område følge landbebyggelsens udvikling fra et samfund bestående af flere mindre bebyggelser med en lokal offermose i ældre jernalder over en landsby med stormandsgård og halbygning i germansk jernalder til hovedgård og kirke i tidlig middelalder (Fig. 1). Ofringerne i mosen, bl.a to pragtvogne fra omkring Kr.f., synes at ophøre omkring 400 samtidig med at stormandshallen opføres i landsbyen. I denne stormandshal, der er nedbrændt omkring 580 er bl.a. fundet drikkeglas og mange metalfund. Kirken og hovedgården fra tidlig middelalder opførtes 300 m sydøst for stormandshallen, men interessant nok på samme matrikel, nemlig nr. 1. Hvordan bebyggelsen så ud i tiden mellem folkevandringstid og tidlig middel-alder er ikke undersøgt, men flere løsfund og et fund af et stort smededepot fra vikingetid fundet i området mellem stormandshal og kirken antyder, at udviklingen kan være foregået, som vi kender den fra Bjäresjö i Skåne. Der har man

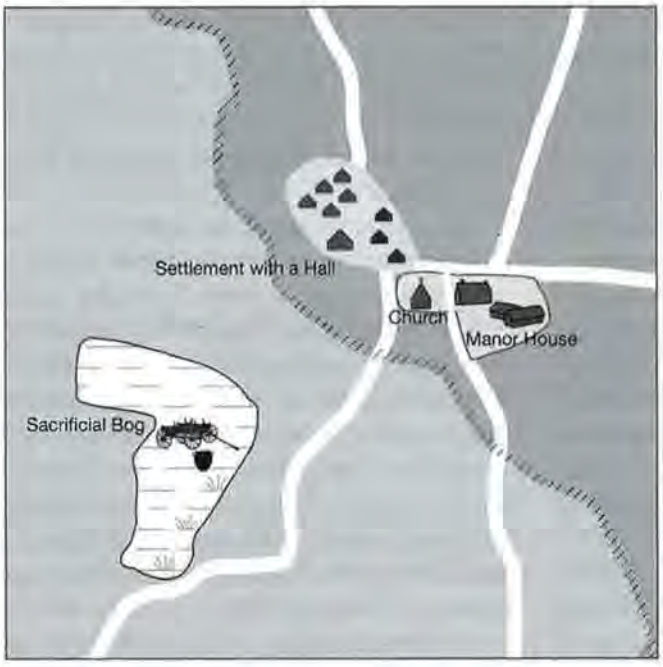

Fig. 1: Dejbjerg med offermose brugt i ældre jernalder, stormandsresidens fra yngre jernalder og hovedgård og kirke fra tidlig middelalder.

kunnet følge, hvordan en stormandsgård med halbygning fra vikingetid gennem flere bebyggelsesfaser blev til en hovedgård med kirke i tidlig middelalder (Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989; Callmer 1992).

Vi kan således i dag skitsere en udvikling fra *landsby med stormandsgård og hal* til *landsby med hovedgård og kirke*. Det viser, at skal vi forstå middelalderens godsdannelse må vi tage vores udgangspunkt i overgangen mellem ældre og yngre jernalder. At vi kan se et sådant forløb på flere af yngre jernalders centralpladser betyder ikke, at dette er den eneste mulige udvikling for sådanne pladser. Allerede i dag kan vi på baggrund af undersøgelser i Bjäresjö, Lisbjerg og Uppåkra se at en storgård i vikingetid ikke altid udvikledes til en middelalderlig hovedgård. Medens storgården i Bjäresjö blev til en middelalderlig hovedgård, der siden flyttedes ud fra landsbyen til det nærliggende Bjäresjöholm, hvor den ligger endnu i dag, kom storgården i Lisbjerg under Århus bispen og storgården i Uppåkra blev betalt som mandebod til kongen, der så donerede den til Lund domkirke (Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989; Jeppesen & Madsen 1997; Riddersporre 1996).

Arkæologiske kilder til belysning af religion og kult

Et samfunds idealer viser sig i regler og normer i samfundet, men ses måske tydeligst i religionspraksis og i forskellige symboler på magt. Vi må antage, at hedenske trosforestillinger spillede med i alle jernaldersamfundets aktiviteter og at de påvirkede både individers og fællesskabers handlinger. I det arkæologiske kildemateriale er det fremfor alt i gravfund, offerfund og til dels i kunsten som religionen spejles. Når vi taler om kult, guder og religion, hvad er det så vi direkte kan bidrage med?

Hvordan når vi frem til at afgøre om bestemte fund skal tolkes som efterladenskaber efter kultpraksis og/eller offerhandlinger og om en plads skal betegnes som kultplads? Der er ingen tvivl om, at religionen eller snarere religionsudøvelsen har spillet en meget stor rolle i forhistoriske samfund fra den helt private sfære til den officielle verden. Mennesker har søgt at sikre sin fremgang og lykke gennem besværgelser, ofringer og ritualer i forbindelse med såning, høst, dyreavl, husbyggeri, madlavning, ølbrygning, håndværk, rejser, fødsel, ægteskab og begravelser. De fleste af sådanne handlinger har desværre ikke efterladt sig spor, vi kan erkende i dag. Genstande der, da de endte i jorden, blev fulgt af særlige ønsker, kan ikke berette om disse – intentionerne bag handlingerne er således forsvundet for altid sammen med de mennesker der udførte dem. Vi må indse, at vi ud fra et arkæologisk kildemateriale, kun under særlige heldige omstændigheder kan sige noget om religiøse handlinger og udskille kultsteder.

Samtidig med at det lægger en begrænsning på hvad vi kan bidrage med til vor viden om forhistorisk religion, er det også en stor udfordring. Men en udfordring, der skal behandles varsomt, området er et eldorado for vilde tanker og idéer - man kan faktisk tænke sig til alt, men for at det kan kaldes videnskab må vi gennem en argumentationsrække kunne overbevise andre om tolkningen. Som arkæologer kan vi sige noget om genstande, hvordan de er behandlet, inden de er deponeret og i hvilken kontekst og miljø de er deponeret (våd bund, tørt land, indland, kyst, højdedrag, bakkedal etc.). Ud fra en række karakteristika og gennem sammenligninger og analogier kan vi nå frem til en tolkning som offerfund og herefter beskrive offerhandlingen og offer-pladsen. Berta Stjernquist arbejde med de skånske offerfund og forsøg på at opstille regler for udskillelse af offerfund er gode eksempler på sådanne arbejder (Stjernquist 1970; 1997).

Jernalderens religionspraksis

Jeg har selv bidraget til diskussionen om religions betydning og udviklingen af kultpraksis og peget på det interessante fænomen, at moser og søer i Sydskandinavien synes at ophøre som offerpladser i folkevandringstid (Fabech 1991; 1994). Men indenfor dette område har der også været regionale forskelle at iagttage og det er vigtigt at indse, at religionen er blevet udøvet på forskellige niveauer fra det helt private plan til det offentlige og kollektive. De seneste år har bragt flere nye fund og undersøgelser frem, der tilsammen giver en større forståelse af religionens rolle i jernalderen og for overgangen til kristendommen. Det skema jeg opstillede i 1991 kan i hovedtrækkene stadigvæk gælde, men de seneste års nye fund og undersøgelser gør det påkrævet med en kommentar.

I skemaet sammenholdtes forskellige typer offer foretaget i moser og søer i jernalderen med religiøse manifestationer fundet på tørt land. Det konkluderedes, at samtidig med at ofringer i vådområder stort set syntes at ophøre i løbet af 5-600-tallet, begyndte genstande med et sakralt indhold at kunne knyttes til bebyg-gelser. Den gang skrev jeg, at samfundets ændring fra stammehøvdingedømmer til små-kongedømmer og siden til en egentlig konge-magt kunne have medført at offerhandlinger blev institutionaliseret, så de ikke mere kunne foretages i de overalt tilgængelige søer og moser. Jeg foreslog, at de i stedet flyttedes ind på stormandens ejendom, måske i dertil indrettede pladser eller huse/bygninger og at det var på sådanne pladser at de tidligste kirker blev opført af de stormænd/kvinder, der i førkristen tid forestod religionsudøvelsen. De senere års arkæologiske fund og undersøgelser har bestyrket dette billede, samtidig med at det har nuanceret det (Fabech 1997).

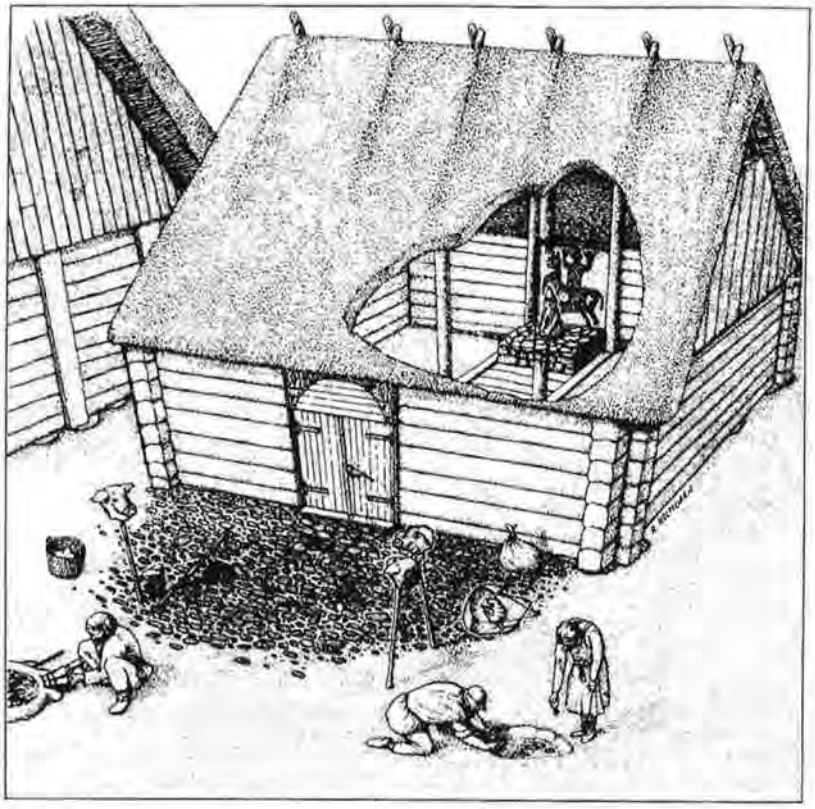

Fig. 2. Rekonstruktion af kultbygning fra Borg i Östergötland (A.-L. Nielsen 1997).

Forandringen af kultpraksis i 4-500-tallet, hvor bebyggelserne synes at få en betydning som kultpladser på bekostning af moserne, falder sammen med, at den nordiske hal introduceres ved stormændenes gårde (Herschend 1993). Frands Herschends arbejde med hallens opståen viser, at det drejer sig om en bygning uden spor efter dagligdags funktioner som husholdsprodukter og dyrehold. En bygning, der svarer til hallen Heorot, vi præsenteres for i Beowulfkvadet. Heraf fremgår det, hvor stor betydning den havde for herskerens omdømme og for selve magtudøvelsen. Det var her fester, gæstebud og gavegivning foregik. Vi ser det afspejlet i hallernes ofte rige fundmateriale, glas, metalfund og ikke mindst guldgubber.

Men var det også i hallen, at alle rituelle handlinger udspilledes eller har der været specielle kultpladser og konstruktioner udenfor denne bygning? Problemet med at udtale sig om kultpladser, deres udformning, placering, indretning og topografi er, at vort kendskab til sådanne pladser hviler på stednavne og skriftlige kilder. Stednavnene giver os forskellige betegnelser på sakrale pladser: Vi, harg, lund og hov etc. (Sørensen 1992; Hultgård 1996). Betragter vi de skriftlige kilder mente Olaf Olsen ikke, at der på baggrund af de skriftlige kilder var belæg for at skelne strengt mellem kultbygning og høvdingebolig med hal , man behøvede derfor ikke finde specielle kultbygninger uden for hallen (Olsen 1966). De sidste år har imidlertid bragt nyt frem til belysning af dette.

Ved Borg i Östergötland har Karin Lindeblad og Ann Lili Nielsen fundet et kulthus (Lindeblad & Nielsen 1997) (Fig. 2). Ud-

gravninger har vist, at en hovedgård der i middelalderen var kongens blev anlagt allerede i 6-700 tallet. Et af husene fra 900-tallet tolkes som et hus knyttet til kulten. Huset var 6 x 7,5m stort, orienteret nord-syd med en åbning mod vest. Det har stået på syl og været opført som bulhus. Huset var bygget på en stenlagd gårdsplads på 1000 m2. På gårdspladsen fandtes 75 kg ubrændt dyreben og et depot med 98 amuletringe. Ved den østlige husvæg fandtes et fundament af kraftige flade sten - muligvis et alter. I huset lå to amuletringe. I 1000-tallet blev huset nedlagt og dækket af et tykt lag grus - hvilket udgraverne tolker som en rituel begravning. 100 m øst for den gamle kultbygning opføres derefter en trækirke på samme plads, hvor senere stenkirken blev bygget i 1200-tallet.

Kultbygningen ved Borg har visse ligheder med en kultbygning som Cecilie Åqvist har udskilt på en rig bebyggelse med halbygning i Sanda i Uppland. Til Sanda bebyggelsens kulthus knytter sig også fund af amuletringe og dyreben (Åqvist 1996). At det ikke kun er i Mellemsverige, vi kan forvente at finde kultbygninger knyttet til stormandsgårde ses af de sidste års undersøgelser på Kalmergården ved Tissø, hvor Lars Jørgensen har arbejdet med at undersøge en rig bebyggelse fra 500 til 1000-årene. Ved siden af en halbygning på 48 x 12,5 m er afdækket et indhegnet område med en bygning omkring hvilken, der er fundet mængder af dyreben og enkelte menneskeknogler. Lars Jørgensen har præliminært tolket dette hus som et evt. hov (se Jørgensen i denne publikation).

Fra moser har vi mange fund af dyreben: marvspaltede knogler, hele dyr og i nogle tilfælde samlede fund af kranium, fødder og haleknogler fra hest (Behm-Blancke 1965; Hagberg 1967; Backe, Edgren & Herschend 1993; Stjernquist 1997). Men de fundne kultbygninger sætter dyreben på bopladser i et nyt perspektiv. Er der en forbindelse mellem deponeringer/koncentrationer af dyreknogler på/ved bopladser som f.eks. Sorte Muld, Frösön samt Ektorp og kultbygninger? (Klindt-Jensen 1957:79 ff.; Iregren 1989; Backe, Edgren & Herschend 1993). Foregik offerhandlinger i flere tempi, hvor dyrene først blev ofret på/i kultpladser/bygninger, hvorefter kødet indgik i et rituelt måltid i hallen, efter hvilket knoglerne blev samlet sammen og deponeret på særlige pladser på eller ved bopladsen? Set i dette perspektiv ville en ny bearbejdning og datering af fund af dyreknogler fra både tørt land og våd bund kunne give nye og spændende resultater og måske lede til identifikation af kultbygninger.

Brakteater og guldgubber

Til billedet af stormandsresidenser med hal og kult knytter sig brakteater og guldgubber. Karl Haucks arbejde med brakteaternes og guldgubbernes ikonografi har været af uvurderlig betydning for forståelsen af de rige miljøer i yngre jernalder og hans sammenkædning af brakteaterne og sakrale stednavne har medvirket til, at disse fund er blevet sat ind i et bebyggelsesperspektiv, hvilket var en af forudsætningerne for erkendelsen af nordiske centralpladser i jernalderen (Hauck 1981, 1992a, 1992b; Fabech 1991, 1997). Vi ved at brakteater gennem ca. 100 år blev deponeret enkeltvis eller flere sammen i depoter i vådområder, i huse eller på bopladser, og Hauck og Andrén har kunne klargøre hvordan brakteaterne vidner om, at skandinaviske folk ikke alene efterlignede de romerske kejseres guldmedaljoner i form, men at de kendte og forstod disses brug og evnede at overføre og omforme dem, så de kunne indgå i de skandinaviske samfunds spil om magt og ære (Hauck 1992a; Andrén 1991; Näsman i tryk). Vi mangler dog stadig at forstå ved hvilke lejligheder og af hvem de blev brugt og hvad der førte til deres deponering.

Fig. 3. Udsigt over Skepparsåns udløb i Hanöbugten.

Med guldgubbernes introduktion i 500-tallet præsenteres vi for en helt anden form og indhold. Vi finder dem i stolpehuller i huse, på bopladser og anløbspladser. De viser forening af mand og kvinde i et måske helligt bryllup, personer med værdighedstegn, dansere og dyr. Sammen med samtidige billeder fra gotlandske billedsten, hjelme og patricer synes de at illustrere ceremonier knyttet til vigtige begivenheder hos eliten: indsættelse som leder, bryllup, krig, død etc. (Hauck 1992b:517 ff.). Forbillederne til sådanne begivenheder synes at komme fra den kristne merovingiske kultur. Margrethe Watt har tolket guldgubberne som tempelpenge - et engangsoffer ydet i forbindelse med kulthandlinger (Watt 1991). Dette er en mulighed for de over 2000 guldgubber fra Sorte Muld, men det forklarer ikke alle stolpehulsfundene. Vi kan håbe, at nye fund og undersøgelser kan give os en bedre forståelse af guldgubbernes brug.

Ravlunda - et eksempel

Gennem de seneste års undersøgelser af jernalderens betydningsfulde bebyggelser, såkaldte centralpladskomplekser, er vores forståelse for religionens stilling, udøvelse og sammenknytning med magt og ret øget (Brink 1996a, 1996b, 1997). Vi ser i dag jernalderens bebyggelsesmønster som et net bestående af større og mindre bebyggelser af varierende betydning, hvor religionen og dens praksis kan knyttes til stormændene og deres residenser. Eksempler på sådanne pladser er Gudme-Lundeborg, Uppåkra, Sorte Muld, Slöinge, Borg, Sanda og Kalmergården (Callmer & Rosengren 1997). I dag ved vi, at lignende pladser har ligget udbredt over hele Sydskandinavien, måske så tæt som middelalderens hovedgårde, og at mange pladser således ligger gemte og glemte, men endnu ikke helt

forsvundne. Som et eksempel på et sådant gemt og glemt, men ikke forsvundet kompleks vil jeg i det følgende præsentere resultaterne af nogle præliminære undersøgelser af Ravlunda-området i Östra Skåne.

Ravlunda er en af de mest sagnomspundne pladser i Skåne og mange folk har gennem årene besøgt og beskrevet områdets arkadiske landskab (Fig. 3). Blandt disse kan nævnes Floræus 1743, Linné 1749, Gillberg 1767, Sjöborg 1791, 1797, 1815, Bruzelius 1870, Hildebrandt 1869, Schnittger 1907, Callmer 1987 (Schnittger 1905-7; Wedmark 1968; Callmer 1987). Mange sagn berettes om områdets forhistorie og sammen med arkæologiske fund, historiske kilder etc. giver de på baggrund af vores viden om karakteristika ved jernalderens betydningsfulde bebyggelser og kultpladser indtryk af, at der her i Albo herred, hvor Linderödsåsen når ud til Hanöbugten og giver gode betingelser for en beskyttet landingsplads, kan gemme sig et centralpladskompleks af samme dignitet som ved Gudme-Lundeborg på Fyn (Fabech 1994a; Fabech & Ringtved 1995).

Ravlunda ligger hvor Linderödsåsen og den skånske skogsbygd når ud til Østersøen i et meget kuperet terræn, der de fleste steder falder stejlt ned mod den brede sandstrand ved Hanöbugten. Gennem området løber Verkeån, der tidligere hed Skepparpsån. Som udgangspunkt for en vurdering af pladsen før egentlige arkæologiske undersøgelser har fundet sted, er det nødvendigt at inddrage en række forskellige kilder. Det drejer sig i første række om beretninger, historie, arkæologi, kort, mark- og stednavne.

Beretninger

Floreus beretter i 1743 at folk i Ravlunda-området er overbevist om, at en by ved navn Lund tidligere har ligget på sydsiden af Skepparpsåens udløb. N. H. Sjöborg fortæller, at byen Lund af bønderne kaldtes Malestad og at den fordi den ofte blev overfaldet af sørøvere til sidst blev forladt. Ved denne by skal have ligget en offerlund – Ravlunda lund. Fund af kul, brændte ben, menneske- og dyretænder ved Ravlunda lund vidner ifølge Sjöborg om offerhandlinger i lunden. Dette sammenholder han med oplysninger i Ragnar Lodbrog og hans sønners saga, hvor Ivar Benløs beretter om et stort offersted ved Vitaby. Ifølge Saxo slog den danske sagnkonge Ragnar Lodbrog skåningene ved Vitaby efter deres oprør mod ham (Andersson 1947:213). Det er også i denne lund, at tre guldbrakteater, flere romerske sølvmønter og nogle guldgubber ifølge Sjöborg skal være fundet (Wedmark 1968). Bror Schnittger, der besøgte stedet i forbindelse med sin beskrivelse af de faste fornlämningar i Ravlunda socken (1905 og 1907) nævner, at der findes rester af teglstensbrug i en af flyvesandshøjene mellem havet og Ravlunda lund og at der i åens munding findes rester af en 8 m lang båd samt en pælespærring på stranden.

Flere avisudklip bl.a. Kristianstads Bladet 7/4-34, Skånska Dagbladet 5/9-58 og Arbetet 9/12-59 har fremhævet områdets rigdom på arkæologiske fund, "På ingen annan plats i Skåne har gjorts - och görs alltjämt - så talrika lösa fornfynd som i Havängs jord. I bondgårdarnas sekretärer finns för det mesta en låda fylld med sådant som man hittat under plöjning och sådd: pilspetsar och stenyxor, vapen och smycken av brons och järn, prydnadsföremål av bärnsten och ädla metaller, krukskärvor, "guldgubbar", brakteater och denarer" (Sk. Dagbl. 58). I disse avisartikler gengives også det sagn som indbyggerne i Albo herred fortæller om Ravlunda: Ved Skepparpsåns munding, ikke langt fra den offerlund som har givet Ravlunda sit navn, lå engang en by ved navn Male. Der til kom købmænd fra fjerne lande for at hente bärnsten. Guld, sølv, denarer og brakteater ophobedes i byen, gudetemplet i

offerlunden havde søjler af sølv og et offeralter af rent guld. Men en dag kom ulykken - en vikingeflåde gjorde strandhugst, byen brændtes og ruinerne forsvandt for altid i det hvirvlende flyvesand.

Arkæologiske fund

Området er rigt på fortidsminder Bror Schnittger beskriver mere end 30 gravhøje, flere gravpladser med rejste sten, røser og domarringe, hvoraf den største gravplads ligger lige nord for Skepparpsån, hvor den strækker sig mindst 400 m i øst-vestlig retning i en bredde af ca 100 m. Gravfeltet indeholder brandgrave og kan dateres til 400-1050 (Strömberg 1961; Callmer 1987). Langs sydsiden af åen er registreret bopladsområder med spredte metalfund og ved åens munding strækker en spærring sig flere hundrede meter ud i havet; den er dendrokronologisk dateret til ca. 1070 (Dahlén & Thelander 1993).

Området er kendt for flere bemærkelsesværdige fund fra jernalderen fremkommet gennem de sidste 200 år (Fig. 4). De tidligst kendte fund, fremkommet i 1781, 1783 og 1784, er fire guldbrakteater (to B, en C og en D) samt to guldgubber. At der på den tid er fremkommet væsentlig flere fund ses af en notits hos Liljegren, der nævner, at der i Ravlunda blev fundet 24 små stykker guld, en ring og et tyndt guldblad (Liljegren 1830:153 & 278). Af disse er det kun to stykker guldblad der er indløst, de to stykker udgør fragmenter af en femte brakteat – en D-brakteat (Hauck 1989: Fig. 485b) dvs. at der i alt er fundet fem brakteater. At fund af romerske mønter også var almindeligt forekommende i området, ses i Sjöborgs afhandling hvor 7 romerske sølvmønter fra Hadrianus til Clodius Albinus nævnes (Wedmark 1968; Lind 1981, 1988). Dette støttes af et kort fra Rönbeckianan, der udpeger pladser i Ravlunda, hvor mønter ofte findes. Et fund af en guldsolidus er fremkommet i Kalvhagen (Libeus Severus 461-65), den er i privat eje. En pragtfuld guldhalsring fra yngre romertid med almandinindlagt lukke, er fundet ved Burahus syd for Kalvhagen (Arrhenius 1985; Andersson 1995:89 ff.), og en sølvhalsring fra vikingetid samt en nu forsvundet møntskat fra 1000-tallet (Hårdh 1996; Skovmand 1942:171) er fundet ved Vitaby. 500 m oppe af åen er på sydsiden af åen fremkommet en boplads *Strandridaregården* med kulturlag (Strömberg 1961; Callmer 1987). I dette kulturlag er fundet keramik, tenvægte, jernnitter, nitteplade, kniv, smelteklumper af bronze, jernslagger, forskellige bronzespænder, bronzeblik, brændte dyreknogler. Under kulturlaget iagttoges flere stolpehuller. Fundene rækker i tid fra folkevandringstid til tidlig vikingetid. Detektorundersøgelser af et område øst for *Strandriddergården* også på sydsiden af åen har afsløret en anløbs- og værkstedsplads med mange metalfund: smykker, sværdsbeslag, råmetal, skibsnagler, jernslagge etc. fra perioden ca. 600 til ca. 1100 (Fig. 4).

Udover disse fund kan nævnes, at der ved Torup to km syd for disse bo- og anløbspladser ligger endnu et gravfelt med rejste sten og skibssætninger dateret til folkevandringstid (Strömberg 1961). Ved stranden lige nord for Kivik ligger en anløbsplads Hjälmaröd fra vikingetid/tidlig middelalder. Otte km syd for Skepparpsåen ligger Stenshuvud, der rejser sig i en højde af næsten 100 m over havet. På toppen ligger en Fornborg, fra hvilken man i klart vejr kan se fra Bornholm i syd til Blekinge i nord.

Kort, sted- og marknavne

I et forsøg på at forstå hvad der gemmer sig bag de spredte fund og sagnene, har jeg kigget nærmere på det ældste kortmateriale over Ravlunda, som er fra 1827. Ravlunda betyder

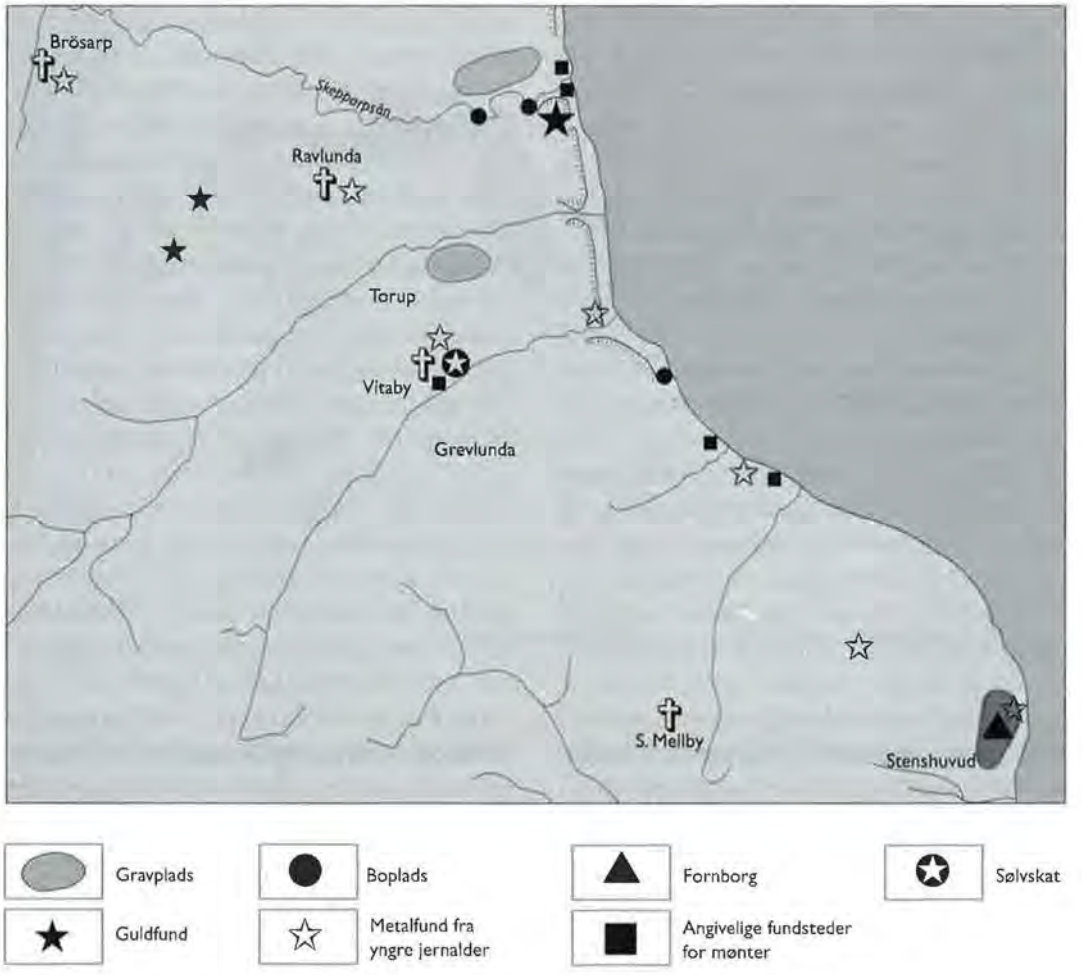

Fig. 4. Kort over Ravlunda med fund og oplysninger om forsvundne fund indsat.

lunden hvor man finder rav, hvilket ikke siger så meget, men kortet kan berette mere. Gennem en bearbejdning af dette materiale er det lykkedes at få et lag frem, der viser markinddelingen før udskiftningen og navnene på disse marker (Fig. 5). Resultatet er et bemærkelsesværdig rigt navnemateriale, som Stefan Brink har gennemgået præliminært.

To områder skiller sig ud i marknavnene: et omkring kirken og et nærmere havet. Vest for kirken finder vi Bosängar, engene til Bo, der kan betegne en jernalderresidens. Wikorreåkrarne og Wikorre kan betyde markerne med vandhullet ved viet samt vandhullet ved viet. Øst for kirken nær havet ligger Lunnastücken, hvor forledet lund kan antyde, at her en gang lå en offerlund. Bøndernes sagn om et Malestad kan ses i sammenhæng med marknavnet Maletofta, der ligger lige øst for Lunnastücken. Fra Danmark kendes en række lokaliteter med forledet Maal: Maale, Maaløv, Malle, Malhøj. Maal er det gamle danske ord for en sag, der blev forelagt på tinge og betegner således det sted, hvor retsager (maalene) afgjordes (DS 14:141). Axel E. Christensen ser disse maalenavne som indikationer på et ældre bygdemøde

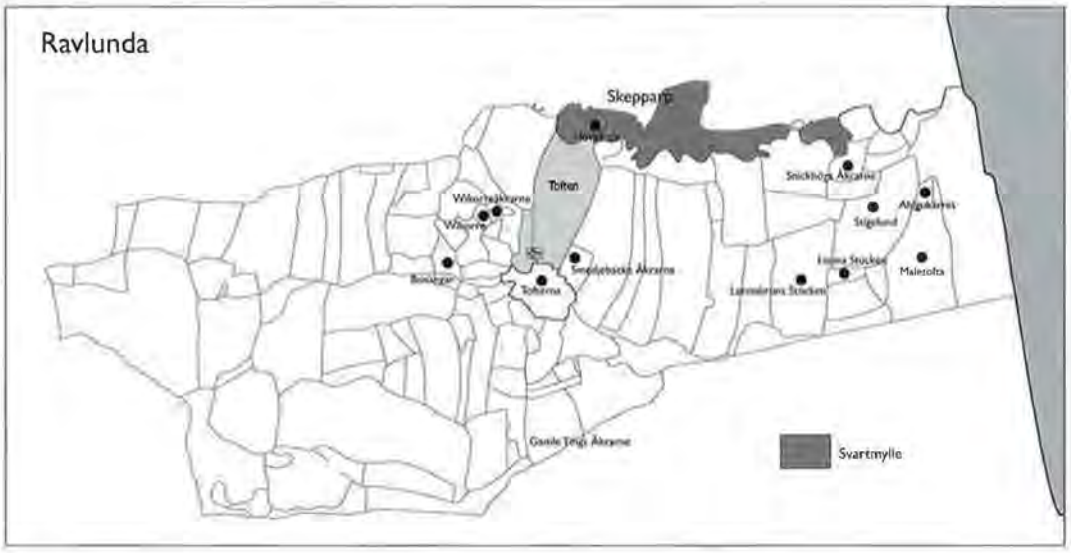

Fig. 5. Kort med ældre markinddeling og udvalgte marknavne.

med retslige og politiske funktioner forud for herreds-dannelsen med tingsfunktioner (Christensen 1977:89 ff.). At vi finder navnet Male – nær stranden i Ravlunda sammen med marknavne, som signalerer funktioner omkring kult og magt, er med til at understrege, at her kan have ligget en centralplads med retslige, politiske såvel som religiøse funktioner. Et godt eksempel på et navnekompleks der antyder sammenhængen mellem helligdom, stormandsresidens og tingsplads findes på Fyn lige nord for Kerteminde ved landsbyen Viby (landsbyen med helligdommen), henholdsvis vest og øst herfor ligger byerne Salby (landsbyen med hallen) og Måle (højen hvor retssager behandles) (Holmberg 1996:71)

Set i dette perspektiv er det tankevækkende, at to andre nærliggende maritime pladser på farleden mellem den vestlige Østersø og Öland, Gotland og Mälarområdet, har målenavne. Det drejer sig om guldbrakteater fundet på gårdene Målen og Målerna på henholdsvis Tjurkö og Senoren i Blekinges skærgård (Fabech 1994b). I Sverige er målanavne meget almindelige i Småland, Blekinge og Östergötland. De regnes almindeligvis for sent tilkomne dvs. fra midten og slutningen af middelalderen (Pamp 1988:48) og har ofte personnavne som forled. Måske kan vi knytte målenavne uden forled sammen med bemærkelsesværdige fund fra jernalderen med kystnær placering og dermed se målenavnene som endnu et karakteristika for fredhellige pladser – dvs. pladser hvor man kunne mødes i sikkerhed for bl.a. at indgå aftaler og afgøre retslige tvister (Wenskus 1985; Ringtved 1991).

Snäckhögsåkrarne placeret lige nord for Stigelund og syd for Skepparpsåen betyder markerne med højene, hvor skibe lægger til. Snekkenavnene er af flere foreslået som en mulig indikator på ledingshavne (Crumlin-Pedersen 1996:190 ff.; Holmberg 1991). Ahlgutkärret skulle ifølge Stefan Brink kunne betyde Algodens kärr og herved antyde at goden for Alsmarc har resideret her. Alsmarc er den tidligst (1120) kendte form af Albo herred og har været navn på bygden tidligere end herredsinddelingen. Al betegner noget be-

skyttende, fredende senere fredhelligt (Brink 1992b:107 ff.). Marc betegner et grænseområde (Ejder 1958:15 ff.; Pamp 1981:5). Betydningen af Alsmarc kan således være det fredhellige grænseområde. Skal vi se en forbindelse mellem navnet på bygden og Ravlundaområdets indikationer på flere helligdomme? Betegnelsen Algode på kæret mellem Stigelund, også kaldet Ravlunda lund, og Maletofta er interessant. Gode (godi) betegnede en bygds verdslige høvding og sakrale leder i vikingetid og kendes fra norrøne skrifter og runesten f.eks. Glavendrup og Helnæs på Fyn (Moltke 1976;Sawyer 1988: 33 ff.; Sigurdsson 1994:129 ff.). Goden holdt ting og ledte retshandlingerne, men forudsætningen for at folk kunne samles til ting var at tingstedet var fredhelligt. Goden var en sikkerhed for dette, idet han i sin stilling forenede magten, retten og religionen. Stigelund kan ifølge Stefan Brink betyde den indhegnede lund og det er i denne lund beretningerne siger at guldbrakteaterne og guldgubberne er fundet.

Navnet på landsbyen Skepparp nord for åen betyder bebyggelsen for den, der leder et skib. Beskrivelser i protokollen over Skepparp bys marker angiver at et stort område nord for åen består af *svartmylle*.

Historiske kilder

Hvad kan vi sige om Ravlundaområdet når vi kommer ind i middelalderen, hvem ejede jorden og havde magten? Ravlunda står optegnet som kongelev i kong Valdemars jordebog fra 1231 (KVJ). At det ikke var ny ejendom antydes i necrologium Lundensae, hvor der nævnes en kongelig donation givet mellem 1145 og 1174 til domkirken omfattende et halvt bol i Scipenndorp (nuværende Skepparp). Ola Svensson mener, at flere ting tyder på, at det måske var Svend Estridsen, der gav ordre til at opføre kongsgården i Ravlunda (Svensson 1996:36). Navnene Kungsmölle, Kungslandshus, Kungens ora kan gå tilbage på den ejendom der nævnes i Valdemars jordebog. Skepparp no. 6 kaldes i 1663 Hovgården, hvilket kan give os et fingerpeg om, hvor en måske kongelig hovedgård kan have ligget.

At Ravlunda også har haft tingsplads i middelalderen, som det antydes i marknavnene Gamle Tingsåkrarne, Gamle Ting og Tingshög, støttes af, at det eneste middelalderlige brev udfærdiget på Albo häradsting, der angiver hvor tingspladsen lå, er udfærdiget i Ravlunda i 1481. At det ikke kun drejer sig om häradsting fremgår, af at Frederik den II i 1574 stadfæstede den birkeret som bønderne i Ravlunda havde haft siden urmindes tid. Birkeretten var den ret, der galdt på handelspladser og derved erstattede landsretten, endvidere fik bønderne i Ravlunda lov til at holde et årligt frimarked.

Kirken er fra 1200-tallet og har ifølge en konfiskationsliste fra tiden før reformationen haft et gyldent alter (Wienberg i tryk). Ola Svensson mener, at man måske skal se opførelsen af Ravlunda kirke som en kongelig manifestation i midten af 1200-tallet i den konkurrence kongemagten og kirken førte omkring hvilke kystpladser, der skulle begunstiges i relation til handel. At denne kirke ikke behøver at være den første, men kan have haft forgængere i træ, som vi kender det fra Jelling, Lisbjerg etc. indiceres af, at inventaret i kirkerne i Vitaby og Eljaröd er ældre end de nuværende stenkirker (Svensson 1996:37). Ravlunda kirke ligger på toppen af et bakkedrag - en magnifik placering, hvorfra den ses i hele området. Lige syd for kirken i anslutning til en terrasse findes resterne af en middelalderlig borgkulle, den såkaldte Wallabacken. I dag findes ikke noget gods i Ravlunda og Skepparp, men Mats Riddersporre har arbejdet med toftstrukturerne og er kommet frem til, at der kan have ligget en tidlig middelalderlig hovedgård med kirke og forsvarsanlæg og i tilslutning til denne mindre frie gårde og arbejderhuse (Riddersporre i denne publika-

tion). Det ville være oplagt at søge efter hovedgården på terrassen mellem kirken og Wallabacken. I denne sammenhæng er det interessant, at Hovgården, Skepparp nr. 6, før udskiftningen lå i landsbyen ved broen over Skepparpsåen og lige modsat den evt. hovedgårdstofte i Ravlunda.

Det kunne således se ud som om Ravlundaområdet bevarede sin stilling som et vigtigt område i Skåne op i middelalderen – måske skal vi se de kongelige interesser, som de anes gennem den kongelige donation af ejendom i Skepparp i anden halvdel af 1100-tallet og Ravlundas stilling som kongelev i Valdemars jordebog, som indikation på at den danske kongemagt ønskede at få kontrol med den vigtigste bebyggelse i Alsmarc, nemlig residensen for goden. Om den kongelige ejendom er det vi ser spejlet i Ravlundas specielle toftstruktur, vil fremtidige studier måske kunne vise. Hvis det er tilfældet, må den, som det kendes fra andre steder i Skåne være delt og ophørt allerede i middelalderen. Et godt eksempel på noget sådant kender vi fra Grevlunda i Vitaby sogn, hvor kongens gælker Niels Erlandsen, der tilhørte den skånske Galenslægt og var i slægt med hviderne, havde en hovedgård – Grevlunda. Han døde i 1272, hvorefter hans datter arvede gården med alle dens tilliggender. Da hun døde og hendes 6 sønner i 1313 arvede Grevlunda blev den delt i seks dele (Ulsig 1968:99).

At de danske kongers interesse for Albo herred ikke alene hører hjemme i sagnhistorien ses af at kongen og af den med ham nært forbundne Hvideæt synes at have spillet en vigtig rolle i dette område. Kongen havde ejendom i Ravlunda og den skånske del af Hvideætten - Galenslægten var dominerende som jordbesiddere i Albo herred i højmiddelalderen (Svensson 1996:35 ff.). Dette skyldes at sjællandske herremænd, især fra Hvideslægten, opkøbte gods/jord i Skåne fra 1100-tallets slut til 1300-tallets begyndelse - herved trængtes de skånske slægter ud (Sköld 1972 I:16 ff.). Galenslægten var lige så dominerende i Skåne i højmiddelalderen som hviderne på Sjælland (Ulsig 68:92). Denne dominans er blevet mødt med modstand af skåningene og det synes som om bønderne i östra Skåne spillede en vigtig rolle i de oprør mod den danske konge, som begyndte i 1180 og som endte med deres endelige nederlag i 1182 (Holm 1988:72 ff.). Skal vi se disse oprør som et sidste forsøg på at hævde områdets selvstændighed mod den danske konge?

Sammenfatning

En kort sammenfatning af ovenstående kilder giver indtryk af, at der i området ved Ravlunda har ligget et centralpladskompleks på begge sider af Skepparpsån. Dette kompleks har bestået af flere bebyggelser, med tilhørende værksteder, kultpladser og gravpladser. Nær havet, måske i forbindelse med en landingsplads i åmundingen, kan en overregional kultplads og tingsplads have været placeret. De arkæologiske fund daterer komplekset til tiden mellem romersk jernalder og sen vikingetid/tidlig middelalder. Med den danske konges ind-lemmelse af området i det danske rige synes området at tabe i betydning, det bliver aldrig til by. I stedet bliver det Vä, der udvikles til by og får særlige økonomiske og handelsmæssige privilegier (Thun & Anglert 1984:7 ff.). Fra overregional kult- og handelsplads bliver Ravlunda til lokal fiske- og ladeplads (Fabech 1993:234 ff.). Skal vi se denne ændring som kongemagtens endelige sejr over et tidligere stærkt og magtfuldt område? I så fald findes der måske en kerne af sandhed i sagnet om et *Malestad* ved Skepparpsåens udløb, der blev ødelagt af sørøvere!

Ovenstående viser, hvordan forskellige kilder kan hjælpe med til at identificere endnu ukendte centralpladskomplekser. I Ravlunda er kilderne så mange og gode, at vi får et ind-

tryk af hvordan pladsen kan have set ud og fungeret. For at afgøre om vores nuværende indtryk af området er rigtigt, er det nødvendigt at efterprøve idéerne. Det næste skridt må blive feltarbejde i form af boringer, detektorundersøgelser, gennemgang af privatsamlinger og måske udgravninger. Forhåbentlig vil dette medføre, at vi om nogle år vil kunne føje Ravlunda til listen over sydskandinaviske centralpladskomplekser.

Litteratur

Andrén, A. 1991. Guld och makt - en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid.* Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27.

Andersson, I. 1947. *Skånes historia till Saxo och Skånelagen.* Stockholm.

Backe, M., Edgren, B. & Herschend, F. 1993. Bones thrown into a water-hole. Arwidsson, G. *et al.* (eds.), *Sources and resources. Studies in honour of Birgit Arrhenius.* PACT 38.

Behm-Blancke, G. 1965. Die Germaniche Tieropfer und sein Ursprung. *Ausgrabungen und Funde* 10.

Brink, S. 1992a. Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. Nilsson, B. (red.), *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid.* Projektet Sveriges kristnande.

1992b. Har vihaft ett kultisk al i Norden? *Sakrala navne. Notna rapport.*

– 1996a. Political and social structures in early Scandinavia. *Tor* 28.

– 1996b. Forsaringen - Nordens äldsta lagbud. Roesdahl, E. & Sørensen, P. M. (red.), *Beretninge fra femtende tværfaglige vikingesymposium.* Århus.

– 1997. Västsvenska namnmiljöanalyser. Strandberg, S. (red.), *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg.* Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22.

Callmer, J. 1987. En järnåldersplats vid Verkaåns mynning. *Skepparpsåns museiförening bygdehistorik*, nr. 1-2.

– 1992. A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.), *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region.* Acta Archaeologica Lundensia 4:19.

Christensen, A. E. 1977. Tiden 1042-1241. *Danmarks historie 1. Tiden indtil 1349.* København.

Crumlin-Pedersen, O. 1996. Kystforsvaret. Crumlin-Pedersen, O., Porsmose, E, & Thrane, H. (red.), *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingatid og middelalder.* Odense.

Dahlén, J. & Thelander, C. 1993. *Marina spärrar. Spärranlägningar i södra Skandinavien under järnålder och tidig medeltid.* C-uppsats i arkeologi. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet. Lund.

Ejder, B. 1958. *Skånes Ortnamn. Bebyggelsesnamn.* Del 1. Albo Härad. Lund.

Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII.

– 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.

– 1994a. Reading Society from the Cultural Landscape: South Scandinavia between Sacral and Political Power. Nielsen, P. O. *et al.* (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg.* Arkæologiske Studier 10.

– 1994b. Tjurkö, Sturkö og Senoren. I yngre järnålder en central och viktig maritim knutpunkt. Knape, A. (red.), *Guldets magi i saga och verklighet.* Stockholm.

– 1997. Slöinge i perspektiv. Callmer, C. & Rosengren, E. (red.), *"...Gick Grendel att söka det höga huset...".* Hallands Länsmuseers Skriftserie 9. GOTARC C. Arkeologiska Skrifter 17.

Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien. Resi, H. G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om ervery, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusind e.Kr.* Varia 30.

Hagberg, U. E. 1967. *The archaeology of Skedemosse 2. The votive deposits in the Skedemosse fen and their relation to the Iron-Age settlement on Öland, Sweden.* Stockholm.

Hansen, H. J. 1991. Dankirke. En myte i dansk arkæologi. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid.* Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27.

Hansen, T. E. 1990. En vikingetids værktøjskasse. *Kuml* 1988-89.

– 1996. Et jernalderhus med drikkeglas i Dejbjerg.

Vestjylland. *Kuml* 1993-1994.

Hauck, K. 1981. Gemeinschaftstiftende Kulte der Seegermanen. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, XIX. *Frühmittelalterliche Studien* 14, 1980.

Hauck, K. 1992a. Der religions- und sozialgeschichtliche Quellenwert der völkerwanderungszeitliche Goldbrakteaten. Ikonologie der Goldbrakteaten 47. Beck, H. *et al.* (Red.), *Germanische Religionsgeschichte* . Ergänzungsband zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 5.

– (ed.) 1992b. *Der historische Horizont der Götterbilder-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter.* Göttingen.

Herschend, F. 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *TOR* 25.

Holm, P. 1988. De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. Bøgh, A., Sørensen, J. W. & Tvede-Jensen, L. (red.), *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder.* Odense.

Holmberg, B. 1991. Maritime place-names. Crumlin-Pedersen, O. red.), *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200.* Roskilde.

– 1996. Stednavne som historisk kilde. Crumlin-Pedersen, O., Porsmose , E. & Thrane, H. (red.), *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder.* Odense.

Hultgård, A. 1992. Religiös förändring, kontinuitet ock ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. Nilsson, B. (red.), *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid.* Projektet Sveriges kristnande 1.

– 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19.

Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study.* Acta Archaeologica Lundensia 8:25.

Iregren, E. 1989. Under Frösö kyrka - ben från en vikingatida offerlund? Larsson, L. & Wyszomirska, B. (red.), *Arkeologi och Religion.* University of Lund, Institue of Archaeology, Report Series No. 34.

Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1997. Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. *Kuml* 1995-96.

Jørgensen, L. 1995. Stormandssæder og skattefund i 3.–12. århundrede. *Fortid og nutid* 1995:2.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1996.

Kaliff, A. 1997. *Grav och Kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland.* Aun 24.

Klindt-Jensen, O. 1957. *Bornholm i Folkevandringstiden.* København.

KVJ: Aakjær, S. (red.) 1934. *Kong Valdemars Jordebog* 4 (noter).

Lind, L. 1981. *Roman denarii found in Sweden 2. Catalogue text.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in classical archaeology 11:2.

– 1988. *Romerska denarer funna i Sverige.* Stockholm.

Lindeblad, K. & Nielsen, A.-L. 1997. Centralplatser i Norrköpingsbygden – förändringar i tid och rum 200-1200 e.Kr. Callmer, J. & Rosengren,E. (red.), *"...Gick Grendel att söka det höga huset...".* Hallands Länsmuseers Skriftserie 9. GOTARC C. Arkeologiska Skrifter 17.

Lundqvist, L. 1996. Slöinge - en stormansgård från järnåldern. Lundqvist, L., Lindeblad, K., Nielsen, A.-L. & Ersgård, L. (red.), *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 18.

Lundqvist, L., Lindeblad, K., Nielsen, A.-L. & Ersgård, L. (red.), *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter 18.

Lundström, A. (red.) 1988. *Thirteen Studies on Helgö.* Studies 7. The Museum of National Antiquities. Stockholm.

Moltke, E. 1976 *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* København.

Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.) 1994. *The archaeology of Gudme and Lundeborg.* Arkæologiske studier 10.

Näsman, U. i tryk. The Scandinavians' View on Europe in the Migration Period. Larsson, L. & Stjernquist, B. (eds.), *World-View of Prehistoric Man.* Stockholm.

Olsen, O. 1966. Hørg, hov og kirke. *Aarbøger* 1965.

– 1995. "Hørg, hov og kirke" - 30 år efter. Lidén, H.-E. (red.), *Møtet mellem hedendom og kristendom i Norge.* Oslo.

Nielsen, A.-L. 1997. Pagan, Cultic and Votive Acts At Borg. Andersen, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the Past.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19.

Pamp, B. 1981. *Skånska Ortnamn.* Lund.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta* 1996:3.

Ringtved, J. 1991. Fremmede genstande på Sejlflodgravpladsen, Nordjylland. Importens lokale kontekst. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII.

Sawyer, P. H. 1988. *Da Danmark blev Danmark. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 3.

Sigurdsson, J. V. 1994. Forholdet mellom verdslig og religiøs makt på Island. Schødt, J. P. (red.), *Myte og Ritual i det førkristne Norden.* Odense.

Schnittger, B. 1905-07. *Fastaforntämningar i Raflunda sn, Albo hdr. Christianstads län.* Upubliseret beretning i ATA.

Skansjö, S., Riddersporre, M. & Reisnert, A. 1989. Huvudgårdar i källmaterialet. Andersson, H. & Anglert, M. (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5.

Skovmand, R. 1942. De danske skattefund fra vikingetid og ældste middelalder. *Aarbøger* 1942.

Sköld, P. E. 1972. Det skånska herremannaståndets uppkomst och utveckling. *Ale* 1972:1 o. 1972:2.

Svensson, O. 1996. *Sockenbildningen, Kyrkobyggandet och Makten.* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet. Lund.

Stjernquist, B. 1970. Germanische Quellenopfer. Jankuhn, H. (Red.), *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa.* Göttingen.

– 1995. Uppåkra, a central place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Reports* 1.

– 1997. *The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory.* Stockholm.

Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen 1-2.* Acta Archaeologica Lundensia 4:4.

Sørensen, J. K. 1992. Haupttypen sakraler Ortsnamen Südskandinaviens. Hauck, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter.* Abhandl. d. Akad. d. Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 3. F. 200.

Ulsig, E. 1968. *Danske Adelsgodser i Middelalderen.* København.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra stamme til stat i Danmark. 2 Høvdingesamfund og kongemagt.* Jysk arkæologisk selskabs skrifter 22.2.

Wedmark, B. 1968. Nils Henric Sjöborgs beskrivning över Ravlunda. *Sydsvenska Ortnamnssälskapets Årsskrift* 1968.

Wenskus, R. 1985. Pytheas und der Bernsteinhandel. Düwel, K., Jahnkuhn, H., Siems, H. & Timpe, D. (Red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa.* Teil I. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 143.

Wienberg, J. i tryk. Gyldne altre, kirker og kritik. *Hikuin* 22.

Åqvist, C. 1996. Hall och harg - det rituella rummet. Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 165–177.

Ravlunda och Uppåkra

Två exempel på försvunna storgårdar?

Mats Riddersporre

Ravlunda and Uppåkra
Two examples of large farms that have disappeared?

The article presents some preliminary notes on the analysis of the oldest land survey maps of Ravlunda and Uppåkra, both sites known as Scanian central places in the Iron Age. An important question concerning these central places is whether there was a large farm, the seat of a magnate, and if this farm had a continuing existence as a manorial estate in the Middle Ages (i.e. after AD 1050). Experience from earlier research reveals the possibilities that medieval estates, which may go back to the Viking Age but later have been split up, can often be traced in old land survey maps. In this way, it has been possible to reconstruct the layout (i.e. the toft structure) of what was probably a 12th- and 13th-century manor in Ravlunda, belonging to the king. In Uppåkra, on the other hand, no such structure has been detected. This may be due to a restructuring of the settlement at the old central place in connection with the development of the nearby town of Lund in the 11th century. Indications in the maps (i.e. field-names) point to the possibility that a large farm existed in Uppåkra in the Viking Age.

Mats Riddersporre, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, 223 50 LUND.

De två storgårdar som postuleras i rubriken ovan har kanske aldrig funnits; deras existens är hypotetisk. Indikationer som kan tyda på att de faktiskt har funnits uppträder emellertid i arkeologiskt och skriftligt källmaterial. Det arkeologiska materialet visar att de två platserna under en stor del av järnåldern haft särskild dignitet vad gäller funktioner som maktutövning, handel och kult (Fabech 1993:226 ff.; Stjernquist 1996). I analogi med andra sådana platser, som är arkeologiskt bättre undersökta, finns det anledning att förvänta sig att en storgård – kanske ett regionalt hövdingasäte – ingått i bebyggelsekomplexet på respektive plats. Centrala frågor gäller därmed om det går att identifiera dessa storgårdar, och om de i så fall föreligger någon form av kontinuitet (direkt eller indirekt) mellan järnålderns storgårdar och historiskt kända godsbildningar eller kungsgårdar. Ett sätt att närma sig frågan är att undersöka det äldsta kartmaterialet. De resultat av en sådana undersökning som diskuteras här är – det skall betonas – ännu preliminära och bygger på ej slutförda analyser. Undersökningen ingår som ett led i en tvärvetenskaplig analys, där det arkeologiska materialet har en avgörande betydelse. Rubrikens frågetecken är ännu så länge väl motiverat.

Äldre kartor och storgårdar

Utgångspunkten för en analys av det äldre kartmaterialet utgörs i detta sammanhang av iakttagelser kring toftstrukturen. Undersök-

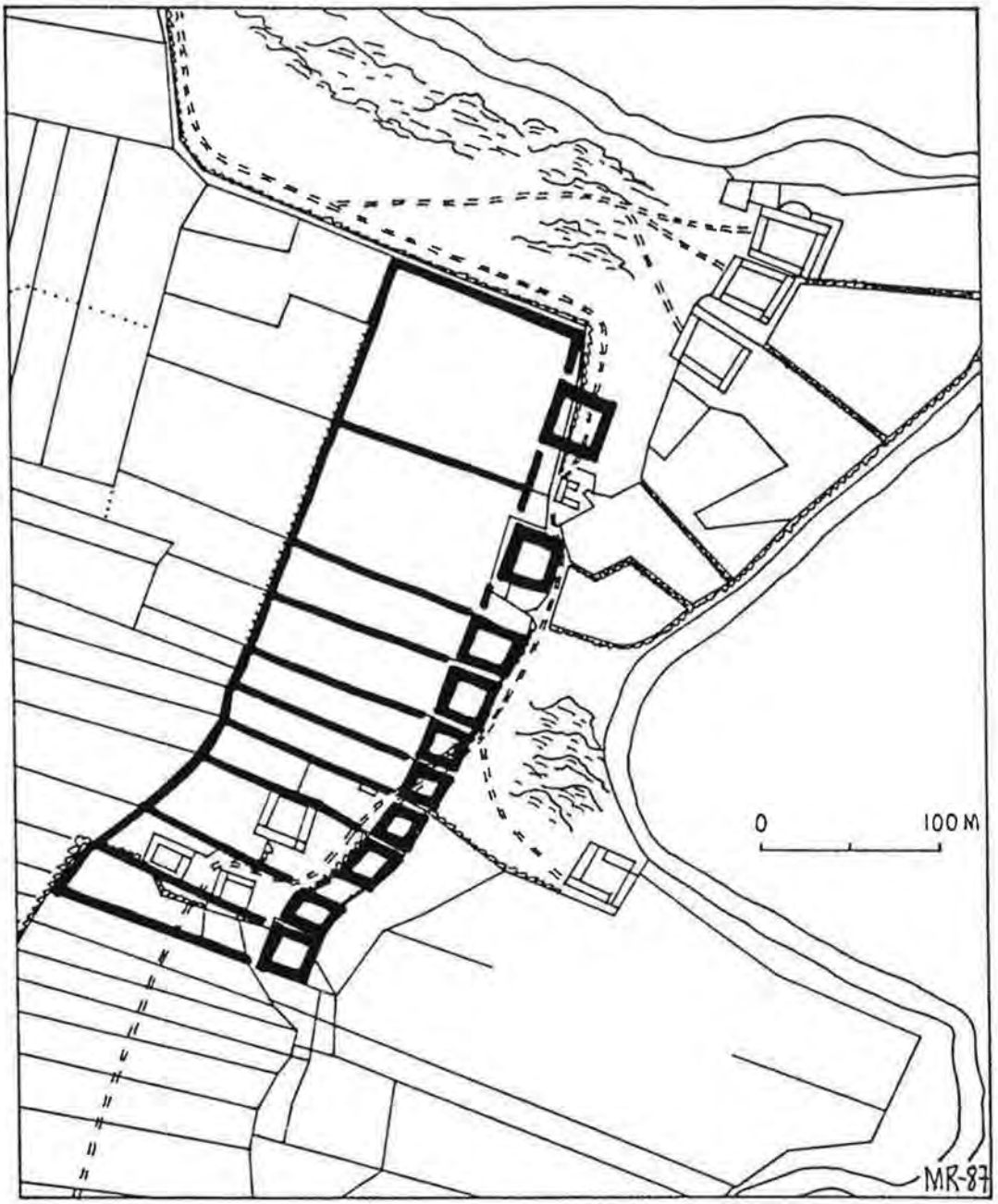

Fig. 1. Rekonstruerad tofstruktur i Lilla Köpinge (tjocka linjer). Bakgrundsbilden visar bykärnan 1733 (Riddersporre 1988:78).

ningar av byarna i Köpingeområdet i Sydskåne har visat på möjligheten att identifiera en reglerad – eller geometriskt ordnad – toftstruktur, vilken framstår som äldre än den till synes

oordnade placering av gårdstomterna som uppträder i de äldsta kartorna (Fig 1). Genom att analysera kartor från flera tillfällen i kombination med arkeologiska undersökningar, har det t ex i Lilla Köpinge varit möjligt att koppla denna reglerade toftstruktur till en vikingatida bebyggelsefas, medan de mera oordnade gårdslägena tycks ha etablerats i samband med medeltida och senare ut- och omflytningar (Riddersporre 1988; Tesch 1992:222 ff.; Riddersporre 1995:92 ff.). På samma sätt visar t ex den stora byn Stora Herrestad en påtaglig upplösning i det rumsliga sambandet mellan 1700-talets gårdstomter och en regelmässig toftstruktur (Riddersporre 1995:164). Det framstår med andra ord som att den toftstruktur som, mer eller mindre tydligt, framträder i 1700-talskartorna kan tillhöra ett äldre skede och i vissa fall gå tillbaka till vikingatid.

En annan grundläggande iakttagelse gäller möjligheten att i toftstrukturen finna spår efter storgårdar. Genom målinriktade undersökningar inom Ystadsområdet, har det i flera fall gått att identifiera eller rekonstruera stora tofter, vilka kan kopplas till skriftliga och arkeologiska belägg för stor- eller huvudgårdar som existerat under medeltid (Skansjö, Riddersporre och Reisnert 1989). Det tydligaste exemplet är Bjäresjö (Fig 2), där den stora toft som framträder i kartmaterialet sammanfaller med en arkeologiskt undersökt vikingatida storgård (Callmer 1992), vilken fortsatt att existera på platsen fram till det att gården under 1300-talet flyttats ut från byn och att godset Bjersjöholm anlagts (Skansjö *et al* 1989:97 ff.). I Bjäresjö, där huvudgården flyttades ut från byn, fortlevde den stora toften invid bykärnan s a s i fossil form. I andra fall har emellertid huvudgårdar försvunnit genom delning, varvid vanligen även tofterna delats. I flera av exemplen från Ystadsområdet framstår det vidare som om den medeltida stenkyrkan uppförts på vad som varit ursprungliga huvudgårdstofter (Riddersporre 1989:136).

Utöver det förhållandet att tofterna kan ha en hög ålder, så kan en analys alltså också innebära möjligheten att identifiera eventuella storgårdar i ett tidigt skede. En undersökning av motsvarande förhållanden i Ravlunda och Uppåkra innebär värdefulla möjligheter att pröva tidigare iakttagelser och hypoteser på två platser som uppenbarligen haft särskild betydelse under järnåldern. Genom den direkta kopplingen till pågående och planerade undersökningar ges också incitament att utnyttja kartanalysen som en metod i ett bebyggelse- och landskapsarkeologiskt perspektiv. I fallet Ravlunda kan man redan på ett tidigt stadium av analysen se paralleller med iakttagelserna från Ystadsområdet. Uppåkra bjuder på olikheter.

Ravlunda

Ravlunda, i Albo härad i östra Skåne, har sedan länge uppmärksammats inom järnåldersforskningen. Fornlämningar, det arkeologiska fyndmaterialet, topografiska förhållanden och namn pekar tillsammans ut området kring Verkaån – eller Skepparpsån – som ett område med flera av de funktioner som konstituerar järnålderns centralplatser (Fabech 1993:226 ff. och på annan plats i denna publikation). Sannolikt skall man räkna med att olika företeelser lokaliserats till skilda platser inom området.

Ravlunda bör också ha haft en speciell betydelse under medeltiden. Av allt att döma har här tidigt funnits ting, och bönderna har haft särskilda marknadsrättigheter (Ejder 1958:14 f.). Ravlunda var också enligt Valdemars jordebok kunglig egendom (kungalev) på 1230-talet, vilket innebär att en kungsgård kan ha funnits här redan under tidig medeltid (Andrén 1983:34 ff.).

Rimligen kan denna kungsgård sammankopplas med en vallgravsomgärdad borgkulle, Vallabacken, belägen i bykärnan och strax

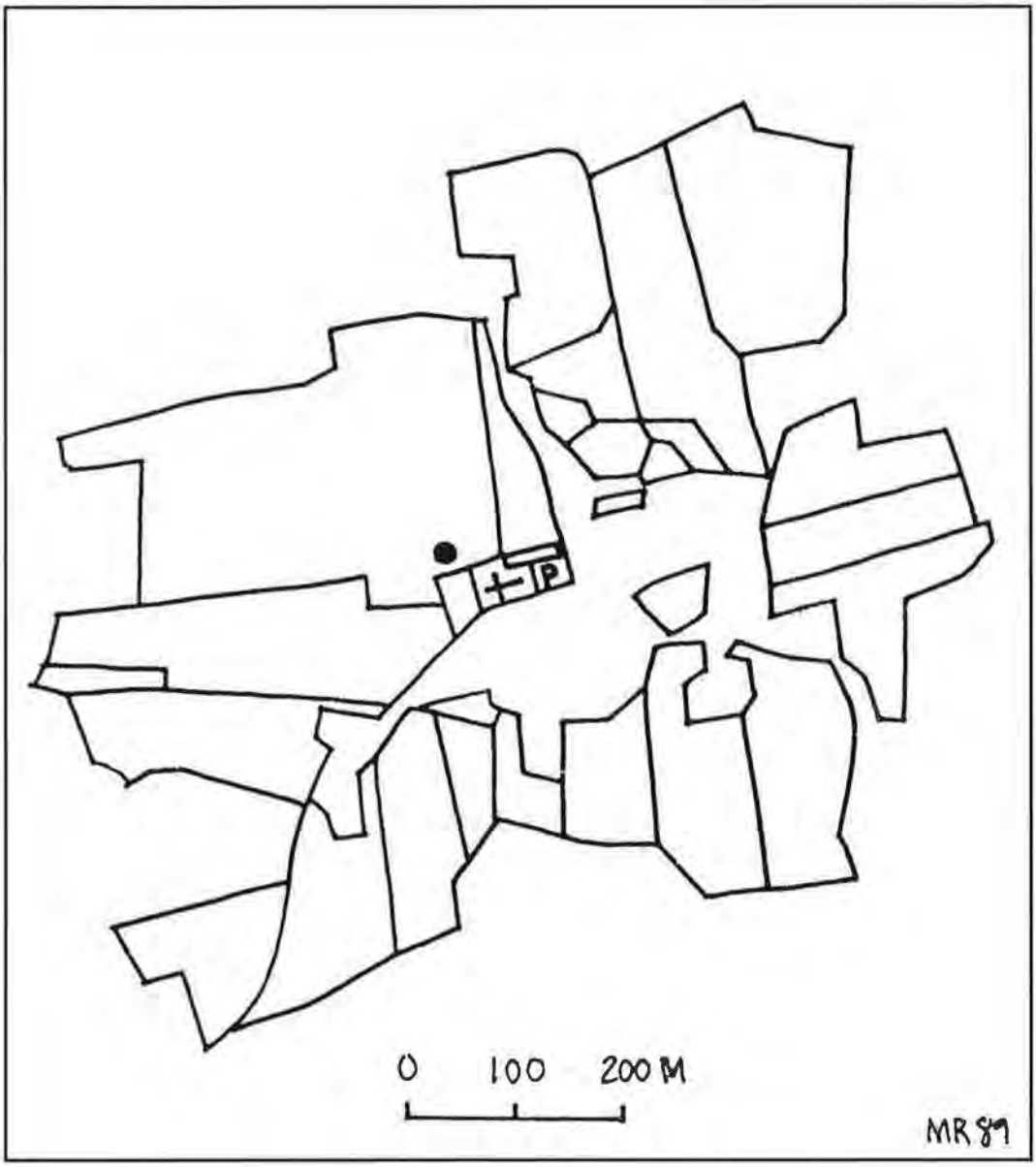

Fig 2. Toftstrukturen i Bjäresjö by 1699. Platsen för den arkeologiskt undersökta storgården från sen vikingatid och tidig medeltid är markerad med svart prick. På 1600-talet tillhörde den stora toften gård nr 1, som hade sin gårdsplats väster om kyrkan. P = prästgården (Skansjö *et al* 1989:99).

söder om kyrkan. Denna borganläggning är inte undersökt, men det är inte otänkbart att den uppförts under tidigt 1200-tal, kanske redan under 1100-talet (muntligt Anders Ödman). Kyrkan, som intar ett magnifikt höjdläge och dominerar hela bygden, bör enligt Barbro Sundnér dock vara uppförd tidigast under 1200-talets mitt (Lilja 1990:6).

Från Ravlunda finns vidare uppgifter om ett s k "gyldent alter" (Wienberg 1997:64).

Dessa altarutsmyckningar har varit kostbara inventarier och har ofta uppfattats som att de ursprungligen hört till kyrkor vilka uppförts av mäktiga personer. Wienberg menar dock att detta inte alltid framstår som självklart. Ola Svensson ser ett samband mellan stenkyrkans uppförande och utsmyckning, däribland altaret, och stridigheter mellan kungamakt och kyrka kring mitten av 1200-talet (Svensson 1996:20). Med tanke på att "gyldne altre" dateras till tiden 1150–1250 (Liebgott 1984:52) så kan det å andra sidan vara frestande att tänka sig möjligheten att altaret i Ravlunda ursprungligen hört till en äldre kyrka. En väl tilltagen och rikt utrustad träkyrka i anslutning till kungsgården kunde också vara en bidragande orsak till att någon stenkyrka inte uppförts tidigare.

Sammantaget så finns det alltså en rad indikationer som visar att det i Ravlunda bör ha funnits en storgård under tidig- och högmedeltid. En fortsatt existens för denna gård är däremot svår att belägga, och något gods finns inte i byn idag.

Gårdar i Ravlunda har dock tidigare ingått i Torups gods, vars huvudgård, Torup i Vitaby socken, i söder angränsar till Ravlunda. Torup är emellertid inte något gammalt gods, utan etablerades på 1630-talet, varvid ett antal bondgårdar i Torups by avhystes (Ejder 1958:115). I 1671 års jordrevningsprotokoll omtalas att Torups sätesgård skall ha upprättats i Ravlunda, medan ladugården förlagts till Torup. I Gillbergs beskrivning från 1767 uppträder däremot sätesgården i Torup (Gillberg 1767:90). En översiktlig kontroll av det skriftliga materialet ger alltså vid handen att det historiskt kända godset Torup inte är någon direkt efterföljare till en högmedeltida storgård eller kungsgård i Ravlunda; i varje fall tycks det inte vara fråga om någon utflyttning i likhet med Bjäresjö. Däremot finns uppgifter om en medeltida huvudgård i Torup (Svensson 1996:27, jfr Dahl 1942). Man kan dock fråga sig vad som legat bakom att det nyetablerade godset under en tid tycks ha haft sin sätesgård förlagd till Ravlunda. Fanns det här en äldre struktur att falla tillbaka på, eller skapades något nytt?

Ravlundas tofter

Den äldsta på Lantmäteriet bevarade kartan över Ravlunda är en enskifteskarta från 1823, dvs en karta som utgjort underlag för ett då planerat skifte, vilket skulle medföra genomgripande förändringar. Denna karta visar tyvärr inte det föregående tegskiftet eller markernas indelning i namngivna fall. Följaktligen framträder inte heller tofterna i anslutning till bykärnan eller läget för gårdsbyggnaderna vid denna tid; endast de byggnader som inte skulle flyttas ut i samband med skiftet är avbildade (Fig 3). Genom en bearbetning av de protokoll som upprättades vid enskiftet, är det dock möjligt att rekonstruera vissa uppgifter om förhållandena före skiftet. På detta sätt har Charlotte Fabech, i ett första steg, kunnat klargöra fallindelning och marknamn, bl a toftnamnen. Det visar sig att toftnamn uppträder såväl i anslutning till bykärnan som ute i bymarken

Nästa steg innebär en bearbetning baserad på protokollens bonitetsuppgifter för toftområdet i anslutning till bykärnan, där varje avgränsat och boniterat delområde hänförs till vilken toft, gårdstomt eller del av bygatan det ursprungligen utgjort del av. Därigenom har det varit möjligt att få ett grepp om toftstrukturen före enskiftet. På samma sätt har de dåtida gårdstomterna kunnat rekonstrueras (Fig 4).

Rekonstruktionen av Ravlundas tofter visar en tydlig struktur. I söder återfinns ett antal tofter som närmast speglar normalstora gårdar. I anslutning till bykärnans nordvästra del uppträder några mycket små tofter till gårdarna 1, 2, 3 och 4. Dessa gårdar hade sina byggnader i bykärnans östra del, utan rumsligt samband med sina tofter. Merparten av detta toftområde disponerades dock av gårdarna 22 och 24. Norr om bykärnan delade 22, 24 och 30 (prästgården) på ett gigantiskt toftområde som

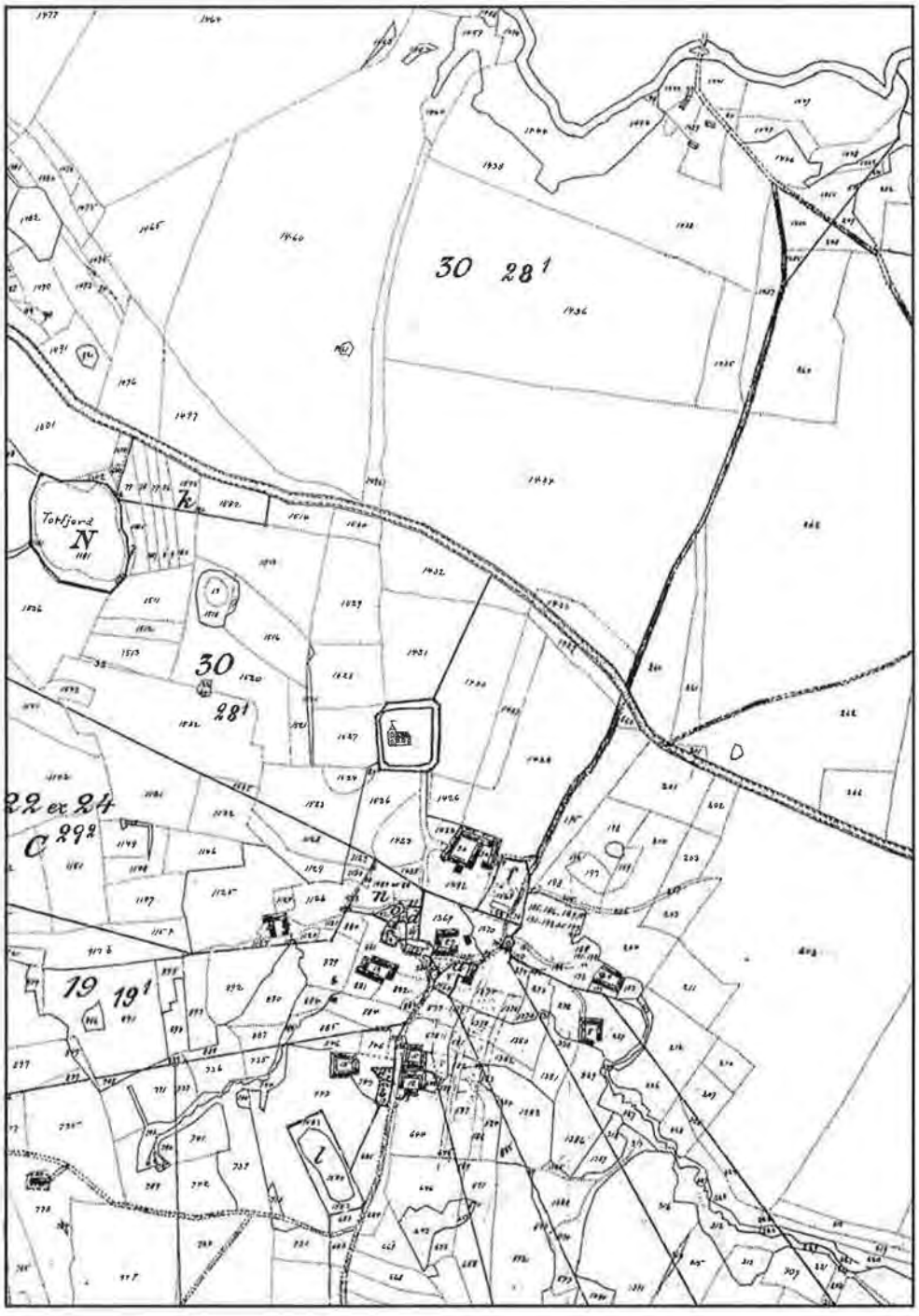

Fig 3. Ravlunda 1823. Området närmast bykärnan. Heldragna eller streckade räta linjer marker det planerade enskiftet. Prickade linjer avgränsar individuellt boniterade områden. Avståndet från kyrkan till Verkaån i norr är c:a 750 meter.

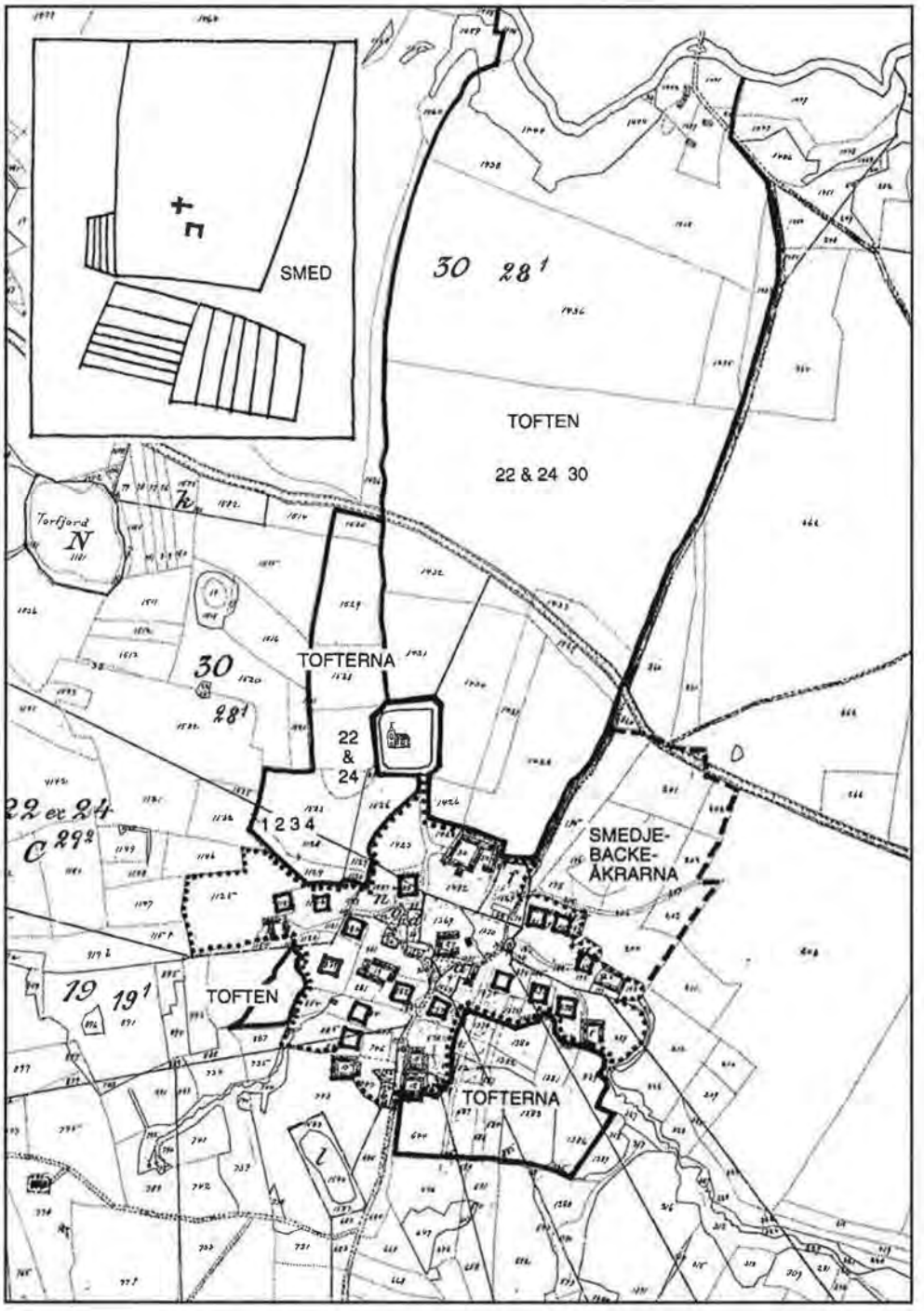

Fig. 4. Ravlunda 1823. Rekonstruktion av toftstrukturen före enskiftet. Heldragen tjock linje avgränsar områden som utgjort tofter. Prickad linje avgränsar bygatan med gårdarnas placering. Streckad linje markerar Smedjebackeåkrarna. Skissen i övre vänstra hörnet visar hur de enskilda gårdarnas tofter grupperar sig storleksmässigt och i förhållande till varandra.

sträcker sig norrut ända ned till Verkaån och platsen för Skepparps bykärna. I stället för pluralformen *Tofterna*, vilket är det vanliga när flera gårdar ingår i ett toftområde (jfr den del väster om kyrkan, där 22 och 24 ingår tillsammans med 1–4), uppträder namnet här med singularform, *Toften*. Inom denna toft ligger inte bara prästgården, utan även kyrkan. Förmodligen har det ursprungliga toftområdet också inneslutit borganläggningen söder om kyrkan, liksom 22 och 24:s del av det västliga området.

Mot bakgrund av tidigare erfarenheter ligger det nära till hands att tolka detta stora toftområdet som en ursprunglig huvudgårdstoft. Denna huvudgård har senare delats i tre delar, varav en blivit prästgård. Ola Svensson som, utan att känna till toftstrukturen har noterat ett samband mellan gårdarna 22, 24 och 30, har föreslagit att just området mellan kyrkan och Vallabacken skulle utgöra platsen för den medeltida kungliga huvudgården (Svensson 1996:20). Detta är naturligtvis en fult möjlig plats. Toftrekonstruktionen pekar emellertid på möjligheten att huvudgården skall sökas inom ett större område i anslutning till kyrkan. Sannolikt bör man också räkna med omstruktureringar och flera bebyggelsefaser inom området.

Den toftstruktur som framträder i 1800-talskartan tycks alltså peka på en storgård, eller huvudgård, ett antal normalstora gårdar och några småenheter. Den avgörande frågan gäller naturligtvis dateringen av denna struktur. Är det verkligen fråga om en struktur med rötter i vikingatid, som i Bjäresjö, eller visar bilden i själva verket förhållanden som skapats betydligt senare? Kan toftstrukturen ha lagts ut till en först under medeltid etablerad kungsgård med tillhörande kyrka och borganläggning, eller hör den ihop med etableringen av en sätesgård till Torups gods under 1600-talet? Toftnamnet, sambandet med kyrkan och borganläggningen, liksom det förhållandet att prästgården ser ut att vara avskiljd från en ursprunglig huvudgårdstoft, antyder att man inte omedelbart kan avfärda möjligheten till en tidig datering.

En annan aspekt gäller frågan om alla delar är tillkomna samtidigt. Det stora toftområdet är t ex så stort att det inte kan vara fråga enbart om en yta planerad för bebyggelse. Snarare bör det kanske ses som huvudgårdens domän, dvs jord för egendrift. En önskan att skapa sådana större sammanhängande brukningsområden kan man ibland spåra i äldre kartmaterial, där de uppträder som byten mellan huvudgårdens och (de underlydande) böndernas jordar (se tex Snårestad i Skansjö *et al* 1989:89). Något sådant skulle man naturligtvis kunna föreställa sig i samband med nyetablering av en sätesgård i Ravlunda under 1600-talet. Men det kan också vara fråga om jord som legat till en ursprunglig huvudgård sedan gammal tid, dvs medeltidslagarnas *ornum*.

Om man föreställer sig det senare, framträder i Ravlunda en spännande möjlighet. Ser man toftstrukturen som något som i sin helhet speglar tidig- eller högmedeltida förhållanden så framträder dels en huvudgård med egendrift, dels ett antal gårdar som kan motsvara normalstora landbogårdar under huvudgården, och dels ett antal småenheter (*gårdsæder*) vars innehavare kan ha stått för driften av huvudgårdsjorden – något som kunde peka på att dessa tre nivåer existerat samtidigt (jfr Ulsig 1983, 1991; Riddersporre 1995:14). På grund av källsituationen är det svårt att avgöra om huvudgården haft ytterligare sammanhängande brukningsytor i bymarken. En preliminär iakttagelse är dock att den också haft jord som, tillsammans med de övriga gårdarna i byn, ingått i den tegskiftade marken.

Kommen så långt i hypotesen om en tidig huvudgårdsstruktur, finns det anledning att uppmärksamma ytterligare en indikation. I direkt anslutning till huvudgårdstoftens östra del återfinns ett åkerfall med namnet *Smedjebackeåkrarna*. Förklaringen till namnet kan naturligtvis vara trivial: åkerfallet kan ha fått

namn efter en närbelägen smedja, kanske 1800-talets bysmedja. Men det kan också vara så att den smidesverksamhet eller järnhantering som försiggått här har hög ålder, kanske så hög att den skall knytas direkt till en tidig fas i huvudgårdens historia. Ser man det på så sätt kan man också ana en medveten gruppering av de olika komponenterna i den dåtida storgårdsmiljön. Högt och centralt dominerar själva huvudgården, på var sida flankerad av gårdens direkta underlydande (*gårdssæder* och smeder) och med kyrkan på den högsta punkten. Där nedanför grupperas landbogårdarna i ett passande underdånigt läge.

Om det nu verkligen förhållit sig på det sättet återstår att belägga med bl a arkeologiska undersökningar. Rekonstruktionen av toftstrukturen i Ravlunda låter oss dock ana möjligheten att ett järnålderscentrum i området har haft en fortsättning in i medeltiden. Kanske finns det en koppling till 1200-talets kongelev. I likhet med flera exempel från Ystadsområdet förefaller det emellertid som om huvudgården redan under medeltiden delats och upphört att fungera som centrum i ett godskomplex. Spår efter tidigare förhållanden kan dock anas genom toftstrukturen.

Uppåkra

Uppåkras status som regionalt centrum under en stor del av järnåldern behöver ingen närmare presentation här. Utöver redogörelse på annan plats i denna publikation, har Uppåkraboplatsen nyligen presenterats av Berta Stjernquist (1994, 1996). De topografiska förhållandena på Lundaslätten är naturligtvis annorlunda än i backlandskapet vid Ravlunda. Trots detta kan man se en parallell däri att också kyrkan i Stora Uppåkra intar ett dominerande höjdläge. Den nuvarande 1800-talskyrkan ligger, som sin medeltida föregångare, på den högsta platsen i området. Ortnamnet anses också vanligen betyda 'de högt belägna åkrarna'. Även om såväl Ravlunda som Uppåkra kvalificerar sig som centra under järnåldern, får man dock räkna med att Uppåkras närhet till Lund medfört annnorlunda förutsättningar för den fortsatta utvecklingen under medeltiden.

Liksom för Ravlunda, pekar de tidiga skriftliga källorna för Uppåkra på ett kungligt intresse för platsen. Uppåkra är dock inte explicit omtalad som kungsgård. I Knut den heliges gåvobrev 1085 till Lunds domkyrka ingår ett antal bol i såväl kyrkbyn Stora Uppåkra som i grannbyn Lilla Uppåkra (*Diplomatarium Danicum* 1:2, nr 21). Den godsmassa som omtalas i bl a Uppåkra, och som vid tiden för gåvobrevet varit i kungens hand, har vid detta tillfälle donerats till domkyrkan, där den senare tillsammans med annat gods inrättades till diverse prebenden *(Necrologium Lundense)*.

I undersökningarna av Uppåkra ingår bl a en analys av det äldre lantmäterimaterialet, och preliminära iakttagelser har tidigare presentarats på annan plats (Riddersporre 1996). Analysen berör ett flertal frågeställningar, varav sökande efter indikationer på en eventuell storgård med koppling till platsens betydelse under yngre järnålder naturligtvis är central. Nedan skall denna del av undersökningen kort refereras.

Uppåkras tofter

Källsituationen vad gäller kartmaterial för Uppåkrabyarna är goda. För såväl Stora som Lilla Uppåkra framträder det äldre tegskiftet i de äldsta kartorna (storskifte 1776 respektive geometrisk avmätning 1703), och det är genom beskrivningar möjligt att få fram uppgifter om t ex namn och tofter. Analysen har dessutom gett intressanta resultat kring odlingsutveckling, kulturlagrets utbredning och indikationer på äldre bebyggelselägen (toftnamn perifert i bymarken). Tofter och toftnamn upp-

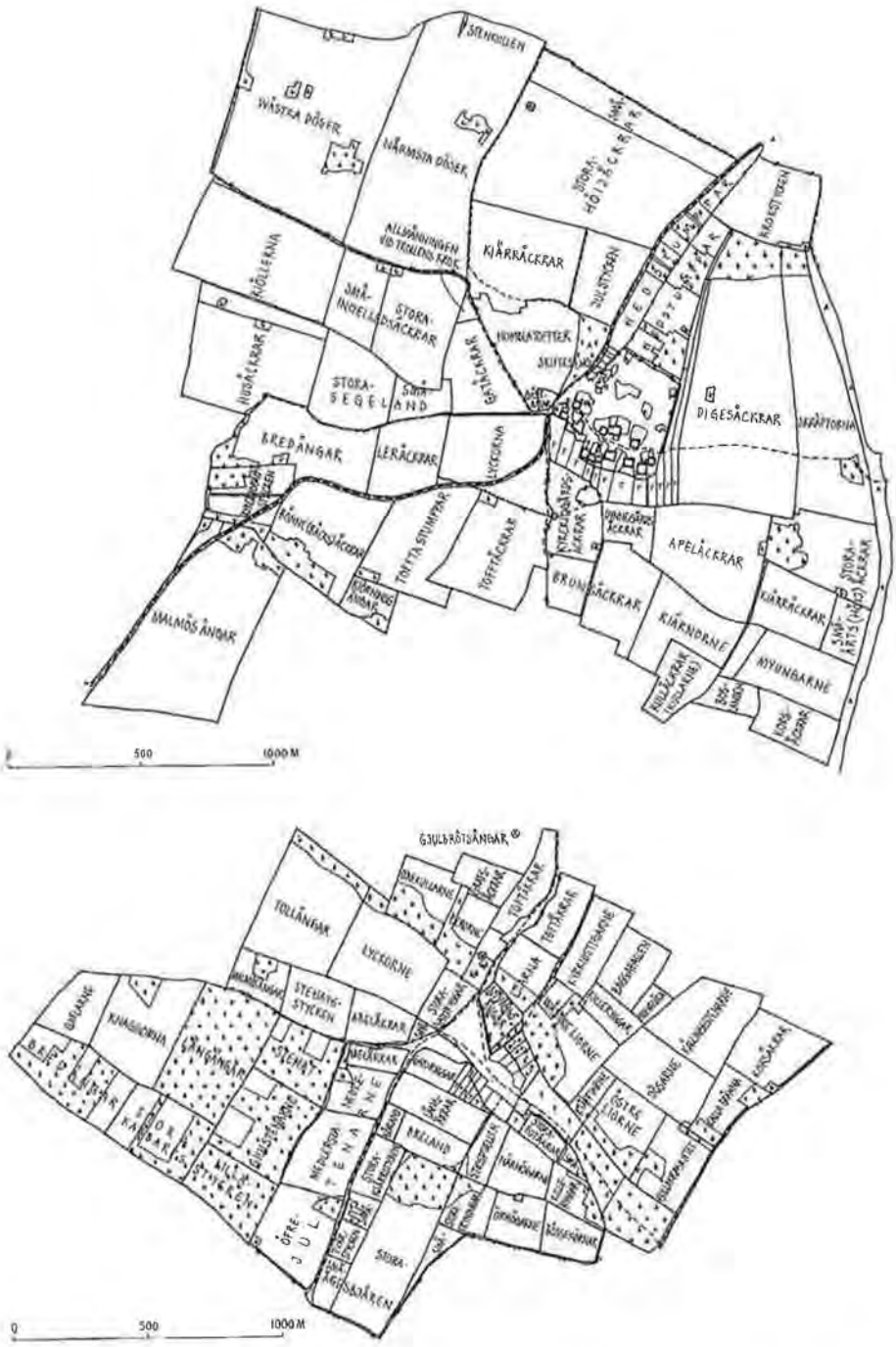

Fig 5. Överst: Stora Uppåkra 1776. Fallindelning och marknamn. T = Toft. A = allmänning. Marknamnen står på tvärs mot tegarnas riktning i respektive fall. Den ovala hägnaden i nordöstra delen av Kyrkogårdsåkrarna markerar kyrkogården och platsen för kyrkan. Nederst: Lilla Uppåkra 1703/1805. Fallindelning (1703) och marknamn (1805). T = Toft (Riddersporre 1996).

träder i tre former: dels invid de historiskt kända gårdarna (*Tofter*), dels på intilliggande åkerfall (med sammansatta namn som *Humblatofter* i Stora Uppåkra) och dels som namn på perifert liggande åkerfall (*Toftåkrar*) (Fig. 5). Om de perifera toftåkrarna speglar en tidigare (vikingatida) bosättning, så är det tofterna invid den historiska byplatsen som kan förväntas visa på en struktur där en storgård framträder (intilliggande sammansatta toftnamn antas vara inspirerade av dessa "riktiga" tofter). Några spår av storgårdstofter tycks emellertid inte gå att iaktta, vare sig i Stora eller Lilla Uppåkra. Inte heller tegskiftet eller upplysningar i gåvobrevet har kunnat ge upplysningar som antyder att vissa gårdar skulle kunna föras tillbaka till någon delad storgård. Det framstår dock som klart att Knut den heliges donation inte täckte det totala antal gårdar (bol) som framträder i kartmaterialet.

Det är inte otänkbart – men heller inte belagt – att lantmäterikartorna verkligen visar förhållanden som kan ha varit rådande på gåvobrevets tid. Frågan blir så om detta visar att någon storgård inte funnits i Uppåkra – eller om det visar ett kontinuitetsbrott, dvs att en tidigare storgårdsdominans brutits och att en ny gårds- och toftstruktur skapats.

Just gåvobrevet och läget intill Lund kunde tyda på det senare. Det förhållandet att kungen donerat gods i Uppåkra, den sedan länge etablerade centalplatsen för regionen, till byggandet av Lundakyrkan skulle kunna ha sin bakgrund i att en lokal (eller snarare regional) makt brutits (genom konfiskation av gods) och att donationen, samtidigt som den s a s förseglar denna maktmarkering, ingår i strategiska åtgärder som prioriterar en ny plats. För det skånska gods som ingår i donationen talas i flera fall explicit om förbrutet gods, vilket också skulle kunna gälla Uppåkra. Är denna tolkning riktig, skulle en vikingatida storgård här alltså inte ha tillhört en rikskung, utan ha utgjort ett regionalt hövdingasäte.

Dynnegårds åkrar

Om ett sådant hövdingasäte funnits i anslutning till de övriga aktiviteterna på platsen, och om den historiskt kända agrara bebyggelsen fått sin form först efter det att en eventuell storgård försvunnit, så är det naturligtvis högst osäkert om några indikationer kan frammanas ur lantmäterimaterialet. Den – mycket svaga – indikation som faktiskt finns är ett åkerfall med namnet *Dynnegårds åkrar* sydöst om kyrkan. Åkerfall med namn på *-gård* är, med undantag för *Kyrkogårdsåkrar* ovanliga. En möjlighet är att namnet är bebyggelseindicerande och att det har sin bakgrund i en särskilt inhägnad gårdsbebyggelse – en storgård. Förledens *dynne* skulle snarast, liksom bynamnet, var höjdbetecknande. Just ett sådant förhållande – en palissadomgärdad vikingatida storgård i anslutning till kyrkan – har kunnat beläggas arkeologiskt i Lisbjerg strax norr om Århus i Jylland. Det äldre marknamnet var här *Skeigårds agre*, där förleden antas ha innebörden av plankor eller kluvna trästycken i en palissad. Mycket talar för att storgård och kyrka i Lisbjerg har ett samband med biskopssätet i Århus, och utgrävarna antyder möjligheten att gården donerats i samband med upprättande av Århus stift omkring 1060 – på samma sätt som Knut den heliges donation till Lundakyrkan (Jeppesen & Madsen 1990).

Indikationerna på en försvunnen storgård i Uppåkra måste naturligtvis – hur fantasieggande de än kan te sig – tas med stor försiktighet. Det framstår dock som om de detektorfynd som kan dateras till vikingatid uppträder i två koncentrationer, en i anslutning till de perifera Toftåkrarna och en i anslutning till Dynnegårds åkrar och området vid kyrkan. Spridningsbilden av detektorfynden motsäger heller inte hypotesen att tofterna till de historiskt kända gårdarna i Stora respektive Lilla Uppåkra etablerats först under tidig medeltid – som ersät-

tare för storgården vid kyrkan och bebyggelsen vid Toftåkrarna.

Två typer av försvinnande

I Ravlunda, där järnålders centralfunktioner tycks ha haft en medeltida fortsättning i form av storgård och kungalev, ansluter försvinnandet till iakttagelser från Ystadsområdet. Olika indikationer antyder att en påtaglig storgård existerat, men att denna upphört att existera som sådan under medeltid. Detta har emellertid inte inneburit en total omstrukturering utan har genomförts som en delning, och spår av den ursprungliga strukturen har därmed bevarats.

Kanske är det inte enbart sentida forskare som har kunnat pussla ihop de olika delarna igen. När Torups gods etableras på 1630-talet, och först upprättar sin sätesgård i Ravlunda, så kan det vara reminiscenser av en gammal ordning som gör sig gällande. En liknande indikation i en sådan riktning är att de två gårdar i Stora Köpinge som, tillsammans med prästgården, antas ha utgjort delar av en ursprunglig storgård här (Skansjö *et al* 1989:115 ff.; Riddersporre 1995:116) ännu under 1500- och 1600-talen uppvisar tecken på samhörighet. Det kan också vara så, att den godsexpansion som från och med 1630 kan beläggas i Stora Herrestad (Skansjö *et al* 1989:113 ff.; Riddersporre 1995: 164), ovisst hur medvetet, till viss del fyller ut en gammal kostym. Till möjliga indikationer på en tidig huvudgård hör också i detta fall en stor toft, vilken i storlek faktiskt närmar sig Ravlundas gigantiska toftområde. För såväl Ravlunda som Stora Herrestad innebär dock de godsuppbyggnadsprocesser som pågår under 1600-talet att det är svårt att avgöra vad som verkligen hör hemma i en äldre tid.

Till skillnad från dessa exempel förefaller det som om Uppåkra bjuder på kontinuitetsbrott och genomgripande omstrukturering redan vid övergången mellan vikingatid och tidig medeltid. Storgården – om den har funnits – är sedan försvunnen för gott. Det som framträder i de äldsta lantmäterikartorna är i så fall en senare etablerad struktur. Som en historisk bakgrund till detta, mera genomgripande försvinnande, kan man se tillkomsten av Lund och det därmed sammanhängande kungliga engagemanget i området. I det sammanhanget bör det vara intressant att också vända blickarna mot Dalby, som vid denna tid röner ett påtagligt kungligt intresse och där en kungsgård veterligen etablerats.

Genom att höja blicken från platsen Uppåkra, kan man också konstatera att det egentligen inte är fråga om något kontinuitetsbrott för regionens centrala funktioner. De flyttar bara till en annan plats i området. Järnåldercentrumet i Uppåkra "avvecklas" till förmån för staden Lund, och den gamla centralplatsen uppträder i fortsättningen som en vanlig bondby. I Ravlunda däremot "vidareutvecklas" ett motsvarande, men kanske inte fullt så betydelsefullt, centrum till en kungsgård – en kungsgård som, liksom de övriga centralfunktionerna i området, så småningom skall försvinna. Platsen för denna kungsgård kan i och för sig, liksom i fallet med Lund, ha inneburit en omlokalisering inom området. I såväl Ravlunda som Uppåkra/Lund kan man alltså tala om en form av kontinuitet på övergången mellan vikingatid och medeltid. Skillnaderna skall kanske främst ses mot bakgrund av förhållandet mellan centrum och periferi i det dåtida danska riket. Man kunde också kalla det utveckling.

Referenser

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt — en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49:1.

Callmer, J. 1992. A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The

Bjäresjö inestigations. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.), *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field work and Research in a South Swedish Rural region.* Acta Arcaeologica Lundensia, series in 4°, 19.

Dahl, S. 1942. Skånes herrgårdar under medeltidens senare del och omkr. 1700. Ett bidrag till det skånska herrgårdslandskapets geografi. *Svensk Geografisk Årsbok* 18.

Diplomatarium Danicum. 1:2, 1053-1169. Utg. av Weibull, L & Skyum-Nielsen, N. 1963. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København.

Ejder, B. 1958. *Skånes ortnamn.* Serie A. Bebyggelsenamn. Del 1. Albo härad. Lund.

Fabech, Ch. 1993. Skåne — et kulturelt og geografiskt grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.

Gillberg, J. L. 1767. *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne.* Faksimilupplaga 1980. Lund.

Jeppesen, J. och Madsen, H. J. 1990. Stormansgård og kirke i Lisbjerg. *KUML* 1988-89.

Liebgott, N.-K. 1984. *Danmarkshistorien.* Middelalderen 2. Kirke og konge. Viborg.

Lilja, H. 1990. *Ravlunda kyrka. Byggnadsarkeologisk undersökning 1990.* Rapport. Kristianstads Läns Museum.

Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium. Utg. av Weibull, L. 1923. Lund.

Riddersporre, M. 1988. Settlement site – village site. Analysis of the toft-structure in some Medieval villages and its relation to Late Iron Age settlements. A preliminary report and som tentative ideas based on Scanian examples. *Geografiska Annaler* 70 B (1).

– 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. Andersson, H. & Anglert, M. (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5.

– 1995. *Bymarker i Backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid.* Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska institutioner 124. Alnarp.

– 1996. Uppåkra – en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *META* 1996:3.

Skansjö, S., Riddersporre, M. och Reisnert, A. 1989. Huvudgårdarna i källmaterialet. Andersson, H. & Anglert, M. (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5.

Stjernquist, B. 1994. Uppåkra, ett bebyggelsecentrum i Skåne under järnåldern. *Fra Luristan til Lusehöj.* Fynske minder.

– 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.

Svensson, O. 1996. *Sockenbildningen, kyrkobyggandet och makten. En bild av medeltida samhällsförändringar.* C-uppsats i medeltidsarkeologi. Arkeologiska institutionen. Lund.

Tesch, S. 1992. The long-term development of a settlement region on the coastal plain – the Köpinge area. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.), *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field work and Research in a South Swedish Rural region.* Acta Arcaeologica Lundensia, series in 4°, 19.

Ursig 1983. Bondegårdsbruget i dansk middelalder. Thrane, H. & Jeppersen, T. G. (red.), *Gårdens udvikling fra jernalderen til nyere tid... Beretning fra 7. Odensesymposium 28–30 april 1982.* Odense.

– 1991. Landboerne i Skæring. En retrospektiv analyse. Ilsøe, H. & Jørgensen, B. (red.), *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4 januar 1991.* København.

Wienberg, J. 1997. Gyldne altre, kirker og kritik. *Hikuin* 22.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 179–187

Bebyggelsestrukturen i det förhistoriska Vendel och järnålderns mångmannagårdar

Birgit Arrhenius

The settlement structure in the Early Middle Ages in Vendel and the so-called "many men's manors" in Uppland

The settlement structure in the Parish of Vendel attracted the early interest of scholars (e.g. Eriksson 1938 and most recently Ramqvist 1996) as there are extant written documents from the taxation of the farmsteads in the early 14th century. The ongoing archaeological excavations have revealed that there was a manor site already in the Early Middle Ages, with its most prominent building, a hall, situated on a terrace in the present churchyard, close to the famous boat graves from Vendel. As is shown by the medieval historian Sigurd Ramqvist, the church from the late 13th century most probably was build on an estate which very likely had the same boundaries as the prehistoric site. In connection with the erection of the church the landowner, a Swedish aristocrat, moved to Örbyhus castle situated a few kilometres further to the north. Later this castle was owned by the Swedish king Gustav Vasa. The continuity from the Early Middle Ages to the Middle Ages seems to be a place continuity rather direct settlement continuity, as the Medieval settlement does not overlie the settlement from the Early Middle Ages. It is noteworthy that the Early Medieval settlement consists of at least three settlements within the same boundary as the Medieval estate. This is evidenced by traces of cultural deposits from settlements as well as several small cemeteries adjacent to the settlements. It can be noted, however, that there is a marked difference in status to be seen in both the settlements and the cemeteries. The settlement with the hall building and the boat graves has the highest status and probably represents the chieftain, whereas the other settlements belong to his men. This pattern with one prominent settlement and two or three simpler settlements within the same boundary seems to be not uncommon in Central Sweden. It diverges from the pattern of a Medieval village or a Medieval estate, as the differences in status are so clear yet the finds in the cemeteries indicate that the deceased were freemen. It is therefore proposed that this type of settlement should be given a special name e.g. many men's manor site, in contrast to single farms, villages and estates.

Birgit Arrhenius, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Greens Villa, 106 91 STOCKHOLM.

Gårdsbegreppet

Nu senast har Mats Larsson kommit ut med boken "Från Stormannagård till bondby (Larsson 1997) där han skildrar mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid. Mats Larsson följer här det mönster som först ritades upp av Ambrosiani (1964) och som sedan vidarefördes av Hyenstrand (1974), där man talar om en grupp ursprungsenheter–primärenheter som i Mälardalen börjar under äldre järnålder och ur vilka sedan avsöndras nya bebyggelser. Mats Larsson studerar de av honom examinerade storgårdarna genom att analysera förekomsten av runstenar (från början utlandsfararstenarna) men också större högar, skeppsättningar etc. Han baserar här sitt arbete på de bearbetningar av fornlämningsregistret som tidigare redovisats av Ambrosiani och Hyenstrand, men han gör en stor insats genom att fingranska materialet i de av honom utvalda 39 bebyggelseenheter som han räknar till kategorin Storgårdar. Det är dock inte helt lätt att förstå i detalj vad Larsson

och tidigare Hyenstrand och Ambrosiani egentligen menar när de talar om storgårdar, ensamgårdar, ursprungsenheter och primärenheter? Mitt intryck är att bakom dessa begrepp skymtar ensamgården, såsom den finns i Mellansverige nu för tiden, en produkt av skiften och aronderingar under de sista århundradena.

Först ska påpekas att skillnaden mellan en ursprungsenhet och en primärenhet främst synes vara av kronologisk natur, dvs en ursprungsenhet har uppkommit under äldre järnålder medan en primärenhet börjar under yngre järnålder (Hyenstrand 1974:36). Primärenheterna kallas för gårdar respektive storgårdar.

Vad en dylik gård i sig innebär är dock mindre klart. Man förstår hur oklart begreppet är när man läser Mats Burströms uppsats Gårdstankar (Burström 1995). Han beskriver det enligt honom mångtydiga gårdsbegreppet:

"*Begreppet gård saknar allmängiltig innebörd. Vad som kommer att betecknas som gård betingas av vilka kriterier man väljer att definiera som relevanta. Uppfattningen vad som konstituerar en gård varierar därför mellan skilda forskare och forskningstraditioner En grundläggande åtskillnad kan göras mellan nutidens analytiska definitioner och de innebörder gårdsbegreppet hade under förhistorisk tid. Även de senare varierar mellan skilda individer och över tid och rum.*" (kursivering denna författare).

Därefter gör Burström i sin artikel en beskrivning av nutidens gårdsbegrepp med utgångspunkt från Welinders analys av kyrkogården i Skedvi, där en grupp av gravstenarna representerade de etablerade gårdssläkterna.. Burström fortsätter med att ta upp gårdsbegreppet i kosmologin, där han använder de norröna källornas beskrivning av Midgård, Asgård och Utgård och han jämför detta med det kulturlanskap Dan Carlsson rekonstruerat för järnåldern på Gotland (Carlsson 1979). Vidare beskriver Burström i ett avsnitt gårdstillhörighet i liv och död, där han omnämner möjligheten att på de enskilda gårdsgravfälten också kan ligga flera familjer. Om det sista innebär att själva gården skulle kunna vara en flerfamiljinstitution omnämnes inte. Burströms slutkonklusion är att de antikvariska konsekvenserna av hans artikel bör vara att forskningen om forntidens gårdar inte kan inskränkas till huslämningen eller till själva bebyggelseplatsen. Jag delar helt denna av Burström dragna konklusionen, men i motsats mot honom (kanske just på grund av att jag inte delar hans postprocessuella synsätt) anser jag att vi måste mera i detalj definiera begreppet gård och stormannagård för att kunna få en fruktbar fortsatt diskussion. Att jag så utförligt har refererat Burströms artikel beror på att den tar upp många av de begrepp som f.n. är aktuella i den arkeologiska diskussionen, där jag menar att vi måste precisera begreppen och också inse att det finns klara regionala differenser vad gäller innebörden av gårdsbegreppet. Sådana definitioner har jag inte funnit vare sig hos Ambrosiani, Hyenstrand eller nu senast Larsson.

Sedan gammalt har ju etnologerna haft en mycket klar definition av gårdsbegreppet "gård kallar man ett antal byggnader som grupperats kring eller på en tomt" (Bra böckers lexikon, band 10:125, motsvarande definition finns i Nationalencyklopedien). Etnologerna skiljer också mellan olika bondgårstyper, den sydskandinaviska, fyrlängade, tätt ihopbyggda gården med gödselhögen mitt på gårdsplanen, den nordsvenska gården som består av separata byggnader ordnade kring en gårdsplan, den centralsvenska gården från framför allt Mälarlandskapen med en tvärställd loglänga som delar gårdsplanen i en fägårds- och mangårdsdel samt slutligen den götiska gården som funnits från Blekinge till Uppland, där byggnaderna är samlade kring en gårdsplan men själva mangårdsbyggnaden är avskild med ett staket från den övriga gårdsplanen. Etnologerna skiljer således gårdar med hjälp av *byggnadsformen och gårdstomten.*

Detta gårdsbegrep kan vi inte följa direkt

ned i forntiden, även om ansatser till gårdsplan synes uppkomma ganska tidigt dvs vid övergången till romersk järnålder, då man i vissa fall finner ekonomihusen placerade i vinkel mot mangården (jfr Göthberg 1995:96). Den vanligaste byggnadsformen, även i Sydsverige, synes vara parallella långhus, där i varje fall huskonstruktionerna inte markerar någon gårdstomt (jfr här Tesch 1993).

Jag vill därför ifrågasätta att den s.k. ursprungsenheten eller primärenheten egentligen har någon direkt kontakt med det gårdsbegrepp vi möter under senare tid. Bakom antagandet att ursprungsenheter/primärenheter är en analogi till sentida gårdar är kolonisationsbegreppet. Man har antagit att bygden successivt utvecklats och Hyenstrand har klart redovisat de kolonisationsmöjligheter han anser relevanta för uppkomsten av bebyggelseenhet.

"A. Uppkomst genom sammanflyttning. Denna modell har under senare år hävdats av kulturgeografisk forskning och anpassats till vissa förhållande i det mellansvenska järnåldersmaterialet Enligt modellen skulle en primärenhet med bestämd bebyggelse eller bytomt ha bildats genom sammanflyttning av en serie gårdar inom enheten. Dessa gårdar kan var och en ha varit försedda med gravfält. Modellen betraktas från arkeologiskt håll osannolik, dels genom rimlighetsbedömning, dels utifrån de erfarenheter arkeologiska undersökningar givit. Modellen är av intresse för diskussionen kring uppkomsten av en reglerad by.

B. Enheten har kvarlegat på samma plats under lång tid. Detta innebär t.ex. att en ursprungsenhet övergått till en primärenhet utan störningar i form av in- och utflyttningar. Uppkomsten kan sägas vara *kontinuitetsbunden* från själva landnamet.

C. Enligt denna modell har enheten kontinuitet från en äldre enhet utan yttre störningar utöver en flyttning av bebyggelseplatsen. Denna flyttning kan vara betingad av t.ex. landhöjningen.

D. En äldre enhet har enligt denna modell uppdelats på flera enheter, som förlagts på en annan plats. Förloppet kan betecknas *delning-flyttning"* (Hyenstrand 1974:37).

Hyenstrand påpekar att modellerna B, C och D är särskilt tillämpbara vid en diskussion av ursprungsenheter och primärenheter, men kan också tillämpas direkt på primärenheter.

Enligt min uppfattning är detta "fredliga kolonisationsbegrepp" inte tillämpbart när det gäller uppkomsten av de s.k. storgårdarna och jag anser att bebyggelsestrukturen i Vendel är ett klart exempel på att kolonisationstrukturen varit annorlunda, dvs kolonisationen av en bygd har varit en gemensam attack av en större grupp människor som tagit marken i besittning.

Vendels bebyggelsestruktur

Vid Vendel finns en bebyggelsestruktur som tidigt väckt forskarnas intresse. Här finns en hel rad stora byar som omnämns redan i den markgäldsförteckning från 1312 som finns bevarad (jfr Svenskt Diplomatarium,bd 3: 87-89).Utifrån denna förteckning rekonstruerade Manne Eriksson (Eriksson 1938) de medeltida byarnas och hamnornas utsträckning, och han kunde också påvisa att Tunbo hamna som låg runt kyrkan ursprungligen måste ha varit en försvunnen Tunagård

Manne Eriksson gör också en skattning av invånarna i Vendel under denna tid (där han beräknar att 6 personer ingår varje skattebetalares hushåll och lägger dessutom till för de familjer som innehade kyrkogods och frälsehemman) där han kommer till en summa av 1500 personer (Eriksson 1938). Sigurd Rahmqvist har i sin avhandling Sätesgård och gods (Rahmqvist 1996) tagit upp Erikssons rekonstruktion av Tuna och påpekar att kyrkan i Vendel måste vara byggd av den man som ägde det frälsegods som Tunagården under äldre

medeltid varit. I samband med att kyrkan byggdes har godskomplexet splittrats upp och huvudägaren har flyttat ut till slottet Örbyhus beläget vid Vendelsjöns norra del. Att under tidig medeltid här legat en huvudgård framgår av beteckningen Hovgårdsberg på ett av torpen intill kyrkan, och i en förteckning över landborna under Örby gård lämnad 1562 står det en marginalanteckning vid Hovgårdsberg,"där stod Örby sätesgård i förtiden". Som Rahmqvist påvisar går förteckningen tillbaka på äldre källor och han påvisar att huvudgårdens åkermark fördelats på prästgården (som har fått den bästa åkermarken) och 4 lika stora byar samt ett antal mindre ägor. Denna uppdelning har skett innan markgäldförteckningen 1312 upprättades och därför sannolikt i samband med att kyrkan byggdes. Ramqvist påpekar att utskiftningen karakteriseras av en blockvis uppdelning av ägoområdet. Här skiljer sig utskiftningen markant ifrån vad som är känt för flera andra huvudgårdar i Uppland, där utskiftningen sker i form av landbor i byar, där åkermarken ligger i solskifte. Enligt Ramqvist visar den blockvisa uppdelningen av Tunagårdens åkermark att utskiftningen måste ha skett före 1296, då Upplandslagens bestämmelse om solskifte trädde i kraft. Förekomsten av ett par vapensköldar med en speciell form och i sigillen okänt bildinnehåll i kyrkans triumfbåge, liksom fyndet av en grav under kyrkans golv med ett mynt daterat till 1265-1275, talar för att kyrkan har uppförts 1270-90 samtidigt som storgodset upplösts och ägaren flyttar över till Örbyhus (Rahmqvist 1996:144 ff. och 154 ff.). Rahmqvist avslutar sin behandling av storgodset i Vendel med att påpeka, att de förhistoriska båtgravarna funna på Vendels kyrkogård talar för att det funnits en kontinuitet mellan den medeltida huvudgården och det hövdingasäte som båtgravarna antyder.

Den kontinuitet Ramqvist ser mellan forntid och medeltid är emellertid enligt min uppfattning nog mera en platskontinuitet, än en kontinuitet i själva bebyggelsestrukturen. Allt talar visserligen för att de ägogränser som utmärkte den medeltida huvudgården, också gällde den forntida gården med en liten förändring i norr, där den medeltida ägogränsen mot Brunnby skär direkt över ett forntida gravfält. Därför har Seiler föreslagit (Seiler 1997:65) att gränsen här gått vid Valla å dvs Brunnby blir inkluderad i den forntida gårdsägan. Åar har i forntiden ofta bildat naturliga ägogränser och i detta fall bildar i söder Allerbäcken gränsen och i norr blir Valla å gränsen.

Tunagården, en "mångmannagård"

Innanför dessa ägogränser har emellertid i forntiden legat flera samtida bebyggelser. Detta visar gravfälten, sammanlagt tio samlade i tre större grupper. Dessa gravfält visar inte den kronologiska kedja, som skulle ha krävts för att den fredliga utveckling som den kolonisationshypotes som bebyggelsearkeologerna hävdat (jfr ovan) ska ha sin giltighet. På flera av gravfälten finns samtidiga gravar ända från yngre folkvandringstid fram till och med vikingatid. Vi har också kunnat lokalisera bebyggelselager både på södra delen av kyrkogården intill båtgravfältet, och de södra brandgravfälten, vidare intill klockstapeln vid de mellersta gravfälten och sannolikt vid Hovgårdsbergs vid de norra gravfälten (Seiler 1997:64).

Våra undersökningar så långt som vi har fört dessa hittills, talar för att bosättningarna har haft en ganska olika status. Söder om kyrkan har vi påträffat en bebyggelseterass med ett platåhus i nordost-sydvästlig riktning. Huset har en kol 14 datering av ett sädeskorn kalibrerat till från senare delen av 400:talet, påträffat i ett stolphål och fynd av föremål som visar att huset stått till fram emot slutet av 800:talet. Från slutet av 800:talet har en vikingatida brandgrav påträffats intill en härd placerad

tvärs över husets vägglinje. Vid det stadiet måste således platåhuset varit övergivet. I rät vinkel mot platåhuset i öst-västlig riktning har stått ett ekonomihus, möjligtvis ett fähus. Detta hus har brunnit ner men vi har ännu inte fått kol 14:dateringar från detta hus. Allt talar för att huset är samtida med platåhuset och liksom detta övergavs vid slutet av 800:talet. Även ovanpå detta hus ligger härdar, däribland smideshärdar. Båtgravarna visar oss att man utnyttjat gravfältet ända in på 1000:talet och allt talar därför för att bebyggelsen flyttats högre upp på backen Bogårdsmuren, som omger den inre delen av kyrkogården, visar i det sydvästra hörnet tydliga spår av att ha byggts ovanpå en terass som vid borrningar givit höga utslag av såväl fosfat som geomagnetism. Vår hypotes är att det var hit c:a 75 m norr om den övergivna bebyggelsen, som bosättningen flyttade. Vi kommer här frilägga den del av terassen som går utanför bogårdsmuren.

Platåhuset har en längd av c:a 32 m och en bredd av 8 m, där taket är uppburet av 5 par mittstolpar, c:a 1/2 m i diameter. Huset har ett stort antal fynd av keramik, järnföremål, fibulanålar och pärlor, däribland en gedigen guldspiral, som tillsammans med konstruktionen visar att huset har haft en viss status. Samtidigt kan man notera att inga glasfragment och inga hela fibulor påträffats, vilket antyder att huset avsiktligt, dvs inte i samband med en katastrof övergivits

Vid klockstapeln, c:a 250 m norr om den här beskrivna bebyggelsen, har de där påträffade terasserna hittills endast karterats och undersökts medels borrning och provschakt. Här ligger bebyggelse och gravar delvis ovanpå varann, och man får verkligen intryck av att här har rått brist på fri mark. Någon pärla och grov keramik ger en datering som verkar vara samtidig med bebyggelsen vid kyrkan, men varken fynden liksom läget ger intryck av någon högre status. Inom detta område kommer vi göra mera ingående undersökningar under nästa säsong.

Även vid Hovgårdberg har ett kulturlager påträffats ca 700 m norr om boplatsen vid kyrkan. Den analys Seiler gjort av gravfyndmaterialet från detta område antyder, att här ligger de av den begravningsbara befolkningen, som hade något högre status än på gravfältet vid klockstapeln men lägre status än i båtgravfältet (Seiler i manus). Samtidigt kan man notera att föremål inom alla tre gravgrupper har ett direkt samband med varandra dvs skulle kunna vara tillverkade av samma smeder.

Sammanlagt finns det 220 gravar inom gårdsområdet och den största delen är undersökta i äldre tid. Seiler har kompletterat de äldre undersökningarna bl.a. genom att undersöka de mera perifert liggande gravarna inom varje gravgrupp, för att se om där fanns några äldre gravar. De hittills gjorde undersökningarna (Seiler 1997) har visat att dessa gravar ger samma datering, dvs de äldsta hör till yngre folkvandringstid. Några gravar såsom Vendlas storhög i söder och gravarna från Brunnby i norr verkar vara placerade som revirmarkeringar vid ägornas yttergränser.

Antalet gravar visar oss att det här är fråga om en större grupp människor, med hänsyn taget till bortodlingsfrekvens och att alla gravar ej påträffats, kan vi, om vi räknar med en utnyttjande av gravfälten under 500 år och stannar för en summa av 250 gravar, få ett befolknings tal som kan ha legat mellan 15-25 personer fördelat på åtminstone tre bebyggelseenheter.

Enligt min uppfattning är detta en typisk struktur för en s.k. storgård i Mellansverige under järnåldern. Denna struktur är inte av samma slag som ett medeltida herresäte med landbor, eller en medeltida by eftersom vi inte har några belägg för att gårdsterritoriet varit uppdelat. I motsats mot vad som är förhållandena i en medeltida by, skiljer sig en bebyggelse ut genom sin högre status. Till Tunagården har gått två vägar från söder (Lundberg 1997) av vilka den östra i stort motsvarar den nuvarande vägen (som därefter böjer av till

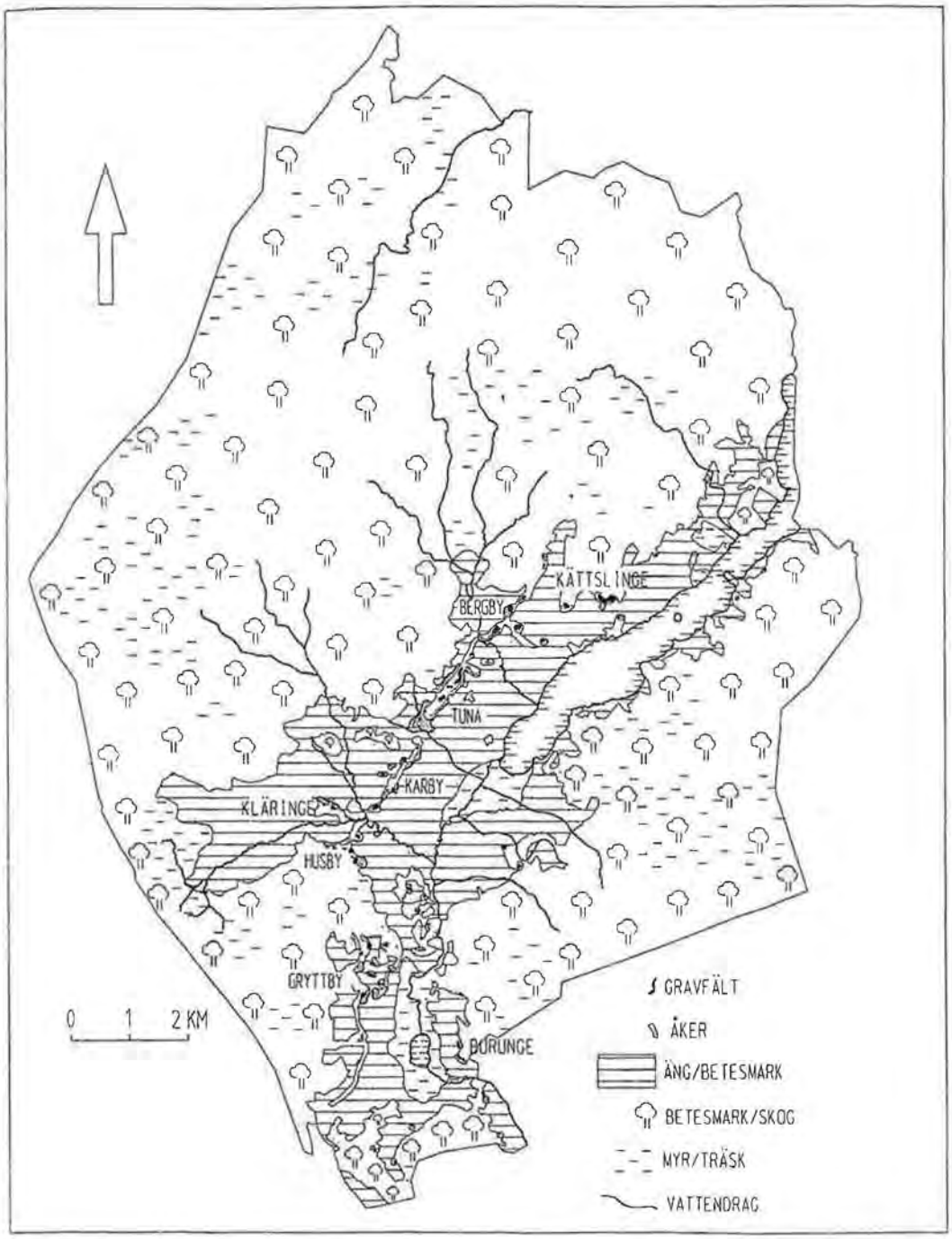

Fig. 1. Kulturlandskapet i Vendels socken under järnålder, rekonstruktionsförslag av Seiler 1997.

Örbyhus) och den västra sannolikt är den ursprungliga fägatan, som man utnyttjat för att driva djuren ut på de västra skogbevuxna utmarkerna (jfr Seiler 1997). Vägarna följer längs gravfälten i söder och leder direkt till platåhuset och den ovanför liggande terassen. Det var här man mottog främmande besökande medan den övriga bebyggelsen var lokaliserad i anslutning till denna bebyggelse. Större delen av åkermarken och de hävdade ängarna till storgården låg öster om bebyggelsen ned mot Vendelsjön (Seiler 1997) och här fig.1. Allt talar för att dessa marker utgjorde en gemensamt brukad del. Den gårdstruktur med flera bebyggelser som här beskrivits, där en bebyggelse har markant högre status, vill jag för att undvika de missförstånd som tydligen lätt uppkommer, inte kalla stormannagård utan *Mångmannagård*. Jag vill också redan nu påpeka att jag tror att många av de s.k. stormannagårdar som omnämns från Mellansverige varit dylika mångmannagårdar och inte någon sorts föregångare till medeltida byar, såsom ibland framhållits (jfr Biuw 1992; Petré 1984 och nu senast Larsson 1987). Det är möjligt, men jag är inte helt övertygad, att mångmannagårdarna var särskilt karakteristiska för Mellansverige i motsats mot Sydskandinavien, där mera rena bystrukturer uppträder redan i förhistorisk tid.

Flera "mångmannagårdar" i Vendel

Men viktigt för det resonemang som jag här fört att Tunagården inte var den enda mångmannagård som togs upp under 400:talets senare del i bygden. C:a 250 m söder om Tunagården ligger Husby med den stora Ottarshögen. Det ursprungliga gårdnamnet har antagligen varit Kläringe och de undersökningar och analys som gjorts av Öjvind Karlsson (Karlsson 1996) talar för att vi här också har en mångmannagård av samma typ och samtidig med Tunagården. Ytterligare ett par km söderut kommer vi till Gryttby som tillsammans med Burunge söder om Vendelsjön bildar de två första hamnorna i 1312 års markgäld (Eriksson 1938:Fig.2). Även här finns en sannolik samtidighet och struktur som Tunagården (jfr här Jensen 1995). Någon km norr om Tunagården har vi ytterligare en mångmannagård med hypotetiskt denna struktur, nämligen Kättslinge med Bergby där gravfälten också börjar i yngre folkvandringstid. Också här omfattar området två hamnor (Eriksson 1938:Fig. 2), men gravfälten antyder en samhörighet.

Som påvisats av Ståhle (1946) är -inge och -unge namnen i Uppland inbyggarnamn som sannolikt börjat användas under folkvandringstid.

Som en hypotes, som i det fortsatta arbetet måste beläggas, anser jag att det föreligger en sannolikhet för att Vendelbygden fick sin kolonisation och den struktur som spåras ända ner i medeltiden under 450:talet e.Kr. och att kolonisationen fick formen av fyra mångmannagårdar, från söder räknat, Burunge, Kläringe, Tuna och Kättslinge. Det kan ha anlagts av 60-100 människor, som kan ha kommit till bygden med 4 större båtar (av ledungsstorlek, 12 par roddare jfr Lund 1996) eller flera mindre båtar och några ryttare längs Fyrisån till Vendelsjön. Den befolkning som kan ha funnits här tidigare (jfr Seiler 1997), och som kanske mera har varit jägare, fiskare och kolare än fasta inbyggare, fick finna sig i att marken nu upptogs till jordbruk (såsom framgår av pollendiagram), men sannolikt också utnyttjades för malmbrytning (Burunge gruvor; Öjvind Karlsson under bearbetning).

Det finns många frågor att ställa inför denna hypotes. Kom människorna hit på uppdrag av sveakungen i Uppsala eller sökte de sig hit i protest mot Uppsalakungen och i avsikt att bygga ett eget hövdingadöme. De folkvandringstida gravfynden antyder att de nya inbyggarna kommer från Östsverige, men de fortsatta undersökningarna av släktskap och

nutrition kan kanske avslöja mer detaljer. Att det inte har rått full jämlikhet mellan de fyra mångmannagårdarna visar oss den stora Ottarshögen på Kläringegården, en kungshög i storlek jämförbar med högarna i Gamla Uppsala och som är den äldsta daterade praktgraven från Vendel (och faktiskt äldre än Öst- och Västhögen i Gamla Uppsala) och därför sannolikt den hövdings grav som ledde expeditionen. Någon generation senare verkar det som makten flyttas över till Tunagården där då de äldsta båtgravarna anlägges (äldre brandgravar finns i ett flertal fall vid Tunagården). Kanske är det också under den tiden som den stora byn Karby direkt söder om Tunagården anlägges med sina karakteristiska vapengravar. Nästa stora maktskifte synes ha skett vid medeltidens början, då Husby anläggs inom Kläringes ägor och runstenar med kors reses på Burunge med Gryttbys ägor. Här i södra delen av bygden synes kristendomen vunnit intrång, möjligen samtidigt som de sista hedniska båtgravarna anläggs på Tunagården. Något senare har Tunagården blivit en befäst huvudgård, möjligen lokaliserad där kyrkan låg. Det sistnämnda skulle kunna ge en förklaring till den för Uppland ovanligt kraftiga bogårdsmuren, som till en början möjligen kan ha varit befästningsmuren till en huvudgård. När den befästa huvudgården anläggs var Tunagården redan glömd, eftersom bogårdsmuren dels gick över båtgravarna, men sannolikt också skär en terass som tillhört Tunagården. När slutligen kyrkan byggs i slutet av 1200:talet flyttas makten över till Örbyhus vid Vendelsjöns norra del, där vi mer eller mindre saknar fornlämningar med järnålderskaraktär.

Det kolonisationsförlopp som jag här har försökt beskriva har många likheter med landnamet på Island (jfr Herschend 1994). Det har också paralleller i den germanska invandringen på kontinenten och Storbritannien efter romarrikets fall. Liksom vad som gällde i det forna romarriket så har sannolikt de nytillkomna varit tvungna att underkuva en befolkning som redan fanns i området. Det är möjligt att i fallet Vendel, den befolkningen blev de trälar som sannolikt också fanns på en mångmannagård. Detta gör att befolkningen varit större än vad vi kan följa i gravmaterialet. När Manne Eriksson för 1300:talets början fick fram en befolkning av 1500 människor i Vendel, så är det talet långt från de 100 som kan ha kommit till Vendel på fyrahundratalets senare hälft. Om vi tar med i beräkningen, alla de som ej synts i gravmaterialet och dessutom den folkökning som naturligt har skett, så är siffrorna kanske inte så orimliga som de först verkar.

Referenser

Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria.* Uppsala.

Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern.* Stockholm.

Burström, M. 1995. Gårdstankar. Göthberg, H., Kyhlberg, O., & Vinberg, A. (red.), *Hus & gård.* Stockholm.

Carlsson, D.1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland.* Med. B 49.Kulturgeografiska institutionen. Stockholm

Eriksson, M. 1938. Byar och hamnor i forna tiders Vendel. En studie i uppländsk bebyggelsehistoria. *Vendel i fynd och forskning.* Upplands fornminnesförening. Stockholm.

Göthberg, H. 1995. Huskronologi i Mälarområdet. Göthberg, H., Kyhlberg, O.& Vinberg, A. (red), *Hus & gård. Stockholm.*

Herschend, F.1994. Models of petty rulership. Two early settlements in Island. *Tor.*

Hyenstrand, Å. 1984. *Centralbygd-Randbygd.* Studies in North-European Archaeology 5.

Isaksson, S. & Seiler, A. 1997. Landskap,bebyggelse och exponering. *SIV,Svealand i Vendel och Vikingatid. Studier från delprojekten vid Stockholms universitet.* Stockholm

Jensen, R. 1994. Studier i agrar bebyggelse. Exempel från Öst- och Västsverige. Jensen, R. (red), *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge.* Stockholm

Karlsson, Ö. 1996. Bebyggelsen kring Ottarshögen. *CD-uppsatser i laborativ arkeologi 95/96 vid Arkeologiska forskningslaboratoriet.* Stockholm.

Larsson, M. G. 1997. *Från stormannagård till bondby. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid.* Acta Archaeologia Lundensia 8:26.

Lund, N. 1996. *Lid, leding og Landevärn.* Roskilde

Lundberg, L. 1997. Vägen till Vendel. *C/D-uppsatser i Laborativ arkeologi 96/97 vid Arkeologiska forskningslaboratoriet.* Stockholm.

Petré, B. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö* 4. Studies in North European Archaeology 10.

Rahmqvist, S. 1996. Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 53.

Seiler, A. 1997. Bebyggelsearkeologiska studier kring Vendels sockens förhistoria. *SIV, Svealand i Vendel och Vikingatid. Studier från delprojekten vid Stockholms universitet.* Stockholm.

Ståhle, C. I. 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge.* Studier utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 16.

Tesch, S. 1993. *Houses, Farmsteads and Long-term Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area, in Scania, Southern Sweden.* Uppsala

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 189–203.

Centralplatser och centralområden i Västsverige

Lars Lundqvist

Central places and central areas in Western Sweden

The excavations of the Slöinge settlement – an aristocratic settlement dated to c. AD 400–1000 – have raised questions about the existence of similar sites within the West Swedish region. The localization of central places can tentatively be seen as one of several ways to control an area and to display and exercise power. Another important factor to take into account is that many of the sites in this study may represent the aim of controlling land communications.

In order to obtain an overview of this large region and to deal with topics such as chronology, continuity, communication and function regarding central places and central areas, a database has been created. It contains data on weaponry, imports and objects made of precious metals, places with runic stones, cemeteries with atypical sets of grave types, monumental barrows, some place names (i.e. sacral place names). These finds are expected to indicate the settlements of the elite or other settlements or other sites closely associated with leading groups during the period c. 100 BC – AD 1100.

The distribution of indications of central places shows a very uneven picture. One obvious reason for this is the great variations in geography and different conditions for farming.

The forested and rocky areas has very few or no finds at all, but there are isolated exceptions. One such can be seen on the southern fringe of the Västergötland plain, with several indications of central places (Möne-Hällstad). They occur in fairly naturally delimited areas, and can be described as forming a central area. The Möne-Hällstad has most likely formed an important node in a wider exchange system, in an intermediate position between the rich plains of central Västergötland and the coastal zone of Halland and the rest of Southern Scandinavia. The Slöinge settlement and the central area could in a similar manner be seen as another important link along this route (i.e. the Ätran valley).

There seems to have been another trade route in Västergötland. This is indicated by the large gold hoards, from the late Roman Iron Age and Migration Period. They are located along an east–west passage, just south of Lake Vänern, connecting the plain with the navigable river Göta Älv, which linked the centres of Västergötland with the sea.

The great variations between different central areas is exemplified by two case studies from central Västergötland: Gudhem and Saleby.

Lars Lundqvist, Riksantikvarieämbetet UV Väst, Box 10259, 434 23 KUNGSBACKA

Startpunkt Slöinge: läget 1997

I Slöinge, strax utanför Falkenberg, har Riksantikvarieämbetet, Hallands länsmuseer, Göteborgs Universitet och amatörarkeologer under perioden 1992-1995 stått bakom en serie provgrävningar på en boplats från yngre järnålder c. AD 400 - 1000 (Lundqvist *et. al.* 1993; Callmer & Lundqvist 1994; Lundqvist 1996a, 1996c) (Fig. 1). Den s.k. Slöingeboplatsen avviker i flera avseenden från de agrara boplatserna som undersökts i området. Mest

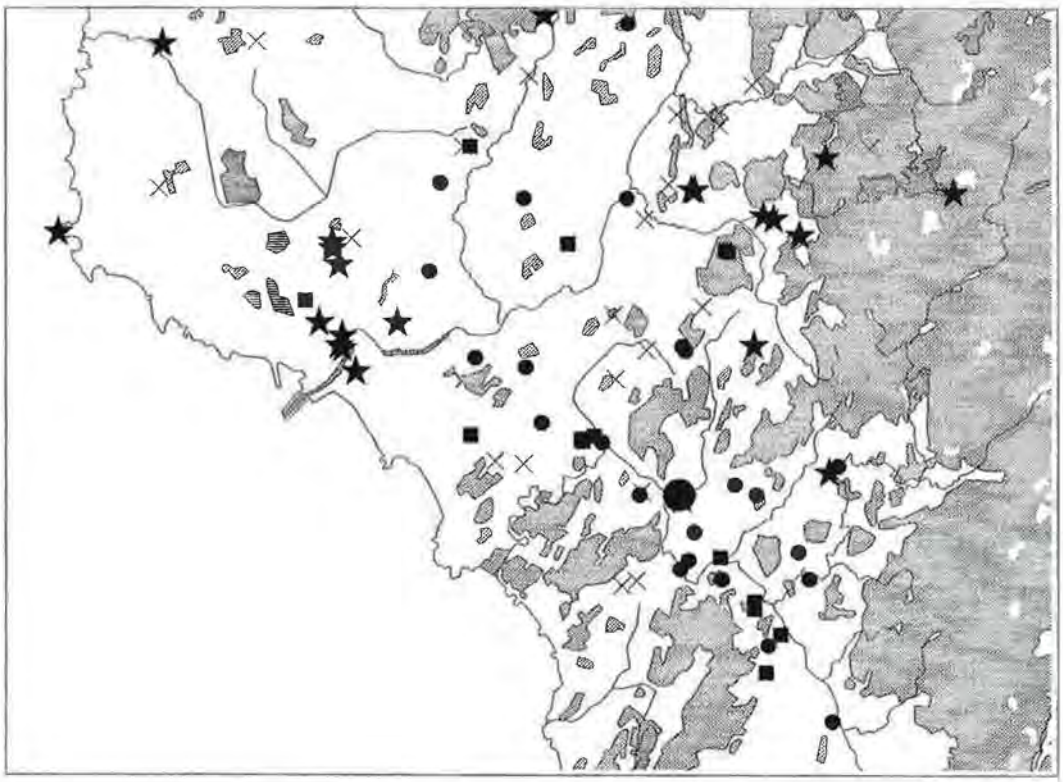

Fig.1. Slöingeboplatsen låg centralt i den halländska jordbruksbygden. Sedan boplatsarkeologin kom igång på allvar i Falkenbergstrakten 1984 har ett stort antal boplatser från bronsålder och järnålder undersökts. På kartan har de delats upp i dem med (rund cirkel) och utan (fyrkant) indikationer på yngre järnålderslämningar. Boplatser från metallåldrarna och som bara är kända genom inventeringar är markerade med ett kryss. I förhållande till de centralplatsindikerande fynden (stjärnor) ligger däremot Slöingeboplatsen perifert. Karta: Lars Lundqvist.

iögonfallande är naturligtvis fyndmaterialet. Förutom vanligt boplatsavfall finns även ädelmetallsföremål, importföremål samt hantverksavfall. På boplatsen har avancerat metallhantverk (guld, silver, brons, järn, glas, bärnsten, granat) utövats. Detta tycks dock ha skett i beskedlig omfattning. I vart fall har än så länge inga större mängder avfall påträffats. Boplatsens innevånare tog dessutom del av långdistanshandeln (bl.a. glasbägare från 5-800-talen). En annan fyndkategori som urskiljer sig är de s.k. guldgubbarna. De har deponerats på bestämda platser i två hallbyggnader (Lundqvist 1996c:14). Fynden (måltidsavfall, glasbägarfragment, guldgubbar) och föremålens kontext pekar mot att man i hallarnas största rum (under preliminärt 700- och tidigt 800-tal) bl.a. offrat guldgubbar. Det är frestande att se dessa rum som scener för kult och festmåltider likt de som man möter i den äldre nordiska litteraturen (Herschend 1993; Brink 1996).

Slöingeboplatsen urskiljer sig inte bara genom fyndmaterialet. Den anläggs nämligen

på mer eller mindre jungfrulig mark. En annorlunda bild ger traktens övriga folkvandringstida bebyggelse som har en obruten bebyggelsesekvens - inte sällan ner i mitten av bronsålder (Lundqvist 1996b:61). Undersökta delar av Slöingeboplatsen saknar spår av bebyggelse äldre än sen romersk järnålder eller folkvandringstid. Inte heller fältvandringar har givit fynd som pekar mot äldre järnålder eller bronsålder. Den säregna bebyggelsesekvensen framträder som än mer speciell när det dessutom saknas spår av bebyggelse efter omkring år 1000. Platsen används aldrig mer för bosättning, inte ens efter 17- och 1800-tals skiftena. Just perioden AD 400 - 1000 kan därför antas vara kritisk för framväxten av en lokal stormansklass, av den sort som man menar sig se spåren av på en lång rad boplatser runt om i Norden.

Slöingeboplatsen skiljer sig från agrar bebyggelse i trakten på ett tredje sätt. Medan den vanliga bondebebyggelsen vandrar inom ett relativt vitt bebyggelseområde (> 5 ha) ligger bebyggelsen inom Slöingeboplatsen kvar inom ett mycket snävt område (< 1000 kvm). Man har uppenbarligen valt att bibehålla en och samma plats under mycket lång tid, kanske uppemot 600 år. Man kan uppfatta detta som att boplatsens lokalisering varit starkt symboliskt laddad. Platskontinuitet och stabilitet står här i kontrast till de agrara bosättningarnas mer rörliga bebyggelsemönster.

På de flesta håll i Skandinavien finner man samma speciella fynd som de i Slöinge. Boplatsernas innevånare anses ha tillhört det högsta samhällsskiktet som i litteraturen benämns som elit, aristokrati, hövding, storman, följe, hird, kung m.m.. Boplatserna har i flera avseenden varit ett fokus i landskapet för omgivande bebyggelser.

Bakom Slöingeboplatsens placering och existens - i ett avvikande topografiskt läge, under närmare 600 år - anar man ett nytt förhållningssätt till landskapet. Man väljer att manifestera sig i på en plats som annars betraktas som olämplig att bo på. Ett sådant val borde ha gjort stort intryck på traktens innevånare. Boplatsens centrum lades så att den syns vida omkring. En annan trolig lokaliseringsfaktor är att man velat kontrollera ett vadställe, ett potentiellt sådant finns här, och därmed också kontrollera kommunikationerna i området.

Även om mycket skiljer Slöingeboplatsen från andra, "normala" boplatser i trakten (och landskapet i övrigt), så har naturligtvis bebyggelsens existens ytterst vilat på de agrara näringarna. Ortnamn samt markanvändningen – som den framträder på äldre lantmäterikartor – kan tolkas som att Slöingeboplatsen bildat ett större gods som omkring år 1000 omvandlas till flera, mindre kamerala enheter (Lundqvist 1996c:36 f.). Denna förändring kan vara ett tecken på att nya former för maktutövning dök upp i Halland, kanske med en dansk kungamakt som initiativtagare, och med kungaleven som nya centra.

Slöinge i ett vidare perspektiv

Just dessa aspekter som väckts i samband med grävningarna i Slöinge - kontinuitet/kronologi, kommunikation och funktion - har inspirerat till att vidga perspektivet till ett vidare analysområde. Hur typiskt är Slöinge? Finns liknande miljöer i Halland och i Västsverige i övrigt? Föreligger det variationer mellan dessa miljöer? Kan man se skillnader mellan å ena sidan de kustnära områdena (Halland och Bohuslän) med sina särskilda förutsättningar för kommunikation och handel och de i inlandet belägna områdena (Västergötland) som saknar kontakt med marina transportmöjligheter?

En del av dessa frågor har behandlats på annan plats (Lundqvist 1996c). Det vidare, västsvenska perspektivet har med några få undantag inte ägnats någon större uppmärksamhet (se dock Widéen 1955; Särlvik 1982; Callmer 1991; Fabech 1991). För att skapa en

bild av de större strukturerna inom det västsvenska området har jag ägnat mig åt att samla in uppgifter som kan användas för att lokalisera miljöer likt den i Slöinge. Det insamlade materialet härrör från perioden c. BC 100 - AD 1100. Syftet har varit att grovt urskilja olika miljöer med centralplatsindikationer (se nedan) och hur de fördelar sig i olika naturgeografiska miljöer. Avsikten är att detta ska ligga till grund för fördjupade analyser av en rad centralområden (se nedan) som sedan kan användas för jämförande studier, främst avseende Slöinge. En annan aspekt som ska belysas i detta sammanhang är kommunikationsledernas läge och riktning. Yngre järnålderns olika samhällen har uppenbarligen varit förenade genom täta kontakter. Detta förutsätter fungerande kommunikationer med rättigheter att färdas både till lands och till sjöss. Västsverige innebär särskilda analysmöjligheter med en lång kustzon (Halland och Bohuslän), belägen mellan det rika Västergötland, Sydskandinavien och Norge.

Centralplatser och centralområden

Grundidén i den här uppsatsen är att en ansamling av indikationer på *centralplatser*, speglar bygder eller delar av bygder till vilka en serie centrala funktioner varit knutna. De kan vara platser med särskild mening eller funktion som en kultplats eller ett monument (monumentala gravar, fornborg o. dyl.), ett residens, en tingsplats, handelsplats eller motsvarande, med det gemensamt att de markerar närvaron av och kontrolleras av en elit. Dessa ansamlingar av centralplatser kan man kalla *centralområden*. Ett sådant centralområdes olika delar förslås utgöra en enhet, och bilda en institution för kontroll och maktutövning.

Centralplatsindikerande fynd (CPI) består i huvudsak av vapen, ädelmetallföremål och importföremål, här från perioden c. BC 100 - AD 1100 (Watt 1991). Till centralplatsindikationer hör också vissa fornlämningar, exempelvis större eller märkvärdiga gravmonument eller gravfält, runstenar samt uppgifter om tidigmedeltida kungsgårdar. Slutligen har jag också valt att kartlägga sakrala ortnamn och ortnamn som indikerar orter med särskilda funktioner (organisatoriska eller sociala ortnamn) (Brink 1996). Vad gäller ortnamnen och de fasta fornlämningarna är insamlingsarbete ännu inte fullbordat.

Västsvenska regioner

Västsverige är en naturgeografiskt mycket heterogen region (Fig. 2). Den kan mycket grovt delas in i kust- respektive inlandsbygd samt skogs- resp slättbygd. De stora sammanhängande jordbruksbygderna finner man utmed Hallandskusten och i det inre av Västergötland (Skaraborgs län), liksom i de sydöstra delarna av Dalsland. Utpräglad skogsbygd finner vi i det inre av Halland och Bohuslän samt södra Västergötland och norra och västra delarna av Dalsland. Även bygden utmed Vättern utgörs i hög grad av skogsbevuxen mark.

Mellanformer finns i det som kan kallas *dalgångsbygd* dvs långsträckta jordbruksstråk i höglandet, omgivna av skogsmarker. Dessa olika landskapszoner bildar - och bildade - miljöer med skilda förutsättningar för agrara näringar samt med skilda geografiska belägenheter. Sådana bygder finns i Bohuslän samt skogsbygderna i övrigt. De mest utpräglade är de stora åarnas dalgångar (Lagan, Nissan, Ätran, Viskan, Säveån och Göta Älv).

I Västsverige finns ett av få större inlandsbelägna, högproduktiva jordbruksområden i Norden - Västergötlands slättbygd. Denna bygd ligger mer än 100 km (fågelvägen) från kusten. Att befinna sig på detta avstånd från marina transportmöjligheter måste inneburit helt an-

Tabell I. Fördelningen av fyndplatser med föremål som indikerar centrala funktioner under perioden BC 100 – AD 1100. Antalet platser är ungefärliga. I tabellen finns också för orienteringens skull några av de mer välbekanta fyndplatserna.

LSK	HÄRAD	ANTAL PLATSER MED CPI	EXEMPEL PÅ FYNDPLATSER OCH ORTNAMN
Vg	GUDHEM	36	Gudhem Friggeråker Jättene Sätuna
Vg	SKÅNING	34	Saleby Friggeråker Åker Skara Götala
Vg	VARTOFTA	30	Karleby Ålleberg Snösbäck Åsle Saleby
Vg	VALLE	23	Varnhem Norra Lundby Bolum Håv
Vg	KÅKIND	22	Timboholm Vämb Pederstorp Skövde
Vg	VADSBO	22	Askeberga Bankälla Odensåker Ullervad
Bo	TANUM	18	Tegneby Nedre Ljungby Kyrko Ryk
Ha	HALMSTAD	16	Mjällby strand Onsjö Harplinge Bjälbo
Vg	KÅLLAND	16	Sal Fröslunda Rackeby Lavad
Ha	FJÄRE	15	Varla Fjärås Onsala Åskatorp
Ha	FAURÅS	15	Köinge Stafsinge Morup Falkenberg
Ha	HIMLE	14	Grimeton Broåsen Korsgata Torstorp
Vg	REDVÄG	14	Åsarp Kölaby Blidsberg Bjettlunda
Vg	ÅSE	13	Ås Sal Tun Friel Kareby
Vg	VÄNE	13	Vittene Trollhättan Onsjö Åsaka
Bo	INLANDS N.	13	Ytter Restad Öröd Spekeröd
Ha	HÖK	12	Hov Lejeby Elestorp Tjärby
Bo	KVILLE	11	Lilla Jored Edsten Svenneby Yllene
Vg	LASKE	11	Onsjö Larv Finnestorp Österbitterna
Ha	TÖNNERSJÖ	11	Gullbranna Trönninge Påarp Alslöv
Ha	ÅRSTAD	9	Slöinge Asige Abild Vessinge Väby

dra förutsättningar än för kustbygderna vad gäller att upprätthålla kontakter med omvärlden samt bedriva varuutbyte.

Centralområden i Västsverige

Tabell I är en preliminär sammanställning av fyndplatser för vapen, import, ädelmetallföremål eller liknande från järnålder för de fyndrikaste häraderna i Västsverige. Värt att notera är att Slöinge ligger i ett härad som inte intar den mest framträdande platsen för indikationer av det slag som här behandlas. Istället finns de fyndrikaste områdena i det centrala Västergötland, representerat av Gudhem, Skåning, Vartofta och Valle härader. Utmed västkusten utrskiljer sig Tanum och Kville härader samt Inlands Nordre härad i Bohuslän. Motsvarande trakter i Halland finner vi kring Halmstad, Kungsbacka och Falkenberg.

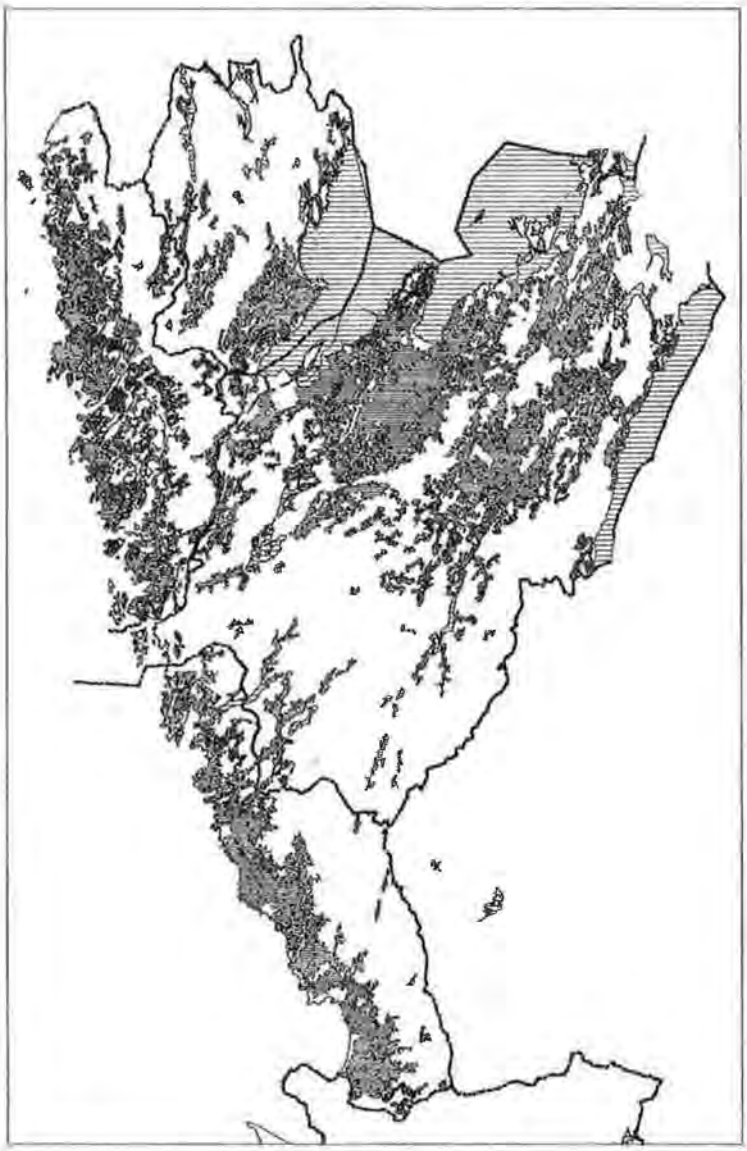

Fig. 2. På kartan har dagens öppna landskap markerats. Dessa områden, kustzonen samt det inre av Västergötland, utgjorde under järnålder de centrala bygderna i regionen. Mellan dessa återfinns långsmala jordbruksbygder, belägna i ådalarna eller kring sjöar. Tydliga exempel finns från västra Dalsland (Ödeborg och Färgelanda), Göta Älvdalen, Ätrans och Viskans dalgångar. Karta: Lars Lundqvist

Här kan också nämnas att det bland de aktuella fynden främst finns föremål från folkvandringstid och vikingatid.

Fynden på kartan

Redan sammanställningen av centralplatsindikerande fynd i tabell 1 visar på en ojämn spridning. En kartläggning visar dock på en viss variation mellan olika kategorier. Detta presenteras med hjälp av en serie kartbilder.

Import- och vapenfynden förekommer utmed Västkusten, med vissa luckor, bl.a. för mellersta Bohuslän (Fig. 3). En klar koncentration återfinns framförallt i Skaraborg, d.v.s. den centrala västgötska jordbruksbygden. Enstaka fynd finns i Älvsborg och då i den övre delen av Göta Älvdalen (Väne) samt trakterna

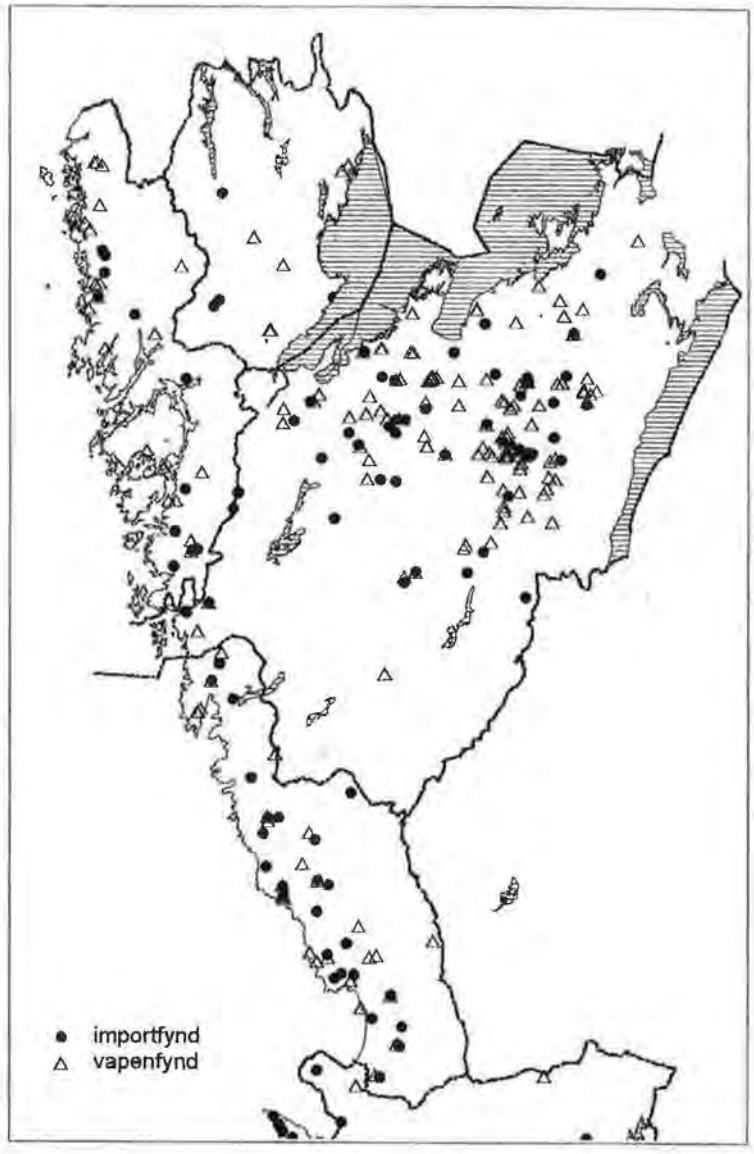

Fig. 3. Import- och vapenfynd från järnålder i Västsverige (import=cirkel vapen=triangel). Karta: Lars Lundqvist

kring Ätrans och Viskans övre lopp, nordväst om Ulricehamn. Värt att notera är frånvaron av importfynd i Bohusläns norra del (Skee). Vadsbo, d.v.s. den nordöstligaste delen av Västergötland uppvisar också få importföremål. Vapenfynden har således generellt en större spridning än importföremålen.

Grunddragen i import- och vapenfyndens distribution går igen i spridningen av ädelmetallfynd (Fig. 4). De centrala delarna av Västergötlands jordbruksbygder samt den norra delen av Bohuslän (Tanum/Kville) framstår som särskilt fyndtäta. Mellersta Bohuslän samt trakten mellan Borås och Ulricehamn (Möne, Hov, Väby m. fl) framträder markant i bygden mellan skog och slätt. Även Väne härad (Tunhemsslätten) uppvisar en förtätad fyndbild.

Utanför dessa områden återfinns ansamlingar på en rad olika håll. Några sådana finns på Orust, Väne, norra Halland (Fjäre härad), Himledalen (Grimeton), vid Ätrans mynning

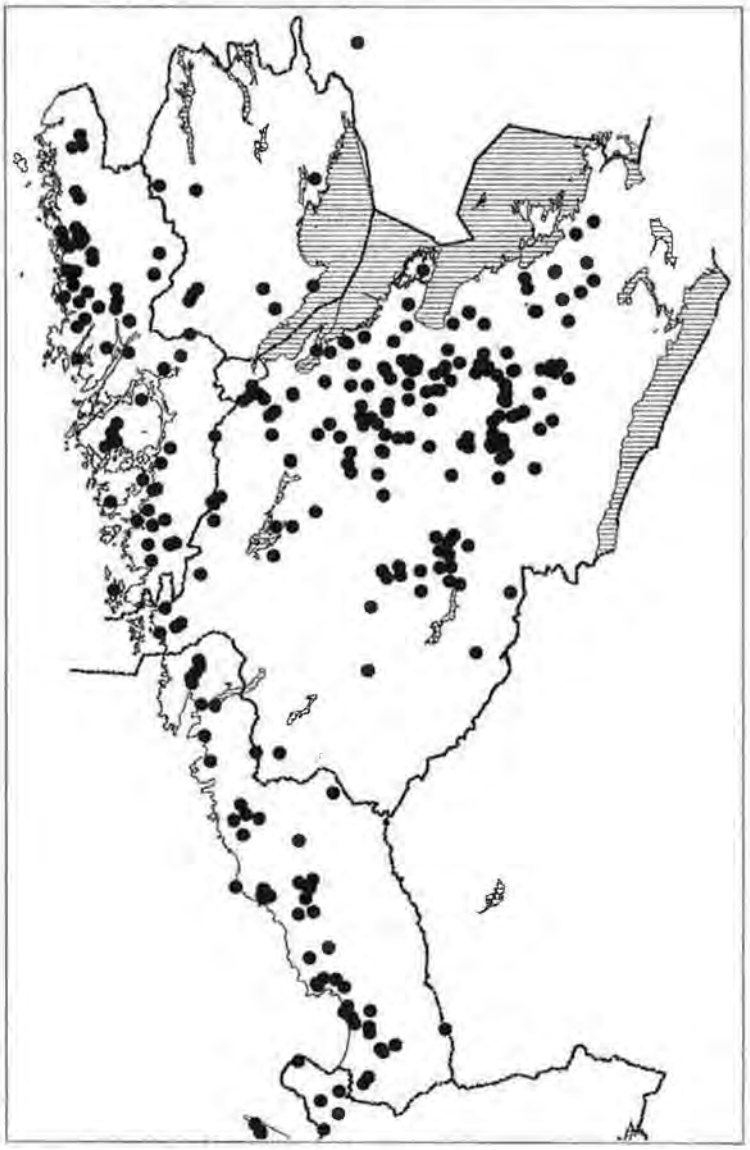

Fig. 4. Ädelmetallfynd från Västsverige. Karta: Lars Lundqvist

(Falkenberg), Abild/Vessige samt ett stråk från Halmstad ned mot Laholm (Lejeby/Hov) (för de halländska miljöerna, se Lundqvist 1996c).

Ädelmetallföremålens spridning utmed Västkusten är uppenbart jämnare än vad som var fallet med import- och vapen. De senare är dock vanligare i Halland än i Bohuslän.

De flesta guldföremålen som påträffats härrör från yngre romersk järnålder och folkvandringstid. De större deponeringarna har skett i Västergötland, eller rättare sagt i Skaraborgsdelen av landskapet (Fig. 5). Utanför slättbygden är de större (tyngre) föremålen sällsynta. Tanum och Kville härader samt det i söder anslutande Tunge härader urskiljer sig i Bohuslän. I Västergötland finns fyndplatser för större föremål mellan Borås och Ulricehamn. Även Väne härad samt Göta Älvdalen uppvisar några tyngre föremål. Halland däremot, saknar de allra största föremålen. (Den

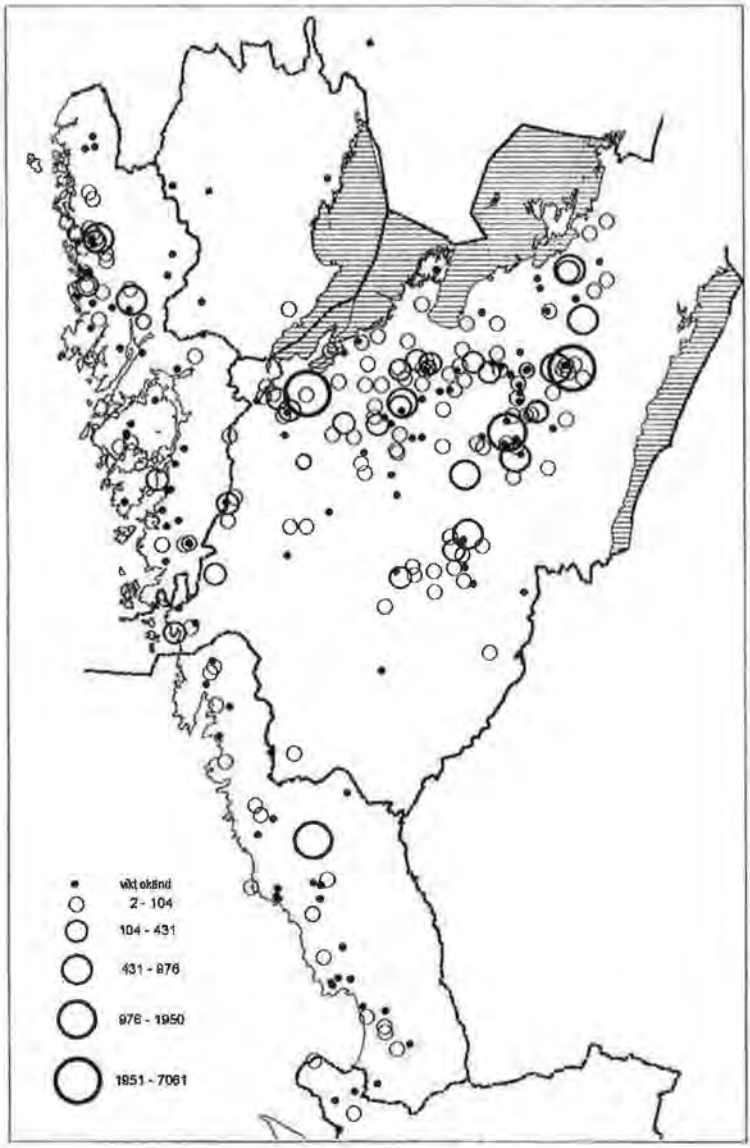

Fig. 5. Fynd av guldföremål från Västsverige. Karta: Lars Lundqvist

stora markeringen på fig. 5 återger guldhalsringen från Köinge med dess beräknade ursprungliga vikt: c. 1,5 kg; Lamm 1993).

De största gulddepositionerna under romersk järnålder och folkvandringstid tycks i Västergötland ha skett utmed två linjer i landskapet: en västlig, som passerar centralt genom den västliga jordbruksbygden (ungefär Varaslätten) från Trollhättan i väster till Skövde i öster. En östlig variant går rakt igenom den östra jordbruksbygden (motsvarar Falbygden) med start vid Ålleberg, via Varnhem mot Skövde/Timboholm. Denna fortsätter mot norr in i Vadsbo, upp mot Vänerstranden. På samma sätt ska sannolikt fyndansamlingen i söder, området norr om Ulricehamn, ses som en fortsättning på ett nord-sydligt stråk.

Kartläggningen av ortnamn som indikerar centralplatser är endast fullständig för Västergötland (uppgifter från Per Vikstrand och Ste-

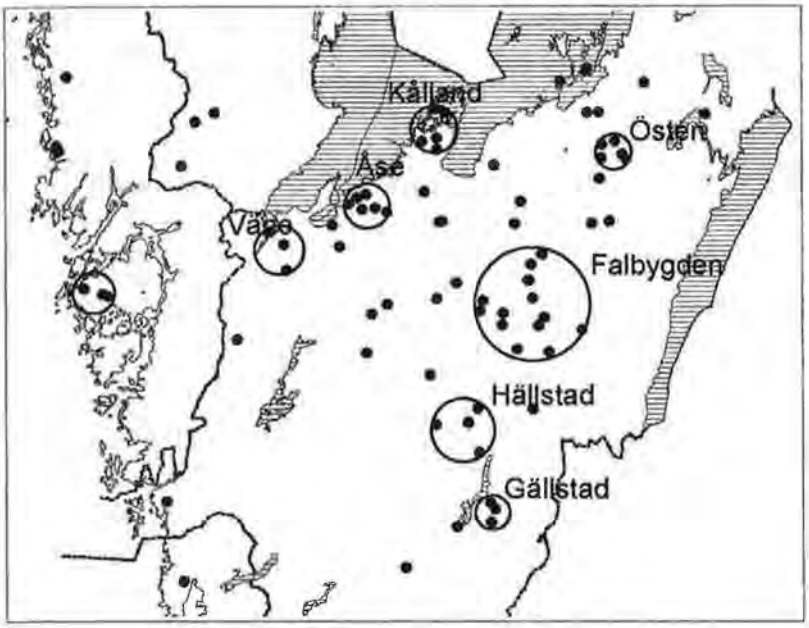

Fig. 6. Sakrala och organisatoriska ortnamn i Västergötland. Karta: Lars Lundqvist

fan Brink) (Fig. 6). Fördelningen av ortnamnen pekar mot en rad koncentrationer knutna till olika bygder. Här framträder markant Vänerns sydkust med Väne härad längst i väster (Onsjö, Åsaka, Tunhem), Åse härad (Kareby, Häljestena, Sal, Karlanna, Friel, Tun) och Kålland (kring Ullersund). Andra ansamlingar finner vi i Tidans vattensystem i det nordliga Vadsbo. De flesta befinner sig kring sjön Östen, Falbygden samt längre söderut i blandbygdens Hällstad (Väby, Hov) samt Gällstad (Frölunda). Ortnamnens koppling till jordbruksbygden är uppenbar. De aktuella ortnamnen sammanfaller i hög grad med ansamlingar av centralplatsindikerande fynd i Västergötland. Södra Vänerbygden avviker här i viss mån genom den relativt stora mängden ortnamn och en inte lika framträdande mängd föremålsfynd.

Kommunikationer

En generaliserad bild av förekomsterna av centralplatsindikerande fynd i Västsverige visar hur tyngdpunkterna för centralplatserna fördelar sig (Fig. 7). Det ska poängteras att man på denna nivå inte kan se fördelningen som ett absolut mått på rikedom och makt. Andra faktorer som antikvarisk verksamhet, markanvändning samt kulturella skillnader avseende deponeringsformer formar naturligtvis kartbilden.

Framträdande områden för en ackumulation av rikedom utgörs av Tanum/Kville/Tunge, södra Bohuslän samt de södra och mellersta delarna av Halland. Även nordligaste Halland kan räknas till de mer fyndtäta områdena. Klart dominerande fyndområden i Västsverige är uppenbarligen inlandets slättområden med en utlöpare, eller snarare en pendang, i den övre delen av Ätrans och Viskans dalgångar. (Ett likartat område finns i västra delarna av Dalsland: Ödeborg och Färgelanda, se Fig. 3, 4 och 6). De flesta fynden samlas inom ett område i form av en "Gyllene Triangel", d.v.s. området för de flesta senromerska och folkvandringstida guldföremålen (Fig. 5) med hörnen i Trollhättan, Skövde och Möne.

Även om yngre järnåldern antas ha varit en

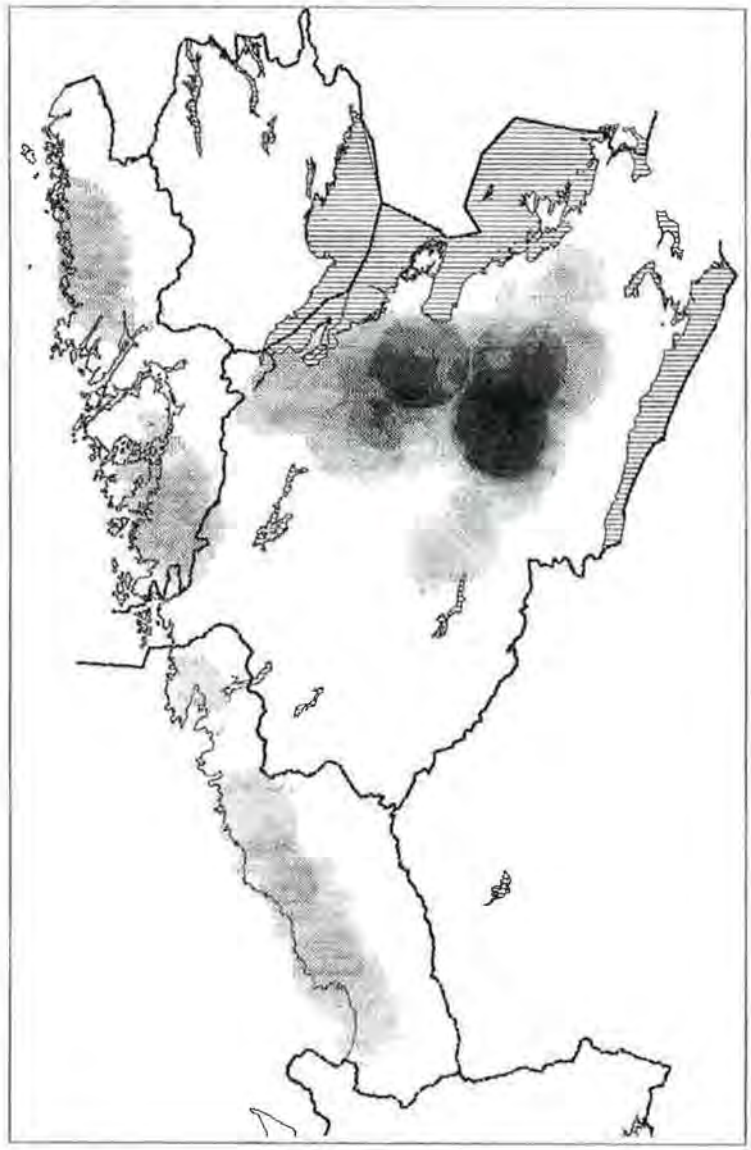

Fig. 7. En schematiserad bild av centralplatsindikationernas fördelning i Västsverige. Karta: Lars Lundqvist

orolig tid visar de stora likheterna i elitens materiella kultur i Norden på täta kontakter. Utbytet mellan dessa grupper måste rimligen ha fungerat mer eller mindre kontinuerligt och där konflikter utgjort undantag. Detta återspeglas bl. a. genom handeln eller kanske snarare utbytet av prestigevaror. För Västergötlands del kan man se hur spridningen för de största, tyngsta guldfynden ter sig. Man kan på goda grunder anta att de större guldföremålen deponerats inom eller i direkt anslutning till (senromerska – folkvandringstida) stormansgårdar. Guldet speglar befästande av relationer mellan ledande samhällsskikt baserad på en gemensam ideologi. Accepterar man att de gårdar som hör till eliten ligger vid de viktiga kommunikationslederna följer att man också kan rekonstruera desamma utifrån fyndens spridning. Stråken med stora guldföremål, som de framträder på fig. 5, skulle då motsvara de

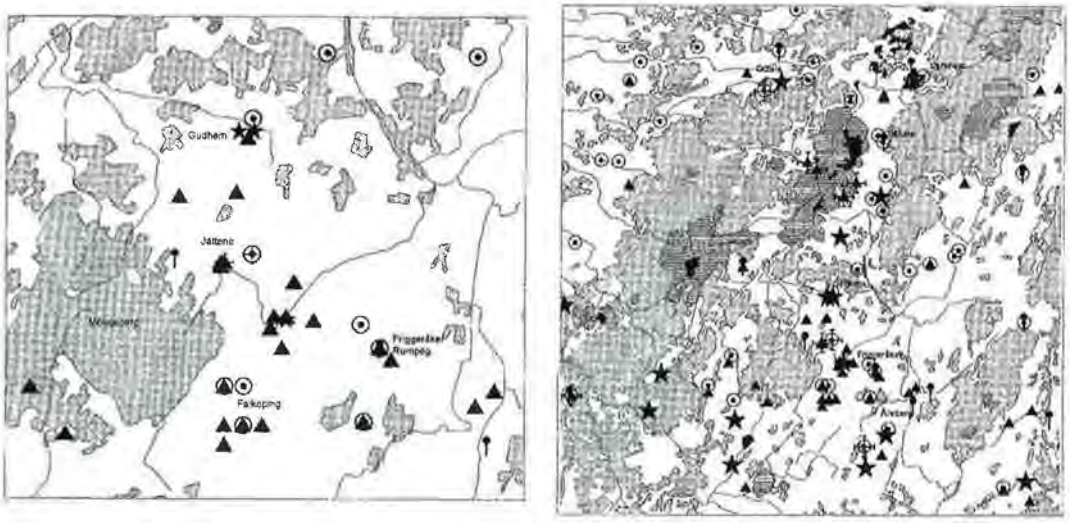

Fig. 8. Trakten öster och norr om Mösseberg uppvisar en stor rikedom på centralplatsindikationer. De grupperar sig här i Gudhemsområdet i spridda klungor. Punktcirklar=ädelmetallfynd, trianglar=vapenfynd, "punktstav" = importfynd, stjärnor=ortnamn. Skala c. 1:120 000. Karta: Lars Lundqvist.

huvudsakliga kommunikationslederna inom bygden. För Västergötlands del skulle man då kunna tala om transporter för människor, varor och idéer utmed två huvudsakliga rutter. En sådan, orienterad i öst-väst, har Trollhättetrakten vid Göta Älv som en länk mot sydväst. Denna plats framstår som strategisk genom läget vid mötet mellan dalgången och Vänerns omfattande vattensystem. Älven är med ett undantag (Lilla Edet) farbar ända ner till havet, vid nuvarande Göteborg. Från Trollhättan har man lätt tagit sig vidare på Vänern eller landvägen i östlig riktning via Vittene, Saleby, Götala och Varnhem till Skövdetrakten.

På samma sätt kan man anta existensen av en motsvarande nordsydlig kommunikationsled. Den sydliga ändpunkten ligger kring Möne-Hällstad-området i söder. Därifrån kan man ha tagit sig vidare på naturliga vägstråk mot sydväst (Viskadalen) och en mer sydlig väg utmed Ätran (Redvägs härad). Denna senare torde ha passerat strax öster om Slöinge, närmare bestämt vid Asige. Asige som ortnamn har sannolikt sina närmaste paralleller i de västgötska Åsaka-namnen. Kopplingen mellan mellersta Halland och Västergötlands jordbruksbygder kanske också kommer i uttryck i guldringen från Köinge (Fig. 5). Den kan tillsammans med namnet Asige ses som indikator på nära folkvandringstida relationer mellan stormansmiljöer i Västergötland och mellersta Halland.

Åter till Västergötland. Den nordsydliga kommunikationsleden borde från Möne sträckt sig med utgångspunkt norrut, förbi Ålleberg, Gudhem, Sätuna och Varnhem för att vid Skövde fortsätta in i Vadsbo härad, i landskapets nordliga del (Fig. 8).

Kartläggningen av centralplatsindikerande fynd visar att fynden fördelar sig ojämnt i Västra Sverige. Jordbruksområden samt vissa kommunikativt strategiska miljöer uppvisar en förtätad spridning. Med detta som utgångspunkt har några fyndmiljöer valts ut med sikte på att försöka belysa fyndplatsernas karaktär

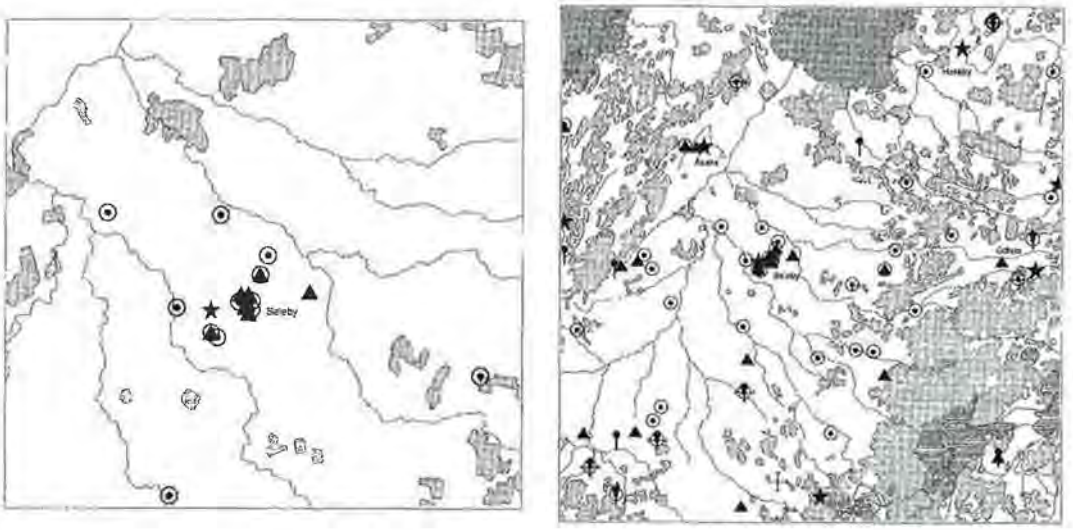

Fig. 9. Fynden i Saleby har, till skillnad från Gudhem, en mycket stark koppling till kyrkbyn och den ås som sträcker sig i nordöst-sydväst. På denna åsrygg återfinns också landsvägen, så långt den går att följa på kartorna. (För symbolernas betydelse: se fig. 8). Skala c.1:120 000. På en översiktlig nivå framträder Saleby som isolerad i det öppna slättlandskapet. Övriga fyndkoncentrationer återfinns i slättens utkanter. Skala c.1:340 000. Karta: Lars Lundqvist

samt att vidare försöka att rekonstruera stormansmiljöer på olika håll i Västsverige. Några sådana exempel ges nedan.

Fördjupade studier

Två av de platser som i korthet ska beröras är Gudhem och Saleby i Västergötland (Fig. 8 och 9). Dessa platser ligger centralt inom var sin jordbruksbygd. Gudhem ligger inom Falbygden i den östliga jordbruksbygden medan Saleby befinner sig inom Vara-Skara-slätten i den västra delen av landskapet. Båda platserna representerar således inlandsbelägna agrara miljöer.

Gudhem är namnet på både en socken och ett härad på Falbygden. Häradet är tillsammans med det angränsande Vartofta härad ett av de fyndrikaste i Sverige vad gäller centralplatsindikerande fynd. Som kärnan i fyndområdet i Gudhem framträder området öster samt norr om Mösseberg: Falköping, Friggeråker, Jättene samt Gudhem självt (Fig. 8). Inom kärnområdet ligger Kungsgården i Gudhem, som ursprungligen tillhörde Uppsala öd. Under 1100-talet grundades ett nunnekloster som senare anslöts till cistercienserorden. Just här vid Kungsgården och klostret saknas klara indikationer på rik bebyggelse från järnålder, ortnamnet Gudhem undantaget. Med syfte att undersöka möjligheterna att påvisa en förmedeltida central bebyggelse har ett par mindre metallavsökningar (Berglund & Lundqvist 1997). Dessa koncentrerades till två platser som topografiskt framstod som möjliga lägen för järnåldersbebyggelse. I det ena fallet rörde det sig om en höjd, mindre än 100 m väster om klostret. Här påträffades inga föremål äldre än 10-1100-talet.

I det andra sökområdet, beläget omedelbart norr om Kungsgården, fann vi en förgylld bronsagraff från folkvandringstid samt ett

emaljerat beslag, möjligen från vikingatid eller äldre medeltid. Förhållandena för metallsökning var inte de bästa. Man får därför se fynden som starka indikationer på att den tidigmedeltida kungsgården högst sannolikt har en föregångare, och att denna åtminstone kan föras ner i folkvandringstid, något som ortnamnet antyder. Närmast parallell till agraffen finner man i - Saleby (Hines 1993).

Saleby ligger, som redan nämnts, centralt i den västra jordbruksslätten (Fig. 9). Socknen ingick tidigare i det medeltida Als härad som senare uppgick i Skånings härad. Saleby uppvisar i jämförelse med Gudhem en annan spridningsbild för centralplatsindikerande fynd. De är nämligen starkt koncentrerade till kyrkbyn och några motsvarande miljöer saknas i närområdet (Fig. 9). Från socknen är 8 vapenfynd kända jämte ett 10-tal ädelmetallfynd. Fynden representerar hela järnåldern. Även de sakrala ortnamnen har anknytning till kyrkplatsen: Saleby och Friggeråker. Det ska också poängteras att en undersökning strax norr om kyrkogården resulterade i fynd från bl. a. vikingatid (muntligt meddelande: Ylva Nilsson, Skaraborgs Länsmuseum). Tidigmedeltida centrala funktioner finns i likhet med Gudhem även här. Förutom kyrkan med romanskt torn finns uppgifter om 15 romanska gravmonument (liljestenar, stavkors, eskilstunakistor: Claesson 1989:84 ff.).

Avslutning

Den här uppsatsen har i första hand syftat till att beskriva läget i studiet av centralplatser och centralområden i Västsverige. Utgångspunkten har varit provgrävningar av Slöingeboplatsen, den enda mer omfattande undersökta centralplatsen i Västsverige från järnålder. En kartläggning av halländska fynd visar på existensen av fler centrala boplatser i landskapet (Fig 3-5, samt Lundqvist 1996c:50 ff.). Ännu fler finns i övriga Västsverige och med hjälp av en serie kartbilder har gjorts ett försök att teckna en översiktlig bild av hur centralområdena fördelar sig i ett vidare geografiskt perspektiv. Jag har velat peka på hur föremål som antas representera rikedom och makt generellt deponeras i de centrala jordbruksområdena men att centralplatsindikationer, ibland iögonfallande sådana, också finns i gränsområden mellan jordbruksbygd och skogsbygd och i kommunikativa knutpunkter (Lundqvist 1997). Man kan här utgå från att dessa, ur agrar synpunkt, perifera platser haft en annan karaktär än de i den centrala jordbruksbygden.

Den yngre järnålderns centralplatser har fungerat i ett samhälle med geografiskt omfattande sociala nätverk, med utbyte av människor, idéer och varor över långa distanser. Ett av syftena med kartläggningen har varit att visa på tänkbara huvudsakliga kommunikationsleder. För Västsveriges framstår utan tvivel Göta Älvdalen och Ätrans och Viskans dalgångar som de viktigaste. Den förra kan man misstänka ha fungerat för vattenburen transport medan de senare representerar landvägar mellan Sydskandinavien och det centrala Västergötland. Ett sådant perspektiv öppnar för möjligheten att betrakta de halländska centralområdena som länkar i vida geografiska utbytessystem (Lundqvist 1996c). Slöinge/Asige-området kan tänkas vara en sådan länk. Av detta följer att förståelsen av enskilda centralplatser eller centralområden kräver att man arbetar med flera integrerade geografiska analysnivåer. Detta försök ska ses som ett första försök att placera den lilla Slöingeboplatsen i den vida världen.

Tack till Bogislaw Klingspors fond, Lennart J Hägglunds Stiftelse, De Bornholmske Amatørarkæologer, Falkenbergs arkeologiska förening, Gunilla och Gert Eklund, Falbygdens Energi AB, Åsarp, Tre Guldsmeder, Falköping, Motell Ålleberg, Tomtebackens Stugby, Åsarp, Rolf Ivarsson, Martin Skoglund, Anne Ekman, Ove Qvist, Bengt Westergaard, Anna-Lena

Gerdin, Per Vikstrand, Anders Berglund, Peter Jankavs, Nils Jonsson, Gudhems Kungsgård och Olle Hermansson i Jättene, Rumpegården.

Litteratur

Berglund, A. & Lundqvist, L. 1997. *Undersökning med metalldetektor i Gudhem och Friggeråker socknar, Västergötland.* Rapport. Skaraborgs länsmuseum. (manus)

Brink, S. 1996. Political and social structures in early Scandinavia. *Tor 28.*

Callmer, J. 1991. Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. Jennbert, K. *et al.* (eds.), *Regions and reflections.* Acta Archaeologica Lundensia 8:20.

Callmer, J. & Lundqvist, L. 1994. Slöinge-projektet 1993 - fortsatt undersökning på en fyndplats med guldgubbar. *Fornvännen* 90.

Claesson, E. 1989. *Cuius Ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Lund

Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiöse ceremonier og regional variation. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorgansiation og regional variation. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989.* Århus.

Herschend, F. 1993. The origin of the hall in southern Scandinavia. *Tor 25.*

Hines, J. 1993. *Clasps, hektespenner, agraffen: Anglo-Scandinavian clasps of classes A-C of the 3rd to 6th centuries A.D.* Stockholm

Lamm, J. P. 1993. Der Ring die Götter. *Iconologia Sacra.* Festschrift Karl Hauck. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung. Band 23.

Lundqvist, L. 1996a. Slöinge-projektet 1994 och 1995 - stolpar, guldgubbar och bebyggelse. *Fornvännen* 91.

– 1996b. Skreaprojektet: om ett halländskt bebyggelserum under brons- och järnålder. *Bilder av halländsk arkeologi - en bok tillägnad Lennart Lundborg. Utskrift* 5. Halmstad Museum.

– 1996c. Slöinge - en stormansgård från järnåldern. Lundqvist, L, Lindeblad, K, Nielsen, A & Ersgård, L. *Slöinge och Borg - stormansgård i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter nr 18.

– 1997. *Vittenefyndet i landskapet: en översiktlig landskapsanalys avseende centralplatser och centralområden 200 BC - 1200 AD.* Rapport. Delprojekt 3A. Vittene-projektet. Ålvsborgs länsmuseum. (manus).

Lundqvist, L., Callmer, J., & Rosengren, E.1993. En fyndplats med guldgubbar vid Slöinge, Halland. *Fornvännen* 88.

Lundqvist, L. & Schaller-Åhrberg, E.1996. *Med kunglig utsikt - Undersökningar av järnålderns och tidigmedeltida bebyggelse i Varla i Norra Halland.* RAÄ Rapport. (manus)

Särlvik, I.1982. *Paths toward a stratified society.* Stockholm

Watt, M. 1991 Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark* 2. Århus.

Widéen, H.1955. *Västsvenska vikingatidsstudier.* Göteborg

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 205–216.

Bopladser med bevarede kulturlag og deres betydning for studiet af bosættelsesmønstre og centerdannelser i jernalderen

Eksempler og erfaringer fra Bornholm

Margrethe Watt

Investigation of "productive" Iron Age sites and their importance for understanding settlement patterns Examples from a survey on the island of Bornholm

The article presents the background to an ongoing survey of 40–50 "productive" settlement sites from the Iron Age to the early Middle Ages on the island of Bornholm. Preliminary results are based on a comparison of chronological spectra and distribution patterns of surface finds with evidence from trial trenches and water-sieved drill samples of surviving, find-rich occupation layers. Together with the evidence of phosphate analyses of topsoil samples across the sites, the combined survey appears to give a simple but very consistent picture of the extent and period of occupation as well as the degree of erosion, causing a minimum of disturbance to individual sites.

Margrethe Watt, Dyssegårdsvej 71 B, DK-2860 Søborg, Danmark.

Baggrund

Gennem danske (og ikke mindst bornholmske) amatørarkæologers brug af metaldetektorer er der i løbet af en årrække indkommet et meget stort antal fund fra overpløjede bopladser fra jernalder, vikingetid og tidlig middelalder. Denne indbringende virksomhed har kunnet finde sted, fordi man i Danmark har en meget liberal lovgivning omkring brugen af metaldetektorer på overpløjede fortidsminder. Det er indlysende, at sådanne lovgivningsmæssige forskelle på dette område landene imellem påvirker forskningsresultaterne på længere sigt (Watt 1997).

Selvom bopladser med bevarede kulturlag ikke er noget nyt fænomen, viser bl.a. de årlige oversigter i "Arkæologiske Udgravninger i Danmark" (siden 1984), at tilvæksten af nye pladser er eksploderet indenfor de seneste 10–15 år. Det fundmateriale, der fremkommer ved amatørarkæologernes recognosceringer på disse, ofte vidtstrakte bopladsområder, har alene på Bornholm gennem en årrække hvert år indbragt mellem 3000 og 4000 nye enkeltgenstande, hvori ikke er medregnet større, samlede skattenedlæggelser. Langt hovedparten af de indkomne fund spænder over perioderne sen førromersk jernalder til vikingetid, dog med en talmæssig overvægt i germansk jernalder og vikingetid. Nyere iagttagelser tyder imidlertid på, at der også på flere af de bopladser, der domineres af fund af generel "slavisk" karakter (bl.a. østersø-keramik), kan være opbygget og bevaret betydelige, primære bopladslag.

I Danmark er registreringen og bearbejdningen af de mange fund, der opsamles på

disse pladser blevet en stor udfordring for flere museer, heriblandt Nationalmuseet.

De store fundmængder medfører registreringsproblemer og konserveringspukler, men giver samtidig et langt mere nuanceret billede af både lokalproduktion og kulturkontakter i de perioder de repræsenterer end for blot få år siden. De store fundmængder medfører gennem deres statistiske signifikans, at vi er nødt til at granske de definitioner og de metoder, vi opererer med indenfor bopladsarkæologien. Samtidig er det nødvendigt at justere kravene til de indikatorer, der anvendes som dokumentation af bestemte aktiviteter (Jensen & Watt 1993:195 ff.). Eksempelvis har detektorafsøgning vist, at "specialhåndværk" som bronzestøbning (repræsenteret ved betydelige mængder af råmateriale og støbeaffald) tilsyneladende har været praktiseret langt mere decentralt, end man tidligere forestillede sig. Mange af de mest "produktive" bopladser tegner sig i markoverfladen som udstrakte, mørke områder, der repræsenterer de underliggende, omplojede, stedvis op til metertykke kulturlag.

De største af de "sortmuldsbopladser", der er registreret på Bornholm anslås at dække sammenhængende områder på op mod 100.000 kvm. Andre (således det store bosættelseskompleks omkring Sorte Muld i Ibsker sogn) består af en lang række større og mindre, tilsyneladende adskilte pladser, der tilsammen dækker mere end 1 kvkm (Fig. 1). De enkelte pladsers størrelse og beliggenhed synes i stor udstrækning afhængig af de topografiske forhold og tilstedeværelsen af (nu drænede vådområder.

Idag recognosceres alene på Bornholm mindst 40–50 sådanne sortmuldsbopladser, beliggende i intensivt dyrkede landbrugsområder, af seriøst arbejdende amatørarkæologer, der selv indmåler hovedparten af deres fund i lokalt etablerede målesystemer. Museets indsats er i forbindelse med recognosceringerne i de fleste tilfælde – af praktiske grunde – begrænset til en sikring af målesystemer og den efterfølgende registrering og en eventuel konservering af fundene.

Fremstilling af spredningskort over de overfladeopsamlede fund har, sammen med oppløjede bosættelsesspor, stor betydning for vurderingen af pladsernes omfang og generelle karakter. Iagttagelserne har specielt vist sig vigtige i forbindelse med lokaliseringen af de mange mere eller mindre udpløjede skattefund, der dukker op på en del af pladserne.

Ved samarbejdet med de mange frivillige og benyttelsen af deres iagttagelser i forskningen bør man naturligvis være opmærksom på deres meget forskellige viden og erfaring. Kun meget få er systematiske i deres recognosceringsmønstre og især de fundrigeste af pladserne frister – forståeligt nok – til hyppigere besøg, noget der medvirker til at akcentuere forskellen mellem "rige" og "mindre rige" bopladser.

Fig. 2 viser de bopladser, der på grundlag af det nuværende recognosceringsgrundlag med stor sandsynlighed har bevaret kulturlag. Det skal understreges, at de her viste pladser kun udgør en mindre del af de kendte jernalderbopladser, og at ikke alle afsøges regelmæssigt. I forbindelse med fremstilling af fundspredningskort fra de primære recognosceringer har der kunnet noteres en generel sammenhæng mellem fundmængde, pladsernes størrelse og graden af mørkfarvning af pløjelaget. I næsten alle tilfælde savnes imidlertid, som nævnt, en mere systematisk dokumentation af pladsernes reelle udstrækning og bevaringstilstand.

Det Bornholmske "Sortmuldsprojekt"

På baggrund af den ovenfor skitserede problematik lagde jeg i 1996 op til en flerårig kampagne, hvis primære formål er at fremskaffe

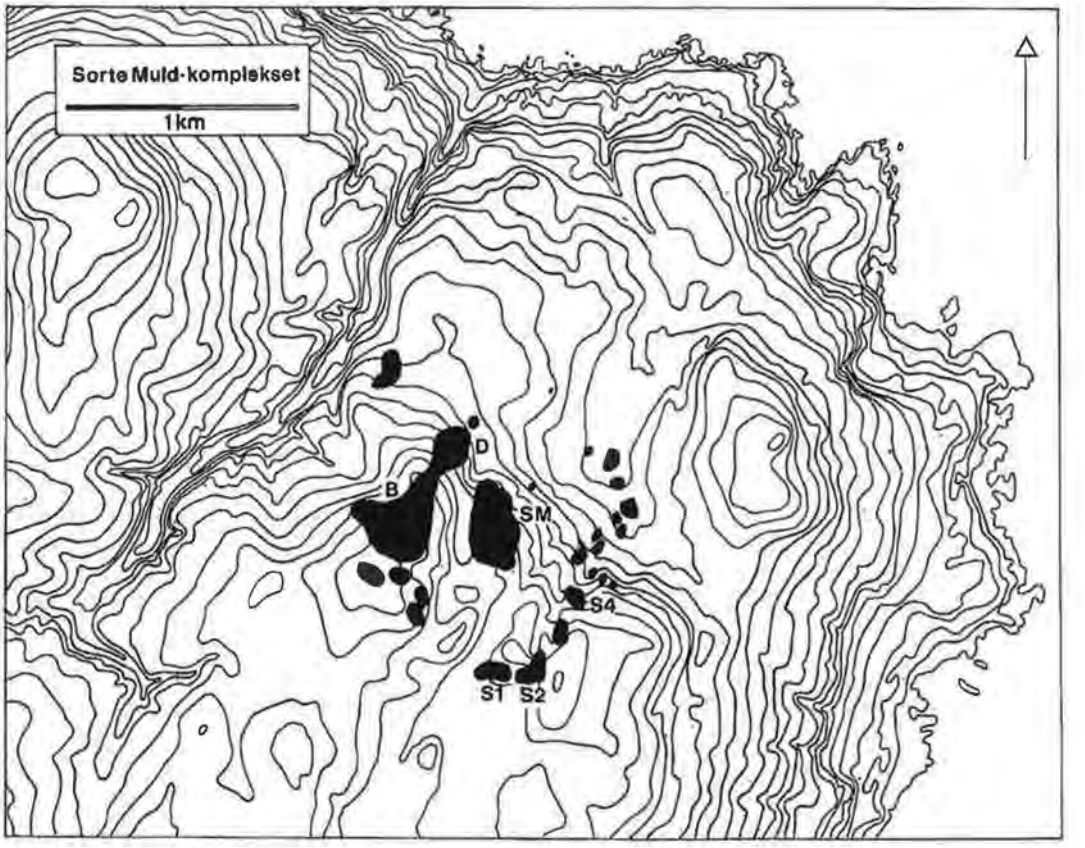

Fig. 1. Bosættelseskomplekset omkring Sorte Muld, Ibsker sogn, Bornholm. Udstrækningen af de enkelte bopladser bygger først og fremmest på overfladeindikatorer (efter Watt 1991).

et overblik over – i første omgang – de mange bornholmske bopladser med bevarede kulturlag, deres størrelse, bevaringstilstand og den problematik, der mere generelt knytter sig til bopladser af denne art. Selvom projektet, der er financieret af Rigsantikvaren, endnu befinder sig i en tidlig fase, er det mit håb, at de foreløbige erfaringer kan give anledning til eftertanke og debat.

Det bornholmske sortmuldsprojekt sigter altså først og fremmest mod at skabe et overblik over de pladser, hvor traditionelle arkæologiske undersøgelser er både umådelig tidskrævende og økonomisk uoverskuelige. Da bopladserne, som nævnt, er mange og store, er det nødvendigt at finde en balance mellem et metodisk forsvarligt dokumentationsniveau og lave omkostninger. Selvom undersøgelsen er planlagt til at strække sig over 3–4 år, vil bevillingerne og dermed det endelige omfang af projektet afhænge af en løbende evaluering. Resultaterne får betydning for, hvad der eventuelt fremover kan gøres for at beskytte i det mindste nogle af disse vigtige, arkæologiske "forrådskamre" mod fortsat nedbrydning. De væsentligste faktorer, som vi håber at kunne belyse ved dette og de kommende års undersøgelser, er:

1. Pladsernes geografiske spredning (tæthed fordeling på jordbundstyper).
2. Sammenhængen mellem pladsernes størrelse og mængden og karakteren af

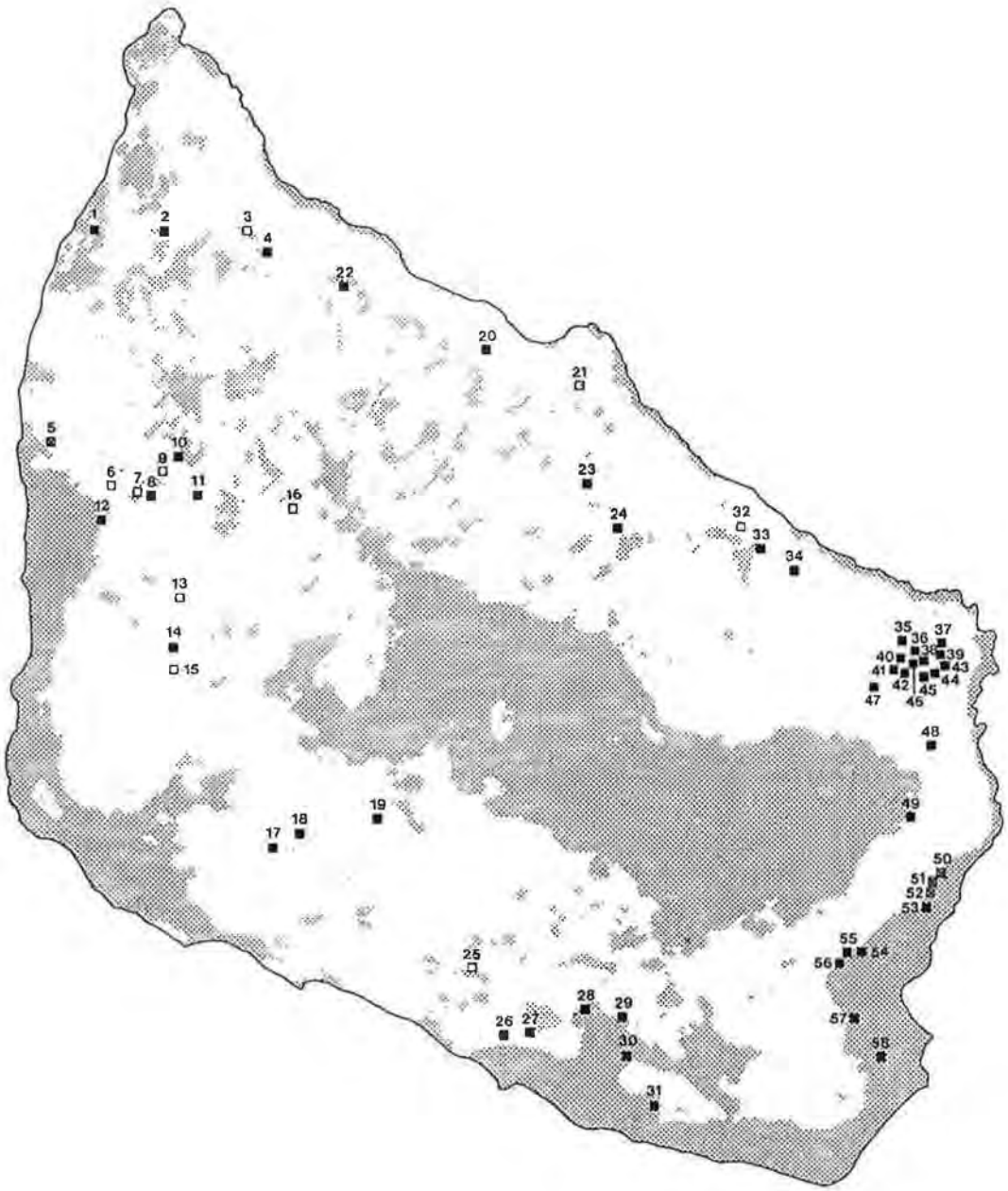

Fig. 2. Bornholmske bopladser med bevarede kulturlag ("sortmuldspladser"). Nr. 23 er Agerbygård, Østerlars sogn; nr. 35–47 repræsenterer bosættelserne omkring Sorte Muld, Ibsker sogn (sammenstillet af René Rose).

overfladeindikatorer.

3. Sammenhængen mellem fundspredning, fosfatindhold i pløjelaget og tykkelsen og karakteren af det underliggende kulturlag.
4. Fundenes tidsmæssige fordeling – set i forhold til graden af "nedslidning".
5. Hvor længe specielt metalgenstande kan "overleve" i et intensivt, dyrket pløjelag.

6. Hvor lang tid det tager at "tømme" pløjelaget over en boplads for væsentlige fund, når det recognosceres regelmæssigt.

Det er klart, at nogle af svarene i sidste ende vil komme til at bero på et kvalificeret skøn. I langt de fleste tilfælde vil det f.eks. være praktisk umuligt med de meget begrænsede indgreb, der er mulighed for at foretage indenfor rammerne af projektet, at få belyst den detaljerede sammenhæng mellem overfladeopsamlet materiale og de anlægsspor (hustomter), der måtte være bevaret i og under kulturlagret.

Undersøgelsen på Agerbygård i Østerlars

For at få et brugbart referencegrundlag for en fremtidig kartering af pladser af denne type, og for at få indkredset flest mulige fejlkilder og metodiske problemer, foretoges i efteråret 1996 en udvidet sondageundersøgelse på en typisk fundrig, men arealmæssigt dog relativt begrænset boplads ved Agerbygård, beliggende kun 200–300 meter fra Østerlars rundkirke (Fig. 2, nr. 23). Bopladsen ligger højt placeret i terrænet med fri udsigt over Østersøen på en lermoræne, der skyder sig ud som et næs mellem to vandløb.

"Sondagegrøfter"

For at opnå et overblik over udbredelsen og ikke mindst beskaffenheden af kulturlaget på bopladsen afrømmedes pløjelaget i 5 meter brede baner. Der anlagdes tre grøfter, to N–S gående på hver ca. 50 meters længde, forbundet med en 30 meter lang Ø–V gående tværgrøft (Fig. 3a). Ved undersøgelsen afrømmedes ialt ca. 700 kvm.

Kulturlagets udstrækning samt eventuelle anlægsspor registreredes i fladen i takt med afrømningen og afsøgtes derefter med metaldetektor. I forbindelse med den gradvise optørring af kulturlaget suppleredes fladeregistreringen i de afrømmede grøfter med iagttagelser af de nedgravninger, der på grund af den ensartede fyld ikke kunne ses i kulturlaget i forbindelse med den første fladeafrensning.

Midt i de afrømmede baner gravedes maskinelt en 80 cm bred grøft til bunden af kulturlaget, i dette tilfælde et lidt større indgreb end det, der lægges op til på de øvrige pladser. Ved gravningen af de smalle grøfter foretoges ingen egentlig, løbende registrering af anlægsspor, idet kun relativt få nedgravninger sås blot nogenlunde tydeligt i kulturlaget; dog markeredes enkelte nedgravninger til tagbærende stolper, der kunne følges til undergrundsniveau. Herefter afrensedes og tegnedes en af grøftens profilvægge, normalt den side med de bedste iagttagelsesforhold og/eller den mest entydige, overordnede stratigrafi (Fig. 4). Prøver af de stratigrafiske enheder udtoges i profilbalkene til vandsoldning med henblik på at opnå det bedst mulige dateringsgrundlag og samtidig få et indtryk af bevaringsforholdene for forskellige materialekategorier i adskilte kulturlagsniveauer. Prøverne (à ca. 25 liter) gravedes i vandrette lag under hensyn til stratigrafisk tilhørsforhold og tilstedeværelsen af eventuelle, tilstødende anlægsspor. Endvidere soldedes indholdet af en række af de stolper, der tilfældigt stod i profilvæggene (nedgravning såvel som "stolpenegativ"), som kunne sættes i forbindelse med de forskellige bebyggelses- eller hændelsesfaser.

Prøveboringer og fosfat-kartering

Stikprøver af pløjelaget samt et eventuelt underliggende kulturlag indsamledes med 10 m mellemrum langs med og i forlængelse af profilgrøfterne med henblik på vandsoldning. Sammesteds udtoges prøver af pløjelaget til fosfatanalyse (Fig. 3b).

Soldeprøverne fra pløjelaget var tænkt som

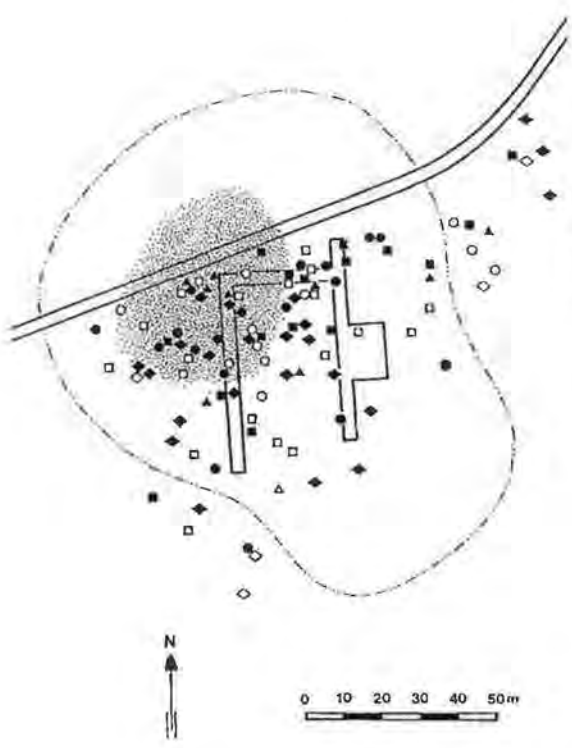

Fig. 3a. Jernalderbopladsen ved Agerbygård. Den stiplede linie viser bopladsens formodede omrids, indtegnet på grundlag af overfladeindikatorer (jordfarver/ompløjede kulturlag). Det punkterede område markerer den centrale del af bosættelsen, fastlagt ved hjælp af sondagegrøfter og boringer. De forskellige punktsignaturer repræsenterer daterbare detektorfund i pløjelaget dækkende perioden sen førromersk jernalder til vikingetid.

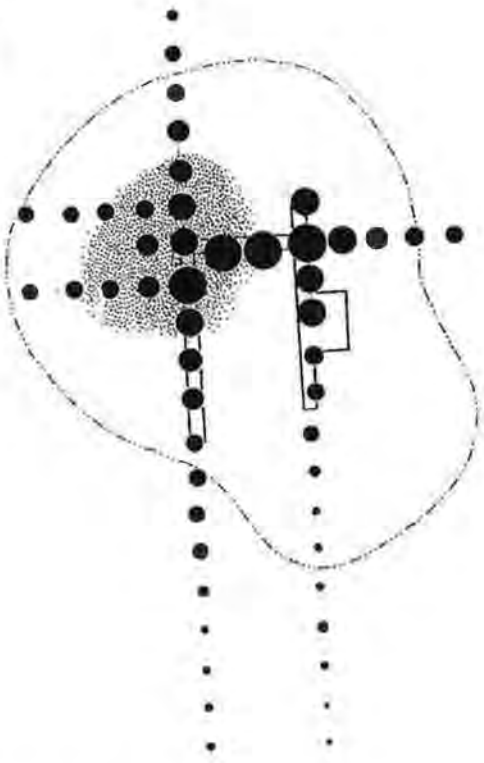

Fig. 3b. Jernalderbopladsen ved Agerbygård. Cirklerne angiver indholdet af fosforsyre i prøver af pløjelaget over bopladsen, jævnt stigende fra 17 (mindste signatur) ved bopladsens udkant til max. 112 (største signatur) omkring bopladsens centrale dele.

en engangsforeteelse for dels at sammenligne pløjelagets fundindhold med det umiddelbart underliggende kulturlags, dels dokumentere forholdet mellem fundfrekvens og fosforsyretal samt vurdere bevaringsforholdene for forskellige materialegrupper. Selve vandsoldningen foretoges centralt (på museet) med anvendelse af et net med en maskestørrelse på 3 mm. Ved den efterfølgende sortering registreredes alt bosættelsesrelateret materiale, der i flere af prøverne (også fra pløjelaget) var betydeligt i forhold til prøvens størrelse.

Sorteringen af det vandsoldede materiale, der tog ca. 50 timer, foretoges i første omgang (også her som et engangsforsøg) af personer med forskelligt erfaringsgrundlag. En kontrolsortering (ikke medregnet i timeforbruget) viste – ikke overraskende – en betydelig forskel på den indbyrdes repræsentation indenfor de forskellige materialegrupper, der var meget afhængig af de enkeltes erfaring i sortering af arkæologisk materiale. Især var små keramikstykker og f.eks. fiskeknogler i farezonen hos de mindst erfarne. Den udvidede son-

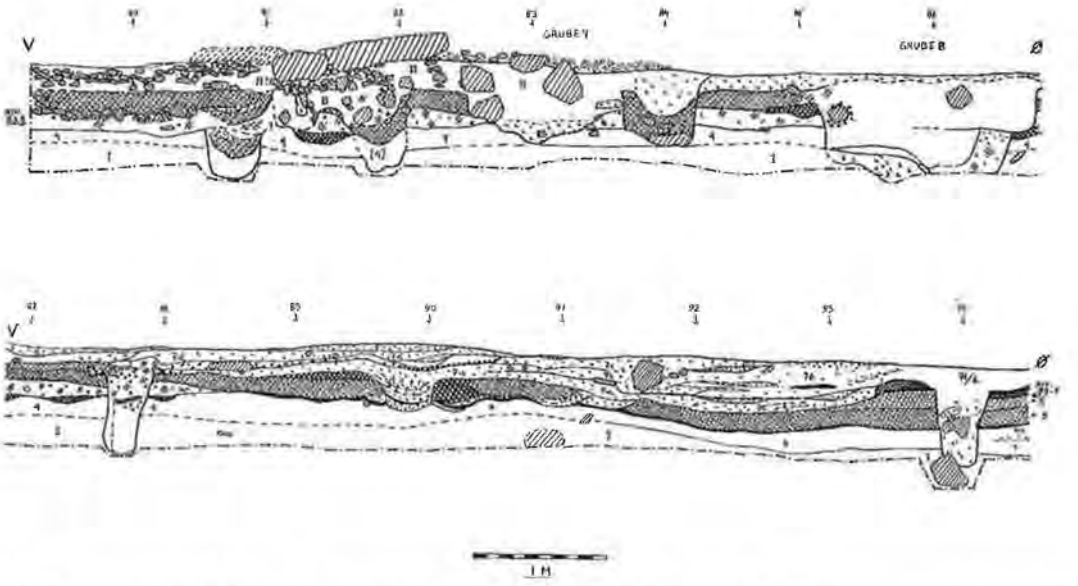

Fig. 4. Eksempel på profilsnit i den centrale del af bopladsen ved Agerbygård. De mørke signaturer markerer forskellige brandlag.

dageundersøgelse varede sammenlagt ca. 5 uger med deltagelse af gennemsnitligt 3–4 personer.

"Værkstedsområde"

Uafhængigt af selve sortmuldsprojektet afrømmedes overjorden på et mindre areal, hvor overfladefund og magnetometeranomalier i 1995 havde antydet, at der eventuelt fandtes rester af jernudvindingsanlæg[1]. Anlæggene viste sig imidlertid at være kogegruber af ældre jernalders type, der sekundært var opfyldt med jernslagger. Området med kogegruber og spredte bebyggelsesspor, der tolkes som et værkstedsområde, beliggende i udkanten af bopladsen, udgjorde et værdifuldt supplement til overblikket over bebyggelsens struktur.

Konklusion

Undersøgelsen på Agerbygård viste, at der her er bevaret kulturlag over et område på ca. 8–10.000 kvm hvilket var noget mindre end forventet udfra fundspredningen i pløjelaget (Fig. 3a). Kulturlagets udbredelse svarer derimod nogenlunde til det indtryk man får ved at iagttage jordfarverne i det moderne pløjelag. Herudover viste anlægssporene i de afrømmede grøfter, at bosættelsen har strakt sig betydeligt ud over det område, hvor der idag er bevaret egentlige bebyggelseslag. Både profilgrøfterne og de supplerende boringer ned gennem bebyggelseslagene viste, at den tykkeste og mest kompakte del af lagfølgen fandtes omkring det højeste punkt i terrænet. Samtidig kunne det konstateres, at den centrale – og formodentlig mest permanente – del af bebyggelsen har ligget på nogenlunde samme sted i alle perioder. Udstrækningen af den mest kompakte del af bosættelsen repræsenterer muligvis kun et enkelt, stort gårdsanlæg ("stormandsgård").

Resultaterne af det beskedne antal fosfatanalyser fra pløjelaget (ialt 41 stk) viser en mangedobling af fosforsyreindholdet (Ft) fra bopladsområdets udkant (d.v.s. et stykke udenfor grænsen for det bevarede kulturlag) til dens centrale del (stigende fra 17 til 112) (Fig. 3b).

Naturligvis har en sondageundersøgelse af denne art sine begrænsninger, idet den ikke giver nævneværdige oplysninger om husplaner og byggeskik. De store mængder lerklining, hvoraf nogle havde tydelige støjleaftryk, viste dog, at der på denne plads er tale om lerklinede (og ikke f.eks. tørvebyggede) huse.

Derimod giver sondagegrøfterne, hvis man er heldig og får placeret dem optimalt og supplerer med en begrænset fladeafdækning, et (set i forhold til indgrebets størrelse) særdeles godt overblik over brugsperioden og bebyggelsesintensiteten på stedet. Iagttagelser i profilgrøfterne viste, at der på bopladsen er bevaret mindst 4 egentlige bebyggelseshorisonter, hvoraf i hvert fald de to må være afsluttet med en brand. Ialt kunne der i profilet udskilles 8 "hændelsesfaser". Den ældste bosættelse i det undersøgte område synes at være fra ældre romersk jernalder (fase 1) og den yngste af et hus med rester af gulvbrolægning bevaret, tilsyneladende fra overgangen til ældre germansk jernalder (fase 8), d.v.s. en periode på ca. 400 år. Specielt de store mængder keramik, fremkommet ved vandsoldningen, bekræfter, at nedslidningen af kulturlaget på den centrale del af bopladsen er nået til yngre romertid eller overgangen til ældre germanertid.

Ser man på undersøgelsesresultaterne i forhold til spredningen af fund i pløjelaget, kan man konstatere, at hovedparten af det materiale, der er opsamlet i pløjelaget gennem en årrække, bl.a. med metaldetektor – ikke overraskende – dækker perioden fra ældre germansk jernalder og fremefter (Fig. 5).

Diagrammet viser kun de daterbare, indmålte genstande, der er fremkommet ved overflade- og detektorrecognoscering udført af en enkelt person gennem 6–7 år[2]. Materialet omfatter ca. 300 metalgenstande, hvoraf omkring halvdelen har kunnet dateres til en af jernalderens hovedperioder.

Undersøgelsen viste en fundamental forskel i sammensætningen mellem pløjelagsfundene og de ca. 600 portioner fund, der registreredes i forbindelse med sondageundersøgelsen i 1996. Udgravnings-fundene er domineret af store mængder keramik, lerklining, dyreknogler og andet lidet spektakulært materiale, der ligner det, man finder ved de fleste traditionelle boplads-undersøgelser.

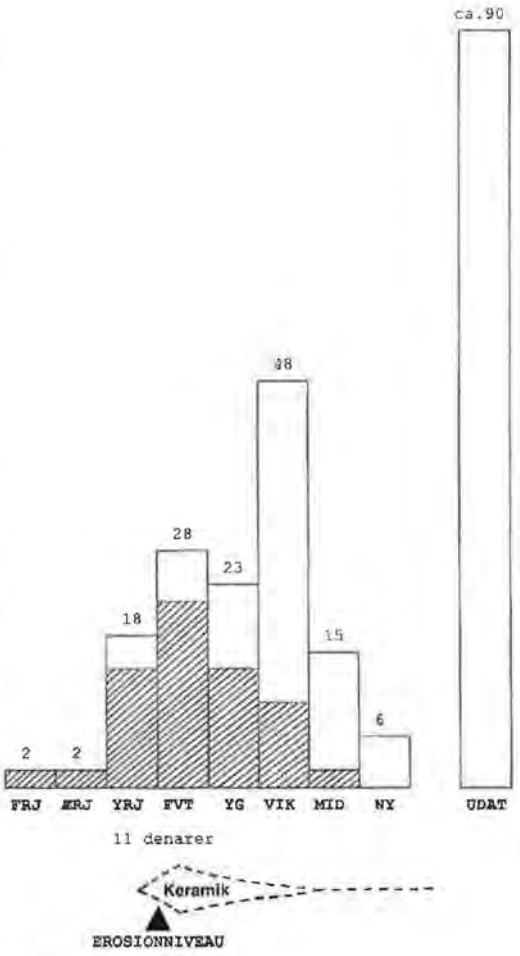

Fig. 5. Den tidsmæssige fordeling af fund fra pløjelaget (detektor- og andre recognosceringsfund). Skraveringen viser fiblernes andel af det daterbare materiale. Trekanten markerer dateringen af "nedpløjningshorisonten" til omkring overgangen mellem yngre romersk jernalder og folkevandringstid, svarende til den keramik, der kunne opsamles i overkanten af det bevarede kulturlag og i pløjelaget.

Metalfundene fra sondage-gravningen er begrænset til enkelte fibler, en denar og nogle små jerngenstande. Hertil kommer enkelte perler af glas og rav samt et par glasskår.

Mens sammensætningen af den relativt beskedne mængde vandsoldet materiale fra Agerbygård er for snæver til en statistisk holdbar sammenligning med det overfladefundne materiale, ses udbyttet af de forskellige indsamlingsmetoder langt tydeligere demonstreret i et diagram fra den intensivt recognoscerede boplads på Sorte Muld (Fig. 6). Her løber det vandsoldede materiale fra undersøgelser i 1986–87 op i mange tusinde fundportioner, og giver derfor et mere reelt billede af det procentvise forhold mellem udvalgte kategorier af udgravnings- og detektorrecognosceringsfund.

Blandt detektorfundene fra Agerbygård optræder et mindre antal genstande fra sen førromersk og ældre romersk jernalder, d.v.s. repræsenterende perioder, der er markant ældre end "nedpløjningshorisonten". Det må formodes, at de kan hidrøre fra omgravning af ældre lag på bopladsen i forbindelse med opførelsen af huse i de yngre faser. En tilsvarende kronologisk spredning går igen på andre lokaliteter, og hører til de fænomener, hvis årsag trænger til en bedre dokumentation. På Agerbygård er fund fra vikingetid og tidlig middelalder (inkl. fund af slavisk karakter) overraskende talrige. Mens fundene fra romersk og germansk jernalder er domineret af fibler, omfatter det umiddelbart daterbare typeforråd fra vikingetid et noget bredere udvalg af genstandsformer.

Både keramikken og hovedparten af metalsagerne repræsenterer, som venteligt, lokale typer. En del fund må dog betegnes som "eksotiske" og af høj kvalitet (sjældne glas-, beslag- og fibeltyper. Mønter (denarer, dirhems, vikingetids- og middelaldermønter) og vægtlodder af forskellige typer er ligeledes ganske talrige.

Resultaterne af undersøgelsen ved Agerbygård viser, at en anselig del af den oprindelige lagfølge må være slidt ned ved pløjning eller

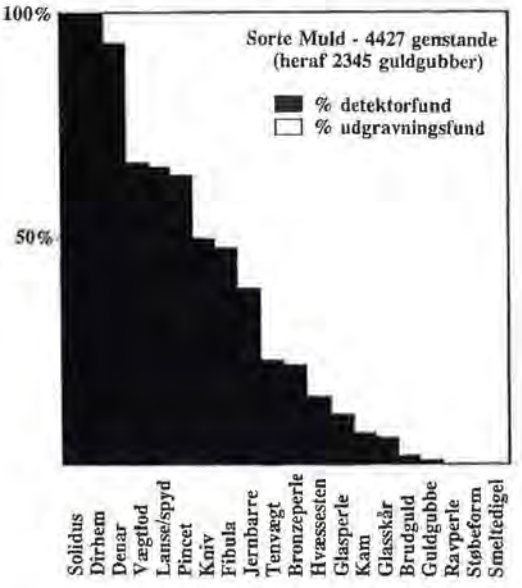

Fig. 6. Udvalgte fundgrupper fra bopladsen Sorte Muld procentvis fordelt efter indsamlingsmetode (henholdsvis udgravning med vandsoldning og detektorrecognoscering).

på anden måde fjernet. Men udfra de bevarede anlægsspor i profilgrøfterne alene er det vanskeligere at vurdere, hvor stor en del af kulturlaget, der er fjernet ved dyrkning eller anden form for jordtransport og med hvilken hastighed dette er foregået, ligesom det ikke kan forventes, at pålejringen har været ens i alle perioder. Til gengæld er det tankevækkende, at et så betydeligt antal fund fra de manglende yngre bosættelseslag (germanertid og vikingetid) har kunnet "overleve" i nogenlunde intakt stand i pløjelaget. Andre antydninger af en forbavsende lang overlevelsestid i pløjelaget er dog opnået i forbindelse med amatørarkæologers forsøg på genlokalisering af en række vikingetids møntskatte, med kendts fundsteder (Galster 1980), hvor dele af forlængst splittede skattefund tilsyneladende kan have ligget i pløjelaget i mere end 100 år!

Bopladsen ved Agerbygård har, som nævnt, været recognosceret regelmæssigt med metaldetektor af en enkelt person i en årrække, uden at der har kunnet spores en nævneværdig nedgang i antallet af fund. Selvom fysiske faktorer kan være årsag til fundmæssigt "gode" og "dårlige" år, fornemmes det, at der nu på de mest intensivt afsøgte bopladser ikke blot spores en vis udtynding i metalgenstandene i pløjelaget, men også at andelen af meget små eller stærkt fragmenterede genstande, som kan være "overset" i første omgang, er stigende. Det gælder f.eks. selve Sorte Muld-bopladsen, der er recognosceret af flere personer gennem mere end 10 år.

"Sortmuldsprojektets" ekstensive del

Mens undersøgelsen ved Agerbygård udgjorde første fase i sortmuldsprojektet, er den "ekstensive" del netop påbegyndt. Målsætningen er her gennem en kombination af forskellige former for "sampling" at forsøge at fremskaffe tilstrækkelige informationer om udstrækning og bevaringsforhold – i første omgang på en række af de fundrige bopladser omkring Sorte Muld – uden at foretage forstyrrende indgreb i eventuelle, bevarede kulturlag. Ibsker-området er valgt som det første, både fordi forhåndskendskabet til flere af bopladserne er relativt godt, og fordi der tidligere er foretaget mere traditionelle, men arealmæssigt meget begrænsede undersøgelser, der kan bidrage med supplerende information.

Prøvetagningen følger her linier, der er placeret strategisk i forhold til overfladefundene med soldning af prøver af kulturlaget for hver 20 meter og udtagning af fosfatprøver for hver 10 meter (Fig. 7). Da flere af pladserne er ganske store, må detaljeringsgraden nødvendigvis være beskeden, selvom antallet af prøver justeres løbende efter behov. Til kontrol af erosionsniveauet trækkes pløjelaget enkelte steder af i lange, smalle baner på tværs af pladsernes formodede centrale del, både for at skaffe tilstrækkeligt med veldateret materiale og for at inspicere karakteren af kulturlaget (f.eks. mængden af synlige anlægsspor).

De foreløbige resultater af den ekstensive undersøgelse tyder på, at tykkelsen af kulturlaget på nogle af pladserne varierer betydeligt – selv over korte afstande. I de fleste tilfælde formodes dette at hænge sammen med, at det i nogle områder er blevet beskyttet af lavninger i et langt mere småkuperet terræn end det, man ser idag. I andre tilfælde kan pludselige variationer i tykkelsen skyldes, at sondageboret har ramt gruber eller stolper, som tilfældet var på Agerbygård.

På det viste eksempel fra bopladserne omkring Kanonhøj og Sønderhøj (Fig. 7), der ligger tæt vest for Sorte Muld, synes nedslidningen af den formodede centrale del af bopladsen at være så vidt fremskreden, at kun førromerske og muligvis ældre romerske lag synes bevarede in situ, mens fundene fra de yngre perioder så at sige er "opkoncentrerede" i pløjelaget.

Da både bopladsen ved Agerbygård og de pladser, der indgår i "Ibsker-komplekset", ligesom hovedparten af de øvrige "sortmuldspladser", ligger på relativt svær lerjord, er det tanken at lade kommende, ekstensive undersøgelser omfatte også bosættelser på andre jordbundstyper, hvor afvigende fysiske og økonomiske betingelser for bosættelsen af fosfat til dybere niveau o.s.v.) kan have påvirket bevaringsforholdene. Selvom projektets ekstensive del endnu kun har givet overblik over et mindre antal bopladser, forekommer udbyttet af de foreløbige undersøgelser meget opmuntrende – både set i forhold til de meget beskedne indgreb i bopladsernes kulturlag og udfra en kølig "cost-benefit"-beregning[3].

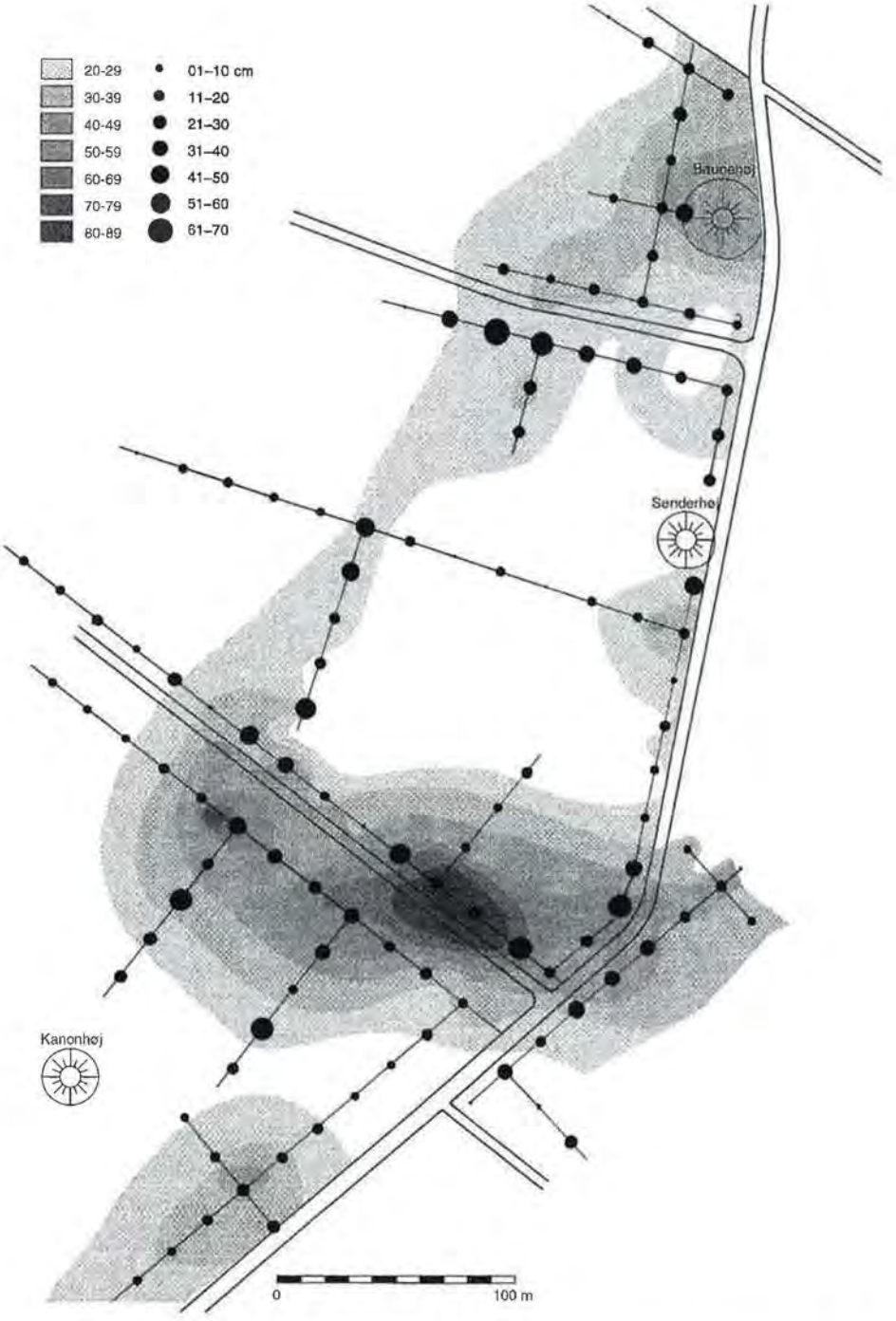

Fig. 7. Kulturlagstykkelser og fosforsyreindhold målt ved sondageundersøgelser i 1997 på jernalderbopladserne ved Baunehøj, Sønderhøj og Kanonhøj, beliggende umiddelbart vest for Sorte Muld. Hovedparten af de detektorfundne metalgenstande fra sen førromersk, romersk og germansk jernalder er fremkommet i den sydlige del af området med stærkt forhøjede fosforsyretal mellem Baunehøj og Kanonhøj.

Noter

1. Undersøgelsen af magnetometer-anomalierne foretoges af museumsinspektør Olfert Voss, Nationalmuseet, København og Tatjana Smekalova, St. Petersburg.
2. Bopladsen opdagedes 1984 af Gert Møller Larsen, Rø, og er siden 1990 detektor-recognosceret af Klaus Thorsen, Østerlars.
3. En tak skal her bringes till stud. mag. Birgitte Borby Hansen og museumsassistent René Rose, som med entusiasme og stor energi har gennemført den ekstensive del af undersøgelsen i 1997.

Referenser

Arkæologiske Udgravninger i Danmark. Det Arkæologiske Nævn, København.

Galster, G. 1980. Vikingetids møntfund på Bornholm. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1977–78.

Jensen, S. & Watt, M. 1993. Handelscentre og centralpladser. Hvass, S. & Storgård, B. (red.), *Da klinger i Muld ... 25 års arkæologi i Danmark.* København.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark* 2. *Høvdingesamfund og Kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2

– 1997. Overfladerecognoscering af jernalderbopladser. Nogle kildekritiske betragtninger omkring samarbejdet mellem arkæologer og detektoramatører. Callmer, J. & Rosengren, E. (red), *"...gick Grendel at söka det höga huset...". Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Hallands länsmuseers skriftserie 9.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 217–232.

Toftegård – en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid

Svend Åge Tornbjerg

Toftegård, a Late Iron Age and Viking Age farm with a wealth of finds

The article reports on an ongoing excavation of a rich settlement from the Late Iron Age and Viking Age at Toftegård, east of Strøby in Nordstevns, eastern Sjælland. A large number of houses have been investigated, including five main houses with lengths of 37–40 m, dated to the 9th–11th centuries. A large quantity of artefacts were found at the same place: gold-foil figures, fragments from Frankish glass beakers, domestic and imported jewellery, beads of glass, cornelian and rock crystal, many Arabian silver coins, fragments of silver rings, uncut garnets, weapons and equestrian equipment, and workshop refuse in the form of casting remains and pieces of moulds. The Toftegård settlement moved some time in the 11th century further to the west, to Kastanjehøj. As regards find composition, the settlement contrasted with a nearby and almost contemporary settlement in the neighbouring parish of Varpelev.

Svend Åge Tornbjerg, Køge Museum, Nørregade 4, 4600 Køge, Danmark

Indledning

Gamle marknavne på de detaljerede kort, som blev opmålt og anvendt ved de store landbrugsreformers jordfordelinger omkring år 1800 kan undertiden hjælpe arkæologer med at lokalisere for længst forsvundne gårde og bebyggelser. Især navne hvor "tofte" indgår er brugbare.

Gennem nogle år har Køge Museum i tæt samarbejde med lokale amatørarkæologer foretaget rekognosceringer på lokaliteter, hvor især "tofte" indgik i marknavnet (Nielsen m. fl. 1987), f. eks. Gammeltofte eller Toftehøj. På næsten alle "tofte"-lokaliteter blev der fundet bebyggelsesspor, hovedsagelig dateret på grundlag af keramik og hvæssesten til jernalder og vikingetid; en datering som senere kunne bekræftes af metalsager fra detektorfolkenes afsøgninger. En amatørarkæolog med stor dygtighed og tålmodighed afsøgte et mindre område ved gården Toftegård nær sognebyen Strøby på det nordlige Stevns i Østsjælland i vinteren 1995 (Fig. 1). På en svag højning i det ellers flade landskab fremkom pludselig flere små sølvstykker især af klippede stykker fra arabiske sølvmønter, armringe og barrer dateret til 800–900 tallet (Fig.2). Det var indlysende, at her kunne være tale om en delvis oppløjet sølvskat fra vikingetiden, hvorfra der kendes adskillige tilvarende. På stedet, hvor de fleste sølvstykker så dagens lys, foretog Køge Museum sammen med finderen en lille prøvegravning i et felt på ca. 3 x 3 m. Heri fandtes endnu flere sølvstykker, men til vores overraskelse kom der blandt andet fragmenter af forskellige bronzesmykker med forgyldning samt flere mere–eller mindre velbevarede lancetformede pilespidser af jern. Under pløjelaget fandtes et ganske tyndt kulturlag med lidt keramik og varmesprængte sten, der ikke havde været forstyrret af moderne pløjning. I den lyse råjord under kulturlaget kunne der ses flere stolpehuller, men ingen spor af en forventet

sølvskat.

Under opfyldningen af hullet fremkom endnu et spændende fund i form at en guldgubbe – Sjællands første; hidtil var der kun fundet to patricier til at præge guldgubber, begge fra Vestsjælland nær Boelslunde. Ved en efterfølgende detektorafsøgning af området på Toftegård og nabogården Pilehavegård fandtes yderligere mange fragmenter af forskellige smykker og sølvstykker. En erfaren rekognosør kunne desuden iagttage adskillige tegn på tilstedeværelsen af en bebyggelse; jorden var kraftigt mørkfarvet med talrige varmesprængte sten samt hvidbrændt flint, der kunne desuden opsamles enkelte små lerkarskår, fragmenter af hvæssesten og sågar enkelte glasperler.

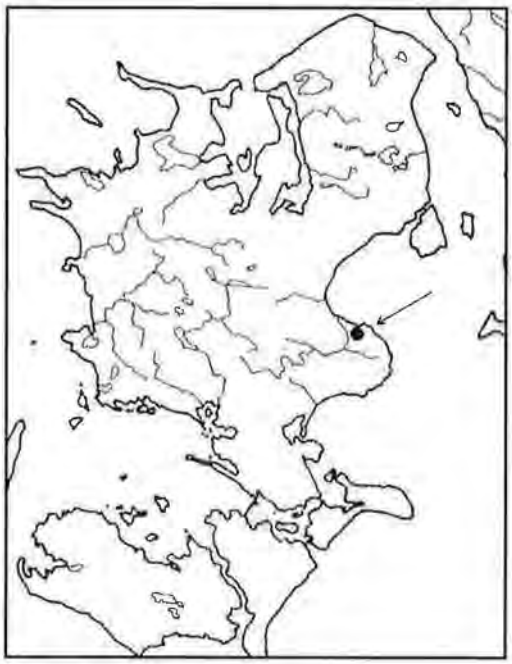

Fig. 1. Toftegårdbopladsen øst for Strøby i det nordlige Stevns i Østsjælland. (Tegn.Køge Museum).

Soldninger og prøvegravninger

I efteråret 1995 gik Køge Museum med store forventninger igang med en prøvegravning og ikke mindst med soldning af muldlaget tæt ved det første lille udgravningsfelt. Ikke overraskende afslørende søgegrøfterne både stolpehuller og gruber spredt over et næsten 100.000 kvadratmeter stort område, ikke bare på Toftegård, men også på naboejendommene Toftehøj og Pilehavegård. Mest iøjnefaldende var dog, hvad der kom frem i de 10 finmaskede (maskestørrelse 3,5 mm) solde, som blev benyttet af en gruppe amatørarkæologer, der langsomt men sikkert arbejdede sig igennem 324 kvadratmeter muldjord opdelt i 1 kvadratmeter store felter med overraskende gode fund. Den ene guldgubbe fik efterhånden selskab af fire mere, (alle dobbeltgubber) samt et stykke guldblik med filigranarbejde, antallet af lancetformede pilespidser blev også kraftigt forøget til i alt 33, der kom 25 glasperler samt 2 perler af bjergkrystal og af karneol, 2 rågranater, 62 glasskår fra drikkebægre, 12 fragmenter af bronzesmykker, 6 jernknive, 1 jernsegl, 1 jernspore, 2 stegegafler, 13 hvæssestensfragmenter, 2 tenvægte af sandsten, smedieslagger og metaldråber fra værkstedsarbejde og skår fra keramik. Den samlede mængde sølv fra soldefeltet omfatter 12 hele eller dele af arabiske mønter, 1 barre, 5 dele af armringe, 5 sølvklip og 1 Thorshammer. Den samlede genstandsmængde bortset fra keramik, slagger og metaldråber blev på i alt 210 genstande. Ved den efterfølgende muldafrømning af soldeområdet var det klart, at feltet lå midt i bebyggelsens centrum delvis hen over et af de store huse. For at få indtryk af fundspredning og mængde blev der i 1997 udlagt et mindre soldefelt i den nordlige udkant af bebyggelsen delvis hen over et større udhus. I de 24 kvadratmeterstore soldefelter fremkom kun 1 glasskår og 2 fragmenter af hvæssesten, hvilket er 0,12 genstand pr. kvadratmeter i

Fig. 2. De første fund fra Toftegårdpladsen. En hel og otte klippede sølvmønter fra slutningen af 700-tallet og 800-tallet, seks brudstykker fra armringe og to sølvbarrer, et sølvklip og en lille del af en skålformet fibel. (Foto Fl. G.Rasmussen).

modsætning til i bebyggelsens centrum, hvor der er 0.64 genstande eller 5 gange så mange fund pr. kvadratmeter. Sideløbende med soldningerne afsøgte amatørarkæologer i meget begrænsede perioder (på grund af intensiv dyrkning) de omkringliggende marker med metaldetektor, hvorved der i skrivende stund er fundet 274 genstande, hvor hovedbestandelen er 95 hele eller dele af bronzesmykker. Desuden skal nævnes 3 sporedele samt 1 sværdbeslag og endnu 4 pilespidser, 11 vægtlodder af bly eller bronze/jern og ikke mindst 22 sølvmønt-stykker (hovedparten af arabisk afstamning) samt 3 stykker sølvklip. I gruppen beslag skal fremhæves et par sølvbeslag formodentlig fra skrin af engelsk/irsk oprindelse samt et gen-anvendt beslag af frankisk herkomst.

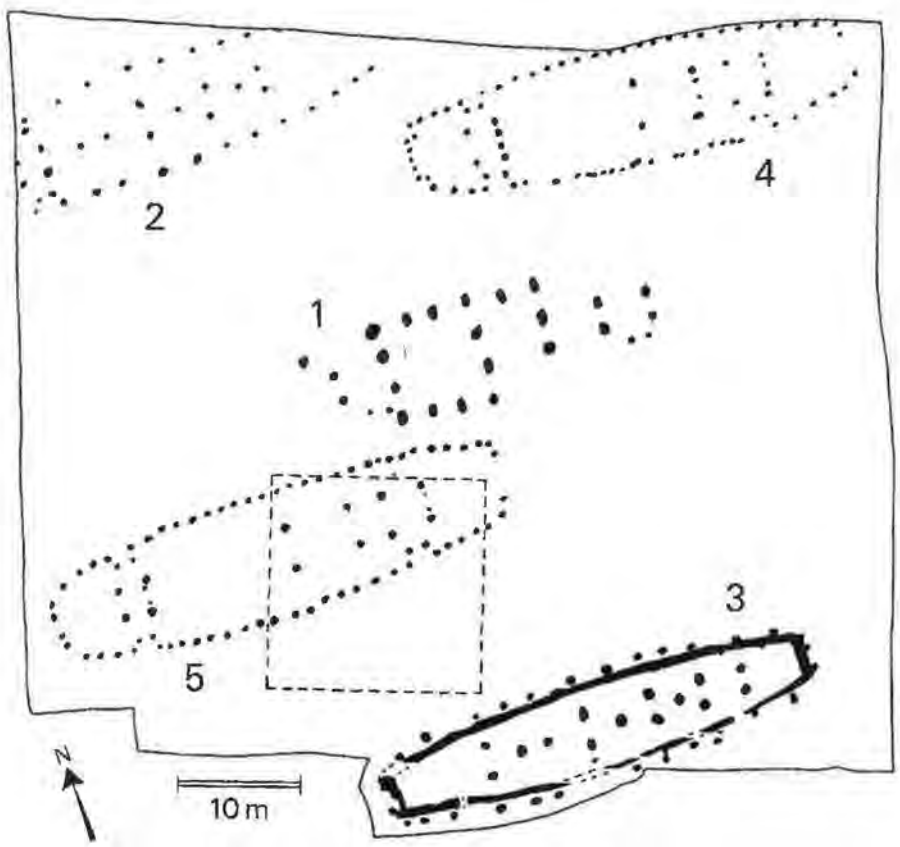

Fig. 3. Planen viser de fem langhuse udgravet i 1996 med soldefeltet indsat som et stiplet område. Husenes numre refererer til husnumre i teksten. (Tegn. J.Kraglund).

Udgravningen

I 1996 og 1997 gennemførte Køge Museum en egentlig udgravning af en del af det centrale område af bebyggelsen samt den nordligste del på i alt 13.500 kvadratmeter (Fig. 3). Der blev undersøgt 2333 anlæg i form af stolpehuller, gruber og ovne samt et par mindre områder med bevaret kulturlag. I forlængelse af soldningerne af muldlaget blev der ligeledes foretaget omfattende soldninger af jorden fra anlæggene, hvorved der fremkom et stort knoglemateriale sammen med en del oldsager. Der blev erkendt 47 huskonstruktioner, heraf mindst fem langhuse, der alle er mellem 37–40 m lange, 39 større eller mindre udhuse (der ikke alle var lige velbevarede) samt 3 grubehuse. De fem langhuse er alle placeret i udgravningsfeltets sydlige del og betragtes som den centrale del af bebyggelsen. Det er netop her det fundrige soldefelt var placeret, hvor alle pilespidser, sporer og mere exklusive genstande er fundet f. eks. flere formodede skrinbeslag af sølv, frankiske sølvbeslag, tre eksemplarer af trekantede beslag med identisk komposition i dekoration men med detailforskelle i formgivningen (Fig. 4). Med en enkelt undtagelse er det ligeledes her alle glasskår er kommet frem enten i mulden, i gruberne eller stolpehullerne.

Langhusene

De fem langhuse har flere fællestræk i grundplanen. Alle er krumvægshuse, de fire med to indgange placeret over for hinanden i husets vestlige del, den sidste kun med én indgang mod syd (Fig. 5). Husene 2, 3, 4, og 5 havde desuden indgang mod syd i østenden. Kun i hus 3 var der bevaret spor af en væggrøft, ud fra hvilken væggenes forløb kan skønnes for de øvrige hustomter (Fig. 6). De tagbærende stolper var placeret parvis men også som midtsuler helt identisk med hus 2. Sulestolper i vikingetidshuse er ikke almindeligt forekommende i Danmark, der er dog i et enkel tilfælde udgravet et næsten 30 m langt halhus ved Runegård på Bornholm med en sulestolpe i husets vestlige del (Watt 1983). Alle langhuse har næsten identisk rumopdeling med et mindre rum i husets vestende, efterfulgt af et indgangsrum, herefter kommer husets største rum, der i det formodede yngste hus 5 var 12 m langt og 7,5 m bredt (Fig. 7). Det store rum i husets midte efterfølges af flere mindre rum, hvoraf et har indgang mod syd, Som noget ganske usædvanligt var både væggrøften og stolpehullerne i hus 3 tæt pakket med store og små vandrullede flintesten, som må være hentet ved kysten, formentlig et par kilometer borte, hvor Strøby Ladeplads ligger idag (Fig. 9). De største sten lå gerne langs væggrøftens ydersider, mens stenene i midten var mindre og øjensynlig faldet ned i grøften efter væggens bortrådning eller snarere ved nedrivning af huset. Midt i grøftebunden fremkom regelmæssige spor efter små pæle, som var rammet 25–40 cm ned under grøftens bund. Lignende nedrammede pæle er tidligere registreret i flere af husene ved Lejre (Christensen 1991) og i en husvæg fra vikingetiden fremkommet under Lisbjerg Kirke nord for Århus (Jeppesen & Madsen 1997).

Husenes foreløbige datering baseres på de få fund fra stolpehullerne. Hus 1 indeholdt lidt keramik, bl. a. et skår med stempelornamentik fra lerkarrets nedre del. Desuden seks glasskår i grønne til olivengrønne farver, samt små bronzerørstumper og en bronzeplade m. v. I et af de diffuse og kraftigt dyreforstyrrede støttehuller fremkom et lille skår fra en kleberstensgryde, men kan ikke med sikkerhed tilskrives huset. Hus 2 indeholdt en del keramik (bl. a. 12 randskår) fra grove halvkuglekar, fragment af en benkam, fragment af en hvæssesten samt et olivengrønt glasskår med gul dråbe. Hus 3 indeholdt lidt keramik fra halvkuglekar samt fire glasskår af varierende farve. I hus 4 fandtes lidt keramik bl. a. et sideskår af Østersøtype, sandsynligvis fra Fresendorfergruppen. Hus 5 indeholdt foruden en guldgubbe (enkeltgubbe) en arabisk sølvmønt dateret til slutningen af 700-tallet samt et glasskår og lidt keramik, deriblandt et skår af Østersøtype.

Fig. 4. Det ene af tre næsten ens trekantede bronzebeslag fra sen yngre germansk jernalder. (Foto Fl. G. Rasmussen). 1:1.

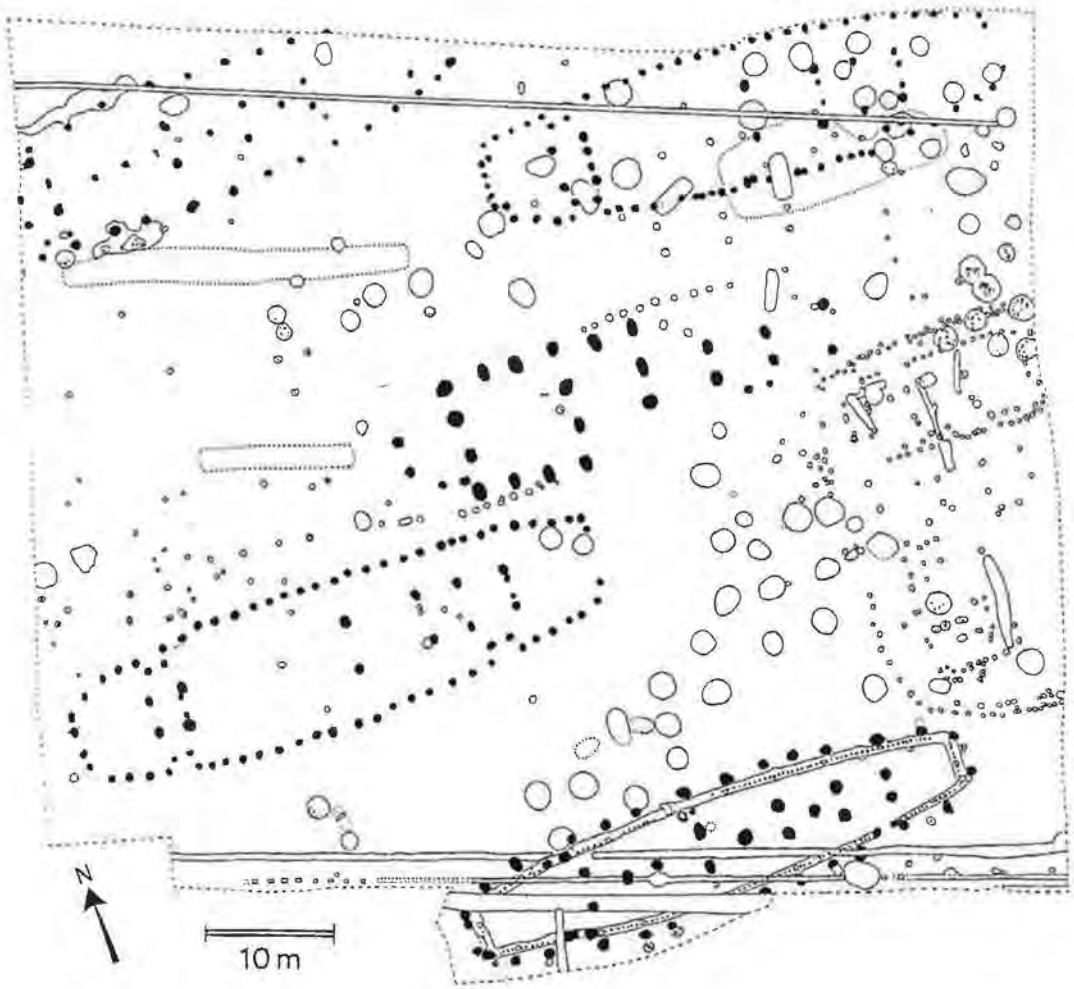

Fig. 5. Oversigtsplan over udgravningen fra 1996 med de fem langhuse fremhævet. I den østlige del af feltet ses et indhegnet område med et par huse. (Tegn. Køge Museum).

På baggrund af mange fællestræk ved de fem langhuse er det sandsynligt, at husene efterfølger hinanden eller er delvis samtidige, eksempelvis er hus 2 og 3 på mange områder ganske ens, begge har midtsuler, samme længde og bredde med helt identisk placering af indgang og støttestolper. På samme måde er husene 4 og 5 identiske trods lidt forskel i længde. Disse er sandsynligvis også yngst; begge huse har et indslag af Østersøkeramik samt en dateret mønt, som sandsynliggør, at husene skal dateres til 9.– eller 10 årh.

Udhusene

Foruden langhusene blev der i 1997 udgravet 36 mindre huse af forskellig størrelse, hvor en nærmere bearbejdning af hustyperne endnu ikke er gennemført. Enkelte af husene er dog af anseelig størrelse op til 28 m lange med mere eller mindre udprægede krumvægge, hvor det dog ikke kan afgøres, om stolperne i virkeligheden er skråstillede støttestolper som i hovedhusene eller vægstolper (Fig. 8). Husene

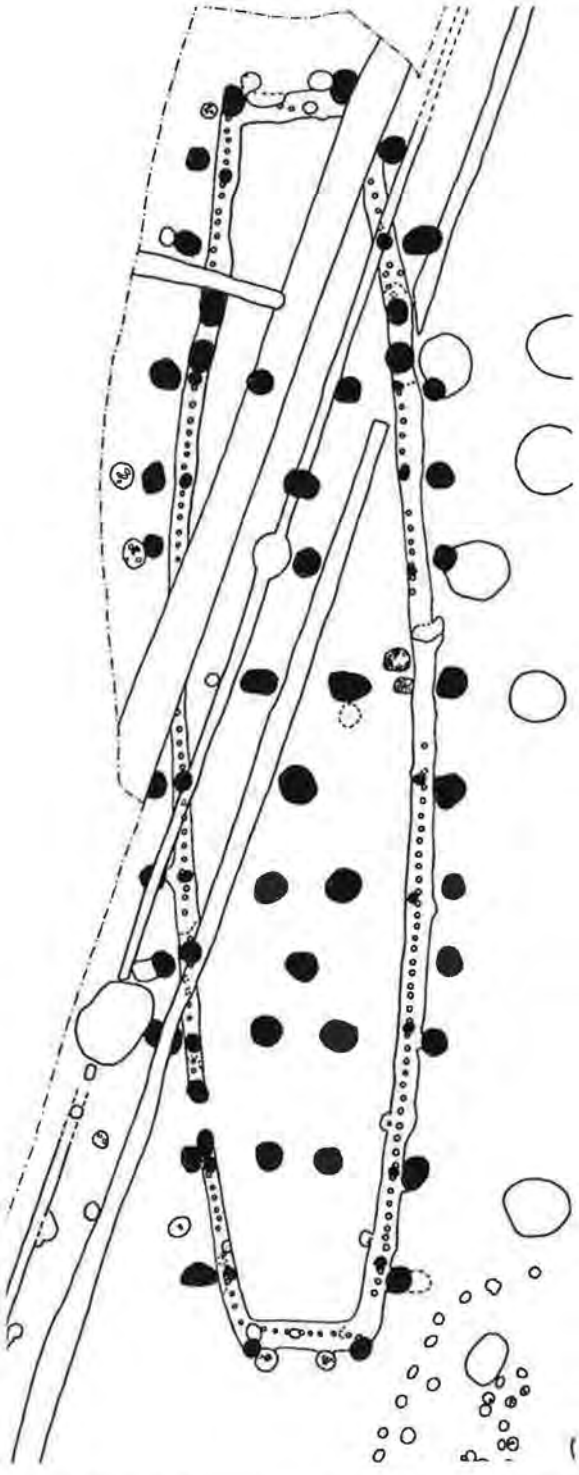

Fig. 6. Det bedst bevarede 37 m lange hus 3 fra Toftegård dateret til 800-tallet. 1:220. (Tegn. Køge Museum)

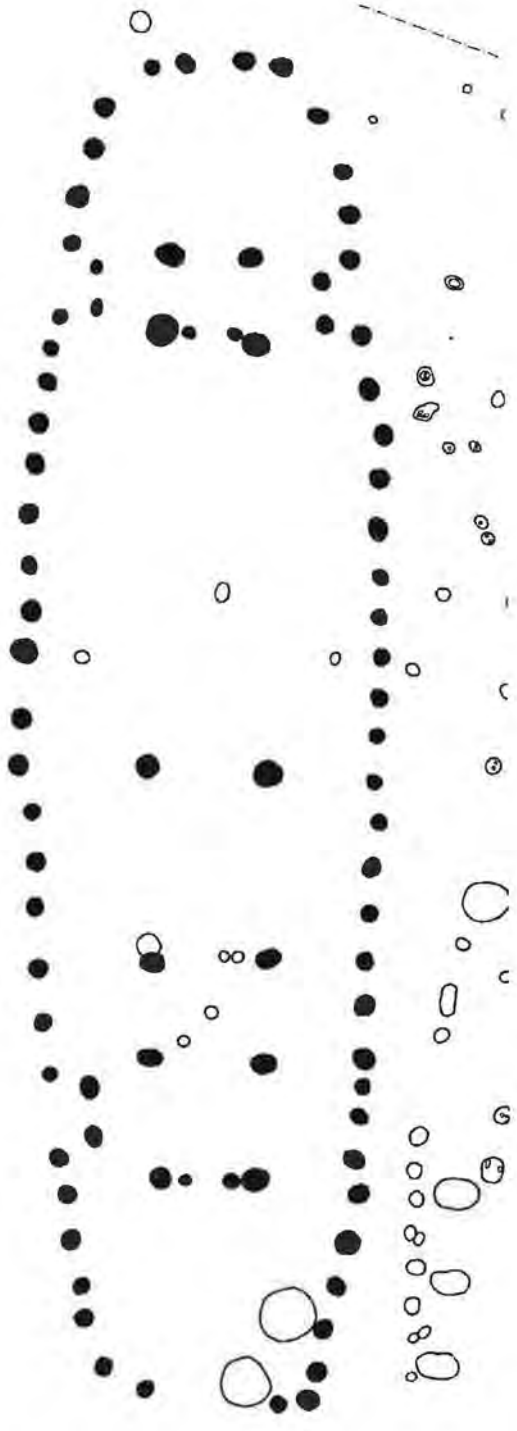

Fig. 7. Det 40 m lange hus 5 fra 800–900 tallet. Husets væg var ikke bevaret, det var derimod de skråtstillede støttehuller. 1:220. (Tegn. Køge Museum).

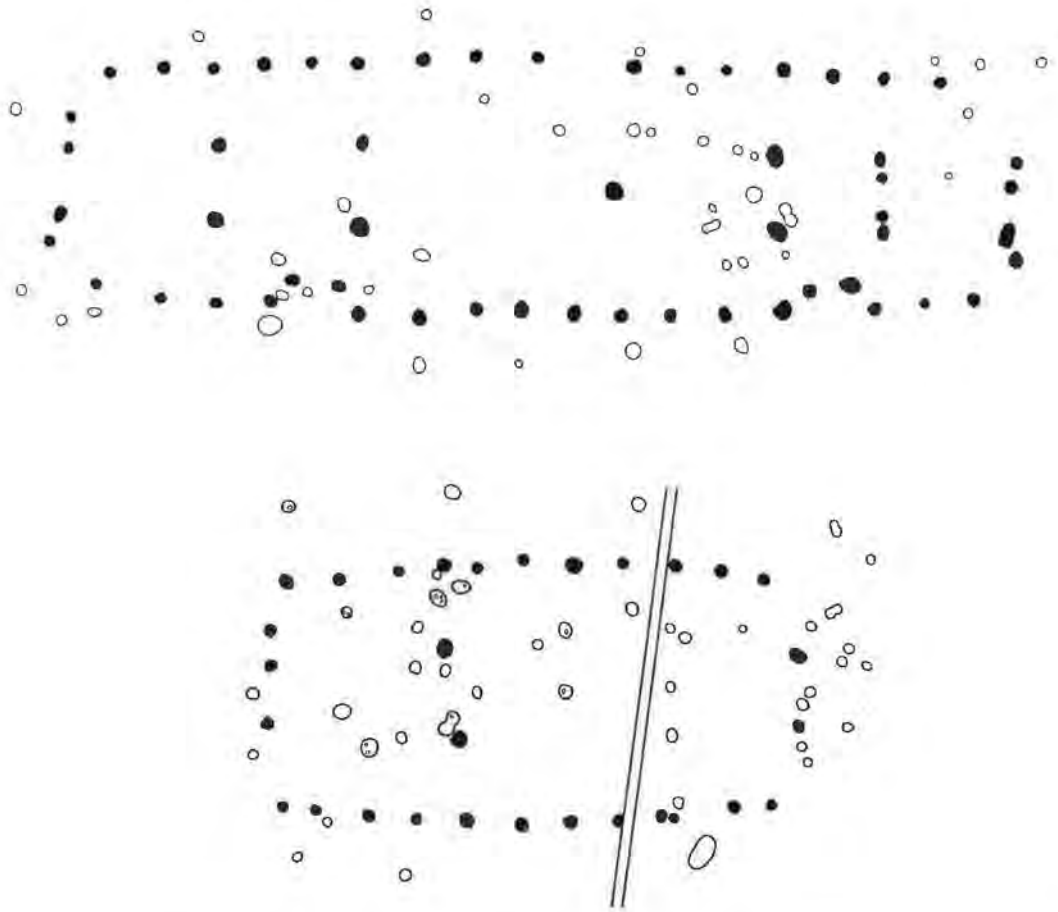

Fig. 8. To udhuse fra Toftegårdbebyggelsen. Det længste var 28 m langt det andet 15 m langt. 1:220. (Tegn. Køge Museum).

har i enkelte tilfælde også midtsulestolper og er rumopdelt med et indgangsrum i østenden med adgang fra syd, har et stort midterrum og måske flere rum i vestenden også her med indgang fra syd. De fleste udhuse var 10–17 m lange med krumme eller lige vægge, med tre sæt tagbærende stolper og med indgang på langsiderne eller i gavlen. Helt tilsvarende udhuse er udgravet på en vikingetidsbebyggelse i nabosognet Varpelev syd for Strøby (Tornbjerg 1992).Til udhusene hører et antal relativt små huse, som nok skal tolkes som skure og halvtage?, ofte dårligt bevarede og lidt uregelmæssige. De sidste tre huse var grubehuse, der alle havde en tagbærende stolpe i hver ende, og hvor væggene var baseret på nedrammede pæle. I udhusenes stolpehuller er der fremkommet enkelte fund, bl. a. Østersøkeramik af samme type som i langhusene samt et par mønter fra slutningen af 700-tallet og begyndelsen af 800-tallet.

Kulturlag, gruber og brønde

I to mindre områder bl. a. hen over hus 4 var der bevaret kulturlag, der dog ikke indeholdt

Fig. 9. Luftbillede af hus 3, hvor stolpehuller og væggrøft var tætpakket med strandsten. Huset er fotograferet fra øst. (Foto Køge Museum).

fund af betydning. Det bestod udelukkende af gråsort, trækulholdig fyld med store mængder ildskørnede sten. Kulturlagsaflejringer af næsten samme type optræder på flere vikingetidsbebyggelser, mest massivt i Lejre (Christensen 1991). Det er næsten det samme materiale, som ses i det øverste lag i de talrige gruber, som næsten alle var ganske ensartet runde eller ovale i overfladen, kun enkelte aflange. I bunden af gruberne var undergrundsmaterialet undertiden pletvis rødfarvet af varme-påvirkningen. I grubens bund var et markant sort lag med store mængder trækul. Over trækullet fandtes et lag med tætpakkede større sten som ofte var kraftigt sortfarvede af trækul og stærkt påvirkede af kraftig varme, hvorved stenene var revnede eller smuldrende. I det øverste lag var fylden gerne lidt lysere og ligeledes med varmesprængte sten, af og til også andet bopladsaffald som f. eks. knogler. Der blev i 1997 undersøgt fire brønde i den nordlige udkant af bebyggelsen, hvor den dybeste var 3,20 m. helt uden spor af sten eller en trækonstruktion. Der var ikke tydelige tegn på vandførende lag, hvorfor brøndene måske snarere skal tolkes som regnvandsreservoirs.

Hegn

I den sydøstlige del af udgravningsområdet fremkom et hegn med tætstillede stolper, der på tre sider omgav et par huse, hvis fulde længde endnu ikke er undersøgt. Da der ikke er gjort daterende fund i forbindelse med hegnene og husene, kan anlægget ikke nærmere dateres (Fig. 5). Det er dog bemærkelsesværdigt, at

Fig. 10. Et udvalg af glasskår fra frankiske drikkeglas, bl. a. bunden af et snabelbæger. (Foto Fl. G. Rasmussen).

dette anlæg har helt samme orientering som langhusene, og det mest velbevarede hus har samme indtrukne indgangsparti, som det ses i andre mindre huse på i bebyggelsen. Det andet hus inden for hegnet er kun bevaret med tre sæt tagbærende stolpehuller og muligvis et par indgangshuller mod syd. Anlægget blev oprindeligt tolket som en jernaldergård, men kan også være et særskilt indhegnet anlæg med forbindelse til langhusene, der alle respekterer anlægget.

Fundmaterialet

Glas

Glasskårene fra Toftegård omfatter 127 stykker formodentlig fra frankiske drikkeglas, som antages at være produceret ved Rhinegnene (Fig. 10). Størstedelen er fra glas i grønlige nuancer med pålagte grønne tråde, formodentlig snabelbægre, da der også er fundet et bundstykke af et snabelbæger med den nederste del af to snabler samt et enkelt skår med dele af snabelen. Ved at sammenholde skårenes forskellige grønne farve, tætheden af luftdråberne i glasmassen samt deres udtrækning under fremstillingen må skårene repræsentere flere glas. En mindre del af glasskårene er næsten klare, heraf få med ombøjet randparti, evt. med gule tråde, formodentlig fra tragtformede glas, som er fundet i store mængder i Ribe (Jensen 1991). Der er ligeledes en mindre gruppe glasskår, hvor farven er meget mørk, næsten olivengrøn, enkelte med pålagte reticellatråde i gule og mørke farver. Endelig er der mørke glasskår med indsmeltede tråde i hvidgrå farve, også helt på linie med fundene i Ribe, desuden skal nævnes enkelte glasskår fra blå drikkeglas. Hvor det i Ribe tilsyneladende var tragtbægerne eller tumlerne, der dateres til 8–9 årh. som dominerede, ligger hovedvægten af glasmaterialet i Strøby nærmere på de lidt ældre snabelbægre, der bredt dateres til 5–7 årh. og som tilsyneladende stort set ikke optræder i Ribematerialet. Her bør det noteres, at Toftegårdmaterialet stadig er ganske be-skedent. Det bør måske her bemærkes, at grunden til det generelt meget sparsomme glas-materiale på danske vikinge-

Fig. 11. De syv guldgubber fra Toftegård. (Foto Fl. G. Rasmussen).

tidsbebyggelser måske skyldes den beskedne brug af soldning. Eksempelvis er der på Toftegård-udgravningen kun fundet to glasskår under selve udgravningsprocessen, alle de andre er fundet under den efterfølgende soldning.

Guldgubberne

På Toftegårdpladsen er der inden for et begrænset område mellem langhusene fremkommet syv guldgubber, seks med dobbeltmotiv og en enkelt med en person (Fig. 11). En af gubberne blev fundet i et tagbærende stolpehul til hus 5, de øvrige seks gubber er fundet i muldlaget og derfor noget beskadiget af markredskaber, dog synes præget at være ret ens, to måske præget af samme patrice. Gubberne er de eneste, der endnu er fundet på Sjælland, dog er der fundet 2 patricer til enkeltgubber ved Boelslunde i Vestsjælland. I kraft af dobbeltgubbernes overrepræsentation knytter de sig nærmere til gubberne fra Lundeborg på Sydfyn, hvor dobbeltgubberne er repræsenteret med 101 eksemplarer mod en enkeltgubbe (Thomsen m. fl. 1993). Det er i modsætning til gubberne på Sorte Muld-pladsen på Bornholm, hvor enkeltgubberne er dominerende. Motiverne på Toftegårdgubberne er ganske som de fynske med en mandsperson til venstre og en kvinde til højre. De fynske gubber dateres på baggrund af findestedets øvrige daterbare materiale fra sent i det 6. årh. til senest midten af 7. årh. Dateringen af gubberne på Sorte Muld anslås til slutningen af 5. årh. og et stykke ind i 6. årh. Et nyere fund fra Slöinge i Halland daterer imidlertid gubberne til begyndelsen af 8. årh. baseret på en dendrokronologisk datering af resterne fra en tagbærende stolpe i samme hus, hvor der i et stolpehul fremkom 42 hele eller fragmenterede guld-gubber (Lundqvist 1996). En præcis datering af Toftegårdgubberne er ikke mulig, da fundene på pladsen giver en bred datering fra midten af 6 årh. og frem til årtusindskiftet.

Fig. 12. En stor, cirkulær broche fra Toftegård. (Foto Fl. G. Rasmussen). 1:1.

Klippet sølv

En del af sølvstykkerne fra Strøby er formodentlig fra en mindre sølvskat, der omfatter de stykker, der blev fundet med detektor som var årsag til undersøgelsen. Fundet omfatter en hel og otte klippede sølvmøntstykker, to barrestykker, tre stykker af snoede armringe og tre stykker fra armringe med indstemplede ornamenter og endelig et enkelt lille sølvklip. De arabiske møntstykker er dateret af Gerd Rispling, Stockholm, til slutningen af 700-tallet og begyndelsen af 800-tallet.

Vægtlodder

Der er fundet 12 vægtlodder på pladsen fordelt mellem flere typer, fremstillet af bly, bronze eller med jernkerne omgivet af en bronzeskal. Alle typer er velkendte fra vikingetiden.

Perler af glas og halvædelsten

Der fremkom 34 glasperler af forskellige almindeligt forekommende former, hvor den dominerende farve var grøn, blå og rødbrun. Enkelte af perlerne var med flerfarvede indlagte "øjne" eller med indlagte tråde i zig-zag mønster. Der fandtes også et par mosaik-perler. Tre perler er fremstillet af karneol nemlig to polyedrisk slebne perler og halvdelen af en aflang facetteret perle. Af bjergkrystal er der ligeledes en polyedrisk sleben perle og en aflang facetteret perle.

Våben og rytterudstyr

Blandt våbnene er det især pilespidser, som dominerer, foreløbig 43 stykker der fordeler sig i to typer, begge er almindelige på vikingetidens bopladser omend i noget begrænset antal. Den ene type er den forholdsvis korte pile-

spids med bred æg med blød overgang til skafttunge, den anden er længere og mere slank lancetformet med klart markeret skafttunge. Fra sværd er der kun fremkommet et enkelt bronzebeslag. Til rytterudstyr hører fire jern-sporer alle som løsfund i området ved de store langhuse, den ene med en dekoreret bronzekrone monteret på sporespidsen. Et næsten identisk stykke er fundet i en kammergrav på Birkagravpladsen (grav 736, Arbman 1943).

Smykker

Smykkematerialet er af tidsmæssige grunde endnu kun sporadisk gennemgået. En del er kun fundet som fragmenter, men 65 stykker kunne umiddelbart bestemmes til type og stil (Tabel I).

Ud over smykker er der en del beslag samt importerede smykker og smykkedele som endnu ikke er gennemgået og nærmere bestemt. Hovedvægten af smykkerne placerer sig dateringsmæssig indenfor perioden 7.–10. århundrede, hvilket stemmer fint overens med det øvrige genstandsmateriale. Her overfor står de foreløbige dateringer af langhusene, der placerer sig inden for perioden 8.–10. årh. Kun ved kommende undersøgelser kan det afklares, om der i området findes flere bebyggelsesfaser fra 6.–7. årh.

Værkstedsfund

Flere genstande kan henføres til håndværk, det gælder en del jernslagger og tre jernbarrer. I solden fandtes også enkelte små stykker glas fra råglasstænger, som kan være en handelsvare eller fra en perlemagers virksomhed. Det kan ikke udelukkes, at glasskårene fra drikkeglassene kan være en handelsvare eller råvarer til brug ved perlefremstilling. Den mest sikre håndværksaktivitet på stedet har været bronzestøberen. Hans affald fra støbningen er fremkommet flere steder på pladsen i form af

Tabel I. Smykketyper med periodeangivelser

	stk.	*datering*
Bøjlefibler	5	3.–6. årh.
Næbfibler (sen type)	2	5.–6. årh
Fuglefibler	8	7. årh.
Ovale fibler	2	7.– 8. årh.
Tungeformede fibler	2	7.–9. årh.
Rektangulære fibler	7	7.–8. årh.
Skålformede fibler,		
Enkeltskallet	5	8.–9. årh.
Cirkulære fibler	6	7.–10. årh.
Skålformede fibler,		
Toskallet	7	9.–10. årh.
Hængesmykker	1	8.–10. årh.
Ligearmede fibler	4	9.–10. årh.
Rhombisk fibel	1	9.–10. årh.
Trefligede fibler	11	8.–10. årh.
Bronzearmringe	4	8.–10. årh.

bronzeklumper og støbekegler, desuden er der fremkommet enkelte fragmenter af støbeforme heraf en, hvor lidt af aftrykket fra det støbte smykke stadig kan ses, formodentlig en næbfibula. Under håndværk skal desuden medtages en bronzemodel af et cirkulær spænde eller beslag, samt en blymodel formodentlig af en ligearmet fibel. De to rågranater kan være handelsvarer, men kan også tolkes som råmateriale for bronzestøberen til indsætning i smykker.

Dagligvarer

Dagligvaregruppen omfatter genstande som almindeligvis optræder på vikingetidsbopladser, som f. eks. vævevægte af ler, tenvægte af sandsten og brændt ler, begge grupper især fra grubehusene, kamfragmenter af ben, knive, stegegafler og segl af jern, fem nøgler hvoraf to var af jern, resten af bronze, pincet, syv forskellige rembeslag af jern eller bronze, syv forskellige skrinbeslag af bronze og sølv, grydestumper af klebersten formodentlig fra Norge og ikke mindst keramik af forskellig art. I det foreløbige Toftegårdmateriale er der ud over de almindelige simple og grove halvkugle-

formede potter med flad bund et indslag af importeret keramik fra det slaviske område, der enten er hjemmehørende i Feldberger- eller Fresendorfergruppen dateret til 700–900-tallet (Schuldt 1980) fundet i stolpehullerne eller især fra soldefelterne.

Knogler

I gruber og stolpehuller er der fremkommet et stort knoglemateriale, som er gennemgået af Zoologisk Museum i København ved Liv Ljungar med henblik på udarbejdelsen af en artsliste (Tabel II).

Det er især tamdyrknoglerne, der er dominerende med hovedvægten på svin med stor aldersvariation. Desuden er der et stort antal knogler fra kvæg. Knoglerne fra hest er hovedsagelig fundet i gruberne mellem husene 3 og 5. Knoglematerialet afspejler, hvilket landskab bebyggelsen ligger i: nemlig rimelig tæt på kystnære områder med fuglevildt og fisk med en afstand på 2 km til Køge bugt og 2 km til Tryggevælde å. Samtidigt er det ikke overraskende, at skovvildtet ikke er repræsenteret, da den nordlige del af Stevns menes at være næsten skovløst allerede i vikingetiden.

Tabel II. Knogler fundet ved udgravning af Toftegård.

Tamdyr:	*antal knogler*
Hund	2
Svin	551
Kvæg	435
Får/ged	241
Hest	19
Vilde dyr:	
Muldvarp	1
Mosegris	31
Markmus	3
Kronhjort	3
(udelukkende forarbejdede stykker)	
Ubes. pattedyr	9.016
Fugle:	
Gås	19
And	13
Li. Skallesluger	5
Duehøg	1
Tamhøne	1
Spurvefugl	1
Råge/krage	9
Ubestemte fugle	94
Fisk:	
Sild	20
Ørred/laks	9
Gedde	3
Karpefisk	3
Hornfisk	9
Torskefisk	135
Aborre	83
Almindelig ulk	1
Rødspætte/skrubbe/ising	54
Ubestemte	107
Padde:	
Frø	20
Skrubtudse	3
Ubestemte padder	20

Afslutning

Toftegårdpladsen kan på de foreliggende udgravningsresultater sandsynligvis tolkes som en rig gård bestående af store hovedhuse med tilhørende udhuse fra sen jernalder og vikingetid frem til omkring årtusindskiftet. Gården skal måske klassificeres på fundinventaret til en centralplads med regional betydning (Fabech & Ringtved 1995). De mange fund dokumenterer, at Toftegårdpladsen adskiller sig meget fra de øvrige vikingetidsbebyggelser i området. Et eksempel på en almindelig boplads er Bøgelundpladsen, der ligger i nabosognet Varpelev, 4 km syd for Toftegårdpladsen. Her blev der i begyndelsen af 1990-erne foretaget omfattende udgravninger af en større vikingetidsbebyggelse med rødder tilbage i yngre jernalder, og som i løbet af 1000-årene flytter 800 m mod nord til det, der i dag er landsbyen Varpelev. Der er undersøgt næsten 40.000 kvadratmeter, knapt halvdelen af pladsen, og der afdækkedes flere 30 m lange hovedhuse, et

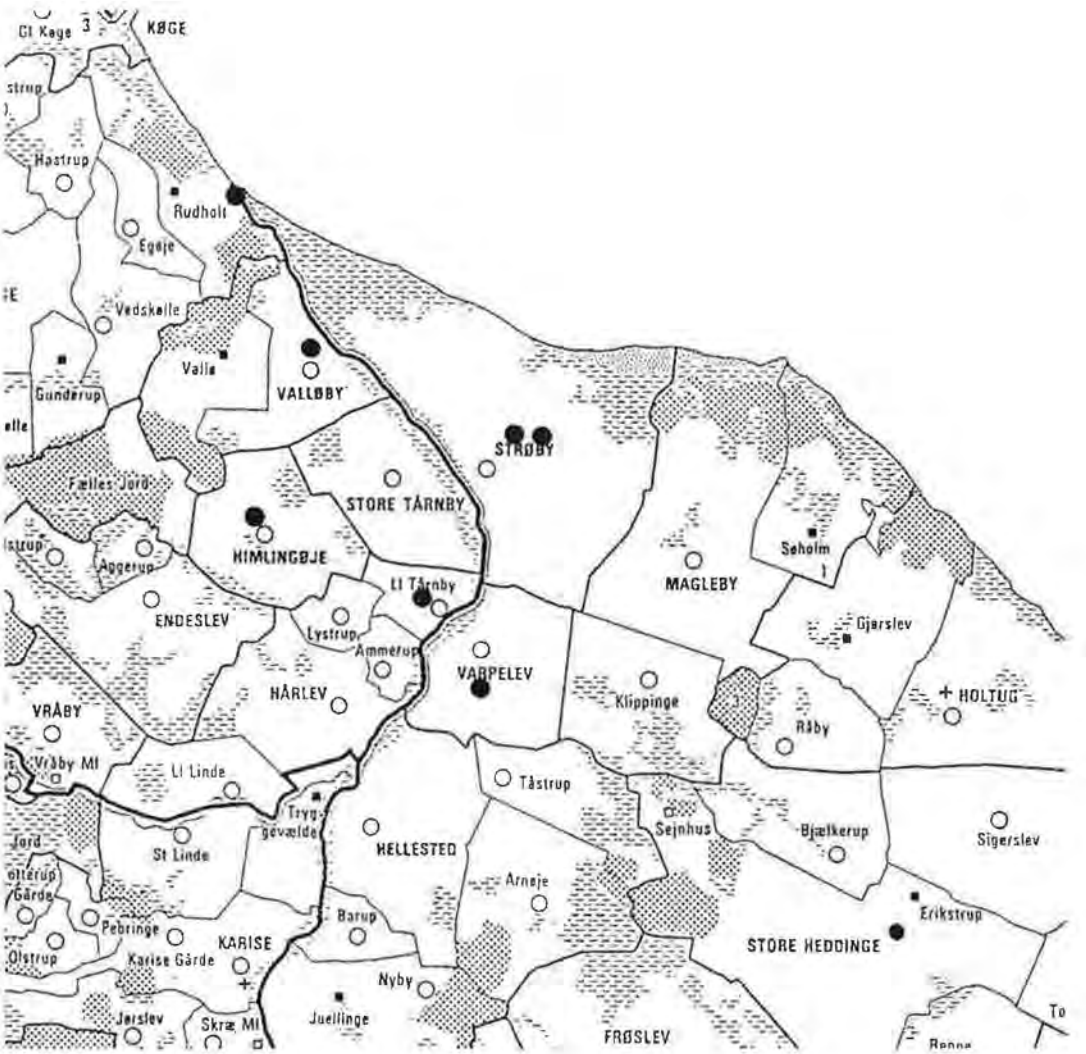

Fig. 13. Kortet viser de lokaliserede vikingetidsbebyggelser i omegnen af Strøby. Toftegårdpladsen er den østligste, nabopladsen er lokaliteten Kastanjehøj. Syd for Varpelev ligger den delvist udgravede Bøgelundplads. (Tegn. Køge Museum).

enkelt var et halhus af Trelleborgtype, udhuse og brønde, hvor der blev kun blev fundet almindeligt udstyr; vævevægte, tenvægte, keramik, jernknive, nøgler af jern, kamdele, fragmenter af kleberstensgryder samt enkelte redskaber fremstillet af knogle og et enkelt

bronzebeslag. Trods adskillige detektorafsøgninger fremkom der kun tre bronzegenstande; et vægtlod, et remendebeslag og et rembeslag. Af værkstedsaktivitet hjemtoges mange kalotformede jernslagger og glødeskaller fra smedievirksomhed samt enkelte forarbejdede takstykker. Sandsynligvis forsvinder Toftegårdpladsen fra stedet omkring årtusindskiftet, måske for at flytte 1 km mod vest under det, der idag er gården Kastanjehøj. Her på en mindre højning er der gennem det sidste års tid fremkommet adskillige smykker, hjemlige som importerede, glasskår og sølvstykker, der dateringmæssigt er samtidige med de yngste fund fra Toftegård samt yngre med de yngste fund fra et stykke ind i 1100-tallet. Ikke langt fra stedet blev der mellem 1050 og 1066 nedlagt en møntskat bestående af 52 mønter fra forskellige lande. Sidste flytning i 1100-tallet blev for-modentlig 1 km. længere mod vest til landsbyen Strøby, der med sine 58 gårde i tiden omkring 1680 hørte hjemme blandt Danmarks største landsbyer. Men stormanden og hans slægt flyttede de med? eller var det deres efterfølgere, der grundlagde det første Gjorslev gods, som i 1200–1300 tallet var hjemsted for den indflydelsesrige Raneslægt.

Litteratur

Arbman, H. 1943. *Birka I, Die Gräber.* Uppsala.

Christensen, T. 1991. *Lejre – syn og sagn.* Roskilde.

Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien – om kulturlandskab, produktion og bebyggelsesmønster. *Produktion og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden 7–10. mai 1992.* Varia 30.

Jensen, S. 1991. *Ribes Vikinger.* Ribe.

Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1997. Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. *Kuml* 1995–96.

Lundqvist, L. 1996. Slöinge-projektet 1994 och 1995 – stolpar, guldgubbar och bebyggelse. *Fornvännen.*

Nielsen, H. og Tornbjerg, S. Å 1987. *Østsjællandske Gammeltofter – praktisk forsøg på lokalisering ud fra udskiftningskort og markbøger. Diakone bebyggelsesundersøgelser.* Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet nr. 34.

Schuldt, E. 1980. *Handwerk und Gewerbe des 8. bis 12 Jahrhunderts in Mecklenburg.* Schwerin.

Thomsen, P. O., Blæsild, B., Hardt, N. & Kjer, K. M. 1993. *Lundeborg – en handelsplads fra jernalderen.* Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum 32.

Tornbjerg, S. Å. 1990. Jernalderbebyggelser ved Køge. Sjællands Jernalder. *Beretning fra et symposium 24. IV. 1990 i København.* Arkæologisk Institut, Københavns Universitet.

Watt, M. 1983. A Viking Age Settlement at Runegård, Bornholm. An Interriem Report and the Investigations 1979–82. *Journal of Danish Archaeology* 2.

Noter

Toftegårdpladsen har KØM j. nr. 1699, Strøby sogn, Stevns herred, Roskilde amt.

Bøgelundpladsen her KØM j. nr. 1200, Varpelev sogn, Stevns herred, Roskilde amt.

Centrala platser – Centrala frågor, s. 233–248.

En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - en foreløbig præsentation

Lars Jørgensen

A magnate's farm from the Viking Age at Tissø, Sjælland – a preliminary presentation

Excavations in 1995–97 at the western shore of lake Tissø in western Sjælland have revealed a Viking Age manor from the 8th–10th centuries AD. So far four phases of the manor have been uncovered. In the latest phase 4 the manor covered a fenced area of about 21000 sq.m. and the central hall was an impressive building with a floor area of more than 500 sq.m. The preliminary excavation results further indicate that the manor contained a pagan ritual area that was fenced separately in phases 1–3. The special area was connected directly with the central halls. Within the fenced area there was a small building in each phase. The large find material from the manor consists of high-quality jewellery, Carolingian glasses, pagan amulets, spurs and riding gear, weaponry, tools, coins and metal workshop material.

Lars Jørgensen, Nationalmuseet, Danske Afdeling/Danmarks Oldtid, Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark

Siden fundet af den store guldhalsring på næsten 2 kg ved Kalmergården i 1977 har området ved Tissøs vestbred indtaget en særlig position i dansk vikingetidsarkæologi. Alene halsringen vidner om stedets fremtrædende position. Fundene i 1979 af en bro over Halleby Å og to grave med halshuggede mænd fra sen vikingetid bestyrkede blot dette indtryk. Siden har regelmæssige rekognosceringer med metaldetektor vist, at der findes et udstrakt bopladsområde fra ca. 600-1000 e.Kr. I 1995 viste detektorfundenes spredning, at bopladssporene strakte sig over et område på 300 x 1500 m langs søens vestbred - et billede der også blev bekræftet ved fosfatanalyser (Jørgensen & Pedersen 1996). I 1995-96 gennemførte Nationalmuseet og Kalundborg & Omegns Museum prøvegravninger på det store bopladsområde med henblik på lokalisering af de enkelte gårdsanlæg (Fig. 1). Størstedelen af bopladsområdet er således idag dækket ind med søgegrøfter. På nuværende tidspunkt kan der kun påvises fire gårdsanlæg, som alle synes at dække perioden ca. 600-1000. Årsagen til bopladsområdets store udstrækning har vist sig at være tilstedeværelsen af handels- og håndværksområder uden for de permanente gårdsanlæg. På disse områder kunne der ikke påvises spor efter permanente gårde, men talrige stolpehuller og enkelte grubehuse viste, at der sandsynligvis er tale om sæsonbetonede bebyggelser med lette huskonstruktioner og værksteder. Det kunne i denne forbindelse sandsynliggøres, at den store guldhalsring oprindeligt har været nedlagt på et af disse handels- og håndværksområder ved Kalmergården.

Bebyggelsen ved Tissø består således tilsyneladende af kun fire permanente gårde med tilhørende handels- og håndværksområder, som muligvis kun har været i funktion i kortere perioder. Bebyggelsen ligger placeret uhyre godt rent trafikalt, idet store dele af Vestsjællands befolkning har kunne komme til

pladsen via de mange åløb, som løber ud i Tissø. Halleby Å fortsætter videre ud til Storebælt, og åen var i vikingetiden til-strækkelig vandførende til at selv større skibe kunne føres op til Tissø. Bopladsen lå således i tilstrækkelig afstand fra Storebælt til at den var velbeskyttet, og samtidig kunne et stort opland mødes på pladsen via de mange vandveje. Placeringen har derfor været meget gunstig for en plads med regionale handelsfunktioner.

I efteråret 1997 påbegyndtes totaludgravningen af bebyggelsens centrale gård på Fugledegård. Allerede ved prøve-gravninger i 1995 blev gårdsanlægget lokaliseret via de tydelige grøfter til toftehegnet, og i 1996 afslørede et par mindre fladeaf-dækninger, at der fandtes velbevarede bygningsspor fra flere bebyggelsesfaser. På grundlag af de gode bevaringsforhold i kombination med rige metalfund fra detektor-rekognosceringer blev det besluttet, at denne gård først skulle undersøges i sin fulde udstrækning. I alt blev der afdækket ca. 16.000 kvm. Gården havde kontinuitet fra 550/600-1000 e.Kr., men de ældste faser fra det 6.-8. årh. blev kun delvist undersøgt, idet hovedparten af disse er beliggende på marken nord for Fugledegård. Der kunne registreres fire gårdfaser fra det 8.-10. årh., hvoraf de tre ældre, fase 1-3, blev afdækket i deres fulde udstrækning. Den yngste fase 4 blev kun delvist undersøgt, og der er ca. 4500 kvm af denne gård, som endnu mangler at blive afdækket. Endvidere mangler der detaljerede undersøgelser af gårdenes vigtige centralområde med halbygningerne, hvor der kun er udgravet få anlæg. I denne artikel vil derfor kun blive fremlagt en meget foreløbig beretning, og de fortsatte udgravninger i 1998 vil uden tvivl medfører justeringer af billedet.

Resultatet er imidlertid allerede et enestående gårdanlæg, hvor det mest spetakkulære fund er en halbygning fra sidste del af 900-tallet på intet mindre end 48 meter i længden og en bredde på 12,5 meter - i alt mere end 500 kvm under tag. Under hallen fandtes spor efter tre ældre halbygninger af noget mindre dimensioner. I tilknytning til disse ældre haller fandtes indhegninger, som i flere tilfælde var bygget sammen med halvæggene. Det er især disse anlæg, som i det følgende skal præsenteres.

Desværre har en ældre grusgravning medført, at et ca. 25 m bredt bælte af den østligste del af området er bortgravet. Dette er dog uden den store betydning for selve tolkningen af anlægget, idet de centrale dele er intakte. Ca. 15% er gået tabt ved grustagningen, som dog heldigvis har forbigået det vigtige centralområde med halbygningerne.

Fase 1

I fase 1, som foreløbig synes at omfatte det sene 8. og tidlige 9. Årh., havde gården et indhegnet område på ca. 93 x 106 m, ca. 9800 kvm (Fig. 2). Flere indgange kunne konstateres i toftehegnet. Midt på gårdstoften lå en ca. 35 m lang og 8 m bred halbygning med buede langsider. Den indre tagbærende stolpekonstruktion bestod af 5 par meget kraftige stolper, som oprindeligt har været gravet ned i en dybde af næsten 3 m. Omkring stolperne var lagt paksten på op mod 300 kg. Væggene tegnede sig som stenfyldte grøfter, og to indgange kunne konstateres i henholdsvis nordvæggens østende og sydvæggens vestende. Syd for halbygningen fandtes et indhegnet område på ca. 17 x 31 m med en indgang i hegnets østside. Hegnet var sluttet til hallens vægge i henholdsvis nord og syd, og gennem husets vestlige indgang var der direkte adgang til indelukket. Inden for det indhegnede område lå en lille bygning på ca. 5 x 6 m med væggrøft og et 6 m langt vestvendt indgangsparti.

Ud over hallen, og det indhegnede område med det lille hus, kunne der ikke konstateres andre bygninger, som med sikkerhed tilhører denne fase. Enkelte grubehuse liggende

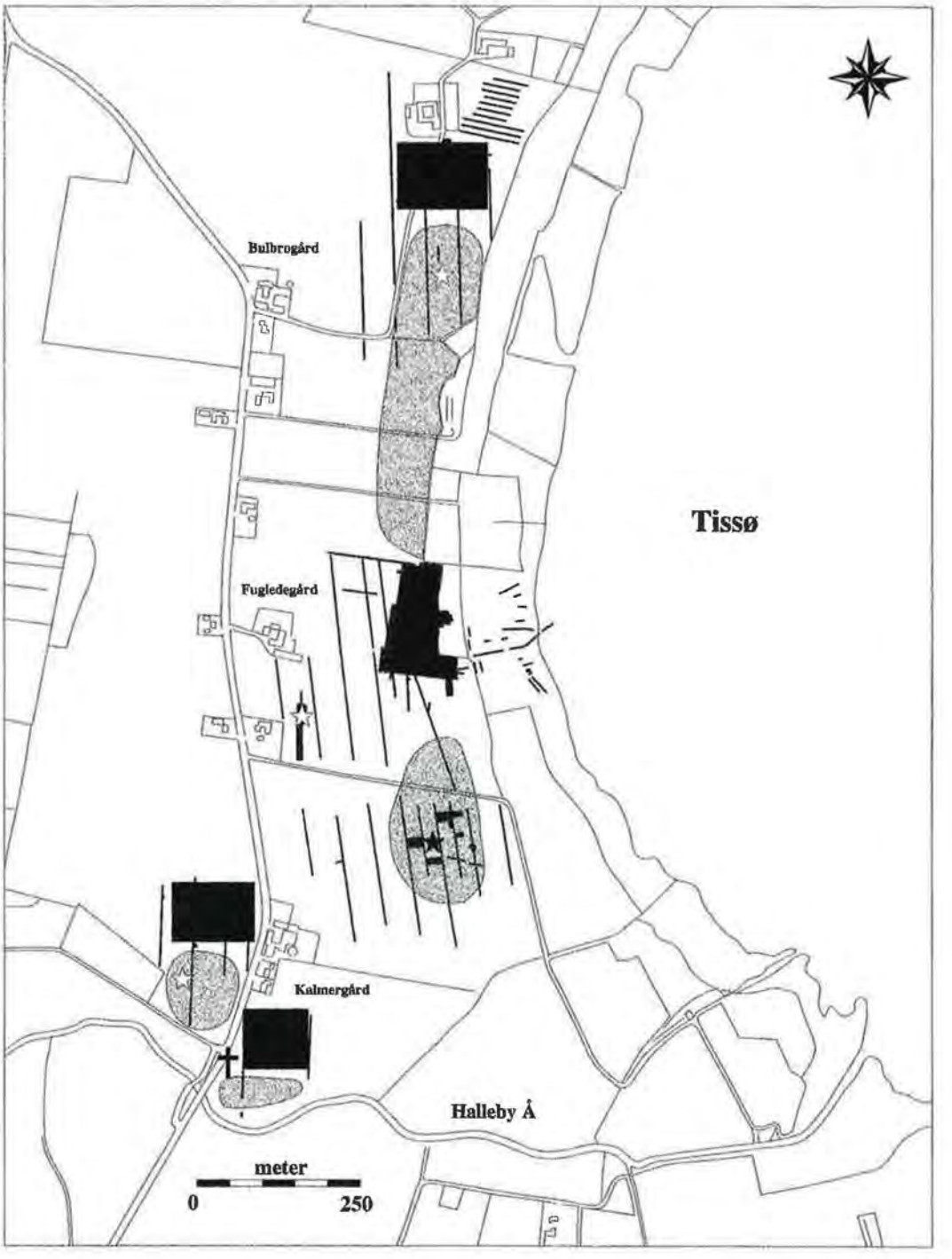

Fig. 1. Udgravningsfelter ved Tissø fra 1995-97. Placeringen af de fire gårdsanlæg fra vikingetid er markeret med sort og handels- og værkstedsområderne med gråtone. Desuden er vist skattefund fra vikingetid (★:guld, ☆:sølv) og to grave med halshuggede mænd (†). Tegning Klaus Støttrup Jensen.

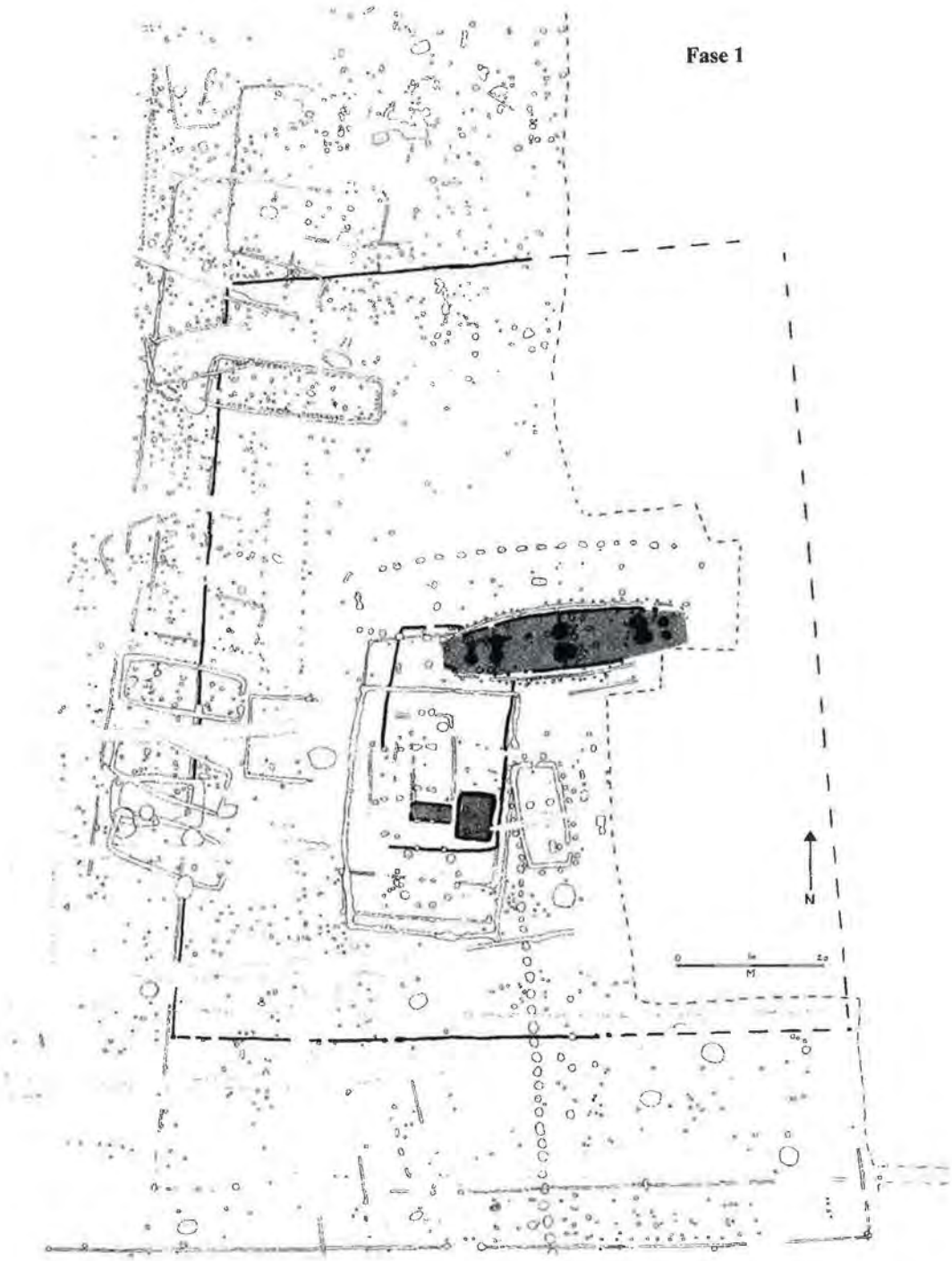

Fig. 2. Storgården fra Tissø/Fugledegård i fase 1, sandsynligvis det sene 8. og tidlige 9. Årh.

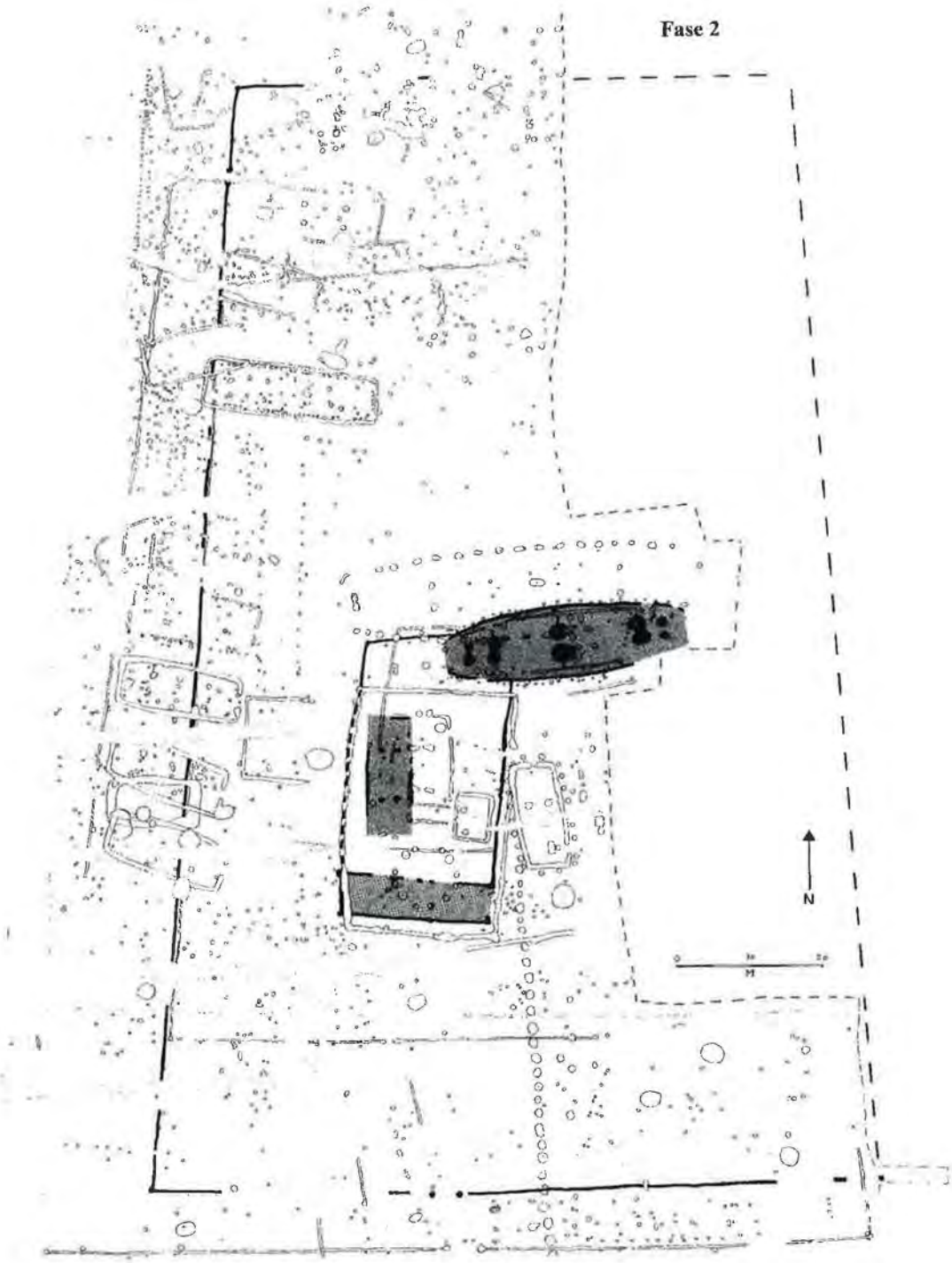

Fig. 3. Storgården fra Tissø/Fugledegård i fase 2, sandsynligvis det 9. Årh.

indenfor toftehegnet kan dog tilhøre gårdfasen, og ligeledes kan der have ligget bygninger i den østlige del, som er ødelagt af grustagningen.

Fase 2

I den efterfølgende fase 2, som sandsynligvis repræsenterer det 9. Årh., udvides gården til at omfatte et indhegnet område på ca. 100 x 154 m, ialt 15400 kvm (Fig. 3). I midten af sydhegnet fandtes en ca. 5 m bred port flankeret af kraftige portstolper. Den centrale halbygning ombygges i denne fase, og dens bredde øges nu til 10 m, men længden på 35 m biholdes. Ligeledes bevares de to døres placering fra fase 1. Der foretages også en ombygning af indelukket syd for hallen. Det er stadig koblet sammen med hallens vægge, men det udvides til at omfatte et område på ca. 21 x 40 m. Den oprindelige indgang i hegnets østside bibeholdes dog. I indelukkets sydende ses nu også udskilt et område på 5,6 x 21 m via en tværgrøft med centralt placeret indgang. Denne indhegning er forstærket i hjørnerne med kraftige stolper, og der er muligvis tale om et regulært hus, som er bygget sammen med hegnet. Inden for hegnet afløser et hus på ca. 6 x 16 m det lille hus fra fase 1. Huset har to sæt indre tagbærende stolper og vægge af dobbelte stolper. I den nordlige ende af husets østlige langside findes en indgang. Heller ikke til denne fase kan der påvises andre bygninger ud over mulige grubehuse inden for toftehegnet. Der kan dog også her være ødelagt bygninger ved grustagningen i gårdens østside.

Fase 3

Fase 3, som sandsynligvis dækker slutningen af det 9. og begyndelsen af det 10. Årh., markerer en ændring i gårdens bygningsstruktur (Fig. 4). Det indhegnede toftearealøges, og et større antal bygninger opføres. Gården omfatter nu et område på ca. 114 x 151 m, mere end 17000 kvm. Hegnet er i hjørnerne forstærket med kraftige stolper, og i sydsiden ses bibeholdt den brede køreport. Den centrale halbygning ombygges atter, idet bredden øges til 11,2 m. Vægforløbet tegner sig nu som buede rækker af tætstillede stolper. Ligeledes ombygges indelukket, og det frigøres nu fra hallen. Der rejses et langt kraftigere hegn omkring et område på 23 x 34 m. Dybden af hegnsgrøften er ca. 75 cm, og der har tydeligvis været tale om en svær palisade af langt kraftigere konstruktion end selve gårdens toftehegn. Den hidtidige placering af indgangen i hegnets østside opretholdes imidlertid stadig i denne fase. Inden for hegnet afløser et nyt hus på 8,5 x 15 m med med buede langvægge det ældre hus fra fase 2. Taget bæres af to sæt indre tagbærende stolper, og en indgang ses i hver gavl. Umiddelbart syd for dette hus findes en kraftig cirkulær bygningsstruktur med en diameter på ca. 8 m. På nuværende tidspunkt er det dog ikke med sikkerhed afklaret, om den cirkulære bygning tilhører fase 3 eller måske den efterfølgende fase 4. Den cirkulære bygning med de kraftige stolper er en hidtil ukendt type, som ikke før er konstateret på danske vikingetidspladser. Det skal dog bemærkes, at cirkulære grøftanlæg optræder på flere danske pladser fra vikingetid (jf. Madsen & Vegger 1992:139 ff.)

Ved gårdens vesthegn findes 4 bygninger liggende nærmest vinkelret på hegnet, som overlejrer et mindre hus med væggrøft fra den tidligste del af fase 3. De 4 huse er alle ca. 7 x 17 m med væggrøfter, indgang i østgavlen og spor af flere sæt indre tagbærende stolper. Deres lidt afvigende orientering tyder på, at de er opført i to tempi, men sandsynligvis har de 4 bygninger på et tidspunkt stået samtidig. I gårdens nordvesthjørne ligger endvidere et hus på ca. 7 x 24 m med dobbeltvæg, 5 sæt indre tagbærende stolper og indgang midt i husets sydlige langside. Foruden disse byg-

Fig. 4. Storgården fra Tissø/Fugledegård i fase 3, sandsynligvis det sene 9. og tidlige 10. Årh. Bemærk den meget kraftige palisadegrøft syd for den centrale halbygning.

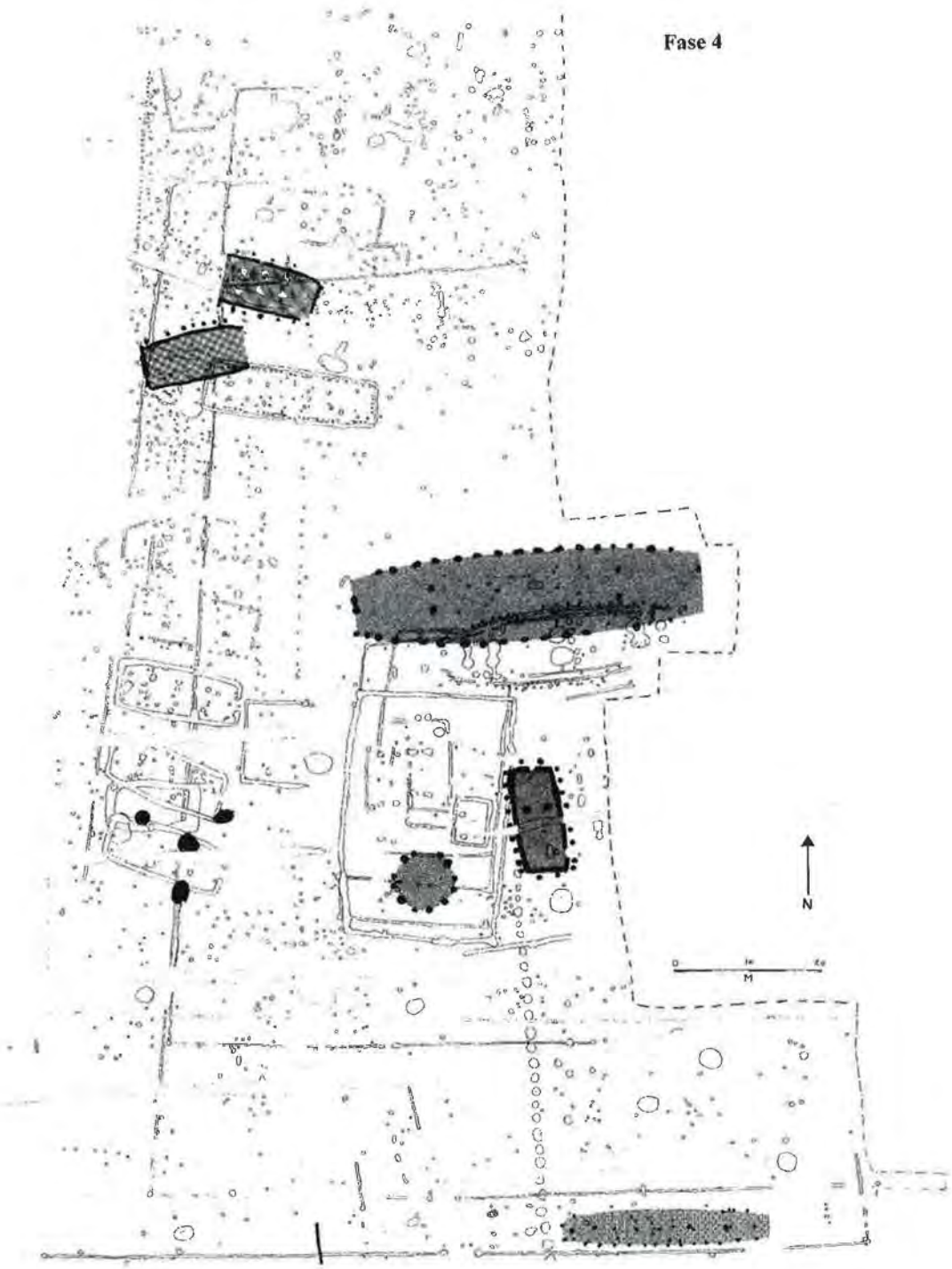

Fig. 5. Storgården fra Tissø/Fugledegård i fase 4, sandsynligvis sidste halvdel af det 10. Årh. Gården strækker sig ca. 60 m længere mod syd, og muligvis længere mod nord, men disse områder er endnu ikke udgravet.

ninger kan der til fase 3 sandsynligvis henføres mindst to grubehuse i gårdens sydvesthjørne. Disse er af en type som kendes fra andre danske bopladser – to tagbærende stolper og en let vægkonstruktion af nedbankede pæle.

Fase 4

Den afsluttende fase 4, som må være fra sidste halvdel af det 10. Århundrede, og måske det tidligste 11. Århundrede, bryder radikalt med de tre ældre faser. Hovedparten af gården er afdækket, men der er dog mindst 4500 kvm i den sydlige del og muligvis et mindre område i den nordlige del, som endnu ikke er undersøgt (Fig. 5). På nuværende tidspunkt synes gårdtoften i fase 4 at kunne omfatte et areal på op mod 75 x 280 m, ialt 21000 kvm. Halbygningen fra fase 3 afløses i fase 4 af den meget store hal på 12,5 x 48 m. Hallens buede langvægge tegnes af meget store stolpehuller med en indbyrdes afstand på 2-3 m. Der kan kun konstateres 4 sæt tagbærende stolper, hvoraf de to sæt er placeret i husets gavle. Centralt i hallen fandtes spor fra et ildsted i form af rødbrændt ler og sodfyldte dyregange. Ved afdækningen fandtes der flere store kampesten på flere hundrede kg inde i hallen, som kan være rester af brolagte arealer. Landmanden på nabogården kunne berette, at han i tidens løb havde været med til at fjerne store mængder kampesten fra netop dette område, og disse fandtes idag liggende i grusgraven. De store sten har sandsynligvis været årsagen til, at grusgravningen heldigvis har undgået netop dette område, og hallerne har derfor undgået ødelæggelse.

Med fase 4 forsvinder det indhegnede område syd for hallen. I stedet opføres et hus på ca. 6 x 14 m liggende vinkelret på hallen umiddelbart syd for denne. Der er tale om et meget velbygget hus er med væggrøft og støttestolper, et enkelt sæt indre tagbærende stolper og to indgange. Endvidere skal påpeges, at det på nuværende tidspunkt ikke kan afgøres, om den cirkulære bygning tilhører denne fase.

Til fase 4 kan også henføres to bygninger i gårdens nordvestlige del, hvor de begge skærer de ældre toftehegn. Begge huse er ca. 6,4 x 14 m, med let buede langsider, ydre skrå støttestolper og en åben gavl. De har ingen spor af indre tagbærende stolper. Endnu en bygning findes i gårdens sydlige del. Der er tale om et smalt toskibet hus på ca. 5 x 30 m med tagbærende midtsuler, buede langvægge og indgang i sydvæggen.

Andre anlæg

Flere anlæg kan ikke på nuværende tidspunkt henføres til en specifik fase. Det drejer sig bl.a. om 8 grubehuse, hvor der først skal foretages en nærmere analyse af deres fundmateriale og eventuelle C14-dateringer. Det kunne dog konstateres, at gårdenes nordlige del har rummet værkstedsaktiviteter af forskellig slags. Bl.a. fandtes her de mulige rester af en smedeesse i form af en stenlægning i rødbrænt ler. Netop her fandtes da også mange jernbarrer, ildstål, knive, forarbejder til knive og pilespidser. Ved de kommende analyser af anlægsplaner vil der sandsynligvis kunne identificeres flere små værkstedsbygninger i det nordlige område.

Fund

Fundmaterialet er meget omfattende. Ved udgravningen blev pløjelaget gradvist fjernet med maskine i ca. 10 cm tykke lag på grund af de mange metalfund i overjorden. En systematisk anvendelse af metaldetektor har foreløbig resulteret i ca. 2800 metalgenstande, hvortil kommer yderligere 500 genstande fra tidligere afsøgninger på området. Selvom en stor del af

metalgenstandene består af søm og nagler, så er der et meget stort antal fine genstande. Blandt fundene kan nævnes pilespidser og sværddele, sporer, bidsler, knive, ildstål, segl, fibler, hængesmykker, skår af drikkeglas, modeller og patricer, jernbarrer, låse og nøgler, samt forskelligt værktøj. Desuden skal fremhæves flere amuletter i form af torshammere af jern og bly, samt hængesmykker med fremstillinger af valkyrier.

Foreløbig tolkning

Storgården er blandt de mest spændende fund, som hidtil er gjort fra Danmarks vikingetid. I sin størrelse og struktur afviger den klart fra almindelige gårde. Kun den formodede kongsgård ved Gl. Lejre, og til dels Strøbybopladsen på Stevns, fremviser de samme kvaliteter (jf. Christensen 1991; Tornbjerg 1997). Mange forgyldte smykker af høj kvalitet, sporer og bidsler, tauchierede sværdbeslag og skår fra drikkeglas viser, at beboerne har tilhørt samfundets absolutte aristokrati. Fundene fra jernsmedning og smykkehåndværk viser endvidere, at gården sandsynligvis havde tilknyttet sine egne håndværkere. Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at der tilsyneladende kun har været få økonomibygninger i fase 1 og 2. Billedet er et andet i fase 3 og 4, men specielt i fase 3 synes husrækken langs gårdens vesthegn at indikere, at man måske har oplagret store mængder naturalier eller andre varer. Det er nærliggende, at tænke på mulige afgifter fra underlagte gårde. Der er netop påvist tre andre gårde i området, men disse er tydeligvis mindre, og kan meget vel have været underlagt storgården. Allerede på nuværende tidspunkt tegner der sig derfor et billede, hvor storgården på Fugledegård meget vel kan repræsentere hovedgården i et stormandsgods med flere underlagte nabogårde.

De spændende perspektiver skyldes især, dels at gården kan følges gennem flere århundreder, dels at den rummer hidtil ukendte bygningselementer. Spørgsmålet er, om det indhegnede område ved hallerne skal ses i sammenhæng med gårdens fremtrædende status rent materielt og økonomisk. Det er bemærkelsesværdigt, at særområdet kan følges gennem tre faser, og det til stadighed kun indeholder én bygning. I den afsluttende fase 4 forsvinder ganske vist hegnet, men på samme sted opføres den lille fine bygning med væggrøft og støttestolper, samt muligvis den gådefulde cirkulære bygning. Den lange kontinuitet med hensyn til indhegningen og de specielle bygningers tydelige tilknytning til stormandshallerne tyder på, at de har rummet en helt speciel funktion. Det skal i denne forbindelse bemærkes, at anlæggene inden for det indhegnede område indeholder specielt mange dyreknogler. Desuden fandtes der knogler fra et 3-4 årigt barn i et grubehus umiddelbart vest for indhegningen, hvilket ikke er det mest naturlige sted at forvente menneskeknogler. De øvrige anlæg på gården indeholder næsten intet knoglemateriale. Kun i gårdenes nordligste ende er konstateret, at nedlagte grubehuse nærmest har fungeret som affaldscontainere i de efterfølgende faser. Det er derfor uhyre fristende at forestille sig, at særområdet måske har haft en funktion i forbindelse med udførelsen af hedenske ritualer. De mange knogler viser, at forskellige dyr er blevet slagtet og/eller fortæret i området. De usikre skriftlige kilder fra tidlig middelalder fortæller om rituelle måltider og ofringer i forbindelse med praktiseringen af den hedenske religion. Her kan vi håbe på, at analyser af det omfattende knoglemateriale fra det indhegnede område kunne understøtte en tolkning af særområdets mulige religiøse funktion. Ved udgravningerne på den formodede storgård ved Borg i Östergötland er påvist et sandsynligt hedensk kultområde med dyreofringer, kultbygning og amuletdepot (Nielsen 1996; 1997). Knoglematerialet fra det formodede kultområde på Borg vidner om

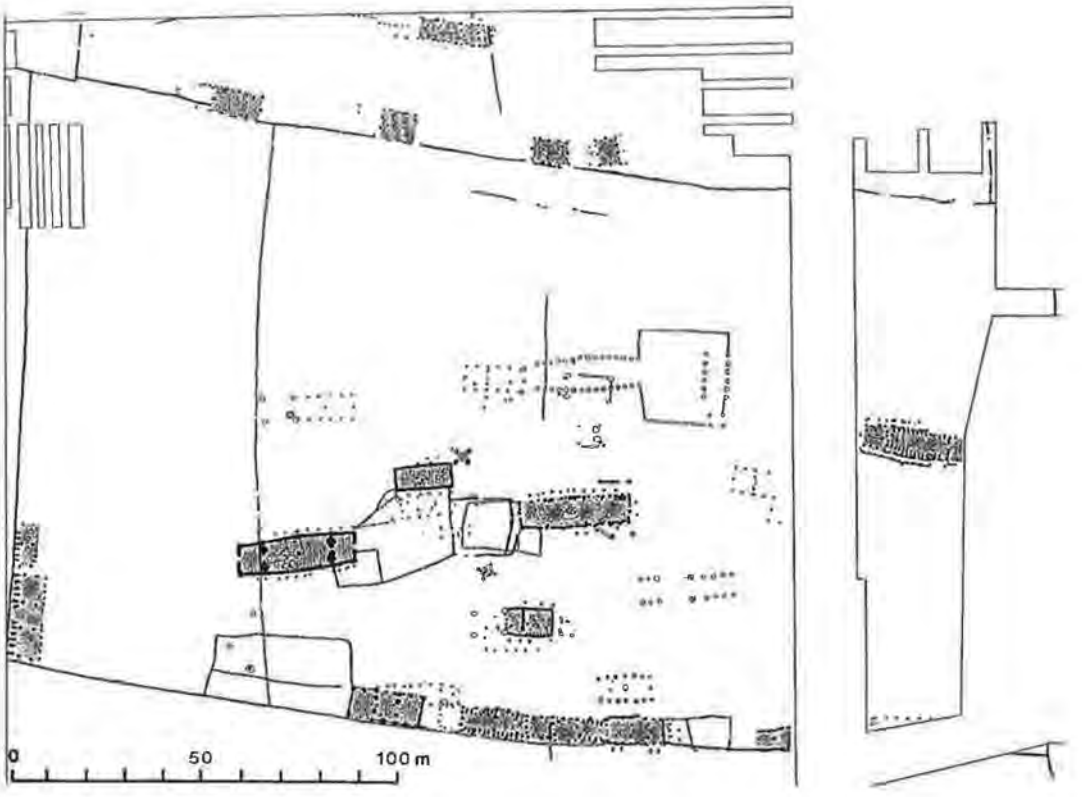

Fig. 6. Den store gård i Vorbasse fra sen vikingetid. En indhegning forbinder halbygningen med to andre bygninger, hvoraf den ene rummer staldafsnit (efter Hvass 1980:Fig. 26).

en bevidst selektering, og forhåbentligvis vil noget tilsvarende kunne iagttages på storgården ved Tissø.

I sin disputats fra 1966, *Hørg, Hov og Kirke*, behandlede prof. Olaf Olsen indgående de daværende kilder omkring dette aspekt. En af Olaf Olsens konklusioner var, at de hedenske ritualer muligvis fandt sted i storgårdenes halbygning, idet de hidtil udnævnte forslag til mulige hov- og hørganlæg var højst tvivlsomme. Dette kan meget vel have været tilfældet en del gårde, men både Tissø og Borg tyder på, at dele af disse ritualer måske også har været henlagt til specielle bygninger. I denne for-bindelse er det spændende, at der ved de hidtil kendte danske storgårdsanlæg faktisk kan identificeres mindre specielle bygninger i hal-lens nærhed, hvis tolkning hidtil har været meget vanskelig.

Det specielle ved Tissø-storgården er det indhegnede særområde ved halbygningerne, hvor blot én bygning, måske to i fase 3, kan følges gennem et par hundrede år. På nuværende tidspunkt er det indhegnede anlæg på Fugledegård i sin lay-out unikt, men på den største gård i vikingetidslandsbyen ved Vorbasse er der også fundet en indhegning i forbindelse med gårdens centrale halbygning (Fig. 6). Vorbassegårdens indhegning er af en noget anden karakter, og den synes måske primært at forbinde deciderede økonomibygninger med hallen.

Mindre bygninger med formodede sær-

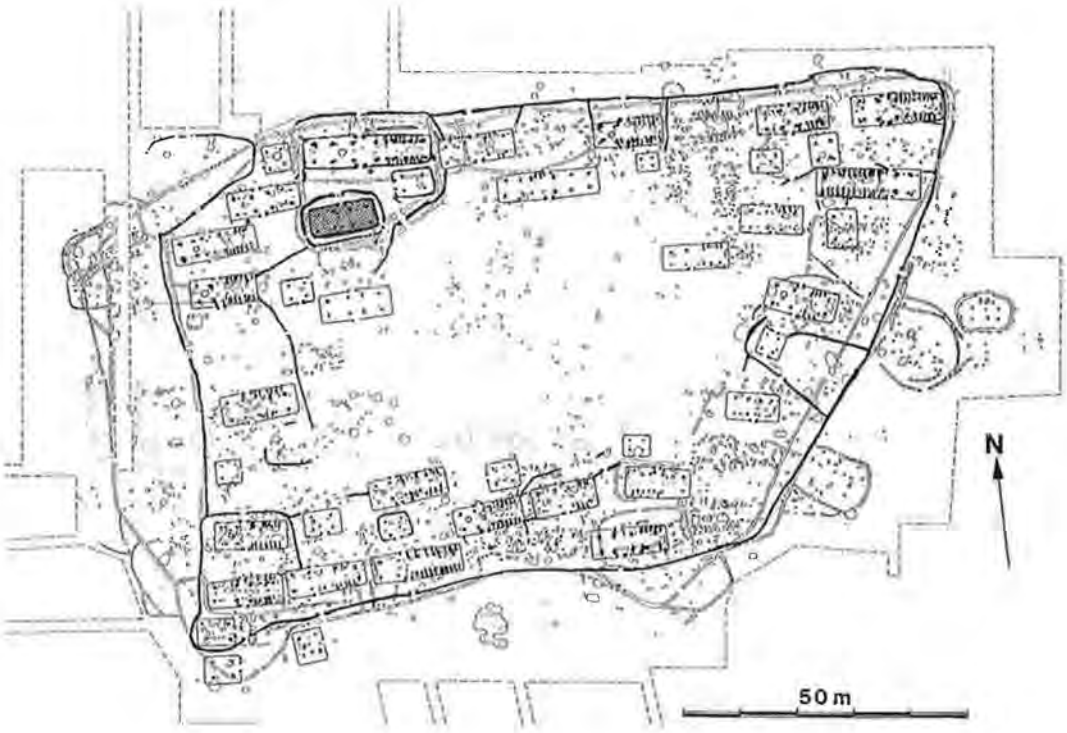

Fig. 7. Hoddelandsbyen i fase 2 fra sen førromersk jernalder. I landsbyens formodede storgård bemærkes et mindre hus (markeret med gråtone) med egen indhegning. (efter Hvass 1985).

funktioner i tilknytning til hallen kan imidlertid genfindes på andre danske pladser fra jernalder og vikingetid. Her er det bemærkelsesværdigt, at det netop er på gårdsanlæg, som vi traditionelt har betegnet som storgårde. Går man tilbage til sen førromersk jernalder, så findes der på den formodede storgård i landsbyen Hodde i Jylland en mindre bygning, som gennem flere gårdfaser opretholder sin egen indhegning (Fig. 7). Fra yngre jernalder og vikingetid har vi i dag to andre gårdsanlæg, som med rette kan betegnes som storgårde. Det ene er ikke overaskende fra den rige jernalderboplads ved Gudme på Fyn (Østergård Sørensen 1994). Her er udgravet en imponerende halbygning fra det 4.-5. Århundrede, som i størrelse stort set svarer til den store hal fra Tissø (Fig. 8). Umiddelbart ved siden af denne findes en sekvens med ikke mindre end 6 mindre bygninger. Blandt fundene fra et af disse huse er bl.a. en guldskat. Den bedste parallel finder vi ikke uventet på storgården ved Gl. Lejre (Christensen 1991). Centralt på Lejregården står den imponerende hal, som i størrelse svarer til hallen fra Tissø (Fig. 9). I tilknytning til denne finder vi en række mindre bygninger nord for, som kan følges gennem flere faser. Sammenligner vi de mindre bygninger fra Lejre og Tissø, så er der ligheder specielt med hensyn til deres konstruktionsteknik (Fig. 10). De ældste huse fra både Tissø og Lejre er små huse med kraftig væggrøft. Herefter følger noget større huse med vægge af dobbeltstolper, hvor det dog skal bemærkes, at Lejrehusets relative datering ikke kan afgøres med sikkerhed. Christensen nævner således, at huset måske kan være det ældste af husene på

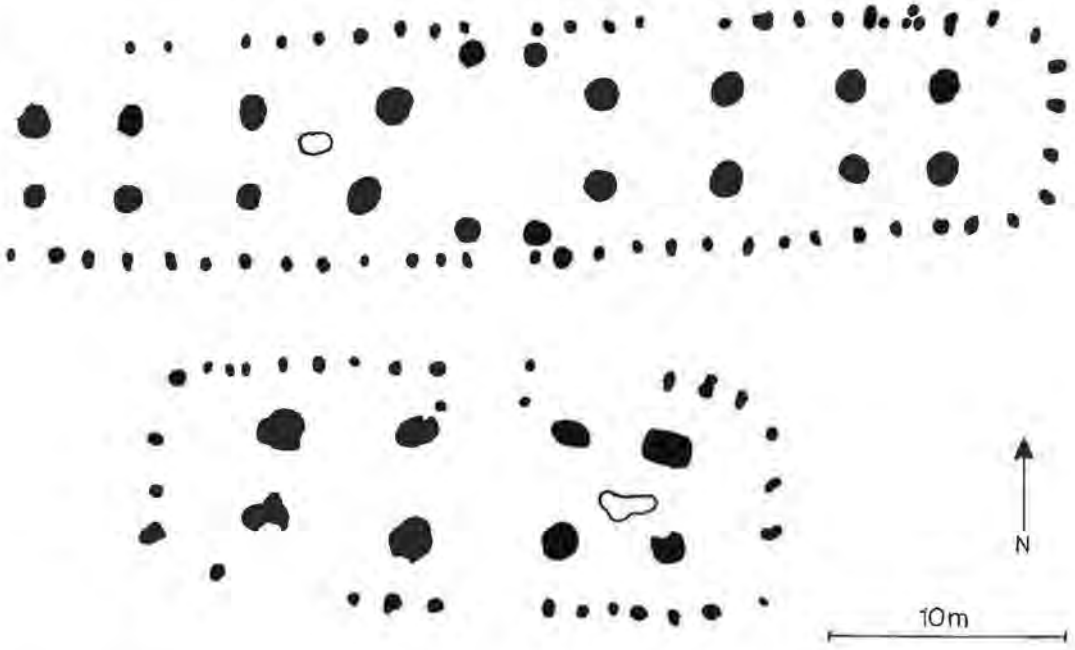

Fig. 8. Gudmehallen fra 4.-5. Årh. med det tilhørende hus V, som er det største af bihusene. (efter Østergård Sørensen 1994).

Lejre (Christensen 1991:50). I den tredje fase ser vi på begge pladser huse med buede væggrøfter og indgange i gavlene. Selvom Tissø har to sæt indre tagbærende stolper, som tilsyneladende mangler i Lejre, så er de i konstruktionen meget lig hinanden. I Tissø følger herefter muligvis den cirkulære bygning, selvom den som nævnt meget vel kan tilhøre den foregående fase, og i Lejre afsluttes sekvensen med et grubehus. Med hensyn til de tre første faser er der således en slående lighed mellem de to pladser, som måske næppe er tilfældig.

Eksemplerne fra Hodde, Gudme og Lejre viser, at der i tilknytning til de centrale bygninger på disse storgårde findes bygninger, som kan formodes at have haft en særlig funktion. Måske er det bygninger forbeholdt ritualer i forbindelse med den hedenske kult, som her er ved at tage form arkæologisk. I datidens samfund var det også kun naturligt, at det var samfundets ledende personer, som forestod dyrkelsen af den hedenske religion. Billedet fra de danske stormandsgårde fra jernlder og vikingetid har ligheder med det vi kender fra tidlig middelalder. Her rejste stormændene de første kirker som deres privatkirker i direkte tilknytning til deres residenser. Storgården ved Tissø kan måske afspejle den samme situation, blot er det ikke en kristen kirke, men et hedensk hov, der ses tilknyttet stormandssædet. Disse spændende perspektiver er det naturligvis uhyre vigtigt at få underbygget og dokumenteret, idet der i forbindelse med Tissøkomplekset foreligger en åbenlys mulighed for at dokumentere dem arkæologisk. Det bedste eksempel på kontinuitet mellem de to perioder har vi fra Lisbjerg i Jylland. Her rejses i det sene 11. Årh. en trækirke på tomten af en nedreven halbygning tilhørende en storgård fra sen vikingetid (jf. Jeppesen & Madsen 1990; 1997). Under kirken er fundet vægforløb fra tre vikingetidige halbygninger, og det ene vægforløb (væg c) har endda en slående lighed med vægforløbet i den store Tissøhal fra fase 4 (jf. Jeppesen &

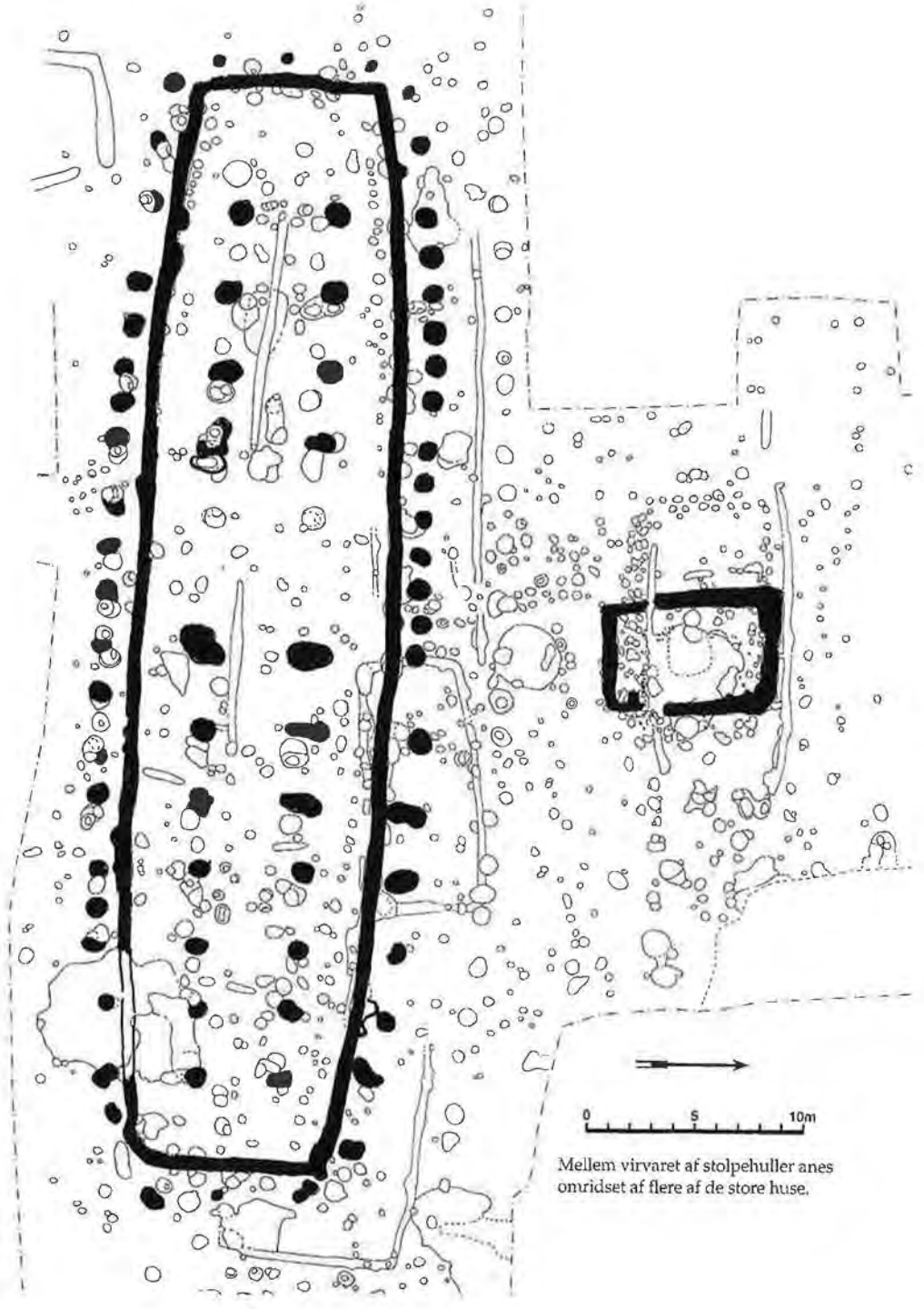

Fig. 9. Den centrale halbygning og det ældste bihus på storgården ved Gl. Lejre, Sjælland. (efter Christensen 1991, omtegnet).

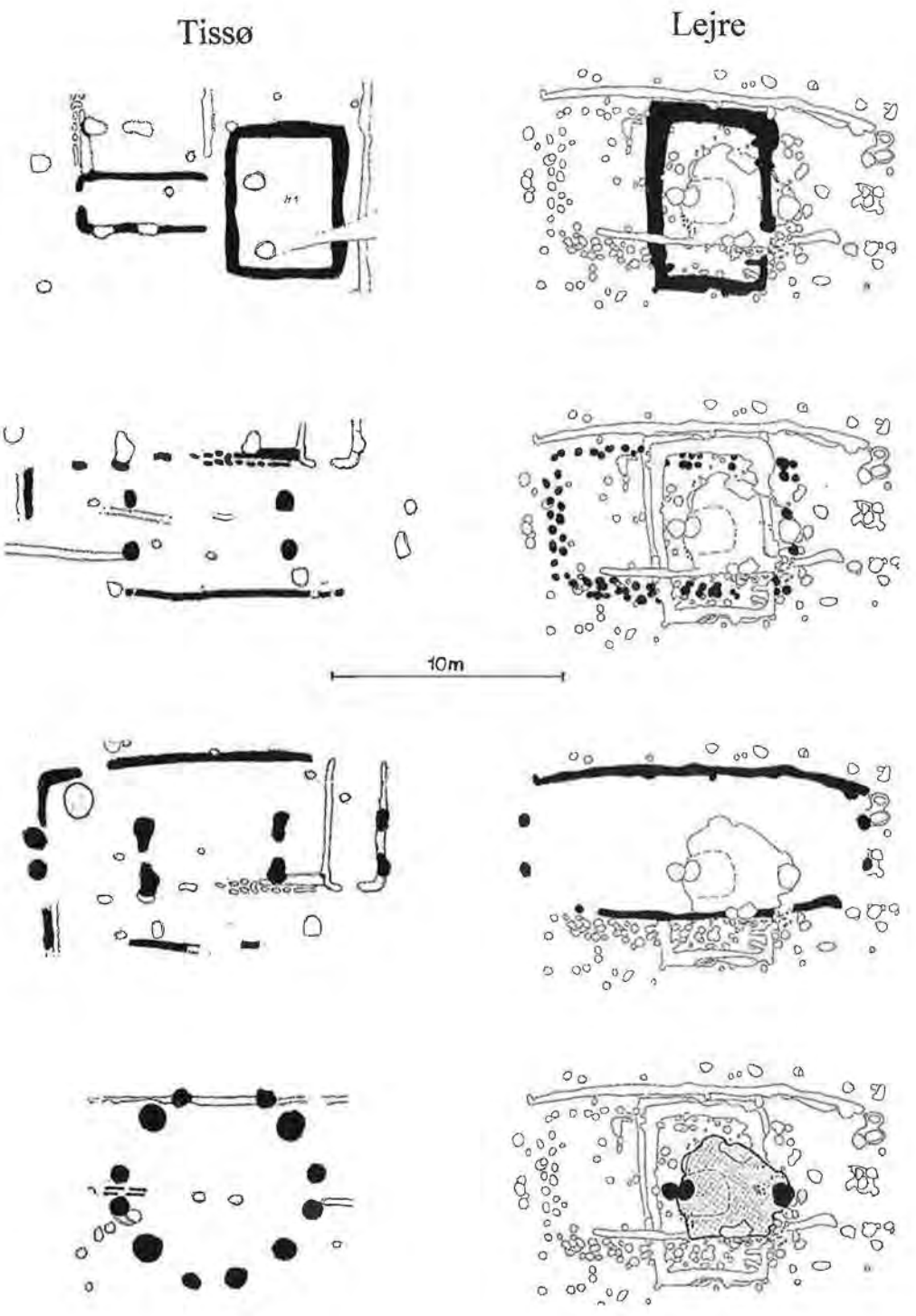

Fig. 10. Udviklingssekvensen for bihusene fra Tissø/Fugledegård og Lejre med de stratigrafisk ældste huse vist øverst.

Madsen 1997;159, Fig. 11). Lisbjerghallen har sandsynligvis været af samme dimensioner som den store hal fra Tissø. Det er spørgsmålet, om der i tilknytning til vikingetidens stormandsgård ved Lisbjerg måske findes et tilsvarende formodet hedensk kultanlæg, som det er ved at tone frem på stormandsgården ved Tissø?

Udgravningerne ved Tissø har i 1995-97 modtaget støtte fra Lodbergs Legat, Direktør Aage Louis-Hansens Mindefond, Grosserer P.L. Jørgensens Mindefond, familien Dedenroth-Lindeskov, Hvidebæk Kommune og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. Der skal rettes en varm tak til disse fonde og institutioner.

Litteratur

Christensen, T. 1991. *Lejre - syn og sagn*. Roskilde.

Hvass, S. 1985. *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*. Arkæologiske Studier Vol. VII.

– 1980. Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* 50 (1979).

Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1990. Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. *Kuml* 1988-89.

– 1997. Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. *Kuml* 1995-96.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværks-center. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996.

Madsen, H.J. & Vegger, P. 1992. Karby på Mors. En landsby fra vikingetiden. *Kuml* 1990.

Olsen, O. 1966. Hørg, Hov og Kirke. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1965.

Nielsen, A.-L. 1996. Borg - enda centralplatsen i Norrköpingsbygden? Lundqvist, L. *et al.* (red.), *Slöinge och Borg. Stormandsgårdar i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter Nr. 18.

– 1997. Pagan Cultic and Votive Acts at Borg. An Expression of the Central Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. Anderson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19.

Sørensen, P. Østergård 1994. Gudmehallerne. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994.

Tornbjerg, S. Å. 1997. Fra gubbernes verden. *Skalk* 1997:3.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 249–261.

Overvejelser af kultindholdet i Gudmes bebyggelse

Henrik Thrane

Reflections about the cult content of the Gudme settlement

Ten years ago I speculated in the Festschrift for Berta Stjernquist about the background to the wealth of gold at Gudme. Here I pick up the thread once again in the light of the many discoveries and reflections made in the intervening years, when the large-scale Gudme project involved several Danish institutions and stimulated intensive interest in many individual scholars from Denmark and the neighbouring countries. This has been a great inspiration for those of us who took part in the project.

Henrik Thrane, Afdelingen for forhistorisk arkæologi, Moesgård, DK-8270 Højbjerg, Danmark.

For ti år siden spekulerede jeg i festskriftet til Berta Stjernquist over baggrunden for det guldrige Gudme. Her vil jeg tage tråden op igen i lyset af de mange opdagelser og overvejelser, der er gjort i de mellemliggende år, hvor det store Gudme-projekt inddrog flere danske institutioner og medførte en intensiv interesse hos mange enkeltforskere fra Danmark og nabolandene – til stor inspiration for os, der deltog i projektet.

Gudme

Gudme turde efterhånden være så velkendt som et væsentligt begreb i Nordens jernalderforskning, at det må være nok at henvise til symposiebindet fra Svendborg med henvisning til ældre studier (Nielsen *et al.* 1994). Det væsentlige at erindre i den aktuelle sammenhæng er, at der er påvist, og tildels undersøgt en række delementer af bebyggelsen fra yngre romertid, yngre jernalder (folkevandringstid og vendeltid) og vikingetid.

Øst for Gudme Sø ligger et stort kompleks af mindre bopladsenheder, som tilsammen udgør det, vi kalder centralbopladsen. Det er på dette >200000 kvadratmeter store område, der både i Sehesteds tid og ved de nyeste undersøgelser er fremkommet en serie skattefund med guld og sølv, i form af hele smykker og sværdtilbehør, brudsølv og -guld samt mønter, foruden enkeltfund af de fleste af skattefundenes genstandstyper. Bopladsenhedernes struktur er kendt i forskellig grad, de fleste er rekognosceret, nogle er prøvegravede, nogle i så omfattende grad, at gårdsenheder er erkendt. Den sidste grad gælder heldigvis for den meget store hal med tilhørende parallelhal, som blev påvist i 1993 ved udgravning til den anden håndboldhal i Gudme (Sørensen 1994); den første blev bygget, uden at arkæologer blev orienteret.

Samtidigt med centralbopladsens floruitperiode, d.v.s. 3' - 6' årh. AD. fungerede på begge sider Tange Ås udløb i Storebælt et sæsonbenyttet bopladsområde, som går under navnet Lundeborg, og som har så mange elementer fælles med centralbopladsen, at de to fænomener må hænge intimt sammen. At der på kystpladserne er andre, særegne ele-

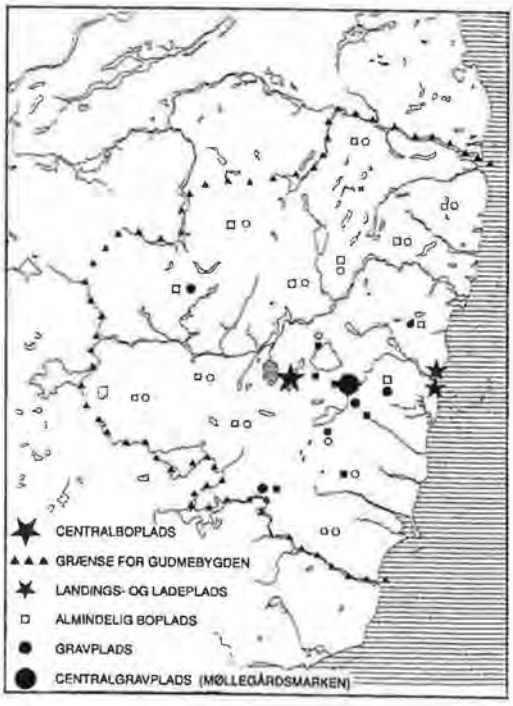

Fig. 1. Modelforslag for Gudme-områdets bebyggelse i 3. – 6. Årh. AD (efter Thrane 1991).

menter med særlig relation til fartøjer, formentlig af Nydamtype, kan ikke undre (Thomsen i tryk).

Kystpladserne flankeres af en række mindre guldfund af samme art som i Gudme (Sehested 1878).

Som kystpladserne dækker den store gravplads på Møllegårdsmarken kun en del af centralbopladsens levetid, nemlig yngre romertid, men den begynder allerede før Kristi fødsel, hvor det formodes, at gravene kommer fra den boplads, som ligger kort vest for gravpladsen (Sehested 1878: 229 ff.).

Ole Stilborgs analyse (1997) har vist, at gravene på Møllegårdsmarken repræsenterer flere end de to nævnte bopladsområder mellem Tange Å og Gudme Sø, hvilket rejser nogle interessante spørgsmål vedrørende Møllegårdsmarkens funktion (Thrane 1991) og hvordan den interne sammenhæng i det større Gudme-område var organiseret (Fig. 1).

Kilder

Når det her forsøges at indkredse Gudmes funktion som kultsted, bør det måske forudskikkes, at der til hvert enkelt led i analysen og argumentationen skal heftes et spørgsmålstegn ved den religiøse eller kultiske tolkning (Stjernquist 1989; Ellmers 1992). Til en bestemmelse af et specielt kultisk præg foreligger to sæt uafhængige kilder, de skriftlige og de arkæologiske. De skriftlige består af to sæt. Det ene er en kort, mundtlig overlevering, der i sin nedskrevne form næppe går længere tilbage direkte end til 1700-tallet, men hvis kerne kan være urgammel (Hansen 1882:V & 1). Beretningen fortæller om ødelæggelsen af det hedenske gudehov, som lå ved Gudme Sø, uden for den middelalderlige og nutidige landsby. Det interessante ved den er, at den må være uafhængig af den filologiske tolkning af stednavnet Gudhjem.

Den anden skriftlige kildegruppe er stednavnene, hvis ældste overlevering er middelalderlig (Sørensen 1958). Efter danske forhold er stednavnene fra Gudme-egnen en højst usædvanlig samling af sakrale stednavne: Gudhjem, Gud-bjerg, Al-bjerg og Gal-bjerg. De tre -bjergnavne ligger udenom Gudme-Gudhjem i et område med 5 kms diameter.

Gudme og Gudbjerg bruger gudenavnet ubestemt, d.v.s., at det vel må forudsættes, at man vidste, hvilken gud det drejede sig om (Sørensen 1958; 1985; 1992). Al- skal betyde indhegning (om helligdom) (Sørensen 1992: 231 ff.), og Gal- kan betyde offer (Sørensen 1958: 165).

Hvor blot et af navnene havde været tilstrækkeligt til at gøre Gudme-egnen bemærkelsesværdig, i betragtning af hvor få sakrale stednavne vi har overleveret i Sydskandinavien (Sørensen 1992:kort) - i modsætning til Mellemskandinavien (Brink i dette bind) - er kom-

Fig. 2. Fragment af bronce figurine fra Gudme, Nationalmuseet foto. 5:2.

binationen direkte opsigtsvækkende, og kan måske lede på sporet af en væsentlig side af kultindholdet (se nedenfor).

De arkæologiske kilder omfatter dels genstande, hvis funktion anses for knyttet til kulten, dels skattefundgruppen som sådan, dels det bemærkelsesværdige bygningskompleks ved Gudmehallerne (Sørensen 1994).

Blandt de 'unormale' genstande er dyre- og menneskefiguriner (Thrane 1992:327), og dele af dem, værd at nævne. Dyrene er, udover indførte fantasidyr som delfin (Werner 1994) og rytter (Fig. 2) først og fremmest tyre, omend den zoologiske karakterisering ikke altid er særligt indlysende, og blandingsvæsener, som brakteaternes hornede heste (Hauck 1985:49 element 17, 91 & 106; e.g. Hauck 1994:Fig.1b, 6-7a, 8), hører måske med til repertoiret. Tyrene er bl.a. interessante ved dels at omfatte exempler på den særlige nordtyske gruppe (Gandert 1958), dels en helt specielt fynsk gruppe, (Thrane 1989:397). Den første gruppe kendes både fra Gudmes centrale bopladsområde og fra pladserne ved Tange Å (Hardt 1994), den anden gruppe er repræsenteret af en bagpart fra centralbopladsen (Thrane 1989:Taf. XIV, 26). Tyrenes symbolværdi er ikke kendt. En tilknytning til brakteatikonografien anty-

Fig. 3. Broncefragmenter fra samlingen af statuestumper, t.v. fuglehale, t.h. vinblad, Claus Madsen foto. 2.3:1.

des af hornene på en del af C-brakteaternes hestehoveder, hvor de er tolket som 'Heilszeichen'.

Menneskefigurinerne spænder fra den hele, ganske kluntede figur med halsring (Thrane 1992:Taf. XXXIII, 13a) til en serie hoveder, som på forskellig vis har været anbragt på en organisk baggrund eller opsats (Kjærum *et al.* 1990:134 f.). Dertil kommer den lille sølvmaske fra Gudmehallen (Sørensen 1994:Fig. 15). Ved siden af disse utvivlsomt lokalt, eller i hvert fald i Norden, producerede figuriner og hoveder er der flere stumper af romerske menneskefiguriner; den bedste kvalitet har det lille afbrækkede sølvhoved (litt. se Thrane 1992:327, Anm. 114), der er henført til kejserhoffets personkreds.

Endelig bør en samling stumper af mindst to romerske legemstore figurer, i hvert fald den ene formentlig en kejserstatue, ikke forbigås (Thrane 1992:327, Taf. XXXIV; Michaelsen 1995) Omend statuerne formentlig kom hertil i sønderhakket tilstand som værdifuldt råmateriale til at dække centralbopladsens behov (Fig. 3), ligesom sølvpladerne fra en tempel(?)dør (Madsen & Thrane1991:19 ff.), må de have vakt en vis opsigt og sat noget i gang, skulle man tro. Begge disse fund er uden sidestykke nord for limesgrænsen.

Det er interessant at spekulere over, hvordan man i Gudme opfattede disse fremmede skulpturer eller -dele, og hvor meget de kan have inspireret den lokale produktion. En ganske tilsvarende problemstilling genfindes med tyrefigurererne, hvor i hvert fald en ægte romersk tyr - foruden de lokalt fremstillede tyrefigurer - er kendt fra Öland (Hagberg 1979).

Blandt genstandene af ædelmetaller er guldbrakteaterne af flere grunde de vigtigste. De kendes både fra de gamle og fra de nye fund, både fra kysten ved Lundeborg og fra Gudme. Helt overskyggende de andre fund er

Fig. 4. Gudme II-brakteaterne arrangeret efter ikonografisk-æsthetisk princip, Nationalmuseet foto. Ca. 2:3.

skatten fra 1982 'Gudme II' (Axboe 1987; Hauck 1992a, 1994, 1997). Det særlige ved den er det ensemble, som de forskellige brakteatpræg udgør. Det kan rekonstrueres som et pectorale efter æstetisk-ikonografiske principper (Thrane 1997) (Fig. 4), men, som Karl Hauck har bemærket (1997:Taf. 2), bør hele fundet ses som een sammenhørende amuletsamling, hvilket ikke er uden betydning for samlingens tolkning. Et iøjnefaldende element er nemlig den almandinindlagte sværdknap (Thrane 1994:107 ff., Fig. 23), som tilfører samlingen et mandligt element. Da brakteatfundene oftest savner kønskarakteristiske genstande, eller rummer både mandlige og kvindelige elementer, er denne mandlige tilknytning interessant. Den svarer til flere af de andre skattefund i Gudme (Thrane 1994; Madsen & Thrane 1991).

Den tredje billedgruppe er guldgubberne, som kendes i to exemplarer fra centralbopladsområdet fig. 5, (en dobbelt- og en enkeltgubbe Hauck 1992a:Fig. 42). Fra pladsen nord for Tange Å foreligger 102 gubber, som må antages at høre sammen til en skat, jvfr. de 30, som lå byltet sammen i strandvoldens kant (Thomsen i Hauck 1992a). Netop i Gudme er forekomsten af guldgubber interessant, idet de formodes at afspejle en anden og ældre kult end brakteaterne, selvom gubberne generelt dateres senere end brakteaterne (se nedenfor).

Uagtet den gyldne regel om ikke at slutte

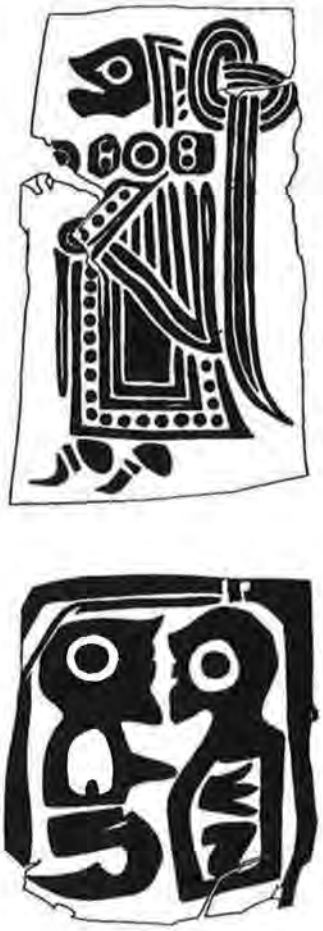

Fig. 5. Guldgubberne fra Gudmes centralbopladsområde. Eva Koch del. 2.8:1.

fra negative forhold vil jeg dog nævne den påfaldende mangel på våben i gravene fra Møllegårdsmarken (Albrectsen 1971). Andre samtidige gravpladser indeholder normalt et vist antal våben som sværd, spydspidser og skjoldbuler (f.ex. Albrectsen 1968), men i Gudme-området er det kun gravpladsen ved Brudager, der i ældre romertid indeholder et ret markant våbenindslag (Henriksen 1995). Desuden er der flere våben fra bopladserne ved Tange Å end fra Møllegårdsmarken (Ilkjær 1994). Det skal dog hertil bemærkes, at da metaldetektorfolkene har diskrimineret for jern, er der en klar underrepræsentation af jern, og dermed også af våbendele, fra det centrale bopladsområde ved Gudme. Møllegårdsmarkens mangel på våben (Albrectsen 1971; Thrane 1992:353 f.) har jeg opfattet som udtryk for et forbud mod at bære og bruge våben i Gudmes centrale del. Den ærværdige Beda nævner, at Coifi, Northumbriens 'High Priest' brød gammel skik ved at bære våben og ride på en hingst, da han profanerede 'templet' ved at kaste et spyd derind (Beda kap. 13). Det skulle være sket i 627 og er et af de få skriftligt overleverede exempler på omtale af fredhelligheden i hendenske helligdomme. I Gudme var undtagelsen åbenbart de aller kostbareste sværd med guldringknopper, guldmundblik (Fig. 6) osv., som sværdet fra Krefeld Gellep grav 1782 bedst illustrerer. Symbolsk udvalgte og nedlagte dele af disse sværd optræder både som enkeltfund fra bopladsområdet og i flere skattefund (Thrane 1994:kort fig. 37). Disse sværd afspejler nogle særdeles spændende relationer til Frankerrigets hofkultur, som giver Gudme en ganske særlig aura, der illustrerer den politiske magts europæiske orientering og det niveau, som Gudmes ledende kræfter (kongen – Thrane 1988:195) stræbte mod. Som skatten fra Enemærket (se nedenfor) kan disse elementer opfattes som dele af det kompleks, som Karl Hauck har tolket som en 'villa regalis' med navnet 'gudehjem' (1994 & aliquot).

Den fremtræder nu også rent fysisk i skikkelse af det halkompleks, som i 1993 blev udgravet 0,6 km øst for Gudme Sø på centralbopladsen (Sørensen 1994). Hallen med de halvmetertykke tagbærende stolper opfatter jeg som det arkitektoniske centralpunkt på bopladsen – så vidt vi kender den nu. Hallen tolker jeg som festhallen i stil med Heorot i Beowulfkvadet (Beowulf), mens den mindre hal, som lå parallelt med den store hal, kunne være beboelseshuset for Gudmes leder – sakralkongen (læseren kan nu formentlig se en hel skov af spørgsmålstegn gro frem). Fundene fra

Fig. 6. Skattefund med filigranornamenteret mundblik, ringmundblik og barre fra Gudmes centralbopladsområde. Forf. foto. 2:3.

halområdet var få og små, men kvaliteten til gengæld i top (Sørensen 1994:Fig. 11). Sølvansigtet (Ibid:Fig. 15) fortsætter traditionen fra yngre romertid, f.eks. skjoldbeslagene fra Illerup (Carnap-Bornheim & Ilkjær 1996:279 ff.). I et stort hul nord for hallerne fandtes bl.a. en tyrefigurine af jern.

Kultbestemmelse

De anførte amuletter og småskulpturer må anses for elementer i en eller flere kulter. Også de skriftlige kilder peger mod kult, idet man næppe kan forestille sig et gudehjem eller gudebjerg uden et kultelement. Galbjerg antyder, at der i kulten indgik en form for ofring. Selvom kendskabet til fortidens vejforløb, navnlig på Fyn er meget ringe, vil det med udgangspunkt i de veje, som omkring 1800 blev tegnede på udskiftningskortene, være muligt at skitsere de forløb, som en procession fra Albjerg over Gudhjem til Galbjerg kan have taget (Thrane 1998). Det er naturligvis hypo-thetisk, men med fortidens naturforhold var det stærkt begrænset, hvor man i det hele taget kunne færdes tørskoet, og en procession på et så helligt sted som Gudme bør have haft et omfang, som en almindelig sti næppe kunne tilgodese (Fig. 7). Fra Møllegårdsmarken kendes stumper af veje og mindre stolpekonstruktioner, som synes placeret der, hvor vejene kommer ind på gravpladsen (Madsen & Thrane 1995). Vejene forløber dels nord-syd, dels mod vest, d.v.s. mod det centrale bopladsområde ved Gudme, dels langs Tange Å, d.v.s. videre ud mod Storebælt. Disse veje behøver ikke at have indgået i processionsvejen, men kan have tjent andre, mere specielle processioner i forbindelse med gravlæggelser og dødekult.

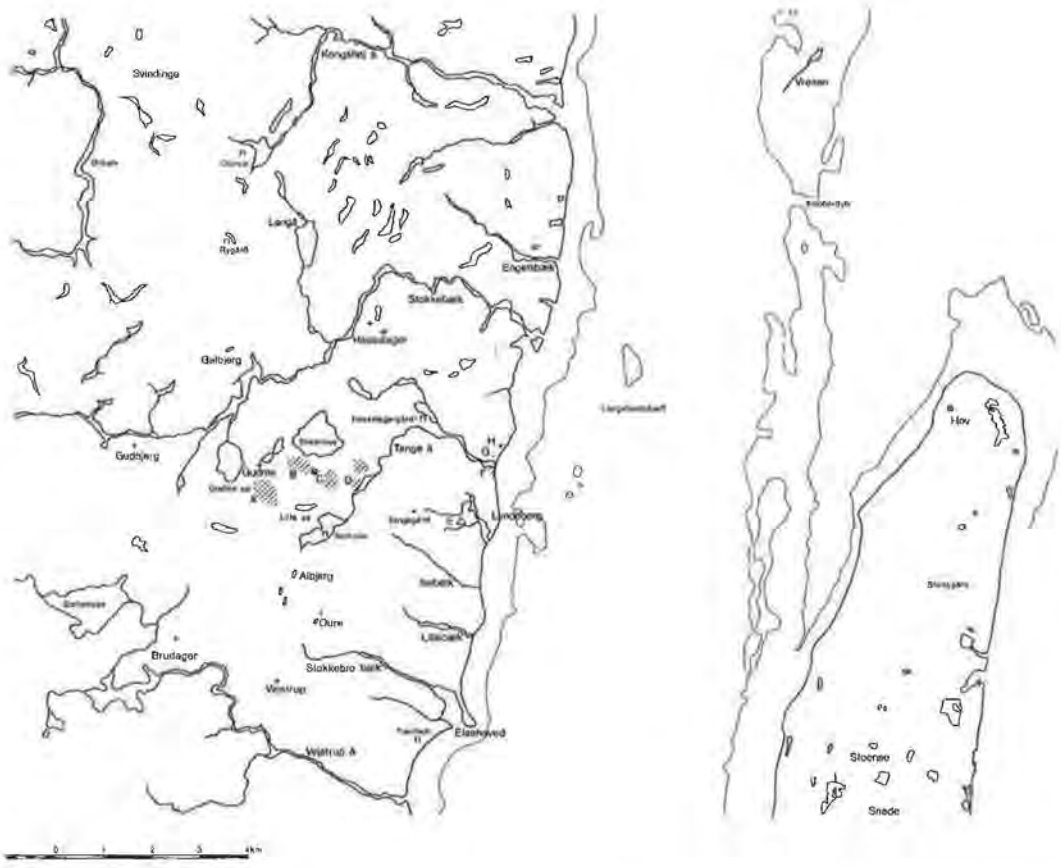

Fig. 7. De sakrale stednavne i Gudme-området. Med skravering er markeret væsentlige dele af centralbopladsen A -C (ikke komplet), C: centralbopladsens forløber fra ældre romertid, D: gravpladsen Møllegårdsmarken, E: Enemærket-skatten, F – G: strandpladserne ved Tange Ås udløb, Hesselagergårds-skatten. X og X markerer de gamle fund af mundblik og ringknopper, de nye er fra A og B.

Guldbrakteaternes billedindhold samles om offer-genoplivelsesmyten, hvor Balder er offeret, og Odin er healeren. Tregudsbrakteaterne viser 'die idealtypische Opferfest-Norm' (Hauck 1994:80). Når samtidigt adskillige af Odins tilnavne, som de kendes fra andre kilder, kan identificeres i flere af brakteaternes mere eller mindre forkortede runeindskrifter – på netop brakteater med Odin-relation , f.ex. 'undR' på Gudme II-pektoralets centrale stykke – B-brakteaten (Hauck 1997), er det vel næppe for dristigt at se Odin-kulten som hovedelement i den kult, som brakteaterne spejler. Dermed er også sagt, at Asakult var et væsentligt element i Gudmes jernalderbygd.

Gudme II-pectoralet med den programmatiske brakteatsamling tolker jeg som et insignium, et symbol på bærerens tilknytning til denne kult (Hauck 1992a:440 ff.). Tilknytningen kan tolkes som på et niveau, der kun kan forklares som kultleder, sakralkonge eller 'high priest'. Ingen af disse lederfunktioner er belagt fra brakteatperioden, og kan altså kun indirekte udledes.

Guldgubberne er tolket som ikonografiske udtryk for den anden nordiske gudegruppe –

Vanerne – og skulle dermed repræsentere et ældre lag (Hauck 1992a:511 ff.). Når guldgubber ikke blot optræder i nedlæggelsen ved strandvolden, som kunne opfattes som en kulten uvedkommende nedlæggelse, men tillige på selve centralbopladsen, tyder det på, at gubberne anvendtes også der (Hauck 1992a:Fig. 42). Nedlæggelsesformen er en anden end brakteaternes, ingen gubbe er kendt fra de store guldskattefund, men de to gubber fra centralbopladsen må betyde, at Vane-kulten (d.v.s. en urgammel frugtbarhedskult) også optrådte side om side (i det mindste rent kronologisk) med Asa-kulten. På Sorte Muld-bopladsen er forholdet mellem guldbrakteater og -gubber lige omvendt af Gudme (Watt 1992; jvfr. kortet over brakteater fra gubbepladser Hauck 1992a).

Funktionen

Gudmes rigdom er iøjnefaldende, og endnu idag, 15 år efter genoptagelsen af en intensiv forskning ikke blot i Gudme, men over hele Sydskandinavien, med det formål at identificere rigdomscentre, enestående i århundrederne omkring 400 AD. Rigdommen er et væsentligt led i argumentationen for at opfatte Gudme som et sted med centerfunktion – næsten uanset, hvordan vi definerer dette begreb. Bortset fra de samfund, hvor kulten foregår som et individuelt eller familieanliggende indenfor husets fire vægge, kan enhver anden kult karakteriseres som central. Det gælder, uanset om den var knyttet til en lund, til vand eller til en bjerg- eller bakketop. Kulten markerer en central funktion for det omgivende samfund. Her vil det nok være bedst at bruge centralbegrebet om de funktioner, som samler deltagere fra et større område end det, som udgjorde bopladsens eller bygdens primære territorium, d.v.s. det område, der ernærede den pågældende befolkningsgruppe (som Fig. 1). Først når funktionen trækker folk til fra områder udenfor hjembygden (der i tilfældet Gudme er det på modellen fig. 1 afgrænsede område), bør den karakteriseres som central, og stedet som et centralkultsted. I og med at en religiøs funktion postuleres, og i betragtning af de indicier som peger mod offerritualer og tolkes som kultrelaterede, må det være rimeligt at tale om Gudme som et kultcentrum.

Ædelmetalgenstandene spejler funktionen som velstandspræget, de ovenfor nævnte specielle genstande tegner centerfunktionen som religiøs og kultisk. Jeg har anført nogle henvisninger til tolkninger af funktionen som offercentreret (Beattie 1980), men det er usikkert, hvorledes offerhandlingerne skal forstås, om de f.ex. omfattede dyre- eller menneskeofringer som i andre skandinaviske kultcentre.

Det er min opfattelse, at det for oldtidssamfund vil være forkert at skelne mellem økonomiske funktioner adskilt fra andre funktioner som de religiøse og politiske. Med det ene fulgte det andet, og det vil på det nærmeste være umuligt for os at forstå, hvad der kan have været det primære og hvad der fulgte i dets kølvand. Det vil blive en diskussion, som den klassiske om det var hønen eller ægget, der var først. Det bliver derfor nødvendigt at forstå Gudme som et center både i økonomisk, politisk og religiøs forstand. De elementer, som antyder, at Gudme var i forreste linie, når det gjaldt kunsthåndværkets udvikling i den tidlige germanske dyrestil (Thrane 1992:358, 1994: 113 f.), er derfor ikke blot interessante for en vurdering af kunsthåndværket, men tillige relevante for anvendelsen af kunst og symbolik i kultens og herskerideologiens udvikling i Sydskandinavien.

Kultens betydning

Kystpladserne nord for Lundeborg står stadigt mere markant som noget usædvanligt og ene-

stående for århundrederne før 700, hvor regulære og regulerede handelspladser skød frem i Sydskandinavien og markerede et nyt stadium af den regionale og interregionale vareudveksling (Ulriksen 1997). En væsentlig grund, til at der ikke rigtigt er andre pladser at henvise til, kunne være, at Lundeborgpladsernes existens simpelthen skyldtes Gudmecentret. Uden det behov for anløbsplads, som opstod, fordi Gudmes centralfunktion resulterede i en sæsonvis tilstrømning af folk fra nær og fjern – over havet, ville denne mærkelige forløber for de organiserede pladser som Ribe formentlig heller ikke på Fyn være kommet på dette tidlige tidspunkt. Netop de tilrejsende pilgrimme (Hauck 1988) skabte det behov, som førte til, at der på stranden ved Tange Ås udløb om sommeren færdedes mange mennesker med brug for mad og drikke, vedligeholdelse af deres fartøjer, og med åndelige behov.

Hvor langt Gudmeområdets pilgrimsbagland rakte, kan ikke præcist angives. De fremmede genstande, som kan skelnes mellem de mange løsfund fra det centrale bopladsområde og fra kystens landingspladser, giver dog antydninger af ganske lange forbindelseslinier, både mod nord og mod syd (Thrane 1992). En kontrol kan måske findes i udbredelsen af de vigtigste brakteatpræg med Gudme-tilknytning (Hauck 1988, 1994). De breder sig godt ud i det nuværende Sydsverige – der dengang uden tvivl hørte nært sammen med det nuværende Østdanmark i kulturel (og politisk) henseende.

Karl Hauck har flere gange (senest 1997) gjort opmærksom på betydningen af det tætte fællesskab, som kan ses mellem guldbrakteaterne fra Gudme II-skatten og dem fra Killerup-skatten) sydøst for det middelalderlige Odense (Odins Vi) – med stempelidentitet i både B- og D-brakteater (IK M 17,14 & M 6,12 - Hald 1963; Sørensen 1969:13 ff., 1992). Den seneste tolkning går ud fra, at der også i Killerup blev nedlagt et pectorale med programmatisk indhold af samme slags som i Gudme (Hauck 1997:Abb. 7). Findestedet er nu golfbane, men i nærheden undersøgtes i 1970erne under ugunstige omstændigheder et større bopladsområde fra bronce- og yngre jernalder.

Pectoralet antyder, at der også i Odenses nære omegn foregik noget, som udførtes af en person med et tilsvarende embede som Gudme II-skattens bærer. Et andet fund, som ligner Gudme er Bolbroskatten (Hauck 1992a:Fig. 1, 1992b:256 ff., 1997). Denne skat minder mere om den klassiske skat fra Enemærket 1836, der er tolket som en kongeskat (Sehested 1878; Michaelsen & Thomsen 1991; Hauck 1992a). Odins Vi er ikke præcist lokaliseret, om end det er antydet, at det burde søges i nærheden af domkirken – ved Odense Å overfor den vikingetidige ringborg Nonnebakken. Situationen er ikke så gunstig som i Gudme, idet byen Odense gennem 1000 år har okkuperet det centrale område, og gennem de sidste 150 år har bredt sig så langt ud, at både Killerup og Bolbro nu er bebyggede.

Odins Vi må sikkert anses for Fyns centralhelligdom i vikingetid, og de to nævnte guldskatte fra Killerup og Bolbro i Odenses omegn (begge ca. 4 km fra Nonnebakken, se kort Hauck 1992a:Fig. 1) antyder, at området allerede i femte århundrede rummede en vigtig Odinkult. Odense som central helligdom kan være væsentlig for at forstå, hvorfor Gudme ikke fortsatte til middelalderen som Fyns centrale kultsted. At Gudme fortsatte som herredsby er kun en ringe afspejling af det niveau, vi formoder stedet havde i førkristen tid. Vi har dog ingen antydning af de grunde, som lå bag en eventuel flytning.

Efter disse bemærkninger om Gudmes efterfølger – i hvert fald i en fynsk ramme – er det rimeligt at slutte med et par bemærkninger om Gudmes opkomst som centralhelligdom. Hvorfor opstod Gudme som kultsted?

Som det flere gange er påpeget, er Gudmeegnen ikke fra naturens hånd begavet med

særligt gunstige betingelser for landbrug eller andre erhvervsformer, der i forhistorisk tid kunne formodes at give egnen det fortrin frem for andre dele af Fyn eller Sydskandinavien, som fundene så eloquent fortæller os. Der er tilsyneladende ingen påviselig grund til at netop denne egn i tredje århundrede AD skulle samle så megen rigdom, som den der nu fylder museerne – og for en del stadig ligger ude på markerne. Det kan altså næppe være primære subsistensøkonomiske faktorer, der var årsagen til Gudmes opblomstring. Vi ved, at egnen allerede i sidste århundrede før Kristi fødsel var et af de særligt udmærkede områder i den vestlige Østersøregion, takket være Langågravpladsen med dens exceptionelt rigt udstyrede brandgrave (Schested 1878:172 ff.). Gravfundene og bopladsen vest for Møllegårdsmarken viser blot ikke nogen fortsættelse på samme niveau som Langågravene gennem de første par hundrede år AD. Derfor må egnen opfattes som på samme niveau, eller blot lettere privilegeret i forhold til andre fynske egne. I betragtning af det kultindhold, som her er søgt skitseret, er det nærliggende at prøve at finde årsagen til Gudmes store spring fremad i opkomsten af den kultplads, som det hele drejer sig om. Det fører blot ikke så langt som til en præcision af, hvad det var i denne kult, som gjorde, at den fik overregional betydning.

Der anes nogle ret subtile tendenser og baggrundsstrukturer, som indenfor få generationer fandt sit fast formulerede ideologiske udtryk i den nye ikonologi. Var det en dygtig politisk udnyttelse af en religiøs reaktion på strømninger sydfra, som førte til en nyorganisering af gamle polytheistiske forestillinger i bedre overensstemmelse med de nye magthaveres ønsker om en herskerideologi, der kunne bruges som støtte for deres egne ambitioner, og som guldbrakteaternes ikonologi er det bedste udtryk for ? En sådan manipulation af et gammelt kultsteds tradition kan have givet kulten et nyt indhold, som, koblet sammen med den politiske magtkoncentration i Gudme og indflydelsen fra dette nye center, kunne udnyttes også økonomisk.

Vi har ikke lokaliseret kultpladsen, der må antages at have fortsat på sin oprindelige plads, og spørgsmålet er, om vi nogensinde vil kunne det. Pladsen kan have haft en karakter, som ikke efterlod sig spor, der med vore arkæologiske teknikker kan registreres. Jeg mener stadig, at det bedste bud – og måske det eneste sted, hvor der er en theoretisk chance for at finde rester fra kulthandlingerne (offerfund, kultinventar (jvfr. den mundtlige overlevering Hansen 1882), er Gudme Sø. Problemet med den er, at de sidste 60 års tilsiltning som følge af det intensive landbrug omkring søen, gør de relevante dybere aflejringer utilgængelige. Selvom det skulle lykkes at få metaldetektorer til at trænge gennem det mange meter tykke recente slamlag, er det jo ikke sikkert, at man dermed kan registrere de eventuelle fund fra kulthandlingerne. Træ kunne f.ex. være det foretrukne materiale til kultinventar – og hvad med dyre- og menneskeknogler?

Vi er nået meget langt i forståelsen af de kultisk-religiøse aspekter i Gudme ved de sidste 15 års indsats, men der er langt igen, før vi har rigtigt hold på Gudmes kultindhold i den senere jernalder.

Litteratur

Albrectsen, E. 1968. *Fynske jernaldergrave* III. Yngre romersk jernalder. Odense.

– 1971. *Fynske jernaldergrave* IV. Gravpladsen på Møllegårdsmarken. Odense.

Axboe, M. 1987. Die Brakteaten von Gudme II. *Frühmittelalterliche Studien* 21.

Beattie, J. H. M. 1980. On Understanding Sacrifice. Bourdillon, M. F. C. & Fortes, M. (eds.), *Sacrifice*. London.

Beda. 1955. Sherley-Price, L. (ed.) & transl. *Bede, A History of the English Church and People*. Harmondsworth.

Beowulf. 1958. Wrenn, C. L. (ed.), *Beowulf with the Finnesburgh Fragment*. London. Svensk over-

sættelse af Collinder, B. 1955. Stockholm.
von Carup-Bornheim, C. & Ilkjær, J. 1996. *Illerup 5–7. Die Prachtausrüstungen.* Århus.
Ellmers, D. 1992, Die archäologischen Quellen zur germanischen Religionsgeschichte. Beck, H., Ellmers, D. & Schier, K. (eds.), *Germanische Religionsgeschichte.* Berlin.
Gandert, O-F. 1958. Das bronzene Rindfigürchen von Berlin-Schöneberg, *Berliner Blätter für Vor-und Frühgeschichte* 7.
Hagberg, U.E. 1979. Öland during the Iron Age and Middle Ages. Näsman, U. & Wegraeus, E. (eds.), *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland.* Stockholm.
Hald, K. 1963. The Cult of Odin in Danish Placenames. Brown, E.A. & Foote, P. (eds.), *Early English and Norse Studies Presented to Hugh Smith in Honour of his sixtieth Birthday.* London.
Hansen, R. 1882. *Gamle Minder eller Træk fra Folkets Liv og Tankesæt fra det syttende og attende Aarhundrede* I. Odense.
Hardt, N. 1994. Die Bovidenfiguren von Lundeborg. Nielsen, P. O., Randsborg,K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg.* Odense.
Hauck, K. 1985. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit* 1.1 Einleitung, München.
– 1988. Völkerwanderungszeitlicher Seeverkehr, erhellt mit Schiffsfunden und Fundorten von Goldbrakteaten. Hårdh. B., Larsson, L, Olausson, D. & Petré (eds.), *Trade and Exchange in Prehistory.* Lund.
– 1992a. Frühmittelalterliche Bildüberlieferung und der organisierte Kult. Hauck, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amuletten aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter.* Göttingen.
– 1992b. Der religions- und sozialgeschichtliche Quellenwert der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. Beck, H., Ellmers, D. & Schier, K. (eds.), *Germanische Religionsgeschichte.* Berlin.
– 1994. Gudme als Kultort und seine Rolle beim Austausch von Bildformularen der Goldbrakteaten. Nielsen, P. O., Randsborg,K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg.* Odense.
– 1997. Zur religionsgeschichtlichen Auswertung von Bildchiffren und Runen der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. Düwel, K. (Red.), *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung.* Berlin.
Henriksen, M. B. 1995. Udgravning af jordfæstegrave og brandgrave på romertidsgravpladsen Brudager Mark. Henriksen, M. B. & Michaelsen, K. Kjer (red.), *Gudme-Lundeborg – metodisk set. Skrifter fra Institut for Historie, Kultur og Samfundsvidenskab.* Odense Universitet nr. 40. Odense.
Ilkjær, J. 1994. Waffen aus Lundeborg. Nielsen, P. O., Randsborg,K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg.* Odense.
Kjærum, P. & Olsen, R. (eds.) 1990. *Oldtidens ansigt.* Herning.
Madsen, C. & Thrane, H. 1991. Nye skattefund fra Gudme. *Fynske Minder* 1991.
– 1995. Møllegårdsmarkens huse og veje. *Fynske Minder* 1995.
Michaelsen, K. Kjer.1995. Hug en hæl. *Skalk* 1995:1.
Michaelsen, K. Kjer. & Thomsen, P. O. 1991. Broholmskatten. *Svendborg Museum Årbog* 1991.
Nyberg, T., Thrane, H., Grandt-Nielsen, F. & Venge, M. 1982. *Fra boplads til bispeby. Odense Bys Historie* 1. Odense.
Sehested, F. 1878. *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm.* Kjøbenhavn.
Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications.* Lund.
Stjernquist, B. 1989. Arkeologiskt material som belägg för religion. Larsson, L. & Wyszomirski, B. (red.), *Arkeologi och religion.* Lund.
Sørensen, J. Kousgård, 1958. *Svendborg Amts Bebyggelsesnavne.* København.
– 1969. *Odense Amts Bebyggelsesnavne.* København.
– 1985. Gudhem. *Frühmittelalterliche Studien* 19.
– 1992. Haupttypen sakraler Ortsnamen Südskandinaviens. Hauck, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amuletten aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter.* Göttingen.
Sørensen, P. Østergaard, 1994. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994.
Thomsen, P. O. i tryk. *Ph.D afhandling om Lundeborgpladserne.* Roskilde.
Thrane, H. 1988. Import, Affluence and Cult – Interdependent Aspects? Hårdh. B., Larsson, L, Olausson, D. & Petré, R. (eds.), *Trade and Exchange in Prehistory.* Lund.
– 1989. Bovidenstatuetten von Fünen. *Frühmittelalterliche Studien* 23.
1991. Om Gudmes funktion. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og regional variation.* Århus.
– 1992. Das Reichtumszentrum Gudme in der Völkerwanderungszeit Fünens. Hauck, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amuletten aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter.* Göttingen.
– 1994. Goldene Schwertteile der Völkerwanderungszeit aus Gudme auf Fünen, Dänemark. Kel-

ler, H. & Staubrach, N. (Red.), *Iconologia Sacra*. Berlin.
– 1997. An Archaeologist's view of runes. Düwel, K. (Red.), *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung*. Berlin.
Ulriksen, J. 1997. *Anlægspladser, besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1000 e.Kr.f.* Roskilde.
Watt, M. 1992, Die Goldblechfiguren ('guldgubber') aus Sorte Muld. Hauck, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amuletten aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter*. Göttingen.
Werner, J. 1994. Der silberne Delphin von Gudme. Nielsen, P. O., Randsborg,K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg*. Odense.

Centrala platser – Centrala frågor, s. 263–279.

Die wikingerzeitliche Siedlung mit zugehörigem Gräberfeld von Kosel-Ost.

Ein Beispiel aus dem Umland von Hedeby

Dietrich Meier

The Viking Age settlement and associated cemetery at Kosel-Ost: An example from the hinterland of Hedeby

The article deals with a rural Viking Age settlement and its burial ground near the Schlei fjord in the immediate vicinity of Hedeby. Both of them have been completely excavated. Many pit-houses belonging to the settlement site were examined. It has been demonstrated that both pastoral and especially arable agriculture were an important factor in the economic basis of the settlement. In addition, the make-up of finds shows active participation in trade and exchange in Hedeby and the surrounding rural environment.

The settlement is one of several Viking Age sites in the hinterland of Hedeby. None of these show typical agrarian structures. Intensive pollen-analytical studies of nearby bogs/mires and lakes were undertaken in order to establish a possible continuity between the well-known settlement patterns of the Roman Iron Age and the Viking Age. The results give no suggestion of activities during the Merovingian Period in this region. In contrast to the Viking Age settlement west of Kosel there was no continuation of habitation during the Middle Ages east of the village.

Right beside the settlement, its associated burial ground was examined. Among the 40 graves were chamber graves, coffin burials and coffinless burials. Above some of the graves there had been barrows. Because of significant differences between goods found in different graves and the grouping of graves in the burial ground, it has been interpreted as a late pagan cemetery used by several families.

On the whole the site is looked upon as a complex which – like others – was not founded until the economic success of Hedeby in the Viking Age. The settlement might have had the function of a market place for the region south of the Schlei.

Dietrich Meier, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, Arbeitsstelle am Institut für Ur- und Frühgeschichte der Christian-Albrechts-Universität, D-24098 Kiel, B R D.

Das Untersuchungsgebiet

Der folgende Beitrag befaßt sich mit archäologischen Untersuchungen im ländlichen Umland des frühstädtischen Handelsplatzes Hedeby. Es werden die wesentlichen Ergebnisse von Ausgrabungen eines Siedlungsplatzes der Wikingerzeit mit zugehörigem Körpergräberfeld vorgestellt. Der Schwerpunkt der Darstellung bezieht sich vor allem auf die vollständig ausgegrabene Nekropole und ihre Befunde im Verhältnis zu Bestattungsplätzen im südskandinavischen Raum.

Die Gemeinde Kosel liegt im Südwesten der Halbinsel Schwansen, 13 km östlich von Hedeby und 3 km von der Schlei entfernt (Fig. 1). Die Topographie dieser Region ist von der typischen Jungmoränenlandschaft der Weich-

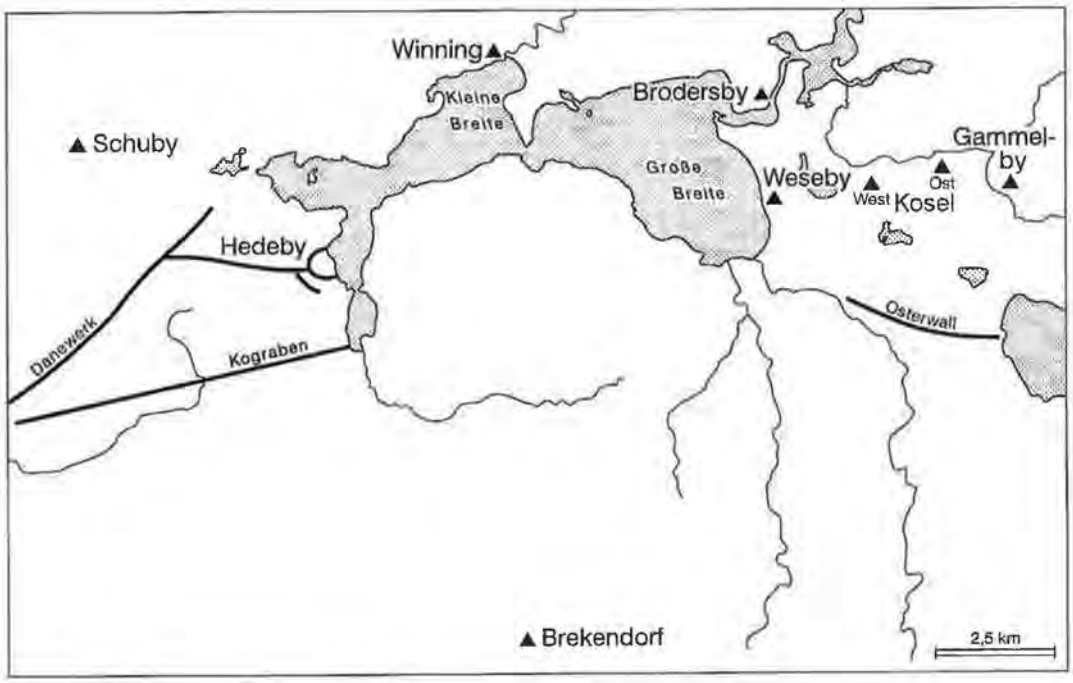

Fig. 1. Hedeby, das Danewerk und die Schlei mit ländlichen wikingerzeitlichen Siedlungen.

seleiszeit gekennzeichnet, wie wir sie im gesamten östlichen Schleswig vorfinden. Besonders der Wechsel von Moränenzügen, Sanderebenen und Schmelzwasserrinnen charakterisiert die morphologische Erscheinung des Landes.

In Kosel wurden insgesamt zwei wikingerzeitliche Siedlungen entdeckt. Die eine lag unmittelbar westlich der Kirche des Dorfes, einem romanischen Feldsteinbau des ausgehenden 12. Jahrhunderts, die andere befand sich etwa 1 km östlich des Dorfes (Fig. 2). Bei dem Siedlungsareal handelt es sich nur zum Teil um ein abgeschlossenes Gebiet. Das Umland der wikingerzeitlichen Siedlungsplätze wird im Westen durch die Schlei und im Norden durch das tiefliegende Tal eines kleinen Flüßchens, die Koseler Au, begrenzt. Nach Süden ist die Landschaft offen. Hier finden sich nördlich eines größeren Sandergebietes mehrere in unregelmäßiger Reihe liegende Seen. Landschaftsgliedernd wirkt sich vor allem der heute fast in seinem gesamten Verlauf begradigte Fluß aus. Er entwässert nach Norden in die Schlei.

Die Auswertung der Befunde und Funde stützt sich auf die Grabungsdokumentation der Jahre 1983-1993. Während dieser Zeit sind die Siedlungsplätze westlich und östlich des Dorfes im Rahmen einer Flächengrabung vom Kieler Institut für Ur- und Frühgeschichte umfassend untersucht worden. Aus dem archäologischen Fundmaterial läßt sich ersehen, daß das westliche Areal im 9. und 10. Jahrhundert intensiv als Siedlungsplatz genutzt worden ist. Es schließt sich eine jüngere Siedlungsphase des 11. und frühen 12. Jahrhunderts an, die sich vor allem in tiefgreifenden Veränderungen im Hausbau sowie in der Zusammensetzung des Fundgutes von der älteren Besiedlungsphase unterscheidet.

An gleicher Stelle stieß man während der

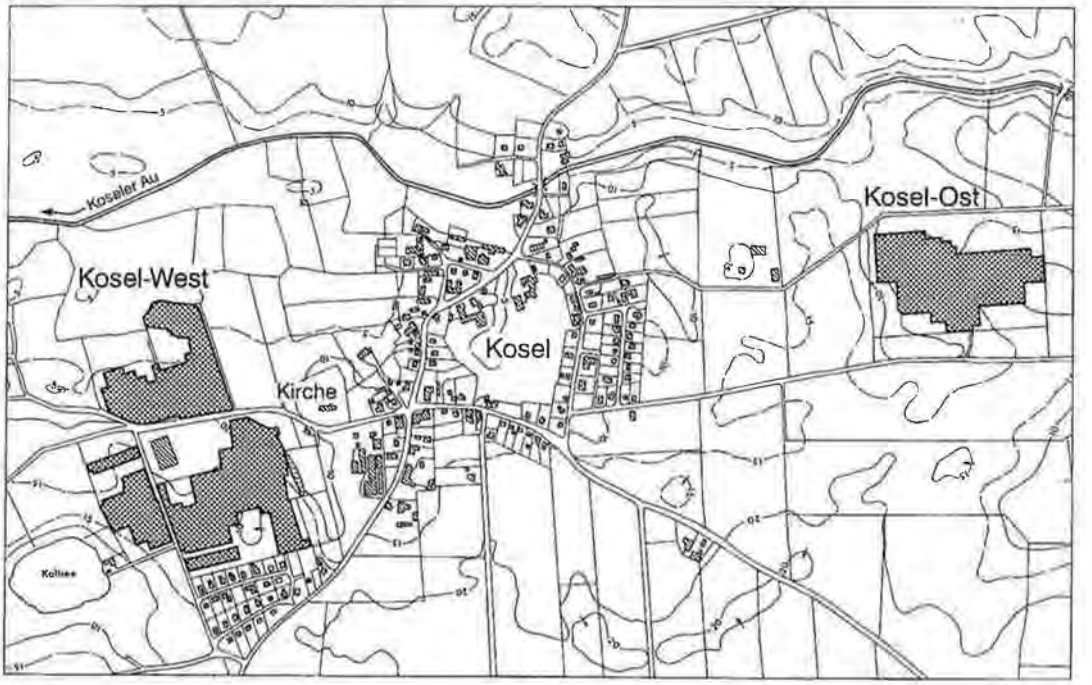

Fig. 2. Kosel. Die Ausgrabungsflächen westlich und östlich des Dorfes.

Ausgrabungen auf eine Siedlung der jüngeren römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit (Meier 1986). Es steht fest, daß zumindest innerhalb des näheren Umfeldes der Grabungsflächen Befunde und Funde des 6.-8. Jahrhunderts nicht vorkommen (Dörfler 1990). Dies bestätigen auch mehrere Pollenprofile, die aus Seen und Mooren der Umgebung der Siedlung gewonnen wurden. Das abgebildete vereinfachte Pollendiagramm (Fig. 3) wurde aus dem Kollsee bei den westlichen Ausgrabungsflächen gewonnen (siehe Fig. 2). Die pollenanalytischen Untersuchungen erbrachten einen klar faßbaren Rückgang der Siedlungszeiger am Ende der römischen Kaiserzeit. Der etwa gleichzeitig einsetzende Anstieg insbesondere der Birkenpollen ist auf die Aufgabe von Wirtschaftsflächen zurückzuführen und muß als Hinweis auf Wiederbewaldung gewertet werden. Im Pollenprofil ist ein massiver Anstieg aller Siedlungszeiger erst deutlich später, nämlich für die Wikingerzeit und das Mittelalter, feststellbar und somit mit einer erneuten Landnahme zu begründen. Daher darf zwar von Platzkontinuität ausgegangen werden, jedoch fehlen Belege für eine Siedlungskontinuität zwischen der jüngeren römischen Kaiserzeit/Völkerwanderungszeit und der Wikingerzeit. Der Siedlungsplatz östlich des Ortes wurde ausschließlich während des 10. Jahrhunderts genutzt. In der näheren Umgebung konnten auch hier weder auf archäologischem noch auf pollenanalytischem Wege Belege für eine Vorgängersiedlung erbracht werden.

Die Topographie beider Siedlungsplätze zeigt an, daß man nicht nur die Nähe zum Fluß gesucht, sondern jeweils eine hochaufragende Moränenkuppe und einen zu dem Gewässer abfallenden Hang für die Anlage der Siedlungen

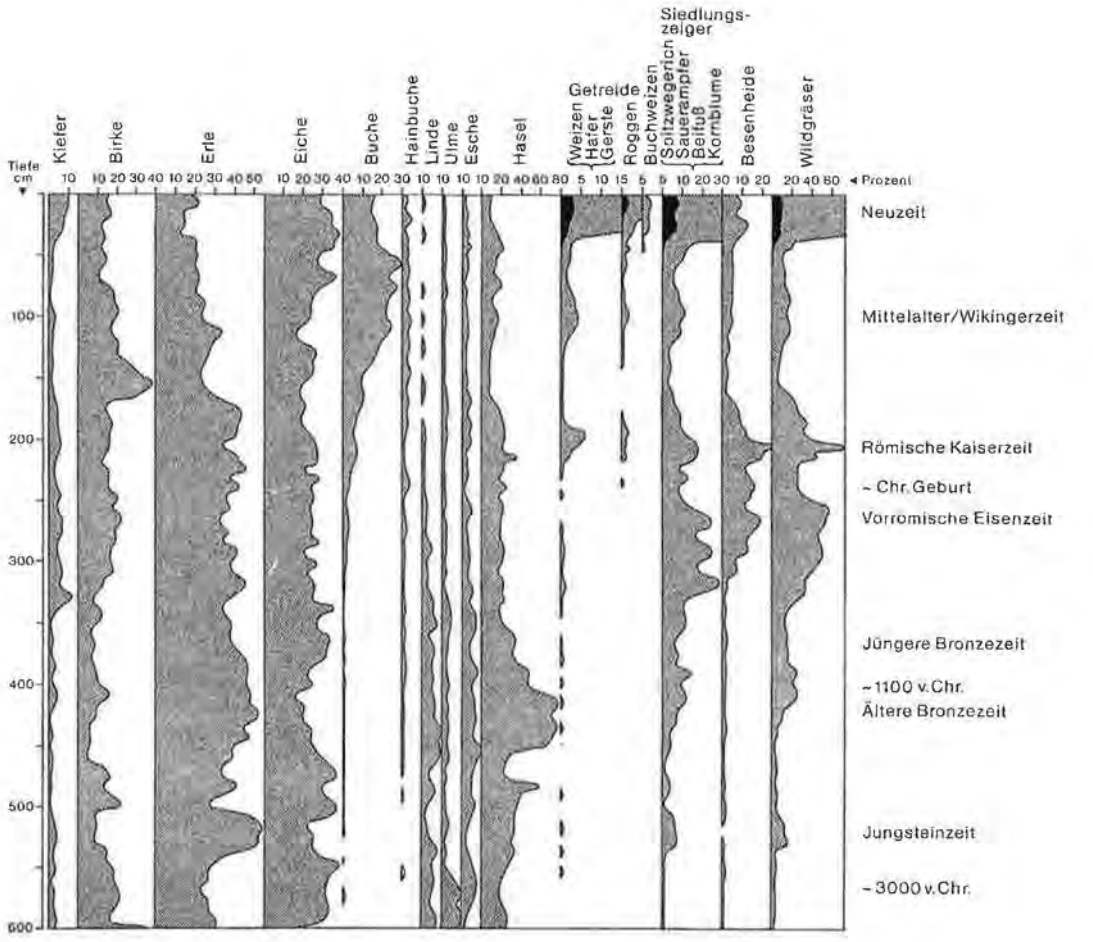

Fig. 3. Kosel. Pollendiagramm aus dem Kollsee. Bezugssumme Baumpollen (nach Dörfler 1992).

gewählt hat. Im Falle des westlichen Platzes reichen die Siedlungsspuren bis an die Niederung des Flusses heran. Die Siedlung östlich des Dorfes ist auf einer der beiden weithin höchsten Moränenkuppen gegründet worden. Man hat die wikingerzeitlichen Häuser auch hier zum Teil am Nordhang, zum Fluß orientiert, angelegt. Jedoch war die Siedlung auf den Hügel begrenzt.

Auffälligerweise zeichnete sich für beide Plätze eine weitere topographische Konstellation ab, deren besondere Bedeutung sich im Zusammenhang mit der Anlage von Gräbern ergab. In unmittelbarer Nähe beider Moränen, auf denen die Siedlungen angelegt waren, liegt je eine weitere aufragende Anhöhe. Im Westen des Ortes handelt es sich hierbei um den Kirchhügel mit der romanischen Feldsteinkirche (siehe Fig. 2). Östlich des Dorfes grenzen die Moräne mit der Siedlung und die benachbarte Geländekuppe direkt aneinander. Auf dieser zweiten Anhöhe wurde das zu der Siedlung gehörige Gräberfeld entdeckt und zu Beginn der 1990er Jahre vollständig ausgegraben.

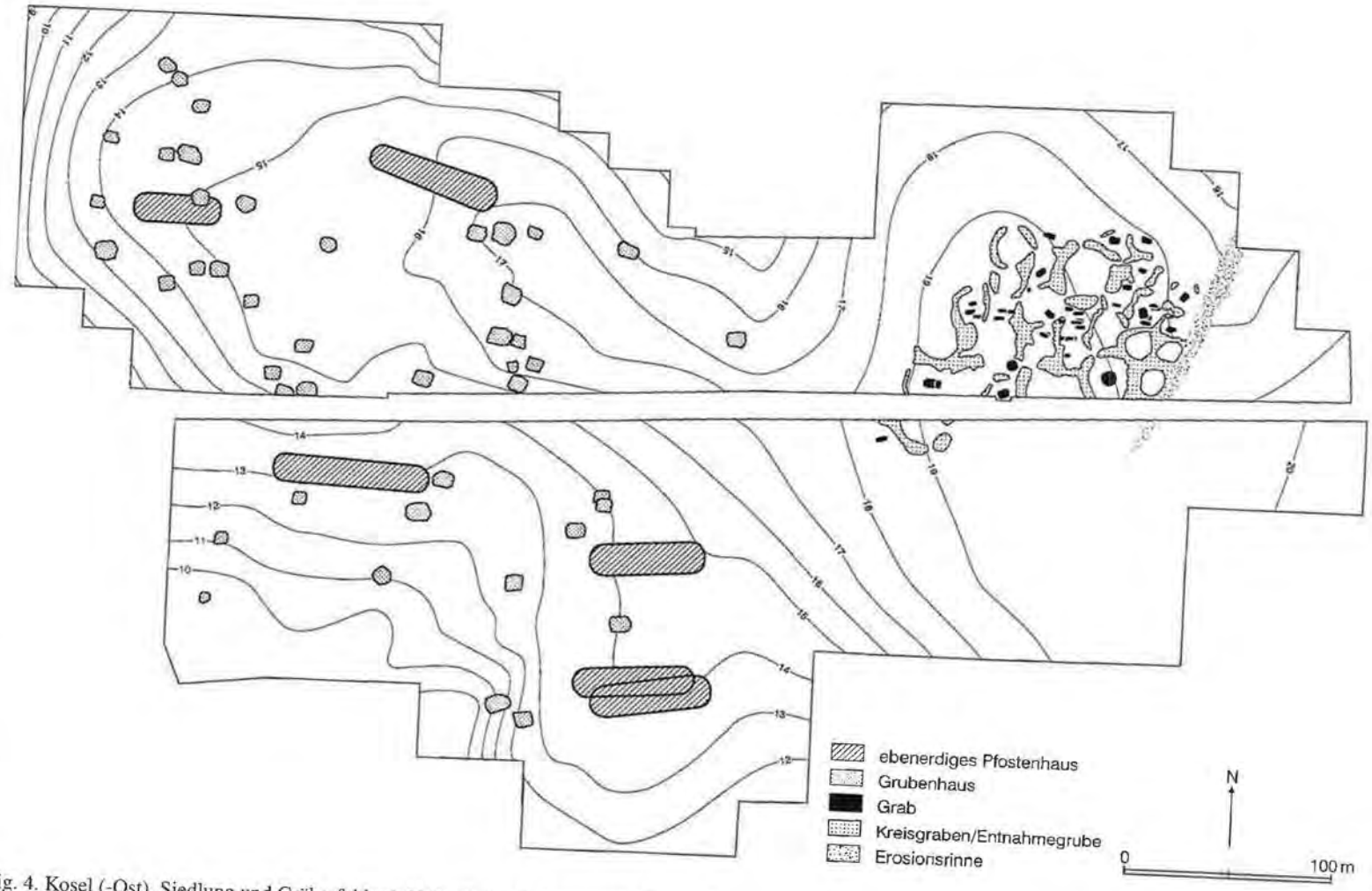

Fig. 4. Kosel (-Ost). Siedlung und Gräberfeld mit Höhenlinien (schematische Übersicht).

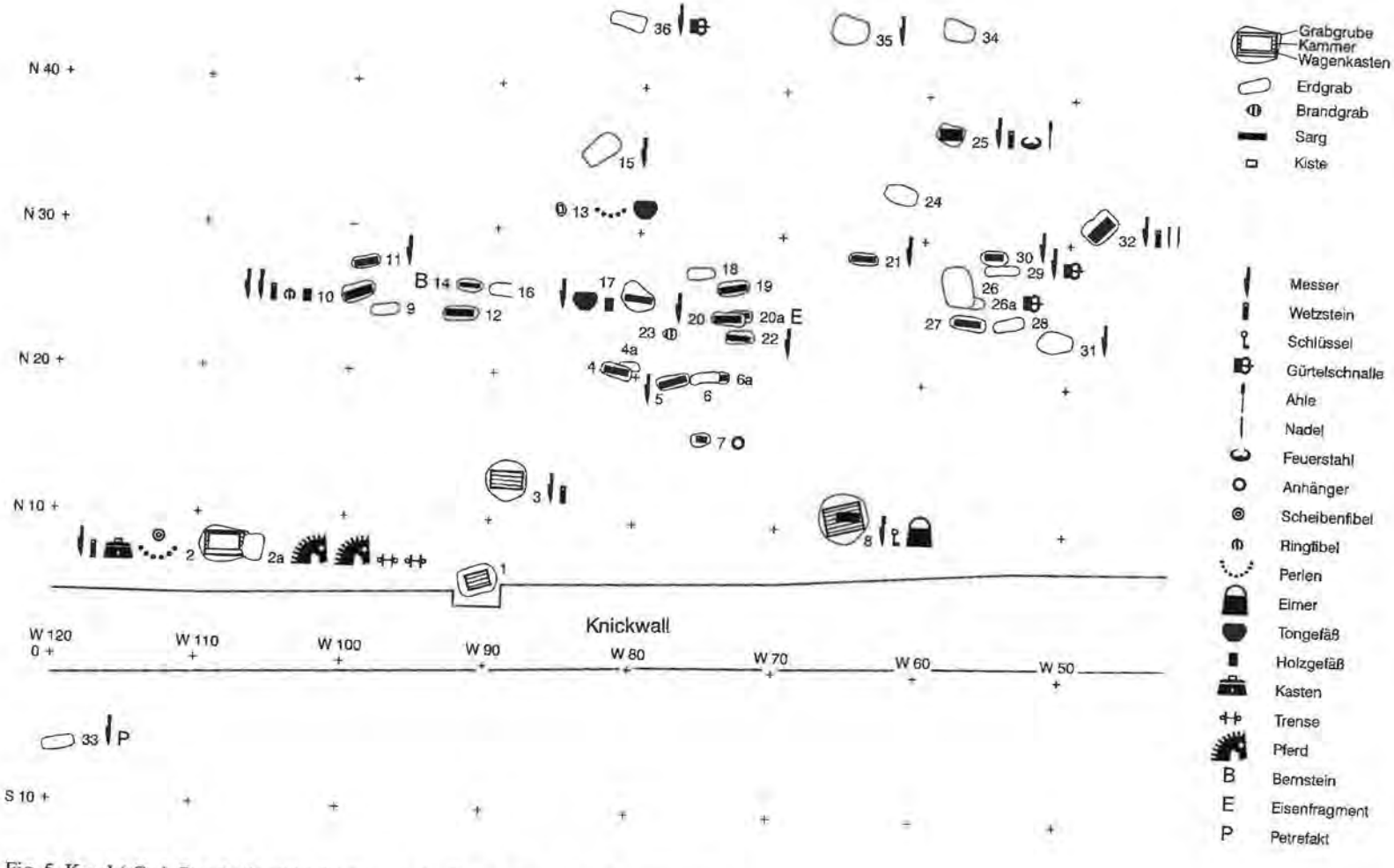

Fig. 5. Kosel (-Ost). Das Gräberfeld. Kartierung der Beigaben und der Bestattungsformen.

Die Siedlungen

Zunächst seien die Siedlungen in zusammengefaßter Form vorgestellt. Die Baubefunde der beiden wikingerzeitlichen Niederlassungen ähneln sich in ihrem Grundmuster. Bei Beginn der Geländearbeiten war davon auszugehen, daß nur wenige Kilometer von Hedeby entfernt ländliche Siedlungen Strukturen aufweisen müßten, die auf die Produktion von landwirtschaftlichen Erzeugnissen hätten schließen lassen können. Aber nicht große Hofanlagen mit eingezäunten Wirtschaftsflächen, sondern zahlreiche Grubenhäuser und einige wenige zu ebener Erde errichtete Langbauten bestimmen das Bild beider Plätze (Meier 1994:Beilage 12; Fig. 4). Wie die Siedlung westlich von Kosel weist auch der Platz östlich des Dorfes ein wenig gegliedertes Siedlungsmuster auf. Jedoch lassen sich hier zumindest in einigen Fällen zusammengehörige Lang- und Grubenhäuser ausmachen. Es kommen mehrere Überlagerungen von Hausbefunden vor, die anzeigen, daß der Platz nicht in einem Zuge besiedelt worden ist.

Vom Fundgut her betrachtet zählen die Siedlungen von Kosel zu den fundreichsten ländlichen Plätzen Südskandinaviens in der Wikingerzeit. Aber nicht nur die Quantität der Funde, sondern auch die zum Teil außergewöhnliche Qualität zahlreicher metallener Objekte ist hervorzuheben. Ohne diese Fundstücke im einzelnen an dieser Stelle vorzustellen, sei betont, daß sich in ihnen Handelsaktivitäten widerspiegeln, die mit dem nahegelegenen Hedeby in Verbindung zu bringen sind. Bezüglich der Herkunft kann das Fundgut insbesondere dem südskandinavischen Raum, dem rheinischen Gebiet und Hedeby selbst zugeordnet werden. Unter der in großer Zahl geborgenen einheimischen Keramik finden sich Anteile slawisch geprägter Ware sowie einige Importe, die aus dem Rheinland stammen.

Die Datierung der Siedlungen läßt sich aus dem Fundgut recht exakt ableiten. Demnach ist die wikingerzeitliche Siedlung westlich von Kosel in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts gegründet worden und hat dort bis zum Ende des 10. Jahrhunderts Bestand gehabt. Etwa um die Jahrtausendwende sind die Siedlungsaktivitäten nach Norden, an die Niederung des Flusses, und nach Osten, in die unmittelbare Nachbarschaft des Kirchhügels, verlegt worden. Die räumliche Verlagerung ging mit einer vollständigen Veränderung der Hausformen einher. Grubenhäuser wurden nicht mehr gebaut, und der dreischiffige Typ der ebenerdig errichteten Häuser ist von einschiffigen Gebäuden abgelöst worden (Meier 1994:Beilage 13). Allerdings weist das Siedlungsmuster auch für das hohe Mittelalter keinen höheren Organisationsgrad auf, wie man ihn in einer landwirtschaftlich geprägten Siedlung hätte erwarten können. Diese Siedlung muß für den Abschnitt, in dem sie archäologisch untersucht werden konnte, bis in das frühe 12. Jahrhundert, vielleicht bis in die Mitte des 12. Jahrhunderts, datiert werden. Das zwischen Ausgrabungsfläche und Kirche liegende Areal war tiefgründig gestört und konnte somit keine weiteren Befunde liefern.

Östlich des Dorfes stellt sich die Situation anders dar. Hier können die Siedlungsaktivitäten chronologisch auf das 10. Jahrhundert eingegrenzt werden. Es war nicht möglich, Indizien für ältere Befunde beizubringen. Außerdem ist davon auszugehen, daß es keine kleinräumig verlagerte Fortführung der Siedlung nach dem Ende des 10. Jahrhunderts gegeben hat.

Das Gräberfeld

Die archäologische Untersuchung des zu der Siedlung gehörigen Bestattungsplatzes ist inzwischen abgeschlossen. Zwar ist die

Auswertung noch nicht beendet und ein Teil der Fundstücke befindet sich noch in der Konservierung, doch sollen die wichtigsten Ergebnisse zusammenfassend vorgestellt werden.

Die Gräber schlossen sich in einer Entfernung von nur 40 m östlich an die Siedlung an. Sie lagen nahe beieinander und verteilten sich auf einer kleinen, nach Norden steil abfallenden Moränenkuppe. Insgesamt umfaßt die Nekropole 40 nachweisbare Gräber. Abgesehen von einer Brandbestattung handelt es sich um Körpergräber. Die Beisetzungen waren größtenteils westöstlich oder annähernd westöstlich, jedoch nicht einheitlich ausgerichtet. Im südlichen Teil des Gräberfeldes fanden sich einzelne größere und aufwendigere Bestattungen, während im Norden einfache Erd- und Sarggräber angelegt worden sind. Sie bilden zum Teil kleine Gruppen. Einige Gräber liegen ein wenig abseits (Fig. 5).

Als wichtig für die Auswertung der Grabanlagen ist der Nachweis zu werten, daß ein Teil der Bestattungen ehemals überhügelt gewesen ist. Die obertägige Kennzeichnung der Gräber wurde im Zuge moderner landwirtschaftlicher Tätigkeit nivelliert, jedoch fanden sich zahlreiche sekundär verfüllte Kreisgräben, die meist in Form von mehreren Kreissegmenten angelegt waren. Stellenweise wurden amorphe Erdentnahmegruben gefunden. Gerade innerhalb der größten von regelmäßigen Kreisgräben umgebenen Areale im Norden des Gräberfeldes befanden sich keine Gräber. Es hat offenbar weitere, entweder im Hügel oder zu ebener Erde angelegte und überhügelte Bestattungen gegeben, wobei es sich durchaus auch um Brandbestattungen gehandelt haben könnte. Sicher ist, daß mehrere Gräber am Rande dieser Hügel bzw. ihrer Kreisgräben angelegt worden sind, wie es das Beispiel des größten Kreisgrabens im Norden des Gräberfeldes eindrucksvoll zeigt.

Die 40 untersuchten Gräber weisen unterschiedliche Bestattungsformen auf, wie wir sie auch von anderen Gräberfeldern etwa gleicher Zeitstellung her kennen (Fig. 5). Durch die Datierung der zugehörigen Siedlung ausschließlich in das 10. Jahrhundert ist mit Blick auf die chronologische Einordnung der Gräber ein recht enger Rahmen vorgegeben. Es kamen vier Kammergräber vor, die ein wenig abseits der übrigen Gräber in größeren Abständen zueinander im Süden der Nekropole lagen. Außerdem fanden sich 16 Bestattungen in hölzernen Särgen. Einfache Erdgräber kamen 19mal vor, während nur ein Brandgrab gefunden wurde. Die Grabgruben waren bei meist rechteckiger Form sehr unterschiedlich groß. Im Durchschnitt hat man die Kammergräber auf doppelt so tiefem Niveau angelegt wie die Sarg- und Erdgräber.

Überblicksmäßig läßt sich die Ausstattung der Gräber folgendermaßen zusammenfassen. Von der Quantität und der Zusammensetzung her betrachtet entspricht die Ausstattung mit Beigaben etwa dem, was im 10. Jahrhundert auf vergleichbaren ländlichen Nekropolen im südskandinavischen Raum festgestellt worden ist. 16 Gräber, also mehr als ein Drittel, waren ohne jede nachweisbare Beigabe. Weitere 13 Gräber enthielten jeweils nur eine Beigabe. Zwei Beigaben kamen in fünf Gräbern vor. Mehr als zwei Beigaben waren in lediglich sechs Gräbern zu verzeichnen. Allein 19mal fand sich als Standardausstattung ein Messer, das in zehn Gräbern mit mindestens einer weiteren Beigabe, zum Beispiel Wetzschiefer oder Gürtelschnalle, kombiniert war. Es handelt sich somit um Gegenstände des täglichen Gebrauchs, deren Fundlage eindeutig zeigt, daß sie jeweils mit dem Körper der Verstorbenen in das Grab gelangt sind und somit keine zusätzlichen, separat vom Leichnam niedergelegten Beigaben im streng genommenen Sinne darstellen. Dies gilt auch für Glasperlen, einen emaillierten Anhänger, eine ringförmige Bronzefibel, um nur die wichtigsten übrigen Grabfunde zu nennen. Als Beigaben außer der am Körper getragenen Ausstattung verbleiben

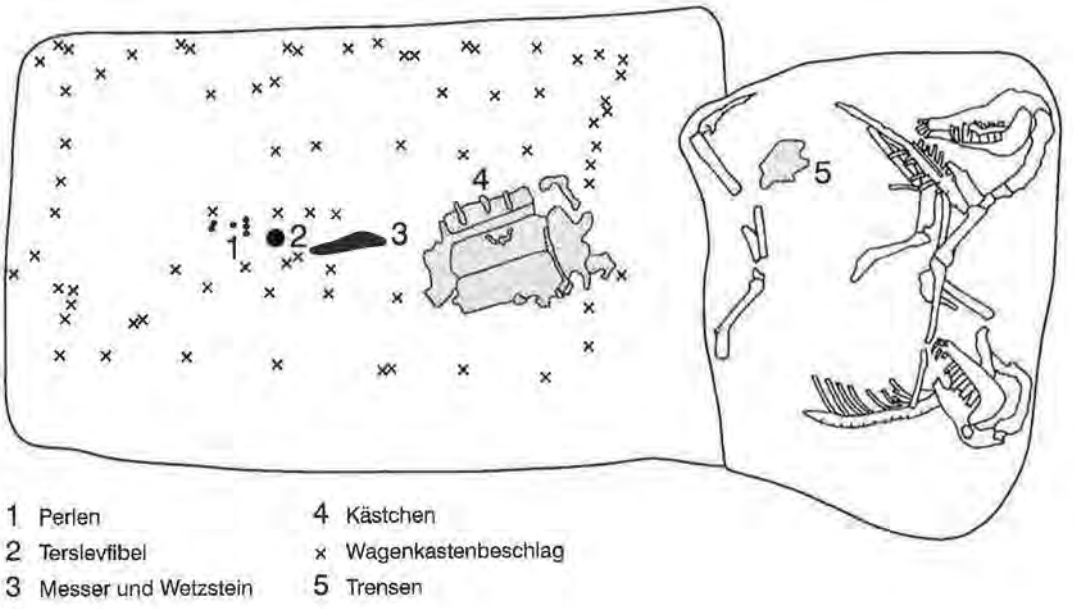

Fig. 6. Kosel (-Ost). Kammergrab mit Lage der Beigaben und der Pferdebestattung.

in den Sarg- und Erdgräbern somit lediglich zwei nachgewiesene Holz- und zwei Keramikgefäße.

Selbst eines der vier Kammergräber erwies sich als sehr schlicht ausgestattet, ein weiteres enthielt keine nachweisbaren Beigaben. Das mit 2,85 x 2,25 m größte Kammergrab und mit über 1 m tiefste Grab enthielt lediglich humose Verfärbungen eines Holzsarges, in dem sich nicht sicher belegbar eine Bestattung, jedoch ein Schlüssel und ein Messer als Beigaben fanden. In der Südwestecke hat ein fast völlig vergangenes größeres Objekt gestanden, das zahlreiche in Reihen angeordnete Niete aufwies, die sich nach der Konservierung wahrscheinlich als Zierbesatz eines Eimers herausstellen werden.

Nur ein Kammergrab hebt sich deutlich von allen anderen Bestattungen ab. Es handelt sich um eine 2,85 x 1,75 m große Holzkammer, deren Überreste in Form einer rechteckigen humosen Verfärbung zu erkennen waren. In der Mitte dieser Kammer wurde eine Frauenbestattung gefunden. Weder Knochen noch Zähne waren erhalten. Die sichere Geschlechtsbestimmung ergibt sich zweifelsfrei aus den Beigaben. Außer sechs Glasperlen im oberen Brustbereich fand sich eine silberne Terslevfibel im unteren Brustbereich. Auch trug die beigesetzte Frau ein Messer und einen Wetzschiefer am Körper. Auf den Unterschenkeln lag ein hölzernes, außen mit Blech beschlagenes Kistchen. Über den Inhalt der Kiste kann derzeit noch nichts gesagt werden. Unmittelbar an die östliche Schmalseite der Grabkammer schloß sich eine kleine separate Grabgrube an, in der zwei Pferde sowie zwei Trensen niedergelegt worden sind. Die Skelette waren weitgehend erhalten (Fig. 6).

Die Frau ist in einem Wagenkasten beigesetzt worden. Dieser Wagenkasten ließ sich insofern unschwer rekonstruieren, als über 80 Nägel, Niete und Eckbeschläge gefunden wurden, aus deren Lage sich ein ehemals

hölzerner Kasten mit gleichmäßig gerundeter Unterseite rekonstruieren läßt. Die Fundkonstellation wird durch einen Haltering komplettiert, der in der Mitte der Längsseiten lag. Bestattungen in Wagenkästen sind im Verlauf der letzten 20 Jahre mehrfach nachgewiesen worden, nachdem man sie bei älteren Ausgrabungen wahrscheinlich manchmal nicht als solche erkannt hat. Abgesehen von Unterschieden im Detail wird die Rekonstruktion des Wagenkastens von Kosel etwa denen des wikingerzeitlichen Gräberfeldes von Thumby-Bienebek nahekommen (Müller-Wille 1987:20 ff.; Lieske 1987).

Für die Datierung der Grabkombination bietet sich vor allem die Terslevfibel an. Dieser Preßblechschmuck mit symmetrischer Filigranauflage ist mehrfach ausführlich bearbeitet worden. Er kommt bekanntlich außer in Hortfunden häufig in Frauengräbern vor. Einer neuen Zusammenstellung durch R. Wiechmann (1996:53 f., Liste 19) zufolge sind Terslevfibeln nicht nur im altdänischen Raum und Birka, sondern in größerer Anzahl als bisher bekannt auf den Inseln Gotland und Öland vertreten. Durch die nochmalige Aufarbeitung der Chronologie dieses Fibel- und Anhängertyps ergeben sich für die Zeitstellung gegenüber früheren Bearbeitungen keine wesentlichen Veränderungen. Unter Berücksichtigung aller relevanten Fundvergesellschaftungen teilt sich entsprechend der Analyse durch Wiechmann eine Gruppe ab, die in das zweite Viertel des 10. Jahrhunderts und um 950 sowie eine weitere, die um 990 zu datieren ist (Wiechmann 1996:54).

Kammergräber

Wikingerzeitliche Bestattungen in hölzernen Kammern sind im südskandinavisch-altdänischen Raum häufig festgestellt worden. Entsprechend mehrerer neuerer Zusammenstellungen (Müller-Wille 1991:Fig. 1; Näsman 1991:Fig. 2; zuletzt Eisenschmidt 1994:96 f.) sind nunmehr nach den Ausgrabungsbefunden 92 Kammergräber von 37 Fundorten bekannt. Besonders zahlreich sind Kammergräber innerhalb von Bestattungsplätzen mit Sarg- und Erdgräbern im südlichen Verbreitungsgebiet vertreten, so zum Beispiel in Thumby-Bienebek mit zwölf Gräbern dieses Bestattungstyps (Müller-Wille 1987:23 ff.) und in Stengade II auf der Insel Langeland mit sieben Kammern (Skaarup 1976:56 ff.) sowie auf dem unvollständig untersuchten Süd-Gräberfeld von Hedeby mit mindestens sechs Kammern.

Ohne erkennbar in den Verband anderer Gräber eingebunden zu sein, gehören zu den Kammergräberfeldern von Hedeby und Süderbrarup mindestens zehn bzw. vier Kammern (Aner 1952a; 1952 b). Da aber auch diese beiden Gräberfelder nur zu einem Teil untersucht sind, läßt sich der Beleg reiner Kammergräberfelder auch hier nicht erbringen. Abgesehen von weit herausragenden Kammer-bestattungen wie Mammen oder Jelling in Jütland ist bei näherer Betrachtung anhand fast aller übrigen und weniger prunkvoll ausgestatteten Kammergräber, die ohne schlichtere Nachbarbestattungen gefunden wurden, der Befund der Alleinlage kaum haltbar. Das mancherorts angenommene singuläre Vorkommen von Grabkammern resultiert aus kleinräumigen, ausschnitthaften Ausgrabungen. Durch Befunde der jüngsten Zeit ist mehrfach die räumliche Trennung von anderen Bestattungsformen nachgewiesen worden, wie nicht zuletzt das Beispiel Kosel zeigt.

Wagenkästen

Gräber mit Wagenkastenbestattungen wurden bis an das Ende des 10. Jahrhunderts angelegt. Die Deutung dieser ungewöhnlichen Bestat-

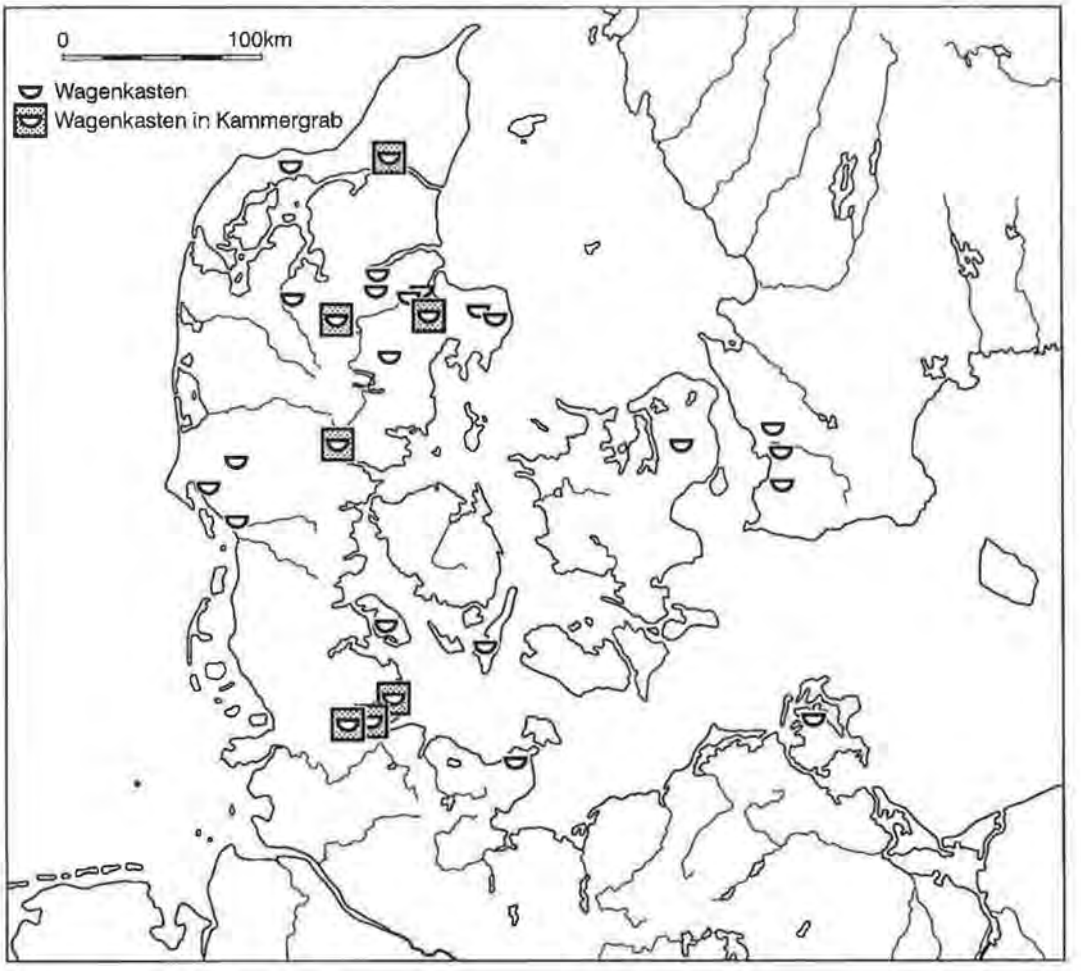

Fig. 7. Wagenkastenbestattungen in Kammergräbern der Wikingerzeit (nach Eisenschmidt 1994).

tungsart ist gerade in den letzten Jahren in der Fachliteratur ausführlich diskutiert worden. Wagenkästen kommen in wikingerzeitlichen Gräbern auf der gesamten cimbrischen Halbinsel mit Schwerpunkt im nördlichen Jütland vor. Die Verwendung hölzerner Wagenaufsätze als Särge in Kammergräbern ist dagegen bislang nicht besonders häufig durch entsprechende Befunde belegt. Allerdings sind mehrere unklare Befunde überliefert, die teils auf eine Kammer hindeuten, teils einen Wagenkasten vermuten lassen und aufgrund der unsicheren Befundlage in der Kartierung unberücksichtigt blieben (Fig. 7). Am häufigsten, nämlich fünfmal, fanden sich Wagenkästen in Kammergräbern in Thumby-Bienebek.

Beisetzungen in Wagenkästen waren sozial hochstehenden Frauen vorbehalten. Der als Sarg verwendete Aufsatz eines Wagens wird als Gefährt auf dem Weg in das Jenseits verstanden. Dem Stand der Forschung sei nur die Anmerkung hinzugefügt, daß sich in diesen aufwendigen Bestattungen offenbar eine abwehrende Reaktion der gesellschaftlichen

Oberschicht auf die Begegnung mit dem neuen und fremde Werte vermittelnden Glauben äußert. Es erscheint angebracht, betont heidnische Grabanlagen des 10. Jahrhunderts im südskandinavischen Raum mit einer Verunsicherung der sozialen Oberschicht in Verbindung zu bringen, die nicht zuletzt in der christlichen Bestattungsweise eine gesellschaftliche Nivellierung auf dem beigabenlosen Weg in das Jenseits fürchtete. Insofern stellt die Hervorhebung heidnischer Bestattungssitten einerseits eine Demonstration individueller gesellschaftlicher Stärke dar und andererseits zeigt sich darin ein beharrlicher Umgang mit Traditionen, wie er in Bestattungen, die vor der Begegnung und der Auseinandersetzung mit dem Christentum angelegt worden sind, nicht zum Tragen kam.

Die Frage, ob sich aus den Ausgrabungsbefunden eines kleinen Gräberfeldes wie diesem von Kosel irgendwelche Indizien für die Akzeptanz christlicher Glaubensvorstellungen oder zumindest für die formale Übernahme von Normen christlichen Bestattungswesens herauslesen lassen, muß verneint werden. Beigabenlosigkeit und einfachste Ausstattung eines Teils der Sarg- und Erdgräber drückt unter Berücksichtigung der hier vorliegenden Konstellation von verschiedenen Grabformen eher eine soziale Differenzierung aus. Da es nicht möglich ist, die mit einfachem persönlichem Gebrauchsgut ausgestatteten sowie die beigabenlosen Gräber genauer zu datieren, muß man das Argument gelten lassen, es könne sich bei den beigabenlosen Gräbern um sehr späte Bestattungen des 10. Jahrhunderts handeln. Die obertägige Kennzeichnung der Anlagen durch Überhügelungen und die wohl verwandtschaftliche und gesellschaftliche Bindungen widerspiegelnde Gruppenbildung von Grabanlagen sowie die eindeutige Orientierung eines Teils der schlichten Bestattungen an ehemals vorhandenen Hügeln kann dagegen nicht mit frühchristlichen Bestattungssitten in Einklang gebracht werden.

Als Vergleich zu diesem Gräberfeld des 10. Jahrhunderts von Kosel bietet sich im ländlichen Raum ganz besonders das bereits erwähnte Körpergräberfeld von Stengade II auf der dänischen Insel Langeland an. Die in der Mitte der 1970er Jahre veröffentlichten Befunde der Nekropole setzen sich aus 83 Gräbern zusammen, was im Vergleich zu Kosel etwa der doppelten Anzahl entspricht, wobei die Verteilung auf sieben Kammer-, 43 Sarg- und 33 Erdgräber den jeweiligen Anteilen in Kosel vergleichbar ist. Der Plan des Gräberfeldes von Stengade II zeigt, daß die Kammergräber ähnlich schlicht wie die beigabenführenden Erd- und Sarggräber ausgestattet waren (Müller-Wille 1987, Fig. 19). Dreiviertel der Sarggräber und ein knappes Drittel der Erdgräber enthielten Beigaben. Während sich insgesamt betrachtet, was die Ausstattung mit Beigaben anbelangt, deutliche Parallelen zu Kosel-Ost zeigen, fällt auf, daß außer der mehrfachen Beigabe von Münzen in drei Männergräbern Waffen gefunden wurden - eine Beigabengruppe, die in Kosel völlig fehlt und übrigens auch in dem umfangreichen Fundgut der benachbarten Siedlung nicht vertreten ist. Ansonsten bilden auch in Stengade Messer und Wetzsteine die Standardausstattung. Ermutigt durch die räumliche Aufteilung in kleine Gruppen von Gräbern und durch die zu einem großen Teil gelungene Alters- und Geschlechtsbestimmung wagte der Bearbeiter eine Gliederung in mehrere Familiengrabstätten, die er in Form eines interpretierten Planes veröffentlicht hat (Skaarup 1976:179 ff., Fig. 130).

Bei allen Unsicherheiten bezüglich der korrekten Interpretation erscheint eine ähnliche Gliederung für das kleine Gräberfeld von Kosel denkbar; hier könnten anthropologische Untersuchungen hilfreich sein. Vorerst darf von wahrscheinlich vier Gruppen von Familiengräbern ausgegangen werden. Ob es sich bei den abseits liegenden Kammergräbern um Gründergräber handelt, sei dahingestellt. Die

naheliegende Gliederung des Gräberfeldes in nur wenige, wohl verwandtschaftliche Beziehungen widerspiegelnde Grabgruppen hat natürlich auch Folgen für die abschließende Interpretation der zugehörigen Siedlung. Angesichts der Größe der Siedlung konnte vor der Ausgrabung des Gräberfeldes durchaus auch mit einer höheren Zahl von Bestattungen gerechnet werden.

Unterschiede zu christlichen Bestattungen

Chronologisch betrachtet ist dieses Gräberfeld noch eindeutig vor der Einführung frühchristlicher Kirchfriedhöfe anzusetzen. Selbst wenn man berücksichtigt, daß den meisten der Gräber keine genauere Datierungsgrundlage zu entnehmen ist und sie nur allgemein dem 10. Jahrhundert zugeordnet werden können, ergeben sich im Vergleich zu frühchristlichen Bestattungsplätzen des 11. Jahrhunderts schon bei der Betrachtung der äußeren Anlage ganz entscheidende Unterschiede. Die Differenzierung nach heidnischer und christlicher Bestattungsweise anhand archäologischer Befunde ist am Beispiel einzelner schlicht ausgestatteter Gräber in aller Regel nicht möglich. Allerdings sind doch einige Merkmale anzuführen, die es erlauben, auch kleinere Gräberfelder insgesamt unter dem genannten Aspekt anzusprechen. Die bloße, ungefähre West-Ost-Ausrichtung von beigabenlosen Körperbestattungen allein reicht als Kriterium zur Identifzierung christlicher Gräber nicht aus. Abgesehen von dem Verzicht auf obertägige Kennzeichnung ist vor allem die strenge West-Ost-Ausrichtung und die Auflösung von Grabgruppen innerhalb eines Friedhofes zugunsten einer dichten, gleichförmigen Anlage von Gräbern für christlich geprägte Bestattungsstätten hervorzuheben.

A.-S. Gräslund (1985:296 ff.) hat sich mit dieser Frage eingehend auseinandergesetzt und die wichtigsten Indizien zur Differenzierung (noch) heidnischer und (schon) christlicher Gräber zusammengestellt. Ein unter anderem von ihr angesprochenes Problem, das oftmals bei der Auswertung von Gräberfeldern unberücksichtigt bleibt, stellt die abgestufte Bewertung von Beigaben dar. Sie unterscheidet zwischen echten Beigaben wie zum Beispiel Waffen, Gefäßen, Kisten und Werkzeug einerseits sowie Schmuck, Kleidungsstücken und anderen am Körper getragenen Gegenständen andererseits, also solchen Objekten, die mit dem Leichnam zusammen in das Grab gelangten. Unter diesem Aspekt betrachtet, muß das Gräberfeld von Kosel größtenteils als beigabenlos bezeichnet werden.

Ohnehin ist der Wechsel zu christlichen Bestattungsformen auch mit einer räumlichen Abwendung von heidnischen Bestattungsplätzen und der Gründung von Kirchen einhergegangen. Die Entdeckung und Untersuchung zusammengehöriger Siedlungen und Gräberfelder stellt nach wie vor die Ausnahme dar. Ländliche Siedlungen des frühen Mittelalters wurden in den vergangenen 20 Jahren in großer Zahl entdeckt. Nach und nach kamen auch Wohnplätze des hohen Mittelalters hinzu. Aber nur in wenigen Fällen konnte an demselben Platz die Siedlungsentwicklung und der Glaubenswechsel anhand der Bestattungsweise im Detail über das 10. Jahrhundert hinaus verfolgt werden. Während wir in Kosel zwar Gräber des 10. Jahrhunderts haben fassen können, es uns aber nicht möglich war, die Gräber des jüngeren Siedlungsteiles (11. und 12. Jahrhundert) im Westen des Dorfes zu untersuchen, gibt es andere Plätze mit ähnlichen Siedlungen, bei denen die älteren Gräber nicht gefunden wurden, es jedoch gelang, frühe Kirchfriedhöfe zu lokalisieren. Besonders sei auf die beiden Siedlungen von Löddeköpinge im westlichen Schonen hingewiesen. Hier zeichnete sich eine durchaus mit Kosel vergleichbare Situation mit zwei teilweise

gleichzeitigen Siedlungen des 9. und des 9.–11. Jahrhunderts ab, die in einer Distanz von etwa 1 km Entfernung zueinander lagen. Auch hier spielte die Nähe zu einem Wasserweg eine wichtige Rolle, um am Warenaustausch teilhaben zu können, wie es die Zusammensetzung des Fundgutes ausweist.

Löddeköpinge stellt darüber hinaus ein ausgezeichnetes Beispiel für einen frühchristlichen Kirchfriedhof dar. Die 1200 ausgegrabenen Gräber eines etwa doppelt so viele Bestattungen umfassenden, weitgehend beigabenlosen Gräberfeldes seien besonders wegen der auf einem Steinfundament errichteten Holzkirche des 11. Jahrhunderts angeführt (Cinthio 1980:117 ff.). Im Westgiebel wurden zwei als Stiftergräber interpretierte Bestattungen in Steinkisten gefunden (Cinthio 1980:121 f.). Die Masse der Beisetzungen ist in rechteckigen Holzsärgen vorgenommen worden, wobei die Schädel immer im Westen der gleichmäßig westöstlich ausgerichteten Gräber gefunden wurden. Es gab von ganz wenigen Ausnahmen abgesehen keine Beigaben und auch keine am Körper getragene Ausstattung. Die gestreckte Rückenlage mit seitlich angelegten Armen wurde als der überwiegend vorkommende Totengestus festgestellt. Auch andere Armhaltungen, wie etwa gekreuzte Arme über dem Becken, kommen vor. Die Gräber lagen innerhalb eines von Gräben umgebenen Areals.

Außer der Errichtung früher Holzkirchen stellt das wesentliche Merkmal bei der Anlage von Kirchfriedhöfen im Unterschied zu heidnischen Bestattungsplätzen die äußere Abgrenzung des Friedhofes dar. Dies wurde mit Hilfe der Anlage von Gräben erreicht, die, soweit nachweisbar, bereits vor der Anlage der Gräber das Friedhofsareal umgaben, wie dies auch in Löddeköpinge der Fall war. In Dänemark ist es bereits mehrfach gelungen, solche Friedhofsbegrenzungen nachzuweisen. Als besonders anschauliches Beispiel sei auf den Ausgrabungsplan von Tirup bei Horsens in Jütland verwiesen, wo man Pfostenstandspuren eines einschiffigen Rechteckbaus fand, die als Beleg für eine Holzkirche gewertet werden, und wo das Fundament einer Steinkirche im Zentrum der Anlage lag (Engberg & Kieffer-Olsen 1992:Fig. 2).

Beziehen wir die hier in aller Kürze umrissenen Beispiele für den archäologisch nachweisbaren Übergang von heidnischer zu christlicher Bestattung im südlichen Skandinavien auf die ergrabenen Siedlungs- und Grabbefunde von Kosel, so ergibt sich zusammenfassend folgendes Bild: In der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts und zu Beginn des 10. Jahrhunderts werden westlich und östlich des heutigen Dorfes Siedlungen neu gegründet. Vor allem können Handelsaktivitäten nachgewiesen werden, die in engem Zusammenhang mit dem wirtschaftlichen Erfolg des nahegelegenen Hedeby gesehen werden müssen.

Während gegen Ende des 10. Jahrhunderts die Siedlung des westlichen Platzes nach Norden in die unmittelbare Nähe des späteren Kirchhügels verlegt wird und dort bis zum frühen 12. Jahrhundert nachgewiesen werden kann, wird die östliche Siedlung gegen Ende des 10. Jahrhunderts aufgegeben. Unmittelbar neben der östlichen Siedlung befand sich der Bestattungsplatz, auf dem für diesen geographischen Raum typische Gräber der Wikingerzeit angelegt wurden, die noch keine christlichen Elemente erkennen lassen, jedoch zum Teil Auswirkungen der Mission in Form betont heidnischer Bestattungssitten aufweisen. Die zur westlichen Siedlung gehörigen Gräber wurden nicht gefunden. Es liegt nahe, zumindest die nach der Jahrtausendwende angelegten Bestattungen auf dem direkt benachbarten Kirchhügel zu vermuten. Der heute existierende romanische Feldsteinbau stammt aus dem ausgehenden 12. Jahrhundert. Es ist durchaus wahrscheinlich, daß es zuvor einen hölzernen Bau an gleicher Stelle gegeben hat.

Das ländliche Umland von Hedeby

Umfangreiche Untersuchungen offener wikingerzeitlicher Siedlungsplätze im Umland von Hedeby wurden erst von der Mitte der 1970er Jahre an durchgeführt. Seither sind drei Plätze vollständig ausgegraben worden: Schuby (Kühn 1986), Kosel-West (Meier 1994) und Kosel-Ost (Fig. 1). Während die Belegung der Siedlung von Kosel-Ost gegen Ende des 10. Jahrhunderts abbricht, werden die beiden anderen Plätze auch nach dem Niedergang Hedebys im hohen Mittelalter weiter genutzt. Beide Siedlungen von Kosel weisen eine auch andernorts für die Wikingerzeit als typisch erkannte Lage auf. Sie waren mit dem Hauptverkehrsweg zu Wasser von und nach Hedeby mit einem schiffbaren Flüßchen verbunden. Bei der Wahl des Siedlungsplatzes von Schuby, 6 km östlich von Hedeby gelegen, spielte ein anderer Beweggrund eine Rolle, der ebenfalls auf dem Bezug zu einem Verkehrsweg beruhte. Die Siedlung wurde in unmittelbarer Nähe zum Verlauf des in nordsüdlicher Richtung die cimbrische Halbinsel durchquerenden Heerweges gegründet. Zum westlichen Ende der inneren Schlei beträgt die Entfernung zu Lande nur 4 km. Ob die Siedlung außerdem als Knotenpunkt einer Ostwestverbindung diente, muß vorerst offen bleiben. Die Landverbindung zu Hedebys Nordseehafen Hollingstedt dürfte sich weiter südlich befunden haben. Dennoch ist die geographische Lage der Siedlung von Schuby in der Mitte zwischen Nord- und Ostsee aus dem Fundgut ersichtlich. Im Gegensatz zu Kosel, wo in beiden Siedlungen südskandinavisches Fundgut überwiegt, zeigt sich in Schuby, insbesondere im keramischen Material, ein enger Bezug zur Nordseeküste.

Andere offene Siedlungen des näheren Umlandes von Hedeby wurden erst während ihrer Zerstörung durch Kiesabbau entdeckt. Zu diesen zählen die nur fragmentarisch untersuchten Niederlassungen von Weseby und Gammelby (Fig. 1; Willroth 1987). Zusammen mit den Siedlungen von Kosel bilden die Plätze eine Reihe, die am landseitigen Zugang zur Halbinsel Schwansen und nördlich des östlichen Danewerkes (Ostwall) in gleichen Abständen zueinander lagen. Allerdings kann den Siedlungen kaum eine fortifikatorische Funktion zugeschrieben werden. In diesem Falle wären wohl eher ebenerdige Häuser, die mehr Platz geboten hätten, als dominierende Hausform zu erwarten gewesen, wobei außerdem das Siedlungsgefüge auf eine strengere Organisation der Bebauung hätte schließen lassen.

Ebenfalls ist die Siedlung von Brekendorf in das erweiterte Umland von Hedeby einzubeziehen (Fig. 1; Meier 1994:316, Taf. 41). Hier wurden drei Grubenhäuser einer Siedlung teilweise untersucht, die wiederum durch Kiesabbau vollständig zerstört worden ist. Das Fundmaterial der südlich des Danewerkes gelegenen Siedlung fügt sich in das größtenteils einheimisch geprägte Fundgut der übrigen Siedlungen des Umlandes von Hedeby ein.

Bedingt durch ihre ungewöhnliche Lage stellt die Siedlung von Winning zweifellos eine Ausnahme dar (Meier 1998). Der Platz wurde am Nordufer der Kleinen Breite der Schlei, westlich der Mündung eines Flusses (Füsinger Au) entdeckt (Fig. 1). Die Siedlungsspuren fanden sich auf einer Anhöhe, die die am weitesten nach Osten reichende Stelle darstellt, zu der von Hedeby aus Sichtkontakt möglich war. Von der hochgelegenen Siedlung bei Winning läßt sich die Große Breite der Schlei überblicken. Herannahende Wasserfahrzeuge konnten somit frühzeitig erfaßt werden. Die Anlage des Siedlungsplatzes dürfte daher in erster Linie auf einen strategischen Hintergrund zurückzuführen sein. Außerdem hat Winning möglicherweise als Anlege- und Umschlagplatz für Waren gedient, die für das nördliche Hinterland, die Landschaft Angeln, bestimmt waren. Zumindest aus der strategischen Bedeutung der Siedlung geht hervor,

daß Schutz und Kontrolle des Platzes von Hedeby direkt ausgegangen sein müssen. – Ansonsten ergaben die im Rahmen einer ausschnitthaften Grabung gewonnenen Ergebnisse keine nennenswerten Unterschiede zu den übrigen aufgeführten Siedlungen.

Leider nur durch ein paar Gruben und einige Oberflächenfunde wurde ein weiterer wikingerzeitlicher Platz in Ufernähe der Schlei bekannt. Die vermutete Siedlung liegt sicher nicht zufällig nahe der besonders engen Passage bei Brodersby (Fig. 1; Willroth 1992:457). Wenn auch über diesen Platz selbst kaum etwas gesagt werden kann, so muß ihm wegen seiner Lage, die mit der von Winning vergleichbar ist, strategische Bedeutung beigemessen werden.

Mit Ausnahme der Siedlung von Winning, die eine Sonderstellung einnimmt, ist für die genannten Plätze im näheren Umland von Hedeby - soweit sie untersucht sind - aufgrund ihrer Anbindung an Verkehrswege und aufgrund der Zusammensetzung des Fundgutes von einer intensiven Beteiligung am Warenaustausch auszugehen. Letztlich dürfte die Aussicht auf Teilhabe am wirtschaftlichen Erfolg des nahegelegenen Handelsplatzes somit auch die Ursache für die Gründungen der Siedlungen gewesen sein.

Die Beziehung zu Hedeby war, wie es die Zusammensetzung des Fundgutes ausweist, tatsächlich vom Warenaustausch geprägt. Zahlreiche Funde lassen erkennen, daß sie entweder aus Hedeby selbst stammen oder aber über den Handelsplatz in das Umland gelangt sind. Weil bislang in keiner der Umlandsiedlungen landwirtschaftliche Strukturen, d.h. Hofanlagen, freigelegt wurden, sondern jeweils Ansammlungen von Grubenhäusern das Bild bestimmten, dürfte die Produktion von Nahrungsmitteln über den Eigenbedarf hinaus kaum von Bedeutung gewesen sein. Mit Blick auf den aktiv betriebenen Warenaustausch könnte das eigene Angebot beispielsweise in der Herstellung von Kleidungsstücken bestanden haben. Die große Zahl an Spinnwirteln und Webgewichten in den Häusern sowie der Nachweis intensiven Anbaus von Lein/Flachs läßt dies zumindest vermuten.

Bislang deutet alles darauf hin, daß die Siedlungstätigkeit im ländlichen Umland von Hedeby im Laufe des 9. oder sogar erst zu Beginn des 10. Jahrhunderts einsetzte. Für frühere Datierungen von Befunden oder Funden fehlt es auf diesen Plätzen an greifbaren Anhaltspunkten. Während Siedlungen der römischen Kaiserzeit und der Wikingerzeit wiederholt am gleichen Platz oder nahe beieinander lokalisiert werden konnten, fanden sich bislang keinerlei konkrete Hinweise auf Kontinuität. Dies dürfte u.a. auf die besondere Situation des näheren Umlandes von Hedeby zurückzuführen sein, wo die bisher bekannten Siedlungen der Wikingerzeit aus genannten Gründen als Neuansiedlungen zu betrachten sind.

Literaturverzeichnis

Aner, E. 1952a. Das Kammergräberfeld von Haithabu. *Offa* 10.

– 1952b. Die wikingerzeitlichen Kammergräber am Thorsberger Moor. *Offa* 11.

Cinthio, H. 1980. The Löddeköpinge Investigation III. The early medieval cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1979–1980. New Series Vol. 3.

Dörfler, W. 1990. Neue Untersuchungen zur Frage der Siedlungskontinuität im 6., 7. und 8. Jahrhundert in Angeln und Schwansen. *Beretning fra niende tværfaglige vikingesymposium Kiels Universitet 1990*. Kiel.

– 1992. Siedlungs- und Vegetationsgeschichtliche Untersuchungen in der Gemarkung von Kosel. Müller-Wille, M. & Hoffmann, D. (Red.), *Der Vergangenheit auf der Spur. Archäologische Siedlungsforschung in Schleswig-Holstein*. Neumünster.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 25.

Engberg, N. & Kieffer-Olsen, J. 1992. Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. *Nationalmuseets Arbejdsmark.*

Gräslund, A.-S. 1985. Den tidiga missionen i arkeologisk belysning - problem och synpunkter. *Tor* 20.

Kühn, H. J. 1986. Eine Siedlung des frühen und des hohen Mittelalters bei Schuby (Kreis Schlewig-Flensburg). *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 67.

Lieske, W. 1987. Rekonstruktion der Wagenkästen aus den Kammergräbern 51 und 54 A des Gräberfeldes von Thumby-Bienebek. Müller-Wille, M. 1987. *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde).* Teil 2. Offa-Bücher 62.

Meier, D. 1986. Ausgrabungen eisenzeitlicher und frühmittelalterlicher Siedlungen in Kosel, Schwansen (Kreis Rendsburg-Eckernförde). *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 67.

– 1994. *Die wikingerzeitliche Siedlung von Kosel (Kosel-West), Kreis Rendsburg-Eckernförde.* Offa-Bücher 76.

– 1998. Winning – Eine wikingerzeitliche Siedlung am Ufer der inneren Schlei. Wesse, A. (Red.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter.* Neumünster.

Müller-Wille, M. 1987. *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde).* Teil 2. Offa-Bücher 62.

– 1991. Wikingerzeitliche Kammergräber. Iversen, M., Näsman, U. & Vellev, J. (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter Vol. XXVIII.

– 1994/95. Archäologische Untersuchungen ländlicher Siedlungen der Wikingerzeit im Umland des frühstädtischen Handelsplatzes Hedeby/Haithabu. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 26/27.

Näsman, U. 1991. Grav og økse. Mammen og den danske vikingetids våbengrave. Iversen, M., Näsman, U. & Vellev, J. (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter Vol. XXVIII.

Skaarup, J. 1976. *Stengade II. En langelandsk gravplads med grave fra romersk jernalder og vikingetid.* Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing.

Wiechmann, R. 1996. *Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein. Vom "Ringbrecher" zur Münzwirtschaft.* Offa-Bücher 77.

Willroth, K.-H. 1987. Eine frühmittelalterliche Siedlung bei Gammelby, Kreis Rendsburg-Eckernförde. *Die Heimat* 94.

– 1992. *Untersuchungen zur Besiedlungsgeschichte der Landschaften Angeln und Schwansen von der älteren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter. Eine Studie zur Chronologie, Chorologie und Siedlungskunde.* Offa-Bücher 72.

Centrala Platser – Centrala Frågor, s. 281–296.

Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till en syntes?

Mats Widgren

The peasants of the human geographers and the gold of the archaeologists
Is there a way to a synthesis?

The papers presented to the symposium made it clear that Scandinavian Iron Age archaeologists have to a great extent returned to their classical hunting grounds: imports and precious metals. Swedish human geographers, on the other hand, have developed methods of analysing agrarian organization in the Iron Age, but have rarely managed to look beyond the stone wall and the neighbouring farm. This situation was commented upon by a reviewer of the author's thesis: "Somehow an integration of the archaeology of the chiefs and the human geography of the peasants must be attempted." On the basis of a recent debate in Norway on the social organization of Iron Age agriculture, as well as recent archaeological results in Sweden, an attempt is made to re-examine the results of the author's thesis from 1983. The changes in agrarian organization and territorial structure during the 6th to 7th centuries AD in Östergötland, Sweden are reinterpreted as representing fundamental changes in land rights and the dissolution of local estates.

Mats Widgren, Kulturgeografiska institutionen, 106 91 STOCKHOLM.

Under de senaste decenniet har järnåldersarkeologin i allt högre utsträckning kommit att intressera sig för fyndrika boplatser som antas befinna sig någonstans högre upp i en samhällshierarki. Sett utifrån kan det verka som om arkeologerna efter att under 1980-talet intresserat sig för "de vanliga boplatserna", den fossila åkermarken och de ekologiska aspekterna kring lantbrukets produktion har återvänt till fadershuset och tagit upp det som har varit den nordiska järnåldersarkeologins klassiska jaktmarker: importföremål och ädla metaller. Men det har skett med nya teoretiska modeller och delvis med marxistisk influens när det gäller studier kring sambandet mellan makt, politik och ideologi. Ännu tycks det dock vara långt till en syntes mellan den nygamla prakt-och-makt-arkeologin och den halvgamla ekologiska jordbruksarkeologin.

Min egen avhandling tog sin utgångspunkt i "den ekologiska jordbruksarkeologins" förklaringsramar, men jag tvingades mot slutet av arbetet att konstatera att den förklaringsmodellen inte räckte (Widgren 1983:124). De avgörande skillnaderna mellan äldre och yngre järnålder i mitt material handlade inte om olika odlingssystem utan om olika sätt att på marken uttrycka rättighetssystem. Jag kunde konstatera att den äldre järnålderns samverkande ensamgårdar splittrades upp på de senare konstaterbara by- och gårdsterritorierna. Detta skedde någon gång under första årtusendets mitt. Men jag kunde bara antyda de förändringar som skett i den sociala organisationen, eftersom mitt empiriska material i första hand var insamlat för att lösa andra problem. Denna svaghet i avhandlingen uppmärksammades av en recensent:

"In particular, it would have been useful for him to explore the relationship between the shifts at the

farmsted or hamlet level and higher level changes affecting Iron Age society in southern Scandinavia. His hints that there were overarching social institutions into which the farms were integrated and by which they were somehow controlled and his suggestions that the former also changed in the late Iron Age are intriguing. But we are left wondering what the implications of these suggestions might be. *Somehow an integration of the archaeology of the chiefs and the human geography of the peasants must be attempted!*" (Straus 1986; min kursivering).

Syftet med detta inlägg är att anta Straus utmaning och försöka staka ut de första stegen till att se stensträngsbygden och dess förändring i ett socialt sammanhang. Nya impulser till en förståelse av järnålderns sociala organisation har sedan dess kommit dels från de på detta symposium aktuella utgrävningarna av fyndrika boplatser, dels i en aktuell norsk debatt om landboväsendets ursprung. Efter en översikt över den aktuella forskningen kring jordbruksproduktionens sociala organisation under nordisk järnålder kommer jag så småningom tillbaka till min utgångspunkt: stensträngssystemen i Östergötland.

Hur byggdes överskott upp under järnåldern?

Utifrån de utgrävda fyndrika boplatser som står i centrum för detta symposium är det naturligt att ställa frågan: Hur byggdes Uppåkra- och Slöinge-hövdingarnas överskott upp? Vad var den ekonomiska basen för dessa hövdingars deltagande i ett internationellt prestigevaruutbyte?

I olika sammanhang har man diskuterat vilka lokalt producerade varor som kan ha utgjort den nordiska delen i detta varuutbyte: skinn, pälsar, hudar, ull och under loppet av järnålder i ökad utsträckning järn (Hedeager 1987; Hyenstrand 1982:189 ff.; Herschend 1980). Av dessa produkter är det framförallt i fråga om skinn och ull som man kan se en koppling till den grundläggande jordbruksproduktionen. Många av de andra varorna är mer av karaktären utmarksprodukter. Men det är under alla omständigheter klart att även denna handel/hantering har förutsatt ett överskott inom jordbruksproduktionen. För att en viss del av befolkningen ska kunna ägna sig åt handel och hantverk har det krävt en överskottsproduktion av spannmål och andra jordbruksprodukter.

En jämförelse kan göras med uppbyggnaden av de stora agropastorala systemen i Botswana. Området har utomordentligt dåliga förutsättningar för överskottsproduktion av jordbruksvaror. Under 1800-talets omfattande handel med utmarksprodukter, byggdes under ledning kung Khama III upp ett omfattande och expansivt kungadöme. Genom ett geografiskt utspritt resursutnyttjande lyckades man bygga upp ett överskott av spannmål, boskapsprodukter och arbetskraft, som kunde säljas och förhandlas bort till de européer som bedrev den omfattande handeln med elfenben, strutsfjädrar osv (Dahlberg *et al.* 1995; Gulbrandsen 1993).

Det är också troligt att det är i det ljuset vi ska se de många områden med fossil åkermark som vi har södra och mellersta Sverige från järnålderns mitt. Under 1970- talet tolkades denna intensifiering som en effekt av befolkningspress. Med den ändrade bild som vi idag har av det ekonomiska uppsvinget, det ökade överskottet manifesterat i fyndrika boplatser, i import av lyxföremål, glas, tyg o.s.v. från de romerska och provinsialromerska områden är det lika naturligt att se det som betingat av det ökade behovet att producera ett överskott (Hedeager 1987). Den idén finner också ett visst stöd i utbredningen av järnålderns fossila odlingslandskap (Widgren 1997:52 ff., 62). Olausson har konkretiserat detta samband mellan politisk makt och jordbruksintensifiering i en karta över den politiska geografin i Mälardalen under sen

romersk järnålder och folkvandringstid (Olausson 1997:165).

Vilka var då de sociala former som detta överskott kanaliserades genom och vad kan spåren av bebyggelse och landskap säga om detta? I en viss mening framträder järnålderssamhället som paradoxalt när det gäller rikedomens fördelning. Det visar upp två olika sidor. Å ena sidan har vi en grundläggande likhet mellan fria bönder som bl.a. tar sig uttryck i likstora gårdsenheter, ett – i alla fall i stora bygder – jämlikt gravskick och likartade husstorlekar.

Å andra sidan finns i detta samhälle alltså grundläggande drag som pekar på stora skillnader i rikedom och makt. Det har funnits ett ledande skikt vars kultur ibland hade mer gemensamma drag över alla regionala gränser än med den region de bodde i (Ramqvist 1987:118). Dessa överskottets manifestationer förutsätter utvecklade former för överföringar från dem som producerade till en grupp som levde på andras arbete. Livsmedel och textilier måste på ett flertal gårdar ha producerats över den nivå som krävts för den egna familjens reproduktion. Importföremålen förutsätter vidare att ett reellt utbyte av varor skett mellan de nordiska regionerna och kontinenten, vare sig detta skett i en metallekonomi (Herschend 1991) eller i form av en mera administrerad handel eller gåvobytessystem. Flera brukningsenheter måste alltså ha producerat överskott antingen av livsmedel för konsumtion av en lokal överklass, deras hantverkare och handelsmän, och/eller producerat ett överskott av varor som kunnat omsättas på en internationell "marknad": ull, hudar, utmarksprodukter.

Den existerande forskningen inom historia, arkeologi och kulturgeografi ger inget svar på hur detta överskott har kunnat byggas upp.

Den *arkeologiska* forskningen har på senare tid kommit att koncentrera uppmärksamheten mot överbyggnaden – mot lyxkonsumtion och maktens kulturella uttryck. I mindre utsträckning har man lyckats klarlägga dessa centralplatsers roll i det ekonomiska systemet och vilka relationer som de haft med de vanliga boplatserna.

I den *kulturgeografiska* forskningen har odlingstekniken i vid bemärkelse stått i centrum. Det har gett oss möjlighet att diskutera produktionens utveckling och dess nivå. Den sociala analysen har oftast inskränkt sig till bebyggelseenheternas rumsliga organisation och inordnande i byar och hägnadslag (Carlsson 1979; Widgren 1983).

Från en *agrarhistorisk* utgångspunkt har Janken Myrdal analyserat sambandet mellan å ena sidan förändringar i arealproduktivitet och arbetsproduktivitet och det potentiella överskottets storlek och samband med ökad samhällelig arbetsdelning. Hans arbeten är visserligen en öppning mot en analys av produktionens sociala organisation, men analysen av produktionsförhållandena har inte varit explicit (Myrdal 1988, 1997).

Den *historiematerialistiskt* orienterade historieforskningen, som ägnat produktionsförhållandena stor uppmärksamhet, har inte i någon större utsträckning fördjupat sig i järnåldern, som istället setts som en kontrast och ett avstamp för den feodala omvandlingen. Man har där gärna sett medeltidens början, statsbildningen, utvecklandet av landboväsendet och skattläggningen som ett samlat paket som infört en typ av exploatering av producenter som inte tidigare existerat (Lindkvist 1979, 1989).

Lindkvist och Ågren definierar feodalismen som

> "ett system där de direkta producenterna – nästan enbart bönder – tvingas avstå en del av sin produkt för att försörja en grupp som frigörs för andra uppgifter i samhället" (Lindkvist & Ågren 1985:1)

De institutioner som kungamakt och kyrka bygger upp under tidig medeltid ses i en sådan förklaringssyn som avgörande för landboväsendet som i sin tur är grunden för den feodala exploateringen. Innan dess har – enligt en

sådan syn – exploatering av trälar varit den viktigaste källan till ett överskott:

"Under en tid då klassamhällets institutioner och föreställningar ännu inte vuxit fram, var ägandet av själva arbetskraften förmodligen det viktigaste sättet på vilket överskottet från de direkta producenterna kunde tillägnas" (Lindkvist & Ågren 1985: 39).

Enligt en sådan syn skulle exploateringen av andras arbetskraft under järnåldern huvudsakligen hållits inom hushållets ram. Så länge inte stat och kyrka institutionellt kunde bygga upp en ram kring exploatering av självständiga bondehushåll begränsades stratifieringen i samhället till skillnader mellan stora och små gårdar med olika hushållsstorlek.

Träldom och landbodrift – kring en aktuell norsk debatt

Föreställningen om en ursprunglig bondefrihet har särskilt i norsk historieskrivning spelat en väsentlig roll. Redan tidigare har den satts under debatt från arkeologiskt håll (Christophersen 1982), men det är först under de senaste åren som debatten på allvar kommit igång i historiekretsar. Utgångspunkten har varit en historisk avhandling om träldomen (Iversen 1994) och en arkeologisk avhandling kring samband mellan bebyggelseförhållanden och social organisation på Romerike (Skre 1996). Tore Iversen har också startat en debatt i tidskriften Heimen kring landboväsendets ursprung (Iversen 1995; Dørum 1995; Lunden 1995; Iversen 1996). Därmed har väsentliga frågor kring järnålderns produktionsförhållanden omformulerats. Vad gäller järnålderns sociala struktur har det empiriska materialet som kommit fram i dessa undersökningar ännu inte varit övertygande, men de bägge avhandlingarna har på ett grundläggande sätt skakat om i en del äldre uppfattningar. På det sättet tvingar de fram nya frågeställningar och nya synsätt, som sätter frågetecken kring den äldre uppfattningen. Det kan vara lämpligt att ta de norska resultaten som en utgångspunkt för ett försök att närma sig den angivna frågeställningen på svensk grund.

Förekomsten av ofri arbetskraft under vikingatid och tidig medeltid har egentligen aldrig ifrågasatts inom arkeologisk och historisk forskning, men likafullt inte på allvar integrerats i analyserna av järnålderns sociala struktur. När vi ska ta ställning till om Lindkvist och Ågren har rätt i att träldom kunnat vara den huvudsakliga formen för tillägnelse av ett överskott under första årtusendet e.Kr. är det tre förhållanden vi måste ta ställning till:

1. Det första rör träldomens omfattning. Hur många har trälarna varit i de nordiska samhällena?
2. Den andra frågan rör träldomens sociala och ekonomiska roll.
3. Den tredje frågan rör träldomens ålder. Fanns det trälar under äldre järnålder

Träldomens omfattning

En aktuell uppskattning av andelen trälar i Norge under vikingatidens slut är att de kan ha utgjort mellan en femtedel och en tredjedel av befolkningen (Benedichtow 1996:154, baserat på uppgifter av Jørn Sandnes). Man har också menat att den uppskattningen stöds av Iversens slutsats att trälar funnits både på storgårdar och på en stor grupp av mellanstora gårdar. För förekomsten av träldom talar också de genomsnittligt större hushållsstorleken under vikingatid jämfört med medeltid (Benedichtow 1996:174 ff.).

Slavekonomi eller inte?

Karras menar att träldomen i Norden inte varit av stor ekonomisk betydelse, att trälarnas roll mer varit att fungera som en kontrast, en ideologisk konstruktion – som en motsats till den bondejämlikhet som i övrigt präglade järnålderns och den tidiga medeltidens Norden

(Karras 1988). Hon menar också att träldomen i Norden inte kan ha haft ekonomisk betydelse eftersom det inte funnits storgods (demesne):

"The medieval Scandinavian countries cannot be called slave economies, since slavery seems to have operated largely on the household level. Where there was no demesne there can have been no demesne slavery." (Karras 1988: 69 ff.).

Problemet om det förekommit en slavekonomi eller inte hänger dock ihop med om detta begrepp ska ses som ett visst historiskt stadium d.v.s. ett produktionssätt i Marx mening eller ska beteckna att slaveri var ett *strukturellt viktigt element* i ett samhälle. Iversen vidhåller den senare åsikten. I typiska slavekonomier som de amerikanska sydstaterna och antikens Grekland utgjorde slavarna endast en tredjedel av befolkningen. Exempel på utpräglade slavekonomier med endast 15–20 % slavar ges också (Iversen 1994:242 ff.). Iversen menar till frågan om trälarnas roll i jordbruket i Norge att trälar funnits över en bred skala av hushållsstorlekar. Han betonar bl.a. trälarnas roll på "en mellomtype av gode gårder, dvs. under de fåtallige høvdingsetenes storhushold og godt over normalgardens familiehushold" (op. cit s. 245 ff.).

Till frågan om förekomst av träldom under äldre järnålder kan argument framföras med olika utgångspunkter baserat på skilda källmaterial. De har sammanfattats av Iversen och Skre. Den första rör de skrivna källorna, där Tacitus i sin beskrivning av Germanien beskriver förekomst av ofria (Tacitus 1969:kap. 24, 25).

Den andra rör de olika arkeologiska undersökningar som har tolkats som att ofria har offrats tillsammans med sina ägare. Flera av dessa härrör från vikingatid, men exempel på liknande offer från äldre järnålder i Skandinavien finns också (översikt i Skre 1996:66 ff.).

Den tredje utgångspunkten, som är mer indirekt, rör hushållsstorleken under folkvandringstid. Som Myhre visat har hushållsstorleken på Jæren varierat. Han exemplifierar med tre olika klasser av gårdar där gårdarna i den största klassen haft en hushållsstorlek på mellan 22 och 45 personer, medan den minsta klassen haft 3–5 invånare. "Normalgården" skulle enligt detta resonemang ha haft 8–9 invånare. I en äldre forskning förklarades storgårdarna på Jæren och på andra ställen med att de utgjort "ättegårdar" där flera generationer levt samman. I och med att den äldre teorin om ättesamhällen och därmed förbundna storfamiljestrukturer får sägas ha vederlagts (se Widgren 1986, 1995 och där anförd litteratur) måste förekomsten av storgårdarna tolkas om. Iversen anser det rimligt att såväl de största gårdarna som de i mellanstorlek haft trälar i likhet med vad han finner för tidig medeltid.

Som ett fjärde belägg på förekomst av träldom under äldre järnålder pekar Tore Iversen på ortnamn av äldre järnålderskaraktär som på olika sätt syftar på olika typer av ofria (Iversen 1994:216 ff.).

Sammanfattningsvis kan vi alltså – om vi följer Tore Iversens resonemang – dra slutsatsen att trälar kan ha haft en förhållandevis stor ekonomisk betydelse framförallt på de större gårdarna under hela första årtusendet och inte bara under vikingatid.

Landboväsendets ursprung

Några resultat från Iversens doktorsavhandling har också lagt grunden till en ny syn på förekomsten av ett landboväsende under järnåldern. Frågan har rests av Tore Iversen i en debatt i Heimen (1995). Basen för hans resonemang är dels en omvärdering av vissa grundläggande antaganden om järnålderns sociala struktur som länge präglat framförallt norsk forskning, men som också haft inflytande i den svenska forskningen. Det rör sig dels om tanken om ätten som den grundläggande sociala organisationsformen under järnålder. Men det rör sig också om en till denna föreställning knuten tanke om en ursprunglig bondefrihet, som skulle ha kännetecknat de nordiska län-

derna. Iversen och senare Skre har visat hur denna tankegång – *Gemeinefrei*-läran – historiografiskt kan hänföras till den germanistiska forskningstraditionen med rötter i mellankrigstidens Tyskland. På kontinenten har man sedan länge gjort upp med denna diskussion, men det förefaller som om det särskilt i Norge skett med stor fördröjning, p.g.a. av att man inte under efterkrigstiden följt tysk forskning i lika stor utsträckning. Det har också funnits politiska och nationella motiv till att myten om den frie bonden särskilt i Norge har kommit att få en så stark ställning.

Det har av tidigare norska agrarhistoriker uttryckts så att majoriteten av den norska befolkningen under vikingatiden bestod av fria odelsbönder. Den avgörande frågan som denna syn inte ger svar på är hur det 12–1300-talets vitt utbredda landbosystem i Norge kommit till. Var kom landborna ifrån? Den etablerade uppfattningen har varit att det skedde genom en omfattande pauperisering av fria bönder. En liknande bild ger Thomas Lindkvist för svenska förhållanden. En tidig utveckling av landboväsendet kan ha skett under vikingatid i och med frigivning av trälar, men Lindkvist framhäver särskilt den process genom vilken fria bönder kommit att tvingas till att bli landbor (Lindkvist 1979:139 ff.).

Två resultat från studien av träldomen kan sägas ligga till grund för Iversens försök till omvärdering av landboväsendets ursprung. Det första är förekomsten av bosättningsmönster med en centralgård omgiven av ett antal till synes avhängiga smågårdar, som kunnat konstateras i ortnamnsmaterialet. Den företeelsen antyder att någon form av underbruk drivna av avhängiga varit en normal företeelse i järnålderns agrarsamhälle. Men Iversens översikt över den aktuella slaveriforskningen på skilda håll i världen har också lett till att han uppmärksammat ett samband mellan frigivning och slaveri. Möjligheten till frigivning tycks i de flesta sammanhang varit en viktig del i incitamentet för slavarbetet. Därför förutsätter slaveriet som institution också frigivning. Frigivna trälar på nyröjningsbruk är alltså inte något som bara kännetecknar avvecklingen av träldomen. På det sättet har det – så länge träldom funnits – också funnits av ägaren fortfarande avhängiga, men delvis självständiga brukare, som ännu inte har varit självständiga bönder.

Bl.a. utifrån dessa utgångspunkter skisserar Iversen en modell över ett förmedeltida landboväsende som på några avgörande punkter skilt sig från det medeltida. Det har till skillnad från den medeltida landboväsendet haft följande karaktäristika

- personavhängiga relationer mellan jordherre och landbo
- landbons basbehov garanteras av jordherren
- risken fördelas mellan landbo och jordherre eftersom räntan inte är fixerad (Iversen 1995:172).

I den efterföljande debatten ifrågasattes framförallt Iversens historiografiska beskrivning. Den äldre forskningens ståndpunkt försvarades av Knut Dørum, men Kåre Lunden menade att många norska historiker tidigare – inte minst han själv – varit öppna för möjligheten av en tidigare typ av landbosystem. Delar av Iversens resonemang ifrågasattes, men förekomsten av godssystem med flera underbruk tycks även för Kåre Lunden vara en allmän företeelse i järnålderns agrarsamhälle. Den avgörande skillnaden mellan Lunden och Iversen tycks vara i vilken *omfattning* det funnits mer eller mindre fria som samtidigt varit indragna i ett avhängigt landboliknande förhållande (Dørum 1995; Lunden 1995; Iversen 1996).

Det empiriska materialet som ligger till grund för diskussionen om landboväsendets ursprung kan synas magert, men det centrala i hela denna diskussion är ifrågasättandet av den gamla *Gemeinefrei*-läran. Som Iversen påpekar så har kraven på empiriskt material för den som önskar stödja tanken om ett ursprungligt

likvärdigt och självägande bondesamhälle varit mycket svagare än på den som hävdat motsatsen. Den centrala frågan är alltså om självständiga, fria bönder i den mening vi vant oss att betrakta det från historisk tid ska ses som ursprunget till den fortsatta sociala utvecklingen eller om den frie skattebonden snarare är resultatet av en historisk process. I någon mening kan man alltså idag hävda att frågan har ställts om det är *gården* eller *huvudgården* (med trälar och underbruk) varit den grundläggande bosättningsformen under nordisk järnålder (Skre 1996:47, 347)

Arkeologen Dagfinn Skre har sedermera prövat modellen med avhängighet mot ett empiriskt material från Romerike. Skres avhandling innehåller bl.a. en välskriven forskningsöversikt kring problematiken med den gamla germanistiska forskningstraditionen kring bondefriheten, som på genom sitt nedrivande av äldre forskning ställer många nya frågor. Med utgångspunkt i det empiriska materialet baserat på arkeologiska utgrävningar i Romerike skisseras en bebyggelsestruktur baserad på huvudgårdar med underbruk. Utvecklingen från bronsålder till medeltid skissas i en modell :

1500 f.Kr. – 200 e.Kr. Bosättningsområdena utnyttjas från en centralt belägen boplats. Marginella områden utnyttjas extensivt från de centrala boplatserna, troligen med hjälp av ofria.

200–600 e.Kr. Flera jordherrar sätter in fria och ofria underordnade på fasta boplatser som de etablerar i de marginella områdena. I områden utanför jordherrens besittning kan egendomslösa fria ha odlat upp sin egen gård.

600–1100 e.Kr. Genom giftermål, arvskiften och politisk dominans har en del av huvudgårdarna kommit under andra jordherrars besittning och en del blivit kronogods. Underliggande gårdar drivs nu i ökande grad av fria underställda landbor

1100–1350 e.Kr. Jordherrens besittning av underliggande gårdar får nu en sakligt-ekonomisk karaktär och det kända medeltida landboväsendet är etablerat.

Skre ger denna modell ett visst empiriskt stöd dels genom retrogressiv tolkning av medeltidens godsstruktur, men också genom arkeologiska undersökningar. Han har vid utgrävningar funnit smågårdar från äldre järnålder ute i de perifera delarna av det som tidigare var känt som en järnåldersgårds territorium. Dessa smågårdar saknar gravfält och deras namn har inte blivit bevarade. I den hittillsvarande synen på den östnorska bebyggelse utvecklingen har sådana små avgärda gårdar ansetts tillkomna först under den senvikingatida/medeltida s.k. *-rud*-expansionen. Skre öppnar för möjligheten att sådana underliggande gårdar hela tiden ingått i storgårdens domän, men först fått sina till eftervärlden bevarade namn under vikingatid/tidig medeltid. På de kända järnåldersgårdarnas territorier (tolkade utifrån ortnamn och gravar) skulle alltså samtidigt ha funnit ett lägre skikt av bebyggelse utan gravlämningar.

Aktuell svensk forskning

I Sverige har inte på samma sätt de förmedeltida produktionsförhållandena kommit i fokus för historisk och arkeologisk forskning, men på några olika punkter finns fragment som kan användas för att belysa bilden.

Godssystem under svensk vikingatid

Från svensk vikingatid finns i runstensmaterialet ett antal indikationer på förekomsten av större godssystem. Vida uppmärksammad är naturligtvis Jarlabankestenarna (Gustavsson & Selinge 1988). Den aktuella tolkningen av Jarlabankes faktiska jordinnehav får sägas vara den att han ägt hela Täby by – inte hela hundaret.

Stefan Brink har nyligen uppmärksammat

ett hälsingländskt godskomplex från vikingatid utifrån ristningar på runstenen i Malsta (Brink 1994). En man vid namn Hä-Gylfe i Malsta skulle enligt Brinks analys vara i besittning av hela byn Malsta (alternativt hela Malstagränden) samt de tre byarna Åkern, Bästdal och Stamnäs i Bästdalsgränden längre norrut. Han skulle dessutom ha besuttit två separat liggande gårdar – Lönnånger och Färdsjö. Detta godssystem består av gårdar på ett avstånd från Malsta av c:a en mil i olika riktningar. Det har alltså inte utgjort någon samlad enhet utan ett litet godsystem i likhet med de senare kända medeltida. Det anmärkningsvärda med denna analys av Malstastenens text är inte bara dateringen av ett så omfattande godssystem, men också det faktum att Hälsingland under medeltid utmärks av att det så gott som helt saknar frälse. I stället för att vi – som på andra håll – får en uppbyggnad av frälsets jordinnehav och av landbosystem under medeltid har vi uppenbarligen här i stället delvis en avveckling av ett landbosystem. Det är naturligtvis svårt att från detta dra slutsatser om förhållandena under äldre järnålder, men Brinks analys visar att landbodrift förekommit före de olika institutioner som setts som landboväsendets förutsättningar.

Arkeologiskt material

Det finns få arkeologiska studier i Sverige som direkt går in på den lokala sociala organisationen. Vanligtvis har den övre delen i en social hierarki uppmärksammats i form av de många stora husgrunder som grävts ut. I enstaka fall har man inom ett och samma område kunnat belägga samtida hus av olika storlek som skulle kunna vara en indikation på gårdar med skilda roller i ett godssystem. Det gäller den av Mats Larsson utgrävda bebyggelsen vid Mjärdevi, där inom korta avstånd finns tre samtida huslämningar, varav en av dem har markant större hus och stalldel än de andra (Larsson 1993). På såväl Öland som Gotland har Frands Herschend uppmärksammat att det i stensträngssystemen kan finnas en gård som har en högre status än den de andra. Större bostadshus, fler hus på tunet och förekomst av festhall pekar ut en gård som den socialt ledande (Herschend 1993, 1997).

Ellen Anne Pedersen har inför arbetet med "Det svenska jordbrukets historia" gjort en sammanställning över ett antal utgrävda hus från romersk järnålder/folkvandringstid. Om man enbart ser till husens storlek är skillnaderna mellan olika utgrävda hus inte så stor. Ser man däremot till antalet båsplatser, som ett mått på förmögenhet, framkommer större skillnader. Analysen tycks peka på att det funnits en bimodal fördelning. En stor grupp hus har 8–10 båsplatser – något som får anses normalt för en gård inriktad på subsistensproduktion och som är jämförbart med senare tiders boskapsstock på landbogårdar. En annan lika stor grupp hus har 18–20 båsplatser (Pedersen muntl. upplysning). På dessa större gårdar får man förutsätta att man förfogat över en arbetskraft som varit större än normalfamiljen. Vi kan hypotetiskt tänka oss att vi här har att göra med den grupp av något större gårdar där enligt Iversen trälarbetskraft har spelat en större roll. Några hus med riktigt stort antal båsplatser tycks inte ha hittats i Sverige. Det anmärkningsvärda med den analysen är alltså att det utbildats två så pass distinkta klasser av gårdar. Man måste då ställa frågan om vilka länkar och beroenden som förekommit mellan dessa bägge klasser av gårdar. När dessa två klasser av gårdar förekommer i samma hägnadslag eller by ligger slutsatsen nära till hands att de små varit direkt underordnade de större (Vallhagar: Herschend 1993; Rosendal: Herschend 1997).

En annan typ av huslämningar från romersk järnålder folkvandringstid som hittills inte uppmärksammats i detta sammanhang är de mellan 40 och 50 små husgrundsgrupperna på Ölands Stora Alvar. Husgrunderna ute på Alvaret har vanligtvis inte några anslutande stensträngar, men i några fall ligger de direkt

anslutning till en liten inhägnad yta, som kan ha fungerat som boskapsfålla eller möjligtvis hyst en mindre odling. Under alla omständigheter måste det har rört sig om specialiserade bebyggelseenheter där betesdriften varit den centrala delen av ekonomin (Enckell *et al.* 1979). Deras förekomst på Alvaret sammanfaller i tid med andra indikationer på att Alvaret varit ett hårt utnyttjat beteslandskap. Det är knappast troligt att de fungerat som säsongsmässigt bosatta fäbodar. Inte heller har de – trots möjlighet till viss odling – kunnat vara självförsörjande på spannmål. De måste alltså för sin försörjning varit beroende av andra gårdar och fungerat som herdeboställen eller underbruk under storgårdar runt Alvaret. De är i så fall det mest tydliga exemplet på ett social underordnat skikt av bebyggelseenheter under äldre järnålder. I ljuset av Iversens och Skres slutsatser från Norge är det mest naturligt att tänka sig dem som underbruk – fårskötarboställen, permanenta boskapsstationer – som brukats av ofria eller av folk som på annat sätt varit avhängiga under andra gårdar.

En egendomsfördelning från Öland

En annan iakttagelse som inte egentligen ger sig in i markrättighetssystem och frågan om ett primitivt landboväsende är Frans Herschends analyser av en tidig metallekonomi på Öland under romersk järnålder. Till frågan om förmögenhetsfördelningen och möjligheten att ackumulera kapital utöver vad som kan skett inom hushållets ram ger hans analys intressanta upplysningar. Utifrån fördelningen av skattfynd på Öland har han diskuterat förmögenhetsfördelningen under romersk järnålder. Han menar sig finna en liten grupp gårdar, som – av skattfynden att döma – måste antas representera ett allra högsta skikt (Herschend 1991:40). Han förutsätter att de genom sitt deltagande i handel med ull ackumulerade kapital långt över det normala (Herschend 1980, 1991). Endast en mindre del av de storgårdar som utmärks genom större stalldel, flera byggnader och central placering i en by eller ett hägnadslag kan rimligtvis tillhöra denna kategori. Genom Herschends rekonstruerade egendomsfördelning antyds alltså ännu ett skikt bland de folkvandringstida gårdsbrukarna.

Vad vet vi alltså om produktionsförhållandena under järnåldern? Hur byggdes överskottet upp?

Det är svårt att tänka sig att den typ av godssystem som Brink har kunnat belägga i Hälsingland under vikingatid kan ha uppkommit ur intet. En rimlig förklaring är att det – i likhet med den modell som Skre skisserar – har en förhistoria. Huvudgårdar med underlydande jordbruksenheter kan ha förekommit allmänt under stora delar av järnåldern. Utifrån det teoretiska perspektivet är det framförallt frigivningsproblematiken som talar för detta. Har det funnits träldom så har det också funnits frigivning och man har generellt antagit att frigivning även före medeltid gått till på det sättet att trälar satts att röja nya gårdar på jordherrens mark. De har då kommit i ett nytt rättsligt, men likafullt avhängigt förhållande till jordherren.

Frånvaron av landboväsendets institutionella ramar kan inte tas som intäkt för att ett sådant system inte kan ha fungerat. Själva träldomen har ju som institution uppehållits i ett förstatligt samhälle, lika väl bör andra former av ofrihet och patron/klient-förhållanden kunna ha omgivits av institutionella ramar. Om dessa baserats på personliga avhängighetsförhållanden har det sannolikt funnits en avståndsgräns, som har att göra med övervakning och kontroll. Underbrukens förpliktelser mot huvudgården har tagits ut i arbete eller in natura. Såväl transportkostnader, som kon-

troll, kontakt och övervakning, har satt en gräns för avståndet. I avsaknad av medeltidens institutionella ram kring landboväsendet har andra övervaknings och kontrollmekanismer fungerat. Man får alltså föreställa sig dessa järnålderns godssystem som i första hand lokala.

Hur passar nu de arkeologiskt belagda typerna av bebyggelse vid järnålderns mitt in i dessa mer allmänna överväganden? Något hypotetiskt kan sätta upp en social bebyggelsehierarki med ett stöd i det arkeologiska materialet:

A) Underst i hierarkin kan små hushåll bestående av ofri och avhängig arbetskraft ha funnits. Det ligger i sakens natur att de inte avtecknar sig skarpt i det arkeologiska källmaterialet. De kan – som i Norge – ha funnits som strandsittare, bosatta under klippöverhäng o.s.v. De små bosättningarna på Alvaret kan vara en indikation på ofria, underordnade boskapsskötare.

B) De mellanstora gårdarna har utgjort en stor grupp. Även om de i det arkeologiska materialet är de minsta hushållen som framträder tydligt har de knappast utgjort något bottenskikt. De har haft en boskapsstock på 10-12 stallade djur och i deras arbetskraft kan enstaka trälar ha ingått.

C) Storgårdar med 18-20 stallade djur har utgjort en stor grupp. Stora hushåll, med ofri arbetskraft – eventuellt parat med polygami – har där möjliggjort en exploatering "inom hushållet". Genom att utnyttja fri och ofri arbetskraft inom gården har vissa stormän/storbönder kunnat ackumulera kapital. Den institutionella ramen för dessa ekonomiska beroenden består dels av träldomen, dels av den direkta makten en hushållsföreståndare kunnat nyttja mot sin underlydande. Dessa gårdar framträder i det arkeologiska materialet med distinkt större antal båsplatser, med flera hus på tunet och dessutom ofta med en separat festhall.

D) Från detta skikt av storgårdar urskiljer sig en mindre del som genom skattfynd, rika guldfynd och förekomst av omfattande hantverksaktivitet tycks höja sig över mängden. De skiljer sig inte från den allmänna gruppen av storgårdar vad gäller boskapsstockens storlek. De tycks alltså inte ha varit baserade på agrar stordrift utöver den som kännetecknat gårdar i grupp C. Man får i stället anta att de byggt upp sitt överskott utanför hushållet genom kontroll av hantverk, genom handel och eventuellt genom att de på olika sätt tillgodogjort sig ett överskott från andra gårdar.

På gårdar i gruppen C och D har ett överskott kunnat byggas upp *inom hushållet*. Det är dock svårt att föreställa sig att detta var den enda formen för utnyttjande av andras arbetskraft under järnåldern. Med tillgänglig teknologi finns vissa omedelbara begränsningar i den övre storleken på en sådan brukningsenhet. Det är framförallt fähus/gödselkomponenten som sätter en övre gräns för hur lönsam stordrift kan vara. Kanske är det därför som man inte har hittat de riktigt stora stallen. Ofri arbetskraft kan – som Skre föreslår – ha utnyttjats till mer extensiv drift (utmarksodling osv), men om detta ska ske inom ramen för ett samlat hushåll finns definitiva gränser för hur långt expansionen kan sträcka sig.

Flera forskare verkar idag eniga om att medeltidens sakligt-ekonomiska och reglerade landboväsende har haft en föregångare i ett äldre och sannolik kvalitativt annorlunda system för utnyttjande av underlydande gårdar. Vi kan ta Iversens modell som en utgångspunkt för hur detta kan ha fungerat: personavhängigt, utan reglerad ränta och med en annan fördelning av risken än i det medeltida landboväsendet.

Gruppen A – hur stor den nu är – kan lätt inordnas i en sådan modell. Där har säkerligen suttit ofri arbetskraft, som stått i ett beroendeförhållande till en större gård. Gårdar av typen B förekommer ofta i närhet till *en* gård av typ

C. Det ligger då nära till hands att även mellan dessa se ett beroendeförhållande. Men det kan knappast ha varit ett förhållande mellan fria och ofria. I den mån skillnaden mellan B och C verkligen motsvarat distinkta sociala skikt har skillnaden dem emellan byggt på andra institutionella strukturer än de som kännetecknar träldomen eller det medeltida landboväsendet. Olika former av personliga avhängighetsförhållanden, gåvor, gästabud, men också släktskapsförhållanden kan ha reglerat deras beroendeförhållanden.

Gårdar av typen D kan ha haft en central roll i militärt beskydd, kult, hantverk och handel och det är lätt att se att de måste ha burits upp av beroendeförhållande som dragit in *alla* de övriga kategorierna.

Hägnadslagen i Östergötland – tillbaka till platsen för brottet

Är det så möjligt att förstå den territoriella och sociala omvandlingen av den äldre järnålderns hägnadslag i Östergötland utifrån ovanstående resonemang?

I min avhandling från 1983 kunde jag konstatera att den äldre järnålderns stensträngssystem i Östergötland bildade hägnadslag, bestående av flera brukningsenheter – ensamgårdar – som samverkade om hägnadsskyldigheten. Av den rumsliga organisationen kunde man dra slutsatsen att det funnits ett privat förfogande över åker och boskap. Till varje brukningsenhet har hört ett fähus och en individuellt brukad åker. Betesmarkerna har dock i hög grad varit kollektiva för hela hägnadslag. Dessa hägnadslag tycktes generellt sett haft en yta som var större än den historiska tidens byterritorier och mindre än de medeltida socknarna. Jämfört med den historiska tidens ensädesbyar har betesorganisationen varit mer kollektivt organiserad. Det framgår av att gårdarna sällan har individuella fägator rakt ut till utmarken utan delar betesmark och fägator med hela gruppen av gårdar. Detta är särskilt tydligt i det omfattande stensträngssystemet i Rinna (Widgren 1986).

Hägnadslagen tillkommer under tidig romersk järnålder, men det är att märka att det sker inom en redan under bronsåldern etablerad hierarkisk struktur, med fasta yttre gränser (Widgren 1983:118). Inom detta tidigt etablerade territorium har jorden varit kontrollerad centralt. Hägnadslagens uppkomst representerar en intensifiering inom ramen för detta markrättighetssystem. Intensifieringen kan sättas i samband med ett ökat behov av överskott där den ökade stratifieringen och deltagandet i ett prestigevaruutbyte varit en viktig drivkraft.

Hägnadslagen: lokala gods eller bysamfälligheter?

Jag tog inte i min avhandling ställning till om dessa hägnadslag i första hand var ett uttryck för självständiga bönders horisontella organisation i likhet med senare tiders byalag, gärdeslag och gärdeslagskedjor (Helmfrid 1962:128 ff.) eller om de utgjorde någon form av vertikal (hierarkisk) organisation. I ljuset av framförallt Herschends slutsatser från Öland ligger det nära till hands att tänka sig att en storgård (typ C ovan) haft en central roll i varje hägnadslag (Herschend 1997). Vi får akta oss för att tillämpa senare tiders språkbruk på dessa enheter. I en viss mening har de liknat våra senare byar; det är hägnadssamverkan som vi med största säkerhet kan uttala oss om. I en annan mening kan de ha liknat en medeltida by med en huvudgård och underlydande landbor. Det personavhängiga förhållandet och den annorlunda fördelningen av risk gör dock att den ledande gården haft mer att skaffa med produktionens organisation än vad den medeltida jordherren haft mot sina landbor. Kanske kan de långa fägatorna och den centrala kontrollen

över betesdriften ses som ett utslag av detta. Karaktären kan alltså vara dubbel: i en viss mening gods – i en annan mening byar.

Några iakttagelser från arkeologiskt belagda storgårdar i Östergötland kan styrka bilden av en godsliknande struktur i hägnadslagen. I samband med undersökningarna för den nya motorvägssträckningen förbi Norrköping undersöktes några olika typer av bebyggelse som varit samtida med stensträngssystemen. I undersökningarna ingick även utgrävningar av några boplatser och gravfält som genom sina konstruktioner och sitt fyndmaterial antyder att de utgjort stormannagårdar. Till romersk järnålder och folkvandringstid daterades bebyggelselämningar och gravfält vid Skälv (Kaliff 1992; Lindeblad 1996). Skälv ligger på en markant förhöjning mitt i odlingslandskapet. Lindeblad påpekar att detta läge bör jämföras med senare centralplatser som hellre intar kommunikativa lägen. Skälvs placering skulle kunna vara förenligt med att det utgjort en huvudgård i ett mindre godssystem. Lindeblad uttrycker det som att det skulle ses mot bakgrund av en struktur där "stormännens makt bygger på kontroll över människor och inte över territorier." (Lindeblad 1996:76). Det är sanning med modifikation, eftersom människor och territorier i ett primitivt godssystem bör ha setts som ett. Påpekandet är dock viktigt som en skillnad mot senare medeltida huvudgårdar i godssystem. Den direkta, visuella, kontrollen kan ha varit en central del av denna typ av godssystem.

I samma sociala sammanhang kan Vikbolandets många fornborgar ses. Flera av dem är uppenbart boplatsborgar och har haft en central placering i ett stensträngssystem. Till flera borgar leder fägator. Samtidigt har de guldfynd och andra artefakter som tydligt visar att de utgjort centralplatser i en hierarki. Deras lägen antyder att de kunnat fungera som huvudgårdar i lokala godssystem. Deras lägen i landskapet är – precis som Skälv – centrala i odlingslandskapet med en vid överblick över andra boplatser i stensträngssystemen (Nordén 1943; Skyllberg 1991).

Hägnadslagens uppsplittring

Under yngre järnålder bryts dessa hägnadslag upp i det som senare blir den historiska tidens byterritorier. Däremot sker inga grundläggande förändringar i relationen mellan de olika markslagen. Jag drog av detta slutsatsen att de avgörande förändringarna mellan äldre och yngre järnålder inte rörde odlingssystemet i snäv bemärkelse utan snarare den territoriella och sociala organisationen. Denna förändring framstod i avhandlingen som ganska abstrakt och gavs inget konkret innehåll eller motiv. Även om jag inte tänkte så när jag skrev kan man kan också av min text dra slutsatsen att det under yngre järnålder skedde en totalt ny gränsläggning som inte tog någon som helst hänsyn till de äldre hägnadslagen – alltså ett tydligt tecken på en total strukturell diskontinuitet och kanske också en indikation på en omfattande diskontinuitet i bebyggelsen.

Efter avhandlingsarbetet har jag fortsatt analysen av hägnadslagen i ett större undersökningsområde motsvarande det topografiska kartbladet Norrköping NV. Det har skett på basis av fornminnesinventeringens uppgifter (Widgren opublicerat material). I några olika seminarieuppsatser har också stensträngsområden och territoriella förändringar i omgivningarna till det av mig undersökta Fläretområdet behandlats (Stenbäck 1993; Nilsson 1997).

I mina genomgångar av fornminnesinventeringen kunde jag konstatera att stensträngstidens hägnadslag kunde rekonstrueras utifrån fornminnesinventeringens uppgifter. Det visade sig då att min tidigare delvis hypotetiska storleksbedömning av hägnadslagen var korrekt: större än de historiska byterritorierna, men mindre än de historiska socknarna. Det visade sig också att det för hägnadslagen gick att rekonstruera en yttre gräns som i de flesta

fall sammanföll med en historisk gräns. Delar av dagens gränsstruktur har alltså kontinuitet tillbaks till äldre järnålder (ett förhållande som uppmärksammades av opponenten på disputationen Roberts 1984). Man kunde alltså klarlägga något som jag antydde redan i avhandlingen: Det rörde sig alltså inte om någon totalt ny gränsläggning utan snarare om en uppdelning av de tidigare hägnadslagen på de historiska byterritorierna – en process som kan liknas vid senare tiders laga skifte. Om man på detta sätt följde flera hägnadslags historia framåt i tiden kunde man snart konstatera två utvecklingslinjer.

1) Vissa av hägnadslagen följde huvudlinjen och splittrades upp på flera historiska byterritorier – vart och ett med förhistoriskt namn och ett eller flera yngre järnåldersgravfält. I ett fall – Gårdeby som behandlades redan i avhandlingen – levde hägnadslaget också vidare som kyrksocken.

2) Andra hägnadslag behöll sina yttre gränser och splittrades inte upp. De två tydligaste exemplen på detta visade i sin tur två skilda utvecklingslinjer. Herrbeta uppträder i det historiska materialet som en förhållandevis stor by. Halleby uppträder som en samlad huvudgård/säteri .

Hägnadslagen har alltså haft tydliga yttre gränser. Mellan dessa har det förekommit större eller mindre områden med utmark. De har alltså utgjort rumsligt avgränsade enheter vilket skiljer dem från senare tiders gärdeslag och gärdeslagskedjor, som förmodligen tillkommit genom överenskommelser mellan närliggande byar, men har kunnat sträcka sig över jättelika områden. Den äldre järnålderns hägnadslag är alltså inte resultatet av ensamgårdars successiva överenskommelser om hägnadssamverkan utan återspeglar ett gemensamt ursprung i *en* bebyggelseenhet. Det förhållandet antyds också av att de – att döma av det äldre gravmaterialet – i många fall kan visas vara avgränsade redan under äldsta järnålder *innan* hägnadslagen växte fram (Widgren 1983:118).

Yngre järnålder

Ovanstående analys byggde i huvudsak på jämförelser mellan den äldre järnålderns hägnadssystem och den historiska tidens gränser. Endast en ytlig analys av de yngre järnåldersgravfälten och ortnamnen företogs för att skilja ut tydligt senare medeltida och senare enheter.

För att fånga upp utvecklingen under yngre järnålder kan en mer förfinad analys av gravfälten ge vissa hållpunkter. Hans Lundmark har uppmärksammat att gravfält med treuddar i Östergötland tycks ha betydelse som markörer av högre status. När han analyserade det rumsliga mönstret runt dessa gravfält på Vikbolandet kunde han rekonstruera territorier som var mindre än socknarna, men större än de historiska byarna (Lundmark 1984). Någon närmare analys av gravfälten inom samma område som hägnadslagen rekonstruerats i har inte kommit till stånd, men man kan konstatera att treuddar förekommer på vissa, oftast större, gravfält. Norr om Fläret kan man exempelvis konstatera att enheten Överstad, som i medeltida material framträder som en huvudgård, också har en koncentration av fornlämningar av yngre järnålders typ – inklusive treuddar (Nilsson 1997).

Ännu så länge hypotetiskt kan man alltså sätta upp en modell där den äldre järnålderns hägnadslagsdomäner har en kontinuitet, fast i delvis förändrad funktion under yngre järnålder. De fungerar inte längre som hägnadslag men har fortfarande en samhörighet som territorier. Det markeras av att det inom flera av de tidigare hägnadslagsdomänerna finns en symboliskt markering av en gård/by med högre status än de andra: större yngre järnåldersgravfält och/eller treuddar på gravfälten. Det skulle kunna antyda att någon form av maktrelation fortfarande existerat inom det gamla hägnadslagets gränser. I de gamla hägnadslagens nu till funktionen helt omvandlade territorier framträder alltså – kanske framför-

allt under vendeltid – en storgård som utmärks av större gravfält och förekomst av treuddar på gravfälten.

Den funktionella samverkan i hägnadslag har upphört. Gränserna mellan de ingående gårdarna/byarna har definierats och varje enskild gård/by har i den nya strukturen ett eget gravfält. De långa fägatornas funktion har upphört och i vissa fall t.o.m. symboliskt blockerats av gravfält (se fig. i Widgren 1983:102). Trots detta antyds genom storgården en högre grad av territoriell kontinuitet än vad som framgick av min avhandling.

Hur kan nu denna utvecklas tolkas i termer av markrättigheter och avhängighetsförhållanden? I fallet Halleby är det enkelt. Om stensträngsystemet utgjort rester av lokalt gods med underlydande gårdar har vi här ett exempel på kontinuitet i markrättighetssystemet. Halleby förblir i stormäns och frälsemäns händer och brukas som huvudgård med en underlydande by under historisk tid (jfr Lindquist 1968:106).

I det mer vanliga fallet – att hägnadslagen splittras – blir utvecklingen mer hypotetisk. Om vi till att börja med jämför Skres modell med det östgötska skeendet kan vi konstatera en viss skillnad. Till skillnad från på Romerike så framträder de nya utstyckade gårdarna regelmässigt med egna gravfält, vilket alltså kan tyda på en mer självständig status än gårdarna i hans modell.

Den personavhängiga godsliknande strukturen från äldre järnålder bryts ner och de enskilda "normalgårdarna" framträder som egna produktionsenheter. Drivkraften bakom detta kan framförallt ha varit ökad stratifiering. Det lokala "godset" har upphört och de nya – till territoriet mer självständiga gårdarna har inordnats i andra maktstrukturer, där kopplingen till produktionens organisering inte längre är lika tydlig.

Här kan möjligtvis en retrogressiv analys baserad på de medeltida jordägoförhållanden ge en nyckel. Under 1300-talet ges, genom ett stort antal diplom och brev, möjlighet till en översikt över jordägostrukturen i delar av det här diskuterade undersökningsområdet. I socknarna Askeby och Örtomta (med Fläret centralt) dominerar då frälset jordägandet, med få undantag. I den mån man kan härleda hur olika frälsesläkter skaffar sig mark under denna tid tycks det ske genom att köpa och byta mark från lokala frälseätter med mindre jordinnehav (Nilsson 1997). Det historiska materialet antyder alltså att området så långt det går att följa bakåt i tiden dominerats av frälse. Möjligheten står alltså öppen för en kontinuitet bakåt i tiden till ett av vikingatida stormän så gott som helt kontrollerat område.

Några avslutande ord

I denna uppsats har gjorts ett försök att nytolka de empiriska resultaten från stensträngsområdena i Östergötland i ljuset av en aktuell debatt. Den empiriska grunden för omtolkningen är endast antydd. På seminariet i september 1997 och vid andra tillfällen då jag presenterat denna omtolkning har två viktiga frågor rests.

Medan en äldre forskning använde tanken om den ursprungliga bondefriheten som ett genomgående antagande finns det alltså idag en tendens i att i stället överallt se makt, herravälde och ofrihet. Det kan därför finnas anledning att påminna om att de strukturer som skisserats här inte behöver vara generellt giltiga över hela Norden. I Skres avhandling ges exempel genom jämförelser med två andra undersökningsområden exempel på kontrasterande utvecklingar i andra delar av Norge. Det kan också här finnas anledning att peka på den stora skillnaden i gravläggningsfrekvens under järnåldern olika delar av Sverige. Det har bl.a. behandlats i en jämförelse mellan Västergötland och Mälardalen av Klas-Göran Selinge (1985). I enlighet med Zachrissons och

Skres överväganden om gravhögens roll som symbol för fria bönders odel och arv skulle det kunna ge viktiga indikationer på områden med större eller mindre andel av fria bönder (Zachrisson 1994; Skre 1996:290 ff.). Omfattningen av godsdrift och ofrihet har rimligtvis varierat både inom regioner och mellan olika regioner på samma sätt som under medeltid.

De begrepp vi har för att beskriva olika typer av beroendeförhållanden och ofrihet är hämtade från senare tider: jordherre, landbo, fria bönder. Det samma gäller termerna by och gods när det till exempel gäller att karaktärisera den äldre järnålderns bebyggelseenheter. Samtidigt som vi erkänner att det måste ha rört sig om kvalitativt skilda förhållanden jämfört med medeltid så är vi låsta i den historiska tidens språkbruk. Jag har tidigare varnat för användningen av orden kollektivt och individuellt ägande som analytiska termer när det gäller markrättighetssystem under förhistorien och efterfrågat ett mer antropologiskt angreppssätt (Widgren 1995). Som Skre visar har rättigheten till bruk av marken och rättigheten till överskottet reglerats genom institutionella ramar där inte bara träldom men också patron-klient-förhållanden, vänskap, kult, måltider, militärt beskydd varit viktiga beståndsdelar. Frågan om ofrihet och godsdrift under järnåldern måste alltså behandlas som en del av en större kulturell och social analys där markrättigheterna ses som invävda i andra beroendeförhållanden.

Litteratur

Benedictow, O. J. 1996. The demography of the Viking Age and the High Middle Ages in the Nordic countries. *Scandinavian journal of history* vol. 21.

Brink, S. 1994. En vikingatida storbonde i södra Norrland. *Tor* 26.

Carlsson, D. 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland.* Visby

Christophersen, A. 1982. Dregns, thegns, landmen and kings. *Meddelande från Lunds Universitets historiska museum* 1981–1982.

Dahlberg, A., Segobye, A. & Widgren, M. 1995. *The utilisation of land and resources in the past: A study of Old Palapye settlement.* Paper presented at the 10th Congress of the Pan African Association of Prehistory and Related Studies.

Dørum, K 1995. Leilendingsvesenet i Norge i eldre tid. *Heimen* 32.

Enckell, P. H., Königsson, L.-K. & Königsson, E-S. 1979. Ecological instability of a Roman Iron Age human community. *Oikos* 33.

Gulbrandsen, Ø. 1993. The rise of the north-western Tswana kingdoms: On the dynamics of interaction between internal relations and external forces. *Africa* 63 (4).

Gustavsson, H. & Selinge, K.-G. 1988. Jarlabanke och hundaret. Ett arkeologiskt/runologiskt bidrag till lösningen av ett historiskt tolkningsproblem. *Namn och bygd* vol. 76.

Hedeager, L. 1987. Empire, Frontier and the Barbarian Hinterland: Rome and Northern Europe from A.D. 1–400. Rowlands, M., Larsen, M. & Kristiansen, K. (eds), *Centre and Periphery in the Ancient World.* Cambridge.

Helmfrid, S. 1962. *Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese.* Geografiska Annaler XLIV.

Herschend, F. 1980. Två studier i öländska guldfynd II. Det omyntade guldet. *Tor* XVIII.

– 1991. Om öländsk metallekonomi i första hälften av första årtusendet e.Kr. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid,* Højbjerg.

– 1993. The origin of the hall in southern Scandinavia. *Tor* 25.

– 1997. Historical or textual archaeology: an archaeology of critical rereading. *Current Swedish Archaeology.* Vol 5.

Hyenstrand, Å. 1982. *Forntida samhällsformer och arkeologiska forskningsprogram.* Stockholm.

Iversen, T. 1994. *Trelldomen. Norsk slaveri i middelalderen.* Doktorsavhandling. Historisk Institutt, Universitet i Bergen.

– 1995. Fremveksten av det norske leiledingsvesenet i middelalderen – en forklaringsskisse. *Heimen* 32.

– 1996. Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen i Norge. *Heimen* 33.

Kaliff, A. 1992. Skälv – en stormannagård med gravfält från äldre järnålder. Kaliff, A. & Larsson, M. (red), *En väg med historia: forntidens östgötar i nytt ljus.* Stockholm.

Karras, R. M. 1988. *Slavery and society in medieval Scandinavia*. New Haven.

Larsson, M. G. 1993. Den flyttande gården. Äldre järnåldersbosättningar i Mjärdevi. Linköping. *Arkeologi i Sverige* 2.

Lindeblad, K. 1996. Borgs socken – förändringar i tid och rum. Lundqvist, L. *et al.* (red), *Slöinge och Borg: stormansgårdar i öst och väst*. Stockholm.

Lindkvist, T. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala.

– 1989. Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige. Andrén, A. (red), *Medeltidens födelse*. Nyhamnsläge.

Lindkvist, T. & Ågren, K. 1985. *Sveriges medeltid*. Solna.

Lindquist, S.-O. 1968. *Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland*. Stockholm.

Lunden. K. 1995. Før leiglendingssystemet. *Heimen* 32.

Lundmark, H. 1984. A method for analyzing hierarchical organisation in settlement patterns. *Archaeology and Environment* 2.

Myrdal, J. 1988. Agrarteknik och samhälle under tvåtusen år. Näsman, U. & Lund, J. (red.), *Folkevandringstiden i Norden*. Aarhus.

– 1997. The agricultural transformation of Sweden, 1000–1300. Astill, G. & Langdon, J. (eds.), *Medieval farming and technology: The impact of agricultural change in Northwest Europe*. Leiden.

Nilsson, S.-O. 1997. *Linköpingsbygdens bebyggelseutveckling. Yngre järnålder och medeltid i Östergötland*. C-uppsats vårterminen 1997. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet. Stockholm.

Nordén, A. 1943. Östergötlands järnålder D. *2 : Enskilda fyndgrupper och problem*. Stockholm.

Olausson, M. 1997. Fortified manors in the Migration Period in the eastern part of central Sweden. A discussion of politics, warfare and architecture. Jørgensen, A. N. & Clausen, B. (eds.), *Military aspects of Scandinavian society*. Copenhagen.

Ramqvist, P. 1987. Mellannorrland under äldre järnålder. Några aspekter på samhällsstrukturen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14/1987.

Roberts, B. 1984. Review of Widgren: Settlement and farming systems. *Journal of Historical Geography* 10.

Selinge, K.G. 1985. Västergötland och Mälardalen – vad säger fornlämningarna om historien. Behre, G. & Wegraeus, E. (red), *Västergötlands äldre historia: fakta och hypoteser: 12 inlägg i en aktuell debatt*. Vänersborg.

Skre, D. 1996. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr.* Doktorsavhandling. Universitetet i Oslo. opubl. Oslo.

Skyllberg, E. 1991. *Fornborgar och stensträngssystem – en studie av boplatshierarkier på västra Vikbolandet*. C-uppsats i Arkeologi. Stockholms Universitet. Stockholm.

Stenbäck, N. 1993. *Bebyggelse och territorier. En analys av järnålderssamhället utifrån gravfält, stensträngar och hängadslag i de båda östgötska socknarna Gistad och Skärkind*. C-uppsats i arkeologi. Stockholms Universitet. Stockholm.

Straus.L.G. 1986. Rev of Widgren: Settlement and farming systems. *Journal of Anthropological Research* 42: 85–86

Tacitus 1969. *Germania*. Svensk tolkning av Alf Önnerfors. Stockholm.

Widgren, M. 1983. *Settlement and farming systems in the early Iron Age*. Stockholm.

– 1986. Bebyggelseform och markrättigheter under järnåldern. Ymer 1986.

– 1995. Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? Widgren, M. (red.), *Äganderätten i lantbrukets historia*. Stockholm.

– 1997. *Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium 1/97.

Zachrisson, T. 1994. The odal and its manifestations in the landscape. *Current Swedish Archeology* 2.

Central Platser – Centrala Frågor, s. 297–236

Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige

Några bebyggelsehistoriska nedslag

Stefan Brink

"Land", District and Central-Place in Southern Sweden. Some Settlement-Historical Observations

*In Scandinavia a vital concept for understanding the origin and development of settlement and the cultural landscape is bygd (settlement district). It is possible to reconstruct prehistoric settlement districts, such as Ockelbo in Norrland or Arland, *Valand, Soland etc. in the province of Uppland. For southern Sweden it is also possible to reconstruct several prehistoric "land", and also to pinpoint possible central places for these "land", or more often a central-place complex. In southern Halland we can reconstruct a possible prehistoric central-place complex in the parish of Ysby, by an analysis of old cadastral maps. A few kilometres north of the medieval town of Laholm, we also find a settlement Tönnersa, which probably goes back to a *Tundar-Husa(r), revealing a central place *Husa(r). This picture repeats itself when we look at the "land" of Tjust and Möre in eastern Småland and Finnveden in western Småland, with a centrally located *Husa(r). In the district of Handbörd, situated in between, the nodal settlement was called *Hög, and we here probably have the centre of a larger "land" of Aspeland. For the province of Skåne the picture is not so clear. A possible reconstruction of the north-eastern part is that we had here a large "land" of Villand (< Vætland 'the land with the many lakes'), that was divided into three hæreth districts: Guthisbo, Gæri and Villand. No obvious central place presents itself for Villand. Finally, the small "land" of Lister is analysed, revealing a very small settlement district with a possible central-place, *Hör.*

Stefan Brink, Department of Archaeology and Ancient History, S:t Eriks torg 5, 753 10 UPPSALA

Äldre bygder och centralorter i Norden – en bakgrund

Ursprungliga grundbultar i det nordiska samhällsbygget under järnålder och medeltid har uppenbarligen varit små, naturligt avgränsade bygder. Detta för Norden konstituerande begrepp *bygd* är något ganska unikt för oss häruppe. En motsvarighet – både som företeelse och term – saknas exv. i England och engelskan, varför det är svårt att överföra en diskussion om nordiska bygder till en engelsk text. För bland annat Norrlands del är sådana, små, förhistoriska, naturligt avgränsade bygder tämligen enkla att rekonstruera. Som exempel kan man peka på en liten förhistorisk bygd som Ockelbo i Gästrikland (jfr Brink 1997:408 ff.) (Fig. 1). Redan sockennamnet i sig, *Ockelbo*, berättar om detta. Namnet har en äldre historia än från sockenbildningstid. Det är ett förhistoriskt namn på själva bygden i Ockelbo och utgör en sammansättning av ett sjönamn **Ukli* (dagens Bysjön, den sjö varikring centralbygden grupperar sig) och ett ord *bo* som kan översättas 'bygd', att jämföra med *Delsbo* 'bygden vid sjön Dellen' o.a. (Brink 1984:62 ff.). I centralbygder i Sverige är det inte lika enkelt

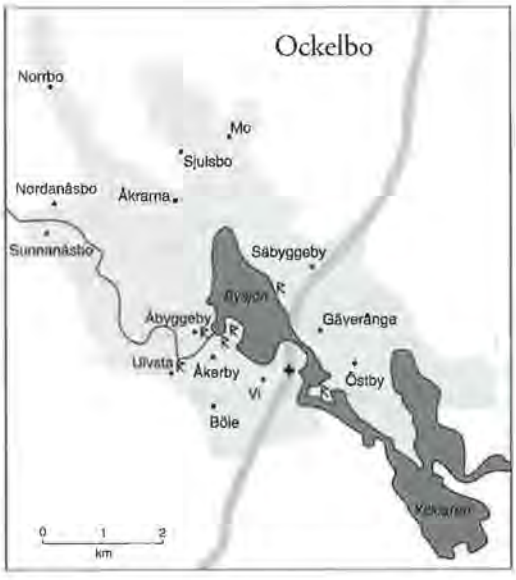

Fig. 1. Centralbygden i *Ockelbo*, dvs. 'bygden' (*bo*) kring sjön **Ukli* (= Bysjön). Notera läget av kyrkan och byn *Vi* 'hednisk kultplats'. Från Brink 1997a:409.

att erhålla så klara strukturer som de man kan finna vid en rekonstruktion av bebyggelsen i Norrland eller i Norge, men även här går motsvarande förhistoriska bygder att rekonstruera (Hellberg 1967:225 ff.; Brink 1997a). Det tycks vara dessa bygder som har utgjort grundstenarna som sammanförts till större enheter, som "storbygder", hövdingadömen, småkungariken eller vad nu dessa förhistoriska grupperingar som vi anar i källmaterialet bör kallas, liksom också i viss utsträckning till artificiella distrikt, såsom hundare, härad, socken osv.

I centrala delar av Uppland förekommer tre hundaresdistrikt, fsv. *Ærlingiahundare* (äv. *Arlændahundare*), *Valændahundare* och *Solændahundare*. Alla dessa tycks gå tillbaka på tre äldre *land*, nämligen *Arland*, **Valand* och *Soland*. Vid en bebyggelsehistorisk rekonstruktion av dessa *land*, finner man argument som talar för att dessa varit små, koncentrerade och geografiskt homogena bebyggelseenheter, eller bygder, som grupperat sig kring ett vatten (sjö eller havsvik). Själva "landet" har således, av allt att döma, varit mycket mindre än det senare tillskapade distriktet, dvs. hundaret. I centrum av dessa tre förhistoriska *land* påträffar man en bebyggelse med namnet *tuna*, i närheten också en bebyggelse *Rinkaby*. Med andra ord tycks det finnas en bakomliggande gemensam bebyggelsemässig, social struktur inom dessa små land, där en centralgård kan urskiljas, men också en bebyggelse som identifierats med en hird (rinkar, karlar). För Upplands del har sedermera de yngre distrikten (hundare), av någon för oss okänd anledning, sammanslutits i tre övergripande enheter, nämligen Fjädrundaland, Attundaland och Tiundaland, vilka i sin tur år 1296 samlades i en gemensam lagsaga, där den då nyupprättade lagen, Upplandslagen, kom att bli normerande. (Om dessa *land*, se Brink 1997a).

En någorlunda likartad utveckling kan vi ana i Småland. Här har under gammal tid flera små "land" funnits. Dessa kan idag rekonstrueras ur den medeltida häradsindelningen. Det rör sig om: Finnveden, Värend, Möre, Tjust, Vista, Aspeland, Handbörd, Sevede, Kinda, Ydre, Vedbo och Tveta (Fig. 2). Under tidig medeltid uppträder de centrala delarna – Värend, Njudung och Finnveden – som en gemensam lagsaga, den s.k. Tiohärads lagsaga, dvs. lagsagan som omfattade tio härader (Östbo, Västbo och Sunnerbo i Finnveden, Norrvidinge, Allbo, Kindavalds, Konga och Uppvidinge härader i Värend, samt Västra och Östra härad i Njudung). Av detta kan vi se att ett "land", Finnveden, i sig egentligen utgjorde en sammanslutning av tre andra smärre "land", bygder eller eventuellt distrikt, nämligen *Östbo*, *Västbo* och *Sunnerbo*, där *-bo*, på samma sätt som för *Ockelbo* och *Delsbo* ovan, möjligen kan översättas med 'bygd' (såvida inte Finnvedens tre delar har uppkommit som distrikt under påverkan från *bo*-indelningen i det angränsande Västergötland). Detta antyder i sig att Finnveden av gammalt varit tredingsindelat.

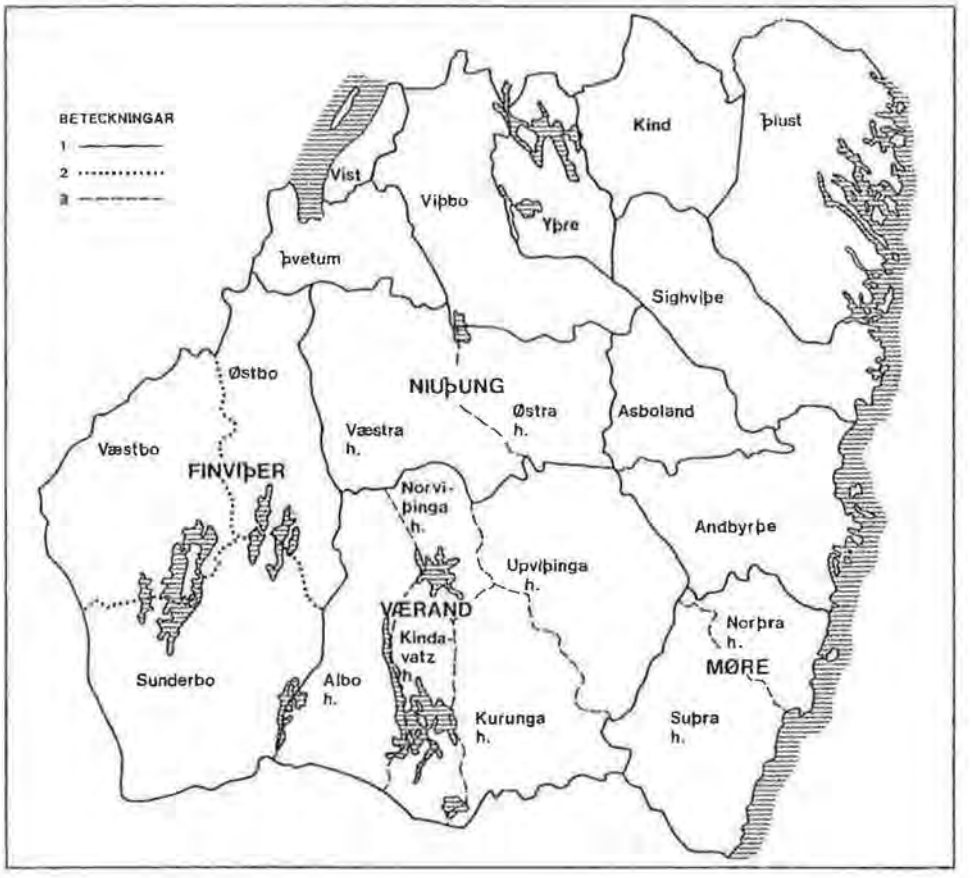

Fig. 2. Smålands medeltida härader och häradsnamn, där flertalet ansetts återgå på förhistoriska land. Från Andersson 1982a:59.

Den svåra frågan att komma åt är ursprunget för själva Småland. Namnet förekommer äldst i den omdiskuterade gränsläggningstraktaten mellan Sverige och Danmark från omkr. mitten av 1000-talet (jfr Sawyer 1991:64 ff.). I Ágrip och i Snorres Heimskringla omnämns Småland (Smálǫndum) i samband med Sigurd Jorsalafarares bekanta "kristningståg" i Kalmartrakten ca 1123 (jfr Brink 1990:25). En första möjlighet och f.n. kanske den mest troliga är, såsom Lars-Olof Larsson (1971 sp. 305, 1986:9 ff.; Hallberg 1983:10) förespråkar, att uppfatta Småland som en förhistorisk samlingsbenämning på de små "landen" söder om Östergötland. Visserligen framstår *Småland* då som något av en anomali i Norden, vid en jämförelse med andra namn på *-land* (se nedan), men skulle kunna tänkas vara en förhistorisk parallell till samlingsbeteckningen *Norrland* (al norland 1434 *Karlskrönikan*), som dock tycks komma i bruk först mot medeltidens slut (jfr Brink 1981:122 m. ref.). En andra möjlighet vore att utgå från att det eg. "Småland" utgjordes av Tiohärads lagsaga. Detta alternativ tycks något sökt, då det medeltida Småland bestod av ytterligare ett antal små "land" som man tycker borde ha ingått i en sådan samlingsbeteckning, men kan finna stöd i att Tiohärads lagbok även går under benämningen *Smålandslagen*, om än i ett något se-

nare skede av historien (jfr Hafström 1971). En tredje möjlighet är att Småland utgör en redan vikingatida lagsammanslutning av alla dessa små "land". I så fall finge man räkna med att den s.k. Tiohärads lagsaga vore en senare utbrytning ur Smålands lagsaga, kanske en effekt av att delar av Småland kom under östgötadominans, som en följd av östgötafrälsets utökade intressen i Småland, och därmed under Östgötalagens domvärjo. I så fall kunde man pröva möjligheten av att Tiohäradslagen gick tillbaka på en äldre, mera omfattande Smålandslag.

Vi finner alltså att många av dessa större "land" varit ett slags lagsagor, där en gemensam lag ägt hemul. Dylika "land" känner vi flera, såsom *Gotland*, *Hälsingland*, *Värmland*, *Södermanland*, troligen också *Halland*, *Jämtland* och *Ångermanland*. Man kan vidare skönja att lag och rätt haft en avgörande betydelse för många av de land och bygder man kan rekonstruera under förhistorisk tid och äldre medeltid. Med andra ord har man att söka centralplatserna i dessa land och bygder utefter två linjer: de bör utgöras dels av stormannens, hövdingens, "kungens" bosättning, dels själva samlingsplatserna för lagsagan, dvs. tingsplatsen (om nu inte dessa två sammanföll).

Även om vi kan konstatera att järnålderns nordiska samhälle var hierarkiskt uppbyggt, med en mer eller mindre homogen elit eller aristokrati (varur kungar kom eller valdes), får man inte bortse från tingets roll. Tinget i de olika bygderna och landen tycks ha spelat en mer eller mindre autonom roll, vid sidan av den sociala elitens förehavanden (jfr exv. Gurevich 1985:154 ff.; Herschend 1997:320), även om man måste räkna med att bygdeting och landsting kontrollerades, kanske till och med ägdes, av någon storman, kung eller aristokratsläkt, såsom fallet bör ha varit i Vallentuna hundare, där bl.a. "Ulvkel, Arnkel och Gye gjorde sig en tingstad" (i Bällsta) ([*Ulvketill*] **uk arkil uk kui þiʀ kariþu iar þikstaþ**...; U 225). Naturligtvis blir en jämförelse med Island av intresse, med sina av godar kontrollerade godord och vårting, och med sitt allting, även om liknelserna inte får hårdras på grund av de särskilda omständigheter som skapat Islands speciella samhällsskick.

När det gäller att söka dessa förhistoriska centralplatser i våra nordiska bygder, dvs. stormäns gårdar resp. tingsplatser, utgör ortnamnen ett utmärkt redskap. Jag har nyligen diskuterat detta i en artikel, där jag går igenom de viktigaste namnelementen i Norden som ägt en sådan syftning, exv. *husaby*, *sal*, *bo/bosgård*, *hov*, **al*, *hög*, *tuna*, *husa*, *åker*, *harg* etc. (Brink 1996). Det är naturligtvis inte så att alla förhistoriska centralplatser som en gång existerat finns representerade bland de bevarade namnen av detta slag. De vi kan – med större eller mindre säkerhet – rekonstruera, är de som finns kvar av alla de förhistoriska centralplatsnamn som funnits. Ej heller förhåller det sig så att alla centralorter benämnts med ett centralplatsindicerande element. Vissa gamla centralorter har uppenbarligen burit "atypiska" namn, såsom *Bro* (i Uppland) och *Olustra* (i Södermanland). Dessa källkritiska aspekter är värda att ha med sig i diskussionen, men de kan inte skymma det faktum att de centralplatsindicerande namnen utgör en kolossalt betydelsefull källkategori vid en rekonstruktion av det förhistoriska, nordiska samhället.

Kulturlandskapets och den äldre bebyggelsens konstans i Norden

Om man studerar centralbygderna i Mälardalen finner man ett tämligen tydligt mönster med potentiella centralbebyggelser innehållande namn som *tuna* och *husaby*. Man kan visa att detta mönster, i stor utsträckning, antagligen har sina rötter i romersk järnålder. Vissa centralorter har således namn som kan

vara upp emot 2 000 år gamla. Utifrån detta måste man fråga sig om denna iakttagelse kan ges generalitet för hela Norden. Med andra ord ställs man inför problemet med vår nordiska bebyggelses konstans vid en analys av centralorter. Går det att räkna med samma kontinuitet av centralplatsnamn i exv. Skåne, Jylland eller Trøndelag, som i Mälardalen?

I en större – generell – undersökning av kulturlandskapets och bebyggelsens konstans i Norden som jag företagit (Brink ms.), och vilken inte skall föregripas här i alla delar, blir det uppenbart att vi har haft stora regionala skillnader inom Norden. I Mälardalen går det att följa bebyggelsen någorlunda kontinuerligt ned mot Kristi födelse, i delar av Västnorden antagligen än längre, medan situationen är annorlunda i Sydskandinavien. I detta senare område måste en eller flera radikala omstruktureringar eller "störningar" av bebyggelsen ha ägt rum redan under förhistorisk tid, vilka varit av så genomgripande natur att de äldre bebyggelsenamnen i stor utsträckning försvunnit eller bytts ut. Man kan således inte förvänta sig att finna samma mönster av centralplatsnamn i exv. Skåne som det vi finner i Mälardalen. Till denna olikhet skall dessutom tillfogas att kulturella skillnader inom olika kulturområden inte gör det självklart att man i Sydskandinavien nyttjat samma terminologi för centralorter som den vi finner i Östskandinavien (jfr Brink 1997c). Denna iakttagelse leder förstås till slutsatsen att inte enkom centralplatsnamn uppvisar olika bevarandegrad i Syd- resp. Östskandinavien. Detta gäller generellt för alla ortnamn. Man kan antagligen demonstrera detta redan genom att räkna hur många teofora ortnamn (dvs. ortnamn som innehåller ett gudanamn i förleden) som bevarats i Uppland resp. Skåne. För Upplands del har Lars Hellberg (1985:54) konstaterat över 50 teofora ortnamn från förhistorisk tid, för Skånes del rör det sig om 3 namn (Kousgård Sørensen 1992).

Land, bygder och centralortsmiljöer i Sydskandinavien

Som framgått ovan bör man inte förvänta sig att finna samma slags centralortsindicerande namn och samma namn- och bygdestrukturer i Sydskandinavien som i exv. Mälardalen eller i Norge. Det är inte lika renodlat enkelt att spåra dessa noder i landskapet i Skåne eller i Halland som det är i exv. Uppland. Som särskilt Charlotte Fabech (1991b, 1993, 1994) demonstrerat i flera artiklar, är det av särdeles vikt i Sydskandinavien att närma sig problematiken från en utrerat tvärvetenskaplig utgångspunkt. Man måste väga samman indicer som kan utgöras av arkeologiska fynd och lämningar, retrospektiva kartanalyser, topografiska överväganden, kameral status och namns vittnesbörd; och då räcker det ofta inte med att bara studera bebyggelsenamn, utan man måste företa mödosamma excerperingar av ägonamn (da. marknavne) i 1600-, 1700- och 1800-talskartor och lantmäterihandlingar. Då bebyggelsenamnen "sviktar" i Sydskandinavien, i detta hänseende, har det visat sig att ägonamnen kan innehålla reminiscenser, som indicerar förhistorisk centralitet. Så är fallet både i Ravlunda och i Laholm (nedan).[1]

Utforskandet av sydsvenska, förhistoriska centralorter är ett forskningsfält som ännu bara ligger i sin linda. Vi anar att exv. platser med namn på *-köping(e)* har varit centrala som handelsplatser under sen förhistorisk tid och vid övergången till historisk tid (Ljunggren 1937; Cinthio 1975; Ersgård 1986). Dessa utgör med andra ord ett slags merkantila centralorter. Liknande bakgrund bör också de äldsta stadsbildningarna ha, som Åhus, Löddeköpinge, Uppåkra/Lund, Vä m.fl. (se exv. Andrén 1985; Ersgård 1988; Calmer 1992, 1994).[2] Charlotte Fabech (1991a, 1993) har, framförallt utifrån arkeologiska överväganden, tidigare pekat på några platser i Skåne och Blekinge, som också kan antas ha varit centrala

platser i landskapet. Härutöver kan man konstatera att de större distrikt, *härader*, som Skåne, Blekinge, Halland och Småland varit indelade i, antagligen har sina rötter nere i järnåldern,[3] och dessa distrikt bör ha ägt en central samlings- och tingsplats (om inte det från medeltiden kända systemet, med ett ambulerande ting som kunde hållas på olika platser inom häradet, också har ägt hemul under förhistorisk tid, vilket jag dock ej håller för troligt, utifrån mina erfarenheter från norska och nord- och mellansvenska förhållanden).

Jag skall i den följande framställningen nöja mig med att peka på *några* förhistoriska centralortsbildningar i Småland och i Skånelanden och därvid också diskutera något om deras eventuella förhållande till en äldre bygd eller ett land, eller eventuellt till ett artificiellt distrikt.

Halland

Halland har sett spännande nyvinningar när det gäller potentiella centralorter under förhistorisk tid, och särskilt då norra delen av landskapet. Ingen i arkeologisk verksamhet insatt kan ha undgått att notera de remarkabla fynden man gjort vid exv. Slöinge, men också andra platser pockar på uppmärksamhet (se Lundqvist 1996, 1997). Dessa nordliga centralorter kan antagligen knytas till antingen de förhistoriska "land" som påträffas här, *Fjäre*, liksom antagligen också *Himle* < **Henyfli* och *Viske* < *Viskardal*, eller till en något senare period, när området mera handfast satts under förvaltning i det danska riket. Även om jag i detta sammanhang inte har tillfälle att argumenta för min sak, tror jag att det äldsta *Halland* är att knyta till den södra halvan av dagens landskap, en åsikt jag ingalunda är först med att hävda (jfr Andersson 1984b:5, 7). Man frågar sig var eventuella centralorter i denna sydliga del av Halland är att finna.

Ett uppenbart ställe att söka slika sociala yttringar är förstås där Lagan, som är och har varit "ledstången" in i Småland, mynnar i havet. Redan staden *Laholm* (< *Laghaholm*) är förstås ett svar på denna fråga. Dessvärre är vår kunskap om Laholm och traktens tidiga historia inte så känd (se Redin 1982). Laholm är belagd som en kungsgård, ett s.k. *kongelev*, i kung Valdemars jordebok (ca 1231). Här talas om torget, bönderna, skatten, kvarnen och fisket,[4] vilka förtecknas skilda från (kungs)gården Lagaholm.[5] Detta förhållande skulle kunna tas till intäkt för att det tidiga Laholm, dvs. kungsgården och kyrkan, ursprungligen stått på själva ön Lagaholm (vilket ju också namnet i sig antyder) (Rosén 1992:39 f.), medan torget varit något för sig – måhända avsåg "de foro" det närbelägna Köpinge (Redin 1982:24) – liksom fisket och kvarn (i Lagan) legat för sig. Arkeologiska fynd av en kyrkogård på själva holmen kan styrka denna hypotes.[6] Själva staden Laholm kan vara en senare företeelse, kanske utlagd på dess nuvarande plats så sent som på 1300-talet (Redin 1982:25; Rosén 1992; Anders Andrén muntl. uppg.).

Jag tror att det finns skäl att underbygga en hypotes om att centralitetsmässiga funtioner är att söka inte på en punkt i Lagans nedre lopp, utan, just som Redin och Andrén antyder, mera spritt i trakten (Fig. 3). Man har tidigare konstaterat att invid Laholm finns ett par ortnamn som "sticker ut" i materialet och skulle kunna tala för centralitet av något slag, nämligen det tidigare nämnda *Köpinge*, liksom bynamnen *Ala* och *Hov*. Köpinge är belägen strax norr om staden Laholm och holmen Lagaholm, medan Ala och Hov ligger två resp. tre kilometer uppströms efter Lagan.

Man förväntar sig nästan platser med centralitetsfunktioner i denna trakt omkring Laholm. Här finns en uppenbart gammal odlingsbygd, som sträcker sig ca 10 km söderut, ned till Hasslöv, där Hallandsåsen tar vid. Vi har Lagan, som utgjort en betydelsefull led in i landet, och som här har korsat en viktig landväg mellan Skåne och övriga Halland. I ljuset härav har jag antagit att ytterligare centralitetsindicerande

Fig. 3. Bebyggelsesituationen i södra Halland. Lägg märke till läget av *Tönnersa* (= **Tundar-Husa(r)*?), *Laholm*, *Köpinge*, *Hov* och *Ala*, alla potentiella, centralortsindicerande namn.

lokaler torde vara att finna i området, varför jag har företagit en undersökning av namnmaterialet i äldre lantmäteriakter. Det som föreföll intressant var bland annat Hov med Ysby, dvs. centrala delarna av Ysby socken, 3–4 km öster om Laholm. Det visade sig att ett studium av äldre kartor från dessa två byar skulle bli mycket givande. Till grund för analysen ligger storskifteskartor från 1798 och laga skifte från 1833 (LMV).

Centrala Ysby socken uppvisar flera påfallande saker. En första är kyrkans märkliga läge, inte i byn Ysby, utan i princip mitt emellan byarna Hov, Ysby och Brödåkra, ett hundratal meter söder om Lagan. Namnet Ys*by* (Øsby kyrkæ 1393, Øsby 1419) betyder 'byn i öst', ett namn som uppenbart har givits med utgångspunkt från Hov. Måhända är Ysby en senare uppkommen by, på vars mark en kyrka kom att uppföras, därav sockennamnet. Vid en analys av ägonamnen på stor- och lagaskiftes-kartorna finner man följande (se Fig. 4). I kanten av ett större åkerområde ligger byarna Hov och Ysby (och delvis Brödåkra), vilket antyder något slags genetisk samhörighet mellan byarna. Olika delar av denna inägomark har egna ägonamn. Man kan härvid notera att invid *Hov*, som i sig är ett centralitetsindicerande

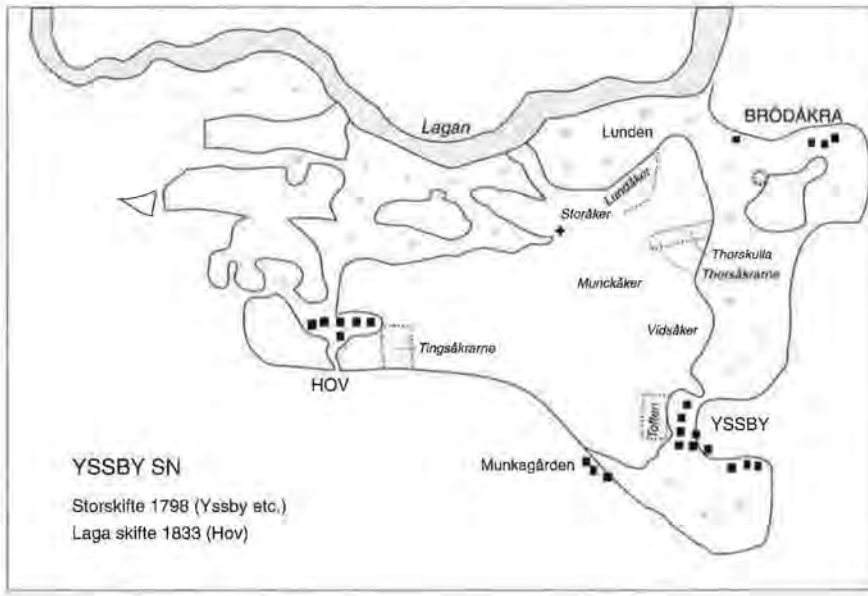

Fig. 4. Centrala delarna, med bebyggelser, ägor och ägonamn, av Ysby socken med Hov och Brödåkra enligt äldre lantmäterikartor (LMV).

namn (jfr Brink 1996:260 m. ref.), ligger *Tingsåkrarne*, liksom invid Ysby ligger *Toften* (måhända en tilltänkt eller en övergiven byplats). Norr om Ysby ligger *Vidsåker*, *Munckåker* och *Thorsåkrarne* med *Thorskulla*. Notabelt är att åkern invid kyrkan heter *Storåker*, en mindre åker omedelbart öster härom heter *Lundåker*, som ligger vid ett skogs- och ängsområde, som heter *Lunden*, invid Lagans strand. Vad vi börjar skönja här är en namnmiljö, refererande till ting och kult, som är så karakteristisk för en förhistorisk centralortsmiljö. Sålunda kan *Tingsåkrarne* invid Hov tala för att här varit en gammal tingsplats. *Lundåker* och *Lunden* bör innehålla ordet *lund*, som ju kan ha varit av kultisk karaktär (läget invid den kristna kultplatsen, kyrkan, är här notabelt). *Thorsåkrarne* och *Thorskulla* ser av allt att döma ut att vara teofora namn innehållande gudanamnet *Tor*. *Vidsåker* skulle, med en välvillig tolkning, tänkas kunna innehålla ordet *vi* 'hednisk kultplats', även om man i dessa trakter snarare skulle ha väntat den sydskandinaviska formen *vä*. Med andra ord finner vi flera indicer som antyder ett förhistoriskt centralortskomplex: *Hov*, tingsplats, kultplatser (*Torsåkra*, *lund* osv.), och till detta komplex har man naturligt att också föra det norr om Lagan och ca 1,5 km norr om Hov belägna *Ala* (< *Alar*/*Alir*; om namnet, se Brink 1992, 1996:261 f.). Jag vill därför som en hypotes uppställa möjligheten av att föregångaren som "centralort" till Lagaholm med Köpinge (som i sin tur efterträds av staden Laholm), under förhistorisk tid, är att finna här vid Hov–Ala. Hit kan sannolikt knytas samhälleliga funktioner såsom kollektiva tingsförhandlingar och kultiska ritualer under förhistorisk tid. Om vi här också har funnit det gamla centrat för det äldsta "Halland" låter jag vara osagt.

Ytterligare ett potentiellt och mycket spännande centralortsnamn förekommer i området. Omedelbart norr om Lagans mynning i Laholmsbukten, men invid en mindre å, Genevadån, som har sin mynning endast ca 2 km norr om Lagan, påträffas bebyggelsen *Tönnersa*

(Tundrusæ 1302, Tundrus 1309, Tondruse 1344, Tundrus 1400-t. slut). Detta namn är mycket svårt att hålla isär från en by (och socken) *Tönnersjö* (Tonnersio, Tonnerss øø 1470, Tønnersiø 1475, Tonnersø 1499),[7] som ligger ca 6 km nordöst om Tönnersjö, invid en liten sjö som avvattnas av ett biflöde till Genevadån. I såväl *Tönnersa* och *Tönnersjö* ingår uppenbarligen ett äldre *T(h)undar-*, vilket har tolkats som ett äldre ånamn **Thund* på Genevadån (Sahlgren 1948:86, 107 f.).[8] Jöran Sahlgrens (a.st.) tolkning av namnen, nämligen att båda skulle återgå på två geografiskt åtskilda men språkligt identiska namn *Thundarøse* (endast ca 6 km ifrån varandra), innehållande ett **øse*, en bildning till *os* 'åmynning', förefaller väl långsökt. Antagligen träffar han rätt när han antar att Genevadån tidigare burit namnet **Thund*, eller då snarare **Tund*. Problemet är bara, att denna å ej avvattnar och rinner till Tönnersjö. Här rinner ett mindre biflöde, som säkerligen haft ett eget namn. **Tund* har med största säkerhet varit namnet på dagens Genevadån, som övergår i Brostorpaån. Sahlgrens förklaring håller alltså ej. Inget i de äldre beläggen talar heller för att efterleden skulle innehålla ett ord **øse*. Jag vill istället pröva följande hypotes:

Omedelbart norr om Lagans mynning i havet, invid mynningen av ån *Tund (Genevadån) har legat en bebyggelse **Tundarhusa(r)* (> *Tønnarusa* > *Tönnersa*). Detta kan allstå vara ett gammalt namn på *husa(r)*, en namntyp som Lars Hellberg (1979:150 ff.) gjort oss uppmärksamma på som representerande förhistoriska centralorter. Namnet vore i så fall en utmärkt parallell till de *Husa(r)* som påträffas på Bolmsö i Finnveden (**Husa* i namnen *Västerås* och *Österås*), vid Hossmo i Möre (**Husa*) och i Lofta i Tjust (**Husa* i *Norrsjö*, *Södersjö* och *Vivelsjö*) i Småland,[9] liksom i de uppländska *Sunnersta* (< *Sundhusa*), *Runsa* (< **Runhusa*), †*Norsa* (< *Norhusa*) o.a. (se Hellberg 1984–85).[10] Tönnersjö, som är en ung socken (avsöndrad från och 1569 annex till Eldsberga) och av allt att döma en ung bygd, hänger säkerligen ihop med Tönnersa bebyggelsehistoriskt sett. Namnet kan förstås som en bildning *Tundarhusasiōr*,[11] som bör ha utvecklats till ett *Tønnersasiø* e.d. och senare *Tönnersjö*. Måhända har Tönnersa varit i besittning av fisket i sjön eller på annat sätt haft intressen här, vilket föranlett namngivningen. En möjlighet att överväga är att denna sannolika centralort, *Tönnersa* (< * *Tundarhusa*), är en tidig föregångare till Lagaholm med Köpinge, och senare Laholm. Om Tönnersa även varit en föregångare till eller samtida med det förhistoriska Ala–Hov är ovisst.

Småland

För Smålands del skall vi koncentrera oss på några av de förhistoriska potentiella land som landskapet är uppbyggt av, nämligen Tjust, Handbörd, Möre, Värend och Finnveden. Det är framförallt Lars Hellberg som vi har att tacka för att ha fäst uppmärksamheten på existensen av de flesta spännande centralortsmiljöerna i dessa trakter. En sådan centralortsbygd av hög dignitet finner vi omkring Gamleby, dvs. det gamla Västervik (Hellberg 1979:129 ff.). Här finner vi utan tvekan centrum för det gamla landet *Tjust*, i nordöstra delen av Småland.

Tjust

Bygden eller landet *Tjust* har med stor säkerhet sina rötter långt ned i tiden. På en runsten från Västerljung i Sörmland kan man läsa om en son som komemorerar sin fader, Germar, som avlidit i Tjust (**o þiusti**), i fredligt eller krigiskt värv vet vi ej (Jansson 1960:116). Redan Jordanes nämner dock *Theutes* (*Theustes*) på 500-talet. Men landet och namnet är antagligen äldre än så. Bygden i Gamleby och Lofta i centrala Tjust äger en ovanligt rik bronsåldersbygd (Winberg 1980:117 ff., Klang 1987a:154) och det finns inget som motsäger att namnet

Fig. 5. Den centrala bygden i *Tjust* i socknarna Gamleby och Lofta. Centralt i Lofta har uppenbarligen en bebyggelse **Husa(r)* legat. På kartan har ett vattenstånd vid mitten av det första årtusendet antytts, dessutom är sjön norr om Vivelsjö ett rekonstruktionsförslag (se vidare i texten).

Tjust skulle kunna föras ned i denna avlägsna period. Det uppvisar alla kriterier på ett uråldrigt namn, där kanske det främsta kännetecknet är svårigheten att finna en självklar etymologi av namnet. Flera försök har gjorts. Det som har vunnit mest anklang är en hypotes om att till grund skulle ligga ett fjärdnamn, snarast då på en nordlig liten utlöpare av Gudingefjärden, som under förhistorisk tid sträckt sig in till centralbygden i Lofta sn (se Moberg 1947:62 ff., 1962:116 ff.; jfr Hallberg 1983:16). Detta viknamn har sammanhållits med fvn. *thióstr* 'häftighet, våldsamhet', en betydelse som dock förbryllar, då denna lilla vik legat inbäddad i det innersta av en skyddande skärgård. Man har också föreslagit att till grund för viknamnet skulle ligga ett äldre namn på dagens Loftaån, som då alltså vore primärt. Detta skulle sakligt passa bättre, då Loftaån har flera forsar och strömdrag. Dock har Jan Paul Strid (1985) med goda argument förfäktat en hypotes om att denna å burit namnet *Lofta* (in loptho 1333), utgörande en primär ånamnsbildning **Hlŭptō(n)* till svagstadiet av verbet *löpa*, syftande på åns strida, bitvis hastiga lopp.

Med andra ord är såväl syftning som betydelse av det uråldriga namnet *Tjust* ovissa. Måhända kunde man räkna med att *Tjust* är ett mycket gammalt namn på Loftaån (ett sten- eller bronsåldersnamn; *sic*!), som övergått till

att bli namn på bygden (man skulle dock då ha väntat sig ett äldre bygdenamn *Þiustudal/ *Þiustardal), varför behovet av ett nytt namn på ån har funnits, vilket resulterat i ett *Hlŭptō(n), som att döma av bildningssättet sannolikt skapats redan före eller omkring vår tideräknings början, kanske under förromersk eller romersk järnålder.

I denna gamla centralbygd finns en namnmiljö av hög karat, med många spännande namn (Fig. 5). I omedelbar närhet av Lofta kyrka finns tre byar, *Vivelsjö* (viuelsö 1544, vivellße 1545), *Norrsjö* (in norosum 1269, nåråßa 1544) och *Södersjö* (in sudrrusum 1269). Att döma av såväl äldre skrivningar som topografiska förhållanden ingår inte *-sjö* i efterleden i dessa namn, utan plural av *hus*. Det har antagits att de representerar ett äldre **Husa(r)*, som skulle ha legat här, där kyrkan sedermera uppfördes (Moberg 1962:123; Hellberg 1979:129). I så fall har detta *Husa(r) delats upp i en nordlig och en sydlig del, och dessutom har den del som tillhört den hedniske "prästen", **vivil*, avsöndrats som en egen gård. Granne till *Husa(r) och till kyrkan är *Tingstad* (j tinxstadh 1378, j Tingzstadh 1378, tinxstadh 1423). Det förefaller rimligt att tro att här legat häradets gamla tingsplats. Måhända var det tingsplats redan åt landet Tjust, före häradets tillkomst. Under medeltiden möter vi nämligen Gamleby, dvs. Västervik, som häradets tingsplats. Vid Tingstad förekommer också några påfallande domarringar, som ju traditionellt tolkas som en fornlämning med anknytning till ting och rätt. Omkring 1 km nordväst om kyrkan ligger byn *Harg* (j harghe 1361, hargh 1423). Jag tror att vi här har att göra med en förhistorisk kultplats för Loftabygden (jfr annorlunda Rostvik 1967:44). I centrala Lofta förekommer vidare flera namn, som *Ekeby* (ekby 1421, ekeby 1460-t.), *Hasselby* (j haslaby 1422), *Gökstad*, *Hjulby*, *Hässelstad* (hæssiostadhum 1385), *Mejstad*, *Skynnerstad* (skyndelstada 1453), *Trostad* (in throstathum 1370), *Råberga* (rugberga 1453) och *Hycklinge* (hyklingæ 1368), samt de försvunna †*Kumla* (j komblom 1361, i komblumk 1364) och †*Skenstad* (j skinnastatha 1377) som legat öster om kyrkan (se Strid 1983), vilka alla vittnar om förhistorisk bebyggelse.

Nära samhörig med denna lilla kompakta bygd måste grannsocknen Gamleby ha varit av gammalt. Det finns skäl att tro att före sockenbildningstid utgjorde centralbygderna i Gamleby och Lofta, tillsammans med den mellanliggande lilla gränden med Bränestad och Dvärgstad, en samhälleligt funktionell enhet, dvs. centralbygd i Tjust. Gamlebygränden grupperar sig kring en smal havsvik (*Västervik*!) som öppnat sig i ett litet lugnvatten, idag Dynestadsjön. På var sin sida av denna sjös nedre del har av gammalt två bebyggelser funnits, †*Sten* (j stene 1412) och †*Långharg* (j langaharghe som nw callader ær nyegardher 1422, i nye gardhe som fordhom kalladhis langahargh 1430). Som framgår av de medeltida skrivningarna har namnet †*Långharg* ersatts av dagens *Nygård*. Liksom det *Harg* som omnämndes ovan, och som ligger ca 3 km norr om Nygård, räknar jag †*Långharg* som en förhistorisk kultplats.[12] Även namnet †*Sten* är av stort intresse. Denna bebyggelse har legat invid en vackert och strategiskt belägen fornborg, vilken också har gett namn åt †*Sten* (Hellberg 1979:129). Ytterligare två namn kring Dynestadsjön är av stort historiskt intresse, nämligen ett försvunnet †*Kallåker* (kaarlaker 1514), som antas ha legat i närheten av †*Sten* (Hellberg 1979:130), samt det *Gursten* (j godhasten 1383, gutasten 1383, gudasten 1421), som är beläget norr om den lilla sjön. †*Kallåker* bör återgå på ett äldre **Karla-akr*, innehållande *karlar* 'hird', medan *Gursten* har tolkats som gudens (dvs. en östnordisk motsvarighet till isl. goði) del av †Sten (Hellberg 1979:129). Med andra ord skulle vi här ha att göra med en avsöndring, på samma sätt som Vivilshusa(r) från *Husa(r) ovan.[13] Cirka fyra km söder härom, granne med den medeltida staden Västervik, finns så ytterligare en by

med ett kultiskt namn, *Ullevi* (in vllaui 1340, vllawi 1346), innehållande guden Ulls namn.

Generellt får man intryck av att Tjustbygden är ålderdomlig och det är inte bara fornlämningarna och bygdenamnet *Tjust* som antyder detta. I bygden finns även flera uppenbarligen gamla ortnamn på *-inge* och *-hem*, man kan peka på *Hycklinge* (hyklingæ 1368) i Lofta, liksom *Sothem* (j sothema skoghe 1390, sothhe*m* 1442) och †*Mäm* (i mæm 1379, jnnan mæm 1380, j membo scoghe 1383), numera *Kasimirsborg*, båda i Gamleby. Vad gäller de namn som talar om förhistorisk social organisation finns det ytterligare namn, utöver de ovan nämnda, särskilt längre ut i skärgården, på öar, uddar och sund, som är av stort intresse (närmare om dessa, se Hellberg 1979:129 f.). Som exempel kan nämnas *Helgsjö* (j helghiasio 1383) ute på Norrlandet, *Hersö* (trol. < **Hærsa-ø*), en liten ö i den forna skärgården, belägen vid mynningen av den vik som lett in till centrala Loftabygden, med ett namn som antagits innehålla en ledarskapsbeteckning fsv. **hærse* (se Hellberg 1978:67 ff.), samt *Stäkeholm* (Stekeholm 1370, Stekaholm 1383, Stækeholm 1399) invid dagens Västervik, vittnande om ett "stäk", en pålspärr i sundet i den vik som lett in till Västervik och centralbygden i Gamleby, osv.

Gamleby och Lofta socknars centralbygder uppvisar med andra ord en synnerligen spännande namnmiljö, innehållande komponenter av stor betydelse för en förhistorisk bebyggelserekonstruktion av det gamla landet *Tjust*. Centralt i Loftabygden har en bebyggelse **Husa(r)* legat, varur bl.a. en gård för den hedniske "prästen", *Vivilshusa(r)*, utbrutits. Granne härtill är *Tingstad*, sannolikt den gamla tingsplatsen för området. Man kan vidare notera att på det markanta, lilla berget omedelbart söder om Tingstad påträffas en fornborg, vilken gett namn åt byn *Grånsten* (j grvna sten 1379, j gronasten 1380, grønsten 1400-t. mitt), som ligger vid foten av berget. Strax norr om *Husa(r) är det stora möjligheter, enligt min mening, att det under yngre järnålder funnits en liten sjö, som genomflutits av Loftaån. Vid dess norra eller västra sida har *Harg* legat, sannolikt vittnande om förhistorisk kultutövning på platsen. Centralbygden i Gamleby, endast ca 3–5 km i väster, uppvisar flera paralleller till namnmiljön i Loftabygden. Centralt, och grupperande sig tätt kring dagens Dynestadsjön, har funnits ett kultiskt †*Långharg*, en bebyggelse †*Sten*, med namn efter en säkerligen strategisk fornborg, ett †*Kallåker*, vittnande om närvaro av en krigarhird (*karlar*), ett *Gursten* (< *Gudhasten*), som berättar om var en "gode", antagligen en ledarfigur i bygden och kanske också en hednisk "präst", bodde, vilket är en parallell till *Vivelshusa(r)* i Lofta. I kustbandet finner vi slutligen vittnesbörd om bevakning, försvar och sjökrigsorganisation (?), via namn som *Stäkeholm*, *Hersö* o.a.

Handbörd, Aspeland och Sevede

Söder om Tjust finner vi det medeltida häradet *Handbörd* (< *Andbyrþ(e)*; in andhbyrdia 1299, in andbyrhi 1311, innan andbyrþe 1352). Det har uppfattats som ett eget, gammalt land (Andersson 1982). Liksom för Tjust kan man med tämligen stor säkerhet lokalisera den gamla centralbygden även för detta land/härad. Den bör ha utgjorts av centrum i Högsby socken (Sahlgren 1953:58 ff.; Hellberg 1979:144 f.). Här, i vad som bör vara Handbörds gamla centralbygd, korsar Emån den viktiga landvägen mellan Linköping och Kalmar, som här följer en rullstensås (Fig. 6). Till yttermera visso kan antagligen landets/häradets namn, fsv. *Andbyrþ(e)*, knytas till denna lokal. I Emån, vid åsgenombrottet, finns flera strömmar och forsar (se Sahlgren 1953:61), som har gjort det svårt eller omöjligt att problemfritt transportera sig med båt. Vid dessa forsar har man fått stanna och bära båtar förbi hindret i vattenleden, vilket efterledens fsv. *byrþ-* 'bärställe för båtar' (urspr. 'bärande') berättar om (Sahlgren 1953). Namnet har en intressant

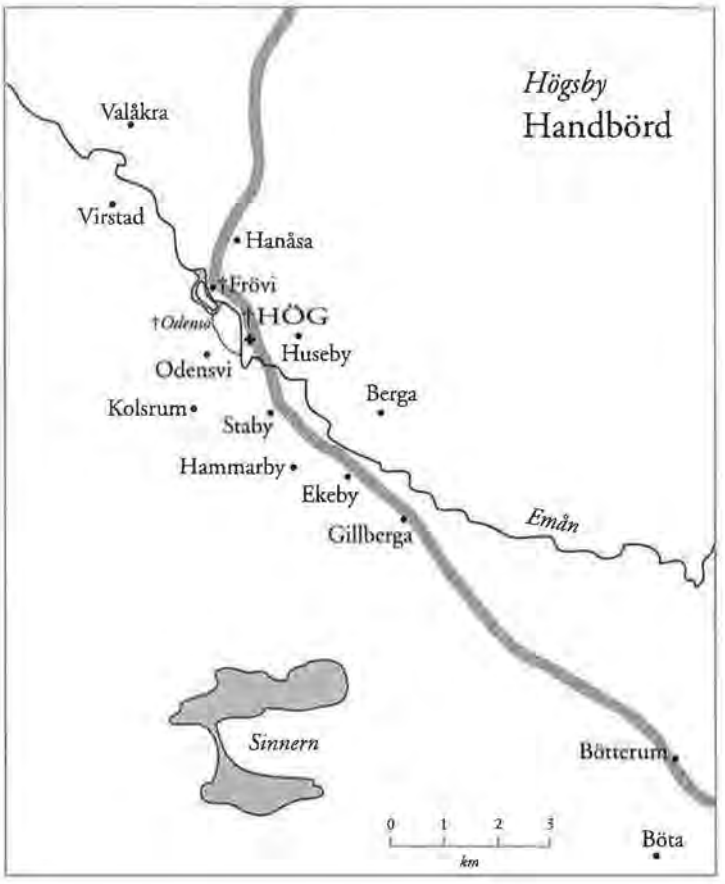

Fig. 6. Centrala delarna av Högsby sn i Handbörd, östra Småland. Vid ett åsgenombrott har en förhistorisk centralort uppstått, där huvudorten förefaller att ha varit †*Hög*. I bygden förekommer *Huseby*, *Gillberga*, *Staby* (< *Stavby*), de teofora *Odensvi*, †*Frövi*, †*Odensö*, samt de om vakt/bevakning vittnande *Böte*, *Bötterum* och *Valåkra*.

parallell i det sörmländska *Böle* (Jn byrdhedhe 1331), innehållande detta *byrdh* och det semantiskt snarlika ordet *ed* (Strandberg 1975; Sahlgren 1953:55). Att namnet på landet eller häradet på detta sätt kan knytas till centrala delen av Högsby, styrker hypotesen om att vi här har att göra med centralbygden och centrum för Handbörd.

Vid åsgenombrottet ligger också kyrkbyn *Högsby* (hoxby 1351, høgxby 1418). Av några andra namn i området (*Högsholm*, *Högsrum*) kan man sluta sig till att till grund ligger ett äldre **Hög* (Hellberg 1979:145). Granne till Högsby är *Huseby* (husaby 1299). Denna kombination **Hög* och *Huseby* har en slående parallell i vad som bör vara den gamla centralorten för landet Hälsingland, nämligen kyrkbyn *Hög* med grannbyn *Kungsgården* (motsv. *Husaby*). Jag har tidigare utförligt diskuterat detta liksom den uppenbarligen centralortsindicerande termen *hög*, som vi bl.a. finner i dessa två fall (Brink 1990:272 ff., 1996:262). Man kan anta att här varit ett gammalt administrativt centrum (husaby) och en tingsplats för landet/häradet Handbörd.

Även namnmiljön omkring *Hög–Huseby är av stort intresse i sammanhanget. Den centrala namnmiljön i socknen skulle i princip kunna vara hämtad från Mälardalen och är tämligen apart från en normal, småländsk namnmiljö. I grannskapet till kyrkan påträffas byarna och gårdarna *Huseby*, *Berga* (de biærgom 1298), *Gillberga* (in gilberghom 1357), *Ekeby* (ekeby 1378), *Hammarby* (hamarby 1378), *Staby* (< *Stavby*; stafby 1299), *Odensvi* (othenswi 1351) och †*Frövi* (Ffrøui 1536; jfr a

frøboqwarn 1344, dvs. 'Frövibornas kvarn'). Vi finner alltså de för det mellansvenska namnlandskapet så typiska namnen *Hammarby*, *Ekeby* och *Berga*, det om administrativa funktioner vittnande *Huseby*, det "notoriska" *Gillberga*, som förekommer ibland, men då alltid i centralortssammanhang, de teofora, sakralt-kultiska namnen *Odensvi* och *Frövi* (förhållandet att grannbyarna innehåller namnet på en manlig resp. en kvinnlig gudom kan diskuteras i sammanhanget) samt det *Sta(v)by*, som måhända skall ses i samma semantiska sfär som de två sista namnen. Man kan notera att byarna med de kultiska namnen, *Frövi*, *Odensvi* (och kanske också *Staby*), är grannbyar till Högsby och således granne med den kristna kultplatsen. Man kan vidare notera att i denna trakt måste också ett försvunnet †*Odensö* (vsque insulam Odensøø 1344) ha legat. År 1344 genomförs ett godsbyte varvid en frälseman erhåller en fors mellan Frövi kvarn och en ö som heter Odensö (DS 3783; DMS 4:2:130). Enligt Jöran Sahlgren bör detta *Odensö* ha avsett den halvö, *Högsholm*, där prästgården ligger (jfr att 1634 kallas prästgården för *Ödensö P.g.*; Sahlgren 1953:60).

Till denna kompakta centralortsmiljö, med sitt inslag av administrativa liksom kultiska funktioner, kan vidare föras några spännande namn som så att säga "ringar in" denna centralbygd. I sydöst, ut mot kusten, påträffar vi tre namn innehållande ordet *böte* 'vårdkase, signalplats'. *Böta* (bøthaas 1299, gamblabøte 1380) kan vara ett äldre **Bøtaas* 'åsen med en böte (vårdkase)' eller kan gå tillbaka på ett simplex **Bøte* 'vårdkasen'. De två andra namnen torde vara bildningar till, dvs. avhängiga detta *Böta*, nämligen *Bötaskogen* (bøtaskogh 1299) och *Bötterum* (in bøtharum 1299). I nordväst, in i landet utefter Emån, påträffar vi *Valåkra* (vardhakr 1343), som kan antas innehålla ordet fsv. **vardhe* 'vårdkase'. Detta förhållande, med byar med namn på *bøte* och *vardh-*, vittnande om bevakning och varning, som förekommer i periferin av en centralortsbygd, har stora likheter med det vi finner i Falbygden i Västergötland (se Brink 1997b:66 f.).

Frågan är nu om den konstaterade centralbygden i Högsby skall knytas till ett distrikt (härad) eller ett äldre land. Namnet *Handbörd* är inget påtagligt bygdenamn, exv. innehållande en led innehållande ett ord med en betydelse 'bygd'. Däremot är namnet ett typiskt distriktsnamn, då det antagligen är givet efter den lokal där man samlades, höll ting (vid **Hög*) etc., i vårt fall vid forsarna (bärstället i ån), där en viktig vattenled korsade en viktig landled. Måhända bär därför *Handbörd* inte vittnesbörd om ett gammalt land.

Jöran Sahlgren (1953) har i en intressant framställning diskuterat härads- och bygdenamn i östra Småland. Han konstaterar att två uppenbart gamla land finns, nämligen *Möre* och *Tjust*, vilka sedermera också blev egna härader. Däremellan ligger de gamla häraderna *Sevede*, *Handbörd* och *Aspeland*. Under medeltiden förekommer här visserligen också *Tunaläns* och *Stranda* härader, vilka dock uppenbart är senare tillskapelser. Bygderna som sedermera benämndes *Tunalän* tillhörde under äldre medeltid av allt att döma Aspeland, men överfördes senare till Sevede härad för att först därefter bilda ett eget härad. Stranda hd kallades under äldre tid *Norrabygd*. Namnet, liksom själva bygden, är troligen ungt. Sannolikt betyder det 'den norra nybygden, nybygden i norr' givet utifrån Möre (Sahlgren 1953:65; jfr Andersson 1965:23 f.). Antagligen har av gammalt denna utmarksbygd räknats till landet Möre. Kvar att räkna med, som potentiellt gamla land, är Handbörd, Sevede och Aspeland.

Handbörd uppvisar, som påtalats, språkliga drag som kännetecknar ett distriktsnamn. *Sevede* (in sigwidhæ 1311, in sighuidia 1337) är av allt att döma ursprungligen ett områdesnamn, återgående på ett fsv. **Sighvidher*, innehållande ett ord **sigh* 'framsipprande vatten' och *viþer* 'skog' (Lindqvist 1933:33; Sahlgren 1953:64; jfr Andersson 1965:25 ff.). Det torde

Fig. 7. Rekonstruktionsförslag av förhistoriska land i östra Småland: *Tjust*, *Aspeland* och *Möre*. Dessa strukturer bör vara äldre och ligga till grund för häradsindelningen i landskapet.

med andra ord vara ett slags traktnamn, syftande på en skog, ett skogsområde, och inte en reell odlingsbygd. Jag tror att detta **Sighvidher* åsyftat den skog som skilt de gamla landen *Tjust* och *Aspeland* åt. Med andra ord skulle endast det återstående *Aspeland* vara ett gammalt land. För denna möjlighet talar också namnet. *Aspeland* är ett äldre *Asboland* 'åsbornas land', en bildning som äger många språkliga paralleller, såsom *Hälsingland* 'hälsingarnas land', *Jämtland* 'jämtarnas land', *Rumboland* 'rumbornas "land"' (= södra Dalarna; jfr Ståhl 1982:14) osv. En rimlig hypotes är således att under äldre tid (järnåldern) har i östra Småland funnits tre land (Fig. 7), nämligen *Möre*, *Aspeland* och *Tjust*. Aspeland bör då ha innefattat häradet Aspeland, Handbörd (utom Norrabygd = Stranda hd, som bör ha utgjort utmark till Möre), samt Sevede (inkl. Tunaläns hd). Denna hypotes tycks erhålla ytterligare två stöd. För det första finns inom häradet Aspeland inga terrängformationer som skulle motivera ett namn 'åsbornas land'. Om man däremot till ett äldre land *Aspeland* finge medräkna västra Handbörd finns, som redan framgått, sakliga omständigheter som på ett utmärkt sätt skulle förklara namnet. Som påtalats ovan förekommer en rullstensås i Handbörd, som utgjort den gamla landvägen mellan Östergötland och Kalmarsund. Vid Högsby har denna led korsat den vattenled som Emån utgjort och här har en centralbygd, med administrativa och religiöst kultiska funktioner, funnits under förhistorisk tid. En mycket rimlig hypotes är således att Högsby utgör centralbygd för det förhistoriska landet *Aspeland*, vars förled då förstås åsyftade de som bodde omkring denna viktiga ås eller kanske de som hade sin samlingsplats vid åsen. För det andra har Jöran Sahlgren (1953:66 f.) påpekat att mellan Östra och Västra hd i Njudung förekommer socknen *Lannaskede* (in landdakirkiu 1314, Landaskediss sochn 1425). Namnet torde betyda 'landgränsen, gränsen mellan landen'.[14] Om man, vilket är Sahlgrens rimliga tanke, antar att även bygden i Emåns övre lopp, dvs. Östra hd i Njudung, av gammalt tillhört Aspeland, blir ett namn som *Lannaskede* begripligt.

Denna utredning i östra Småland visar tre viktiga saker. För det första, att det går att finna och ibland rekonstruera förhistoriska land i Norden. För det andra, att man med rimlig säkerhet kan peka på var centralorten, eller snarare centralbygden med olika samhälleliga, kommunala funktioner, har legat. För det tredje, att man vid indelningen i härad ibland uppenbarligen har gått ganska drastiskt till väga vid tillskapandet av distrikt (som i fallet Aspeland), medan man i andra fall har övertagit en äldre struktur utan större förändringar (såsom Tjust och Möre minus Norrabygd). Sannolikt har Aspeland sett – relativt Tjust och Möre – en kraftigare nykolonisation under vikingatid och äldre medeltid, vilket motiverat att detta land delats upp i flera distrikt. Ett av dessa distrikt har uppenbarligen fått namn av gränsskogen mot Tjust, **Sighvidher*, medan det andra helt enkelt fått överta namnet på samlingsplatsen för det gamla landet, *Andbyrþ(e)*.

Fig. 8. Centralbygden kring Hossmo och Kalmar i landet *Möre*. Vid Hossmo kyrka och Husaby har en äldre bebyggelse **Husa(r)* antagits. Notera de närliggande, centralortsindicerande byarna *Rinkaby*, *Bo*, *Smedby* o.a.

Möre

En tredje viktig förhistorisk centralort i östra Småland utgörs av centralbygden kring Hossmo (Fig. 8). Detta bör således vara centrum i det gamla landet *Möre*. Detta namn är till sin betydelse visserligen inte så ärofullt, det betyder ungefär 'myrmarkerna', innehållande ett ord *mör* 'myr, sankmark', men torde, liksom *Tjust*, vara rejält gammalt. Om Hossmo som centralort, föregångaren till staden Kalmar, och om namnmiljön här har flera forskare (särskilt Lars Hellberg 1979) uttalat sig utförligt,[15] varför jag kan fatta mig ganska kort. Vid *Hossmo* (Hwsamo 1362, i Husamo, Husama 1393) har tidigare uppenbarligen legat en by †*Husaby* (Hosaby 1515, Huseby 1540). Lars Hellberg antar att det förra namnet utgöres av ett äldre **Husa-mo*, där förleden minner om en äldre bebyggelse **Husa(r)*. Husaby skulle vara en senare efterföljare till *Husa(r). Med andra ord skulle vi ha en parallell situation i Möre som den vi fann i Tjust. Strax norr om Husaby och Hossmo ligger byn *Rinkaby* (in Rinkkæby 1315, Rynkaaby 1386), innehållande beteckningen för en krigarhird (*rinkar*). Ytterligare någon km norr härom påträffar vi flera andra centralortsindicerande namn, som *Bo* (i Boo 1539), *Smedby* (i smidiaby 1447), *Tingby* (in tingby 1349) med *Tingbyberg*, kanske också *Bårstad* (i Borghstada 1472) är av relevans i sammanhanget, och vidare ut mot kusten *Härsåsen*. Ute vid själva kusten ligger ett koppel med små öar som skjuter ut i havet. Dessa har ett uppenbart samband med den betygade centralortsmiljön kring Bo och Husaby och heter *Boö(n)*, *Kungsholmen*, *Fredagsön* (< *Friðhaghsø*) och *Styrsö* (innehållande fsv. **styrir* 'skeppshövding' e.d.) (se Hellberg 1979:145 f.).

Möres gamla centrum har således utgjorts av en tämligen kompakt centralbygd (ca 5 x 5 km) uppvisande bebyggelser med namn som *Husaby*, ett möjligt **Husa(r)*, *Rinkaby*, *Bo*, *Smedby*, *Tingby*, *Styrsö* osv., vittnande om skilda samhälleliga funktioner under förhistorisk tid. Dessa funktioner har under medeltid koncentrerats och flyttats några kilometer österut, till staden Kalmar, som uppenbarligen övertagit centralortskomplexets funktioner.

Värend

Väster om Möre ligger det gamla landet *Värend*. Vid en undersökning om var centrum i detta gamla land har legat, hamnar man naturligt

Fig. 9. De centrala delarna av *Värend*, med centralortsindicerande ortnamn angivna. Eventuellt har ett försvunnet †*Tuna* legat väster om Helgö. Notera läget av *Huseby*, *Rinkaby* och *Tegnaby*.

nog i Helgasjön vid Växjö (Fig. 9). Redan 1927 skrev kännaren av Värendsbygden Eric Elgqvist (s. 120): "Det torde allmänt antagas, att Växjö sedan gammalt varit huvudorten i Värend." Han jämför situationen på Bolmsö (se nedan), där centralbygden antas representeras av *Hov*, *Helgasjön* och *Husaby*, och pekar på de vid Växjö belägna *Hov*, *Helgasjön* och †*Tjurby*. För Elgqvist var det således klart, att Värends gamla centrum låg vid Växjö och representerades av *Hov* 'hednisk kultplats' och den försvunna byn †*Tjurby*, vars roll väl övertagits av dagens sockenby Kronoberg. Namnet †*Tjurby* är av stort intresse. Det skrivs i Sigfridslegenden (1200-t.) *Tiuthyrby* (*Thyudhby*) och 1577 *Tjurby*, och bör innehålla ordet fsv. *þiuþ*, fvn. *þjóð* 'folk' (Larsson 1979:32; Hallberg 1983:65). Detta namn torde vara ganska unikt och dess betydelse är inte direkt genomskådlig. Man kunde dock, vilket för övrigt också Elgqvist gör, sammanhålla detta namn med *Tjølling* (< *Þjóðalyng*), sn i Vestfold i Norge och sannolikt den gamla samlingsplatsen i bygden, där sedermera kyrkan byggdes (se Brink 1996:271), och fvn. *þjóðstefna* 'folkting', liksom peka på bynamnet *Tjöstad* (j Þjodastadum 1391), en grannby till kyrkan i Skee sn, Bohuslän, som bör innehålla samma förled (se Brink 1997b:77). En möjlig hypotes är således att det *þiuþ-* som bör ingå i †*Tjurby* kan ha syftat på något slags kommunal angelägenhet för en bygd, en samlingsplats e.d. (jfr Larsson 1979:32). I detta sammanhang bör man också notera att till †Tjurbys gamla byplats kan knytas gravfält av järnålderstyp, bl.a. med fyra s.k. domarringar (Elgqvist 1927:122).

Det förefaller antagligt att Värends centrum är att finna här vid Växjö. Ett viktigt indicium som talar härför, utöver de redan nämnda namnen *Helgasjön*, *Hov* och †*Tjurby*, är också Helgö, som är Helgasjöns största ö. Namnet *Helgö* (Helgeö 1550) förekommer ofta i centralortssammanhang och har ansetts syfta på någon sorts fredning, tingsfrid e.d., på

ön (Calissendorff 1964). Man bör också notera ett annat namn i närheten. På Helgasjöns västra sida ligger en by *Tunatorp* med ett förhistoriskt gravfält i närheten.[16] Som antytts av flera forskare måste man hålla möjligheten öppen för att detta namn röjer existensen av ett försvunnet †*Tuna*, som då bör ha legat här i närheten (Holmberg 1969:242; Fridell 1990:24 f., 1996b:93). Personligen tror jag att så kan ha varit fallet. Utan ett †Tuna förefaller det svårt att förklara *Tunatorp*. Man kan också notera att grannbyn heter *Lunnaby* (Lundaby 1540), väl innehållande ordet *lund* eller återgående på ett simplex *Lund*.

Om man studerar bygderna i Värend för övrigt, finner man flera spännande lokaler, som måste beaktas i en diskussion rörande centralortsbildningar. I centrala Skatelövs sn, mellan Åsnen och Salen, påträffas en liten ålderdomlig namnmiljö, med bl.a. två *-löv*-namn.[17] Av stort intresse i detta sammanhang är byn *Huseby* (Hosaby 1419), som har ett strategiskt läge där landvägen söderut, från Helgasjön och Växjö, korsar Helgaån. Det har gjorts troligt att denna husaby skulle vara tämligen sen (Elgqvist 1931:89 ff.), från mitten eller senare delen av medeltiden. Så kan vara fallet. Det torde dock ej gå att utesluta att Huseby, liksom flertalet övriga husabyar, skall tidfästas till tidig medeltid (kanske vikingatid). Cirka 2 km öster om denna by ligger även *Odensjö* (odensiö 1548), belägen på Skatelövfjordens nordöstra strand. Vi tycks här ha att göra med ett teofort namn, innehållande guden Odens namn i förleden. Måhända har *Odensjö* varit det äldre namnet på dagens Skatelövfjorden.

Omkring 15 km i öster förekommer nästa grupp av namn som är av intresse i sammanhanget. Här finner vi tre små sjöar. Vid Rinkabysjön ligger *Rinkaby* (in Rynkaby 1357), vid Tegnabysjön ligger *Tegnaby* (thegnæby 1314). Det är notabelt att här påträffas två närbelägna byar, endast ca 3 km från varandra, med namn innehållande förhistoriska krigarbeteckningar, *rinkar* och *tegnar*. Paralleller härtill finns dock i exv. Bohuslän, där vi finner en *Karlaby* i närheten av en *Tegnaby* dels i södra delen av landskapet, dels i Tanumsbygden i norr (Brink 1997b:73). Endast ett par km söder härom ligger så *Torsjö* (Thorsyo 1348, thorsio 1387) med Ingelstad i *Östra Torsås* sn (Thoraas 1348, Thorsaas sogn 1403, torasa 1474, torsas 1474, Toessaas 1498). I dessa namn har guden Tors namn antagits ingå i förleden (Hallberg 1983:92; Vikstrand 1993:42 f.). I sockencentrum förekommer några spektakulära och intressanta fornlämningar. Den mest kända är Inglingehögen (37 x 6 m) i Ingelstad (Lindqvist 1925), som ligger i ett gravfält med 130 fornlämningar (Klang 1987b: 136).

Med andra ord, såsom i en ca 15 km stor cirkel söder om Helgasjön påträffas flera bekanta, centralortsindicerande namn av förhistorisk och tidigmedeltida typ: *Husaby, Rinkaby, Tegnaby, Hov, Odensjö, Torsjö*, trol. †*Tuna* osv.[18] Det ser faktiskt ut som om vi här har en starkt uppsplittrad centralortsdomän, vilket dock inte är något unikt (jfr Brink 1996:238 ff.). Om man skulle peka på någon plats, som skulle ha kunnat utgöra samlingsplatsen *par préférence* i Värend, ligger det nära till hands att följa Elgqvist och peka på †*Tjurby* (< *Þiuþaby*) invid *Hov* och *Helgasjön*, eller kanske ön *Helgö*.

Finnveden

Ett mycket spännande centralortskomplex, som Lars Hellberg (1979:151) pekat på, finner vi på och invid Bolmsö i sjön Bolmen, beläget i västra Småland (Fig. 10). Sannolikt har vi här att göra med centrum i det gamla landet Finnveden. Parallellerna med såväl Tjust som Möre är, som kommer att framgå, stora.

Namnet *Finnveden* är mycket intressant och uppenbarligen av hög ålder. Redan på 500-talet omnämner Jordanes invånarna här, *finnaithæ*. Namnet på landet finns även belagt

Fig. 10. Bygden kring Bolmsö och norra delen av Bolmen i landet *Finnveden*, där potentiella centralorter har angivits. På Bolmsö har en äldre bebyggelse **Husa(r)* legat, medan *Draftinge* i norr kan röja ett äldre *Drav-tuna(r)*.

på runstenar, bl.a. på Forshedastenen med formen **finhiþi**. Detta bör vara en sammansättning *Finna-* och *-ed(e)*, där efterleden antagligen utgöres av ordet *ed* i en äldre betydelse 'väg' (jfr lat. *iter* 'väg', *ire* 'gå'). Förleden bör innehålla ordet *finn* i en antagen betydelse 'jägare och samlare', dvs. 'icke jordbrukare', således en kontrasterande benämning på människor som inte var sedentära. Med denna plausibla förklaring torde vi ha att söka namnets ursprung före vår tideräkning. Eftersom namnet förutsätter att det funnits två folkgrupper, den ena sedentär i jordbruksbygder, den andra mobil i skogsområdet, där namnet givits av jordbrukarbefolkningen, måste man för Smålands del antagligen söka namnets ursprung i bronsålder, kanske redan i neolitikum (jfr om Tjust ovan).

På den stora ön Bolmsö i Bolmen påträffas två byar *Västerås* (Westruse 1178, ij wæstrwsa 1329) och *Österås* (Östrusa 1384). Som först Otto von Friesen (1930:99) visade, bör i dessa namn ingå efterleden *hus* i plural. Enligt Lars Hellberg (1979:151) torde vi ha att göra med ett äldre **Husa(r)*, som delats upp i ett **Væstr-Husa* och ett **Østr-Husa*. Han tänker sig att en

rest av *Husa(r) även är att återfinna i byn *Möcklagård* 'storgården' liksom i *Bo* (boo 1540). Inom detta komplex ligger också byn *Hov* (ii hoff 1385), *Smederyd* (smedheridh 1540) och sjön *Helgasjön*. Strax söder härom ligger vidare byn *Huseby* (in Hossby, in Hosaby 1384, j husaby 1414). Ytterligare några namn kan anföras rörande ett forntida maktcentrum på Bolmsö, vilka utförligt diskuteras av Staffan Fridell (1996a).

Inom en radie av bara ca 5 km påträffar vi alltså här på Bolmsö ett knippe förhistoriska namn som berättar om centralitet: **Husa(r)*, *Bo*, *Helgasjön*, kanske *Smederyd*. En tidigmedeltida (kanske också vikingatida) avläggare härtill kan vara *Huseby*.

I närheten av Bolmsö, på norra sidan av sjön Bolmen, endast drygt 10 km norr om *Husa(r)-komplexet, påträffar vi ytterligare en uppsättning namn som antyder centralitet, nämligen *Draftinge*, *Karaby*, *Bryttjestad*, *Villstad* och *Vä* (Hellberg 1984–85; jfr Fridell 1996a:25). *Draftinge* har antagits återgå på ett äldre **Drav-Tuna* (Hellberg a.st.). Att förleden bör innehålla ett namn *Drav-*, torde vara säkert. Detta syftar på sjön *Draven*, som måste vara utdikad och sänkt i senare tid. Mitt i sjön har ön *Dravö* legat. Det är, utifrån de äldre skrivningarna, inte uppenbart att *Draftinge* är att betrakta som ett *tuna*-namn, men möjligheterna att så är fallet måste övervägas. Ett äldre **Dravtuna*, **Dravtunum* har antagligen kunnat spåra ur, liksom några andra perifert liggande *tuna*-namn.[19] I Småland, liksom i Norrland, har inte *tuna*-namnen varit vanliga varför namn som är på väg att "spåra ur" ej har kommit att restitueras av omkringliggande *tuna*-namn. Att *Draftinge* kan vara ett *tuna*-namn understryks av att en grannby i söder heter *Karaby* (< *Karlaby*) och grannbyn i norr heter *Bryttjestad* (väl innehållande *bryte* 'gårdsförvaltare'). Som Lars Hellberg (a.st.) påpekat påträffas exakt samma namnkombination vid (*Eskils-*)*Tuna* i Sörmland. Hellberg antar att Draftinge-komplexet efterträtts av *Husa(r)-komplexet på Bolmsö och att bakgrunden till dessa centralortskomplex har varit produktion av järn ur rika myrmalmsförekomster i området (en tolkning som underbyggs av Artelius & Streiffert 1980; jfr Fridell 1996).

Skåne

Det är av stort intresse att Skånes härader, utifrån häradsnamnen att döma, delar landskapet i två typologiskt sett skilda områden. Ett i söder och väster, med häradsnamn efter en by eller gård, såsom *Rönnebergs hd* av *Rönneberg*, *Harjagers hd* av *Harrie*, *Torna hd* av *Torn*, *Herrestads hd* av *Herrestad* osv., ett i norr och öster, med förhistoriska bygdenamn, såsom *Gæri* (Gärds hd), *Guthisbo* (Göinge hd), *Vætland* (Villands hd) och *Al(e)smark* (Albo hd) (Sahlgren 1920; Andersson 1982a:47 o. passim; jfr Andersson 1982b, 1984a; Dalberg & Kousgård Sørensen 1984). Två namn avviker från mönstret och är av stort intresse, nämligen *Luggude* hd (fda. *Luthguthahæreth*) och *Onsjö* hd (fda. *Othenshæreth*). Namnen är synnerligen spännande då det tycks som om distrikt (härader) namngivits och varit helgade åt en gudom (eller där en gudom ägt en särskild ställning). I *Luthguthahæreth* har man velat se ett gudinnenamn, **Luthguth*, innehållande ett *lud* (som i *luden*) syftande på växtlighet (Sahlgren 1920:57 f.; Pamp 1983:29), medan *Othenshæreth* är mera genomskådligt och bör innehålla guden Odens namn (jfr Pamp 1983: 29). En möjlighet, som tidigare föreslagits, nämligen att förleden *Luthgutha-* skulle kunna innehålla en hednisk prästbeteckning på *-guthi*, fsv. *gudhe*, fvn. *goði* (jfr. *freysgoði*) kan man, enligt min mening, inte bortse ifrån (jfr Strid 1996:18).

De nordliga häradsnamnen avslöjar med andra ord en äldre struktur än häradsindelningen. Troligen rör det sig om förhistoriska bygder: Villand, "Gæri", "Al(e)smark", "Guthisbo"

och Lister.[20] Det torde inte vara alltför vågat att sidoställa dessa gamla "land" med motsvarigheter som Bleking, Värend, Finnveden, Njudung, Möre och antagligen också Halland (om detta land äldst syftat på den sydliga halvan av dagens Halland, som jag tror).

"Guthisbo", nuv. Göinge hd

En sådan bygd är alltså föregångaren till Göinge härad, dvs. fda. *Guthisbo*. Detta namn bör vara en sammansättning med ett gammalt mansnamn *Guthir* samt ortnamnselementet *bo*, antingen i en betydelse 'bygd' (jfr *Delsbo* och *Ockelbo* ovan) eller avseende ett distrikt (Sahlgren 1920:58 f.; Andersson 1986; Pamp 1983:30). Vi bör här alltså ha ett belägg på en förhistorisk bygdegruppering, Guthisbo, som har varit i en mans besittning eller som åtminstone benämnts efter att en Guthir ägt kontroll över en bygd eller ett distrikt ("bo"). Detta är, för Sydskandinaviens del, mycket ovanligt. Synnerligen spännande är det också att detta personnamn, *Guthir,* är identiskt med en beteckning på en ledarfigur i det förhistoriska samhället. *Guthir* bör nämligen vara en sammansättning *Guþ-vīʀ*, innehållande ordet *gud* (troligen i plural) samt ett **vir* (< **vīhaʀ)* bildat till adj. *vīha-* 'helig'. Det har framhållits att namn på *-vir*, och då framförallt med teofor bestämningsled (som här), ser ut att ha fungerat som hedniska prästbeteckningar (Kousgård Sørensen 1989). Vi har ingen möjlighet att avgöra om i *Guthisbo* ingår personnamnet *Guthir* eller ett appellativiskt **guthir* 'hednisk präst'. Om det sistnämnda gäller, skulle Guthisbo kunna vara en slående semantisk parallell till *Luggude* (< *Luthgutha-*), om detta senare namn också kan antas innehålla en hednisk prästbeteckning **luthguthe*. Alltnog, *Guthisbo* visar sig vara ett mycket spännande namn, vilket har stora historiska implikationer för en förståelse av det förhistoriska skånska samhället.

Det gamla Guthisbos rumsliga utsträckning förefaller osäker. Om det har sammanfallit med Göinge härad, vilket verkar möjligt, har det omfattat Göingebygden nordväst om Kristianstad, upp mot Smålandsgränsen (Fig. 11). Man kan anta att en förhistorisk centralort funnits i detta "land". Utifrån ortnamnen kan dock en sådan svårligen rekonstrueras.

"Gæri", nuv. Gärds hd

Till skillnad från *Guthisbo* uppställer sig en tydlig centralort för "landet" *Gæri*, dvs. dagens Gärds hd, nämligen *Vä*. Om Vä utgjort centralort för häradet *Gæri* är dock ovisst. Namnet *Gæri* är problematiskt, till innehåll och syftning. Äldre belägg som *a Geri* 1085, *in giæres hæræth* o. 1250, *in Gæresheræth* 1294, antyder att namnets gamla form har varit *Gæri*, således en *-ia*-avledning till en stam **gar-*. Jöran Sahlgren (1945:75) har antagit att namnet är bildat till ett ord släkt med no. dial. *går* f. 'ådra i smör, i jorden', *gåre* 'årsring i träd, skåra, repa.' m.m., dock med oviss syftning (jfr Andersson 1965:75). Bengt Pamp (1983:28) prövar som alternativ möjlighet att namnet är identiskt med fsv. *gēr*, fvn. *geirr* 'spjut', och att det skulle kunna syfta på "ett spjut som märke för ett ting eller för en gräns." Nyligen har Bertil Ejder (1993) uttalat sig om namnet varvid han går vidare med Sahlgrens tanke och tänker sig att till grund skulle ligga ett äldre namn på Vramsån, nämligen **Gara*. Härtill skall ett bygdenamn 'landet kring ån Gara' ha bildats via en avledning. Jag förstår inte riktigt hur Ejder tänker sig detta bygdenamn. Normalt har man i fornspråket bildat inbyggarbeteckningar med ett *-ia*-suffix, såsom i fallen **tælghiar* i *Södertälje* till *Talgh*, **solændar* i *Solændahundare* till *Soland*, **æsar* i *Estuna* till *ås* osv. Formerna *Gæres-* o.l. talar för att i skånenamnet ett singulart *Gæri* (trol. < **Gāriaʀ*) ingår, med gen. *Gæris-*. Ett äldre namn **Gāra* på Vramsån förefaller dock tilltalande, då denna å under en stor del av sitt lopp har skurit sig ned i lösa sediment och därmed

Fig. 11. Nordöstra Skåne med *Villands*, *Göinge* och *Gärds* härader samt ortnamn som kan uppmärksammas vid en diskussion om äldre centralorter.

sakligt skulle kunna motivera ett namn med en betydelse 'den nedskurna' e.d. En möjlighet att förstå *Gæri* skulle kunna vara att sätta fokus på just Lyngsjön, som Bengt Pamp (1983:28) har gjort och Bertil Ejder också gör. Denna lilla runda sjö ligger visserligen inte i Vramsåns lopp, men befinner sig endast ett hundratal meter söder om denna å, varför man skulle kunna överväga att se ett samband mellan ån och den lilla sjön, som skulle kunna vara en bildning till ånamnet med ett för sjönamn normalt *-ia*-suffix, således **Gæri* (< **Gāriaʀ*) 'sjön som hör till (ligger invid) *Gara' e.d. Med en sådan tolkning skulle *Gæri* ha kunnat fungera som ett bygdenamn.

En berättigad fråga är varför denna bygd skulle ha fått namn utifrån en liten, obetydlig sjö. Svaret kan vara att denna sjö kan ha haft en alldeles speciell ställning. Känt är nämligen att många små sjöar, särskilt i Sydskandinavien, fungerat som offersjöar eller kan antas ha ägt en sakral-kultisk ställning inom en bygd. Som Charlotte Fabech (exv. 1991b, 1994) har framhållit bör dessa kultiska funktioner företrädesvis knytas till en äldre del av järnåldern. Så bör exv. fallet vara med Illerup (f.d. sjö) på Jylland, Vimose och den lilla sjön vid Gudme på Fyn, Tissø (< 'Tyr's sjö') på Själland, kanske Onsjö i Onsjö hd i Skåne (jfr också om Ravlunda hos Fabech), den lilla Svartsjön i Odensala sn (< Odhenshargh) i Ärlinghundra, Vallensjö (< Valændasiōr) i Vallentuna och den större Fysingen, alla i Uppland (jfr Brink 1997a:429 ff.). Måhända skall den lilla Lyngsjön föras till denna grupp av sjöar med sakral-kultisk funktion under förhistorisk tid. I så fall är det fullt

möjligt att den har fått ge namn åt den omkringliggande bygden, vars invånare samlades här för kultiska göromål. Detta skall ses som en hypotes som man har att överväga för Gärds härads del. Om den äger giltighet, skulle detta tala för att *Gæri* är att betrakta som ett gammalt bygdenamn avseende en bygd eller ett "land" som senare inlemmas i en häradsorganisation, på det sätt som skissats av Thorsten Andersson. (Även andra möjligheter finns dock att förstå *Gæri*, se nedan.)

Villand

För Villands del förefaller två möjliga "maktnoder" i landskapet plausibla, dels nere vid Hammarsjöns östra sida, med Viby och Rinkaby, dels själva Ivö i Ivösjön, som har en likartad geografisk belägenhet som Helgön i Helgasjön i Värend. På Ivö påträffas också vad som skulle kunna antas vara sentida avläggare i form av namnen *Kungagården*, *Hovgården* och *Biskopskällaren*. Ingen utpräglad centralort framträder dock i Villand.

Det förefaller inte helt klart att alla små "land" i nordöstra Skåne, dvs. Villand, "Guthisbo" och "Gæri", ägt egna centralorter inom "landet". En möjlighet är därför istället att Göinge hd och Villands hd är rejält omstuvade, vid tiden för häradsindelningen. Har månne hela området omkring de stora sjöarna Ivösjön, Oppmannasjön, Råbelövssjön, Hammarsjön och Aralövssjön utgjort det förhistoriska *Villand*, där förledens *Vætla-* (pl. *vætla* 'sjöar') då syftat på dessa många sjöar? Detta visar sig vara Jörans Sahlgrens (1920:58) tanke, vilken utvecklas nedan. Är månne "Gæri", dvs. Gärds hd, att uppfatta som ett "artificiellt" distrikt, och sålunda en senare konstruktion? I så fall kunde man överväga att bedöma hela Hammarsjön, med de omkringliggande Vä, Rinkaby, Viby, som en "centralort" i Villand. Om detta hugskott skulle äga någon relevans, blev den tidiga stadsbildningen Åhus, vid åmynningen vid havet, en naturlig och logisk efterföljare till denna "centralort" kring Hammarsjön.

Med denna tolkning kunde man snarast överväga att bedöma *Guthisbo* såsom innehållande ett distriktsbetecknande *-bo*, på samma sätt som man finner i Västergötland och kanske också i Finnveden. I så fall kunde man överväga att räkna ett förhistoriskt *Villand* indelat i tredingar, där dessa skulle ha utgjorts av egentliga Villand, "distriktet" Guthisbo, då att bedöma som Östbo, Västbo och Sunnerbo i Finnveden, samt Gæri. Denna hypotes har redan presenterats av Jöran Sahlgren (1925: 138). Han ser *Villand* som det gamla "landet" omfattande nordöstra delen av nuv. Skåne, inbegripande även Göinge och Gärds härader. "Guthisbo" skulle ha varit ett *bo*, synonymt med Västergötlands *bon*, således ett distrikt, medan Gärds hd (*a geri*) var en benämning på den "kil" av Villand,[21] som låg mellan Helgaån och Linderödsåsen. För övrigt var det Sahlgrens (1925:192) mening att *Alsmark* (nuv. Albo hd) ursprungligen avsåg gränsskogen mellan Villand och (eg.) Skåne.

Mycket talar för Sahlgrens rekonstruktionsförslag. "Guthisbo" kan mycket väl vara ett senare tillskapat distrikt (*bo*), men även en gammal bygd (*bo*), som legat i Villand. Att Gärds hd ursprungligen endast vore en benämning på en del av Villand, vilken vid häradsindelningen kommit att avsöndras som ett eget distrikt, är fullt möjligt. Detta äger såväl sakliga som toponymiska paralleller. *Gärds hd* (*a geri*) skulle nämligen kunna innehålla ordet fsv. *gēr*, fvn. *geirr* 'spjut' och syfta på den smala, spetslika odlingsbygden omkring Vramsån, som skjuter rakt västerut, från huvudbygden kring Hammarsjön. Denna namnbildning har en direkt parallell i det uppländska hundaret *Rasbo* med det härifrån avsöndrade *Rasbokil* (Calissendorff 1986:24 f.), som liksom en "kil" skjuter ut från den gamla Rasbobygden. Måhända är detta den enklaste förklaringen av namnet *Gæri*.

Det finns således skäl att överväga möjligheten av att *Villand* under förhistorisk tid utgjort ett större *land* i nordöstra delen av nuv. Skåne, omfattande Villands, Göinge och Gärds hdr (Fig. 11). Lister torde inte ha räknats hit. Ingen självskriven centralort låter sig uppställas för ett sådant land om man ser till namnmaterialet. De två tydligaste exponenterna som antyder centralitet utgörs av Vä och Rinkaby på ömse sidor om Hammarsjön. Denna utspridda situation har med andra ord vissa likheter med den vi fann för Värends del.

Lister

Mycket talar alltså för att Lister sedan gamlat utgjort en egen bygd, kanske ett eget "land", för sig. Sannolikt är *Lister* det gamla namnet på detta lilla förhistoriska land. Som väntat är detta namn svårtolkat, och därmed antagligen av hög ålder. Måhända har namnet sin bakgrund i de dramatiska höjd- och bergsformationerna på Listerlandets sydkust (jfr Benson 1996:26), som omringar slättbygden norr därom, med Sölve, Mörby, Mjällby, Istaby osv. Lister har uppenbarligen haft en rik forntid, vilket bl.a. de berömda, vendeltida runstenarna från Gummarp, Istaby, Stentoften och Björketorp är exponenter för (von Friesen 1916; Santesson 1989). På de tre första omnämns en *Haþuwulf*, som antagits vara en religiös och politisk ledarfigur på Lister någon gång efter mitten av det första årtusendet. Sannolikt har vi här att göra med en "småkung" e.d. för Lister.

Namnsituationen på Lister har på ett utmärkt sätt sammanfattats och diskuterats av Sven Benson (1996). För våra syften, i jakten på centralitetsindicerande element, påträffas sådana i princip över hela Listerlandet (Fig. 12). Centralt i Lister ligger Mjällby, som idag är centralort bredvid Sölvesborg. Två grannbyar till Mjällby är Hörby i väster och Hosaby omedelbart i sydöst. *Hörby* bör vara en pendang till *Hörby* (i Frosta) och *Höör* i Skåne, således innehållande ordet *harg* (*hörg*), här säkerligen, som Benson (s. 35) också antar, i en betydelse 'hednisk kultplats' (annorlunda Rostvik 1967:47). *Hosaby* är förstås ett äldre *Husaby*.[22] Namnet *Mjällby* (Myathølby 1310) har givits med utgångspunkt från de föregående namnen, det betyder nämligen 'mellanbyn'. Fiskeläget *Hörvik*, ca 5 km i öster, hänger sannolikt ihop med *Hörby*. Detta antyder att "huvudenheten", dvs. centralbebyggelsen, här på Listerlandet under äldre tid har varit *Hörby*, som antagligen återgår på ett äldre **Hör*. Man bör kanske också dra in grannbyn i norr, *Lörby*, som återgår på ett äldre *Ludherby*, innehållande ett svårgripbart ord *lur*, vilket även bl.a. påträffas i det bohuslänska skeppsrede- och sockennamnet *Lur*.

Utöver dessa centralt belägna byar, bör man uppmärksamma *Norje* i norra delen av Listerlandet. Antagligen innehåller detta namn ett ord *nor*, här troligen i en betydelse 'hamnbassäng strax innanför kusten', avseende en plats som utgjort en viktig hamnplats under förhistorisk tid. Med all sannolikhet har en nor-bassäng funnits omedelbart väster om byn. Man kan notera att höjdpartiet 1 km väster om Norje heter *Öarna*. Mellan Norje och Hörby/Mjällby/Hosaby ligger socknen *Ysane*. Namnet är oklart och hittills otolkat, således säkerligen rejält gammalt, och torde ha åsyftat någon naturlokal på platsen, kanske en havsvik. Slutligen kan man notera två namn vid sydkusten, som skulle kunna dras in i ett centralitetsresonemang, om än med osäkerhet, nämligen *Torsö* och *Hällevik*, som skulle kunna innehålla guden Tors namn resp. ordet *helig*, men även andra tolkningar är möjliga för dessa namn.

Lister förefaller att vara ett till arean mycket litet förhistoriskt land. Centralorten *par préférence* kan ha varit ett **Hör* 'hednisk kultplats (jfr Brink 1996:265 f.), vilket senare med epexegetiskt tillägg resulterat i *Hörby*. Här har sedermera en *husaby* anlagts, uppenbarligen på mark tillhörig *Hör/Hörby. Vad som kan

Fig. 12. Centralbygden på *Lister* i västra Blekinge. Det förefaller som en central bebyggelse på Listerlandet av gammalt varit †*Hör*, varifrån avsöndrats *Hosaby*, *Mjällby* och kanske *Hörvik*.

skilja detta land från andra, är att vi här sannolikt har belagt en av de "kungar" som levde och verkade här under förhistorisk tid, i form av den *Haþuwulf* som bl.a. omnämns på Istaby- och Stentoftenstenarna.

Avslutning

När vi så kommit till vägs ände på vår diskuterande resa med några nedslag i förhistoriska centralorter (eg. centralortskomplex) i södra Sverige, med sina sannolika land och distrikt där de har fungerat, kan man sammanfatta genom att peka på några iakttagelser som kunnat göras på vägen. En första är förstås det väsentliga, att förhistoriska *land* de facto med stor säkerhet låter sig rekonstrueras. Flera av dessa måste vidare har hög ålder; sannolikt från äldre järnåldern (med bebyggelsehistoriska rötter nere i bronsåldern i några fall), men det fullt utbildade centralortskomplexet torde snarast höra till den yngre järnåldern, och då särskilt vendel- och vikingatid. Här diskuterade exempel är *Tjust*, *Aspeland*, *Möre*, *Värend*, *Finnveden*, *Halland*, *Villand* och *Lister*. Notabelt är också att flera av dessa har efter-

leden *-land*. Några har varit små, geografiskt sett (som Lister), medan andra haft en stor rumslig utsträckning (som Värend). Man kan dock lätt luras av att studera dessa land på en karta och därvid bedöma storleken. Vad som varit relevant är förstås de bygder, dvs. odlingsbygder, som funnits i dessa land. Det är bygden som konstituerat det förhistoriska landet, inte den totala arealen med skogen som kan studeras på senare kartor.

En andra iakttagelse är att i dessa land utkristalliserar sig en plats, eller snarare en namn- och bebyggelsemiljö, som framstår som den förhistoriska centralorten. Dessa centralorter har av allt att döma utgjorts av ett *centralortskomplex*, vilket i fallen Tjust, Finnveden och Aspeland är kompakt, i fallen Möre och (södra) Halland relativt kompakt, medan ett fall som Värend visar på en vidare rumslig utbredning av centralfunktionerna. Som väntat var, är det inte lika enkelt att rekonstruera de förhistoriska centralorterna i Skåne.

En tredje iakttagelse tycks bli att när man tillskapat de artificiella *häradsdistrikten* i Sydskandinavien har man ibland gått ganska drastiskt tillväga. I några fall, som i Tjust och delvis i Möre, förefaller det som om man i princip ograverat övertagit de gamla landen såsom häradsdistrikt. I andra fall, som för Villands, Handbörds, Sevede, Göinge, Villands och Gärds härader, liksom för Östbo, Västbo och Sunnerbo i Finnveden, ser det ut som om tidigare land splittrats upp i mindre härader. Den mest sannolika förklaringen härtill torde vara häradets funktion som administrativt distrikt. Dessa härader bör således vara någorlunda likstora mantals- och "skatte"mässigt. I de fall där förhistoriska land sett en omfattande nykolonisation, såsom fallet uppenbarligen har varit med Aspeland, Finnveden och norra Villand (dvs. det rekonstruerade "Stor-Villand", och då särskilt Göinge hd), som sett ett stort antal nya bebyggelser med namn på *-ryd*, *-hult*, *-måla*, *-boda* o.a., har det funnits reala skäl att dela upp de äldre enheterna i mindre distrikt.

För det fjärde återkommer ofta samma benämningar på centralorter. Här kan med andra ord skönjas mönster i den förhistoriska centralortsterminologin. Vi har kunnat notera att en viktig (i något fall sannolik) centralort i Tjust, Möre, Finnveden och Halland benämndes med *husa(r)*. I Handbörd (troligen det gamla Aspeland) hette centralorten **Hög*. I Värend och Finnveden anade vi namn på *tuna(r)*. De centralortskomplex, som omgav dessa noder, var tryfferade med karakteristiska namn som *Husaby*, *Rinkaby*, *Hov*, *Harg*, *Karlaby*, *Gillberga*, *Smedby*, *Bo*, *Helgö*, *Bryttjestad*, *Tegnaby*, *Vi*/*Vä* samt många teofora ortnamn innhållande *Tor*, *Fröja* och *Oden*.

En term för centralort som ej påträffats i dessa fall, men som förekommer i mellersta och norra Sverige liksom i Norge, är *åker* (se Brink 1996:264 f.). Detta element igenkänner vi i det bekanta *Uppåkra*, strax utanför Lund. Normalt syftar ortnamn på *-åker* på någon 'åker', men i flera norrländska namn (*Torsåker*, *Åkre* etc.), liksom i de uppländska *Ulleråker*, *Torsåker*, *Frösåker*, *Åker*, det norska *Aker* på Hedmarken osv., måste man räkna med att *åker* har en annan, centralitetsindicerande innebörd. Normalt har man antagit att dessa centralt belägna åkrar ägt någon funktion inom den fornskandinaviska kulten, men någon närmare kunskap om vad man gjort vid dessa åkrar har vi ej. Man torde inte kunna utesluta att *Uppåkra*, som antagligen röjer ett äldre **Åker*, är att föra till denna senare kategori av *åker*-namn.[23]

Noter

1. Ravlunda behandlas ej vidare i denna artikel, men diskuteras utförligt av Charlotte Fabech på annat ställe i denna volym.
2. Däremot tycks inte namn på äldre *-husa(r)* kunna användas som indicier på gamla centralorter i Skåne, såsom fallet är med ortnamnselementet i exv. Mälardalen. De skånska *husa*-namnen förefaller att vara en lokalt (modebetingad?) utvecklad namngrupp – an-

tagligen ganska ung –, där förleden av allt att döma utgörs av personnamn (om nu de olika föreslagna etymologierna av skånska *husa*-namn äger relevens. Mot bakgrund av namnens beläggsviter, förefaller detta inte entydigt klart.). Namnen koncentrerar sig till den sydligaste tredjedelen av Skåne. Se härom utförligt hos Göran Hallberg 1990.

3. Häradet är för Skånes del belagt redan 1085 i Knut den heliges gåvobrev (Gåvobrevet 1085 *passim*).

4. "Jpsa mansio de Laghaholm. de foro. de colonis. de tributo. de molendio, de piscatura soluit XV mr. argenti".

5. Vilket Anders Andrén muntligt påpekat för mig.

6. Muntl. uppg. från Anders Andrén och Lars Redin.

7. Antagligen har sammanblandningar av namnformerna mellan *Tönnersa* och *Tönnersjö* ägt rum i beläggsviterna i Ortnamnen i Hallands län (Sahlgren 1948:86, 103, 107 f.), säkerligen har också äldre skrivare sammanblandat de båda namnen, så kallas exv. Tönnersjö socken en gång *Tundrus s.* på 1400-talet (Sahlgren a.a.:108). Jag har ovan tentativt och selektivt valt de äldre skrivningar som sannolikt skall föras till *Tönnersa* resp. *Tönnersjö*, vilket måste granskas och diskuteras i varje enskilt fall i framtiden.

8. Inget av de äldre beläggen antyder att den uddljudande konsonanten i ånamnet varit *Th* (*Þ*), vilket Sahlgren (och eg. alla som behandlat detta namn) utgår ifrån. Så kan visserligen vara fallet, då ett äldre *Th-* på 1300- och 1400-talet skulle kunna gömma sig bakom skrivningar med *T-*, men troligare och bättre i överensstämmelse med de äldre skrivningarna är att namnet återgår på ett äldre **Tund*, vilket är en stam som med sina avljudsvarianter ofta påträffas i ånamn (*tind-*, *tand-*, *tund-* 'glittrande, glänsande'; se Brink 1985:150 ff.).

9. Om samtliga dessa namn, se nedan.

10. Det finns ingen anledning att föra *Tönnersa* till de sydskånska *husa*-namnen, som av allt att döma förefaller att vara en lokal företeelse, bl.a. uppvisande andra förleder äv övriga *husa*-namn (se Hallberg 1990).

11. Att räkna med att ånamnet **Tund* primärt skulle ingå i *Tönnersjö*, såsom i ett äldre **Tundarsiōr* e.d., förefaller ej troligt av såväl språkliga som reala skäl. Dels har säkerligen alltså ej ån *Tund legat här, dels skulle ett sådant namn snarast ha utvecklats till **Tönnesjö* e.d.

12. En möjlighet är att Harg och det ca 3 km söder om liggande †Långharg bebyggelsemässigt har hängt ihop, vilket jag dock ej håller för troligt, utan uppfattar dem som två, skilda bebyggelseenheter.

13. Ett memento finns dock med detta namn. Invid gården Gursten har stått en runsten från 900-talet och på den inristat **kuþaskaki**, således ett belägg på en *gudhe* (*gode*). Om folket i bygden varit kunnigt att läsa runor, måste man överväga att namnet vore att förstå som 'gården invid den (run)sten som omnämner en gudhe (gode)'. Hellbergs tolkning, om att Gursten torde vara en avsöndring från †Sten, förefaller dock rimligare.

14. Thorsten Andersson (1993) har pekat på ett annat namn innehållande *land*, nämligen *Landsjö* i Östergötland, som tycks ha fått sitt namn av läget mellan (det gamla, inskränktare) "Östergötland" och ("landet") Kind, således en semantisk parallell till *Lannaskede* i Småland.

15. Se exv. Tuulse 1955, Hofrén 1961, Hellberg 1979, Vikstrand 1993:49 ff., DMS 4:1.

16. Den intilliggande sjön, Lillesjön, kallas på en lantmäterikarta från 1680-talet *Tunomasiö*, vilket bör gå tillbaka på ett **tunhema* (Lundahl 1937:86; Fridell 1990:24).

17. *Skatelöv* (skatalef 1322) och *Grimslöv* (i Sundragriimsleff 1403), se Søndergaard 1972:67, 103.

18. Notabelt är dock att de teofora namnen ofta är ursprungliga naturnamn i denna del av Sverige (jfr Fridell 1992:220).

19. Man bör särskilt peka på några norrländska paralleller, *Frösten* (< *Fröstuna*) i Hälsingland och *Frötuna* (uttalas *Fröttöm*) i Medelpad.

20. Om även "Berget" (möjligen Jordanes *bergio*), dvs. Bjäre hd, och "Åsen", dvs. Åsbo hd, är att bedöma som gamla "land", är ovisst.

21. Det framgår ej här om Sahlgren menar att *Gæri* skulle kunna innehålla ordet fsv. *gēr* 'spjut', åsyftande denna kilform av Villand (se vidare nedan).

22. Om utvecklingen *Husaby* > *Hosaby*, jfr *Hossmo* (Sahlgren 1930:77 ff.).

23. De olika belägg som åberopas i artikeln kan studeras, med resp. källa förtecknad, i relevanta utgåvor av Sveriges ortnamn, Det medeltida Sverige eller direkt i Ortnamnsarkivets i Uppsala (OAU) samlingar.

Referenser och förkortningar

Anderson, Th. 1965. *Svenska häradsnamn*. Nomina Germanica 14. Uppsala.

– 1982a. Hund, hundare och härad från språklig synpunkt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4.

– 1982b. Danska häradsnamn. Olika typer i formellt hänseende. *Namn och bygd* 70.

– 1984a. Danska bygde- och häradsnamn. *Namn och bygd* 72.

– 1984b. *Västsverige för tusen år sedan. Gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning*. Läns-

styrelsen i Göteborgs och Bohus län. Kulturhistorisk rapport 15. Göteborg.
– 1986. Personnamn i distrikts- och bygdenamn. Sandnes, J. & Stemshaug, O. (red.), *Personnamn i stadnamn*. Norna-rapporter 33.
– 1993. Landsjö. *Nordiska orter och ord. Festskrift till Bengt Pamp på 65-årsdagen den 3 november 1993*. Skrifter utg. genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 7.
Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia 8:13.
Artelius, T. & Streiffert, J. 1980. *Bolmsö – centralort? Ett försök att lokalisera centralorter i Finnveden under yngre järnålder*. Trebetygsuppsats i arkeologi vid Göteborgs universitet. Göteborg
Benson, S. 1996. Namn och bebyggelse på Listerlandet. *Namn och bygd* 84.
Brink, S. 1981. Namnet Hälsingland. *Namn och bygd* 69.
– 1984. *Ortnamn i Hälsingland*. Stockholm.
– 1985, Tännäs. Nordiska namnstudier. Festskrift till Harry Ståhl 22 september 1985. *Namn och bygd* 73.
– 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta academiae regiae Gustavus Adolphi 57.
– 1992. Har vi haft ett kultiskt *al i Norden? Fellows-Jensen, G. & B. Holmberg, B. (red.), *Sakrale navne. Rapport fra NORNAs sekstende symposium i Gilleleje 30.11.–2.12.1990*. NORNA-rapporter 48.
– 1996. Political and social structures in early Scandinavia. A pre-study of the central place. *Tor* 28.
– 1997a. Political and social structures in early Scandinavia II. Aspects on space and territoriality – the settlement district. *Tor* 29.
– 1997b. Västsvenska namnmiljöanalyser. Strandberg, S. (red.), *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. Nomina Germanica 22.
– 1997c. Onomastiska utbredningskartor. Vad står de för – egentligen? Edlund, L.-E. (red.), *Kartan i kulturforskningens tjänst*. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 2. Umeå.
– ms., *Bebyggelsens och kulturlandskapets konstans i Norden*.
Calissendorff, K. 1964. Helgö. *Namn och bygd* 52.
– 1986, *Ortnamn i Uppland*. Stockholm.
Callmer, J. 1992. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. Mortensen, P. & Rasmusen, B. M. (red.), *Fra stamme til stat*. Århus.
– 1994. Urbanization in Scandinavia and the Baltic region c. AD 700–1100: Trading places, centres and early urban sites. Ambrisian, B. & Clarke, H. (eds.), *The Twelfth Viking Congress*. Birka Studies 3.
Cinthio, Erik, 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale* 1975:1.
Dalberg, V. & Kousgård Sørensen, J. 1984. Bygd og herred og bygdeherred. *Namn och bygd* 72.
DMS = *Det medeltida Sverige* 1:1–. Stockholm 1977 ff.
DS = *Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatarium* 1–. Stockholm 1829 ff.
Ejder, B. 1993. Gärds härads uppkomst och namn. *Nordiska orter och ord. Festskrift till Bengt Pamp på 65-årsdagen den 3 november 1993*. Skrifter utg. genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 7.
Elgqvist, E. 1927. Vilket var huvudorten i vikingatidens Värend? *Hyltén Cavallius-föreningens årsbok*.
– 1931. Studier i södra Smålands bebyggelsehistoria. *Hyltén Cavallius-föreningens årsbok*.
Ersgård, Lars, 1986. Kämpinge och köpingarna – om tidigmedeltida handelsplatser i Sydvästskåne. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1.
— 1988. *"Vår Marknad i Skåne". Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 4.
Fabech, C. 1991a. Neue Perpectiven zu den Funden von Sösdala und Fulltofta. *Studien zur Sachsenforschung* 7.
– 1991b. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. Fabech, C. & J. Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevadringstid*. Jysk Aræologisk Selskabs Skrifter 27.
– 1993. Skåne – et kulturellt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.
– 1994. Reading society from the cultural landscape. South Scandinavia between sacral and political power. Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.), *The archaeology of Gudme and Lundeborg*. København.
Fridell, S. 1990. **til skatma kirkiu**. En inbyggarbeteckning i en småländsk runinskrift. *Studia anthroponymica Scandinavica* 8.
– 1992. *Ortnamn på -ryd i Småland*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 60.
– 1996a. Ortnamn och bebyggelsehistoria på Bolmsö. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*.
– 1996b. Namnet *Kinnevalds härad. Från götarna till Noreens kor. Hyllingsskrift till Lennart Elmvik på 60-årsdagen 2 februari 1996*. Skrifter utgivna

genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Serie B. Meddelanden 11.
von Friesen, O. 1916. *Lister- och Listerby-stenarna i Blekinge*. Uppsala universitets årsskrift 1916. Program 2.
– 1930. Bynamn på de uppländska runstenarna. *Namn och bygd* 18.
Gurevich, A. J. 1985. *Categories of medieval culture*. Trans. G. L. Campbell. London.
Gåvobrevet 1085. Skansjö, S. & Sundström, H. (red.), Föredrag och diskussioner vid Symposium kring Knut den heliges gåvobrev 1085. Lund 1988.
Hafström, G. 1971. Smålandslagen. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 16.
Hallberg, G. 1983, *Ortnamn i Småland*. Stockholm.
– 1990. De skånska namnen på *-husa*. *Namn och bygd* 78.
Hellberg, L. 1978, Swedische Ortsnamen und altwestnordische Dichtersprache. Andersson, T. & Sandred, K. I. (red.), *The Vikings. Proceedings of the Symposium of the Faculty of Arts at Uppsala University June 6–9, 1977*. Acta Universitatis Upsaliensis. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesimum Celebrantis 8.
– 1979, Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. Hammarström, I. (red.), *Kalmars stads historia* 1. Kalmar.
– 1985, Hedendomens spår i uppländska ortnamn. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*.
– 1984–85, Aktuell forskning om tuna-namnen (1–5). *Upsala Nya Tidning. Namnspalten* 6.11.1984, 20.11.1984, 4.12.1985, 26.2.1985, 12.3.1985.
Herschend, F. 1997. Striden i Finnsborg *Tor* 29.
Hofrén, E. 1961. Vikingabygden vid Ljungbyån. *Kalmar län* 49.
Holmberg, K. A. 1969. *De svenska tuna-namnen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 45.
Jansson, S. B. F. 1960. Om runfynd. *Sörmlandsbygden*.
Klang, L. 1987a. Småland. Kalmar län. Jansson, S. & Lundberg, E. B. (red.), *Med arkeologen Sverige runt*. Stockholm.
– 1987b. Småland. Kronoborgs län. Jansson, S. & Lundberg, E. B. (red.), *Med arkeologen Sverige runt*. Stockholm.
Kousgård Sørensen, J. 1989. Om personnavne på -vi/-væ og den førkristne præstestand. Med nogle overvejelser over en omstridt passage i Glavendrupstenens indskrift. *Danske studier*.
– 1992. Hauptypen sakraler Ortsnamen in Südskandinavien. Hauk, K. (Red.), *Der historische Horizont der Götterbild-amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter*. Abhandlung der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philol.-Hist. Klasse 3:200.
Larsson, L-O. 1971. Småland. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 16.
– 1986. *Småländsk medeltid*. Stockholm.
– 1979. *Småländsk bebyggelsehistoria* 1:1:1. Kinnevalds härad. Acta Wexionensia. Ser. 1. History & Geography 1:1.
Lindqvist, N. 1933. Några svenska häradsnamn. *Namn och bygd* 21.
Lindqvist, S. 1925. Inglingehögen och Tynwald Hill. *Rig* 8.
Ljunggren, K. G. 1937. Köping, Köpinge och Kaupangr. *Namn och bygd* 25.
LMV = Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle.
Lundahl, I. 1937. Om förhållandet mellan ortnamn och inbyggarnamn i de forngermanska språken, företrädesvis de fornnordiska. *Namn och bygd* 25.
Lundqvist, L. 1996. Slöinge – en stormansgård från järnåldern. Ersgård, L. *et al.* (red.), *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. Räa Arkeologiska undersökningar. Skrifter 18.
– 1997. Central place and central areas in the Late Iron Age. Some examples from South-western Sweden. Andersson, H, Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.), *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish medieval archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19.
Moberg, L., 1947. Ortnamnen i Tjust. *Tjustbygdens kulturhistoriska förening. Meddelande* 5.
– 1962. Härads- och sockennamnen i norra Kalmar län. *Landstingsbygd. Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962*. Västervik.
Pamp, B. 1983. *Ortnamn i Skåne*. Stockholm.
Redin, L. 1982. *Laholm*. Medeltidsstaden 39.
Rosén, C. 1992. Staden som icke är? – medeltidens Laholm. *Utskrift* 2. Hallands länsmuseum.
Rostvik, A. 1967. *Har och harg*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 44.
Sahlgren, J. 1920. De skånska häradena och deras namn. En översikt. *Namn och bygd* 8.
– 1925. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. *Namn och bygd* 13.
– 1930. Ordlängdsbalansen i svenskan. *Namn och bygd* 18.
– 1945. Höks härad. *Saga och sed*. Uppsala.
– 1948. *Ortnamnen i Hallands län* 1. Bebyggelsenamnen i södra Halland. Sveriges ortnamn. Uppsala.
– 1953. Handbörd och Aspeland. *Namn och bygd* 41.
Santesson, L. 1989. En blekingsk blotinskrift. En nytolkning av inledningsraderna på Stentoftenstenen. *Fornvännen* 84.

Sawyer, P. 1991. *När Sverige blev Sverige*. Alingsås.
Strandberg, S. 1975. Byrdhedhe. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*.
Strid, J. P. 1983. Skenstad – en försvunnen by i Lofta socken i Småland. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*.
– 1985. Lofta. *Namn och bygd* 73.
– 1996. Skottskog och lövtäkt i ortnamnens ljus. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*.
Ståhl, H. 1982. *Ortnamn i Dalarna*. Stockholm.
Søndergaard, B. 1972. *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*. Navnestudier udg. af Inst. for Navneforskning 10.
Tuulse, A. 1955. *En försvarskyrka med östtorn*. KVHAAs handlingar. Antikvariska serien 2.
U + nr = *Upplands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter. Stockholm.
Vikstrand, P. 1993. Kristnandet och sockenbildningen i Möre belysta av ortnamnen. Williams, H. (red.). *Möres kristnande*. Sveriges kristnande. Publikationer 2.
Winberg, G. 1980. Småland. Kalmar län. Jansson, S. & Lundberg, E. B. (red.), *Med arkeologen Sverige runt*. Stockholm.